O ISTORIE CULTURALĂ

paideia

STEVEN ROGER FISCHER

CITITUL

a history of reading

Table of Contents

Cover Page

Cititul

Prefață

Martorul nemuritor

Primii cititori

Mesopotamia

Egipt

Răspândirea cuvântului scris

Religia și cititul

Limba papirusului

Grecii

Evreii

Romanii

Antichitatea târzie și creștinismul timpuriu

Tăblițele de lut putea încăpea în palma unei persoane. Foile de papirus puteau fi rulate sub forma sulurilor portabile. Ambele materiale au fost în beneficiul cititorilor timp de mii de ani – adaptate aproape perfect la nevoile societății respective. Apoi s-a întâmplat ceva revoluționar, determinat de o nouă nevoie. Plinius cel Bătrân (23-79 d.Hr.) relatează cum Eumenes al II-lea al Pergamului (a domnit între 192-157 î.Hr.), dorindu-și să înființeze o bibliotecă pentru a rivaliza cu Biblioteca din Alexandria, a cerut o încărcătură de papirus din Egipt.62 Dar regele Ptolemeu al Egiptului a interzis exportul, dorind să asigure calitatea volumelor disponibile la Biblioteca din Alexandria. Nevoit să găsească o alternativă, Eumenes le-a ordonat experților săi să producă un nou material de scris pentru biblioteca sa,

după care acești greci orientali au perfecționat în scurt timp o tehnică prin care subțiau și uscau pielea de oaie și de capră. Produsul final al acestui proces a devenit în cele din urmă vehiculul unei noi credințe mondiale și mijlocitorul unei întregi epoci – pergamentul.

O lume a cititului

China

Coreea

Japonia

Americile

India

Lectura pe pergament

Evul Mediu timpuriu

Arabii și evreii

Cititul în tăcere

Evul Mediu clasic

Învățarea cititului

Scolastica

Ochelari de citit

Provocarea populară

Pagina tipărită

Cartea „din nou” ca instrument

„Ardeți toate însemnările din tărâm”

Reforma și cititul

Urechile de măgar și Tora

Secolul al XVII-lea

„Conștiința universală”

Secolul al XVIII-lea

Dr. Johnson: „Temelia trebuie pusă prin lectură”

Demonstrații pe continent

Secolul al XIX-lea

Comerțul cu cărți

Cititul în Lumea Nouă

„Citiți totul despre asta!”

„Citind de parcă viața ar depinde de asta”

Cititorul călător

Repercusiuni la nivel global

Secolul al XX-lea

Viitorul cititului

Pentru a pătrunde în ceața din mintea lui Hamlet, multora dintre noi ne-ar plăcea să știm ce citea tânărul prinț în Actul II, Scena 2, a dramei lui Shakespeare, atunci când el pare că îi oferă lui Polonius la întrebarea „Ce citești, măria-ta?” un răspuns evaziv, spunând sarcastic „Vorbe, vorbe, vorbe”. Desigur, cartea nu este identificată niciodată. Căci lectura însăși este problema: bogăția de informații care solicită fiecărui individ matur exercițiul zilnic de alegere rațională, analiză, înțelegere. Cei care nu sunt încă maturi sau sunt pur și simplu copleșiți de volumul informațiilor își vor neglija intelectul. Cea mai importantă lecție din scenă: există într-adevăr o cale de a trece de cuvintele individuale, de abundența datelor. Prin transformarea informațiilor în cunoștințe se poate întâlni, înțelege și îmbogăți viitorul. Prin aceasta, se poate obține la majoratul meritat... și poate fi evitată soarta tânărului Hamlet.

Transformări

Tehnologia

Învățarea și prelucrarea

Al „șaselea simț”

Sfârșitul lecturii

Referințe

Bibliografie selectivă

Mulțumiri pentru ilustrații

STEVEN ROGER FISCHER

O ISTORIE CULTURALĂ

CITITUL

a history of reading

Colecţia
O ISTORIE CULTURALĂ

Copertă: *Ionuţ Ardeleanu-Paici*
Tehnoredactor: *Rodica Boacă*
Secretar de redacție: *Paulina Lămășanu*

Cop I: Jean-Honoré Fragonard - Jeune Fille lisant (1770-1772)
Cop IV: Biblioteca Trinity College din Dublin, Irlanda

A History of Reading by Steven Roger Fischer
was first published by Reaktion Books, London, UK, 2003.
Copyright © Steven Roger Fischer 2003

Drepturile de publicare pentru ediția în limba română
au fost obținute prin intermediul
Agenției literare „Livia Stoia".

© 2021 Editura Paideia, pentru versiunea în limba română
Str. Tudor Arghezi nr. 15, sector 2
București, România
tel.: 021.316.82.10
e-mail: office@paideia.ro
www.paideia.ro
www.cadourialese.ro

ISBN 978-606-748-500-4

Steven Roger Fischer

O ISTORIE CULTURALĂ

CITITUL

a history of reading

traducere din limba engleză de Sandor-Jozsef Torok

paideia

București, 2021

Prefață

Toți – tineri și bătrâni, din vremuri trecute și din prezent – au trebuit să îi recunoască remarcabilul caracter. Pentru un oficial din Egiptul Antic era doar o „barcă pe apă". Pentru un elev nigerian aspirant, patru mii de ani mai târziu, este o „licărire de lumină în negura adâncă". Pentru majoritatea dintre noi va fi întotdeauna vocea civilizației în sine... Cititul.

Lucrătorul cu guler alb de astăzi petrece mai mult timp citind decât mâncând, bând, îngrijindu-se, călătorind, socializând sau consumând divertisment și făcând sport – adică de la cinci până la opt ore în fiecare zi lucrătoare. (Doar somnul pare a necesita atât de mult timp.) Calculatorul și internetul? Ambele reprezintă revoluții ale cititului.

Cu toate acestea, cititul cuprinde mult mai mult decât munca sau internetul. Ceea ce este muzica pentru suflet, este cititul pentru minte. Cititul provoacă, împuternicește, vrăjește, îmbogățește. Percepem mici semne negre pe o hârtie albă sau pe ecranul unui computer și ele ne deschid orizonturile către noi perspective și modalități de înțelegere, ne inspiră, ne dirijează existența și ne conectează cu toată creația.

Cu siguranță nu poate exista o minune mai mare.

Al treilea și ultimul volum al trilogiei (urmând A History of Language, 1999, și A History of Writing, 2000, în seria Globalities), Istoria cititului este povestea acestei minuni. Descrie actul lecturii, practicanții acestuia și mediile lor sociale, precum și numeroasele manifestări ale lecturii pe piatră, os, scoarță de copac, perete, monument, tăbliță, sul, codex, carte, ecran și hârtie electronică. Deși acest volum se concentrează asupra citirii în Occident, descrie și dezvoltarea cititului în China, Coreea, Japonia, cele două Americi și India. Printr-o asemenea istorie se speră că s-ar putea câștiga o înțelegere mai bună nu numai a ceea ce a fost lectura în trecut și ce este astăzi, ci și cum ar putea continua să inspire și să îmbunătățească lumea în viitor.

Cu toate că cititul și scrisul merg mână în mână, citirea este, de fapt, antiteza scrierii – într-adevăr, chiar activând regiuni separate ale creierului. A scrie este o abilitate, a citi este o aptitudine intelectuală. Scrierea a fost elaborată inițial și adaptată ulterior în mod deliberat; cititul a evoluat în tandem cu înțelegerea mai profundă a umanității a capacităților latente ale cuvântului scris. Istoria scrisului a urmat o serie de împrumuturi și rafinamente, istoria lecturii a implicat etape succesive de maturizare socială. Scrisul este exprimare, cititul este un sentiment. Scrierea este publică, cititul este intim. Scrierea este limitată, cititul liber. Scrierea îngheață momentul. Cititul este pentru totdeauna.

Îi sunt îndatorat în mod deosebit lui Jeremy Black, președintele catedrei de istorie de la Universitatea din Exeter și editor general al seriei Globalities, pentru încurajarea sa excepțională din 1988, sub circumstanțe remarcabile, care a culminat cu această trilogie. Recunoștința mea sinceră se adresează, de asemenea, lui Michael Leaman de la Reaktion Books, care a sugerat subiectul și a rămas un susținător devotat pe tot parcursul. Splendizilor mei editori, Andrea Belloli (primele două volume) și David Rose (volumul acesta), aprecierea și admirația mea.

Soție mele, Taki, dragostea mea fără sfârșit.

Acest volum este dedicat dragului meu prieten, Joan Seaver Kurze, un coleg care celebrează cuvântul scris.

Steven Roger Fischer

Insula Waiheke, Noua Zeelandă

Octombrie, 2002

Amenhotep, fiul lui Hapu, un remarcabil scrib egiptean,

citind dintr-un sul de papirus parțial deschis.

Statuia datează din secolul al XIV-lea î.Hr.

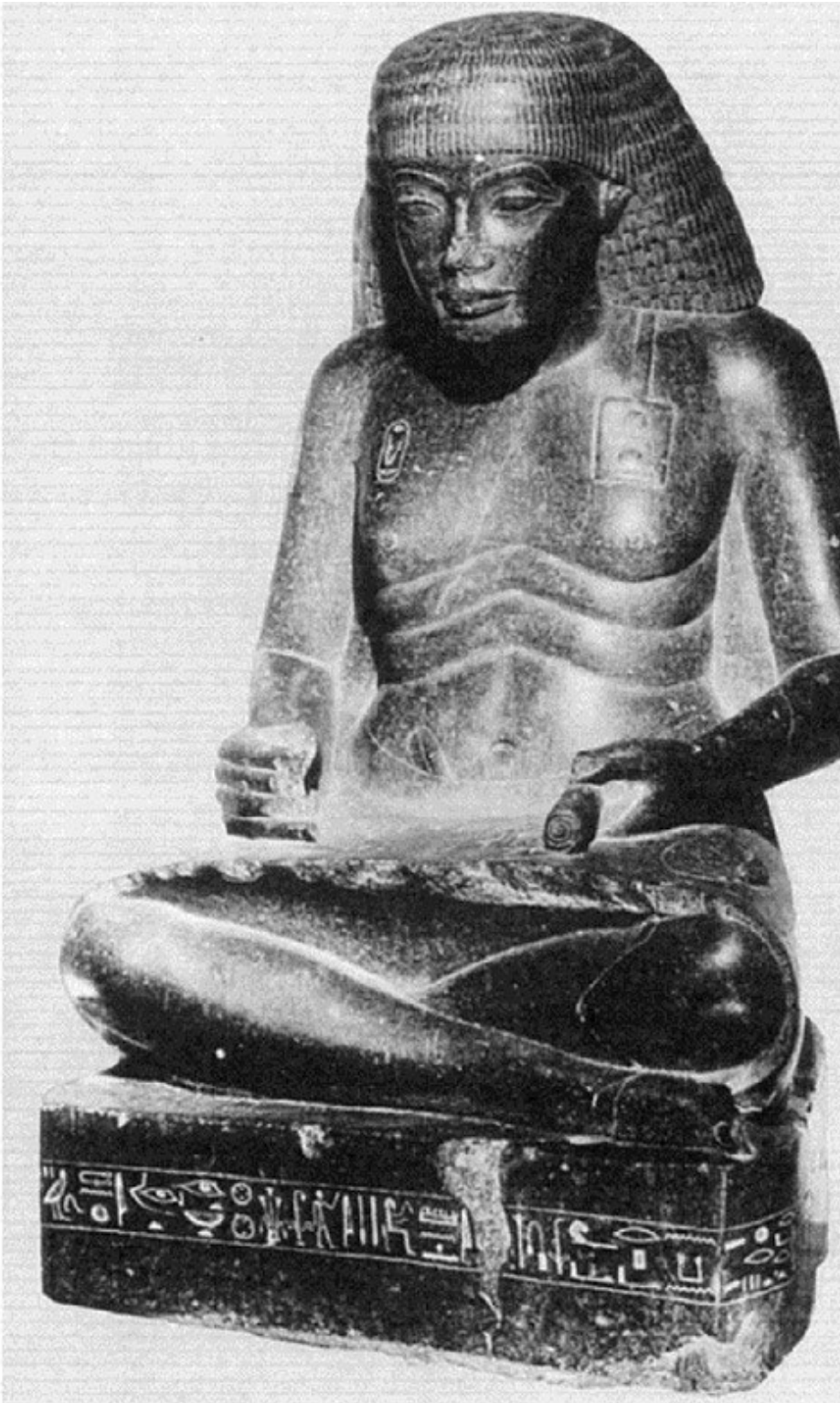

Martorul nemuritor

„Fii scrib! Crestează asta în inima ta

Astfel ca numele tău să poată trăi ca ale lor!

Sulul e mai bun ca piatra cioplită.

Un om a murit: trupul lui e țărână,

Și poporul lui a dispărut de pe pământ.

O carte e ceea ce face să fie amintit

În gura vorbitorului care-o citește.”[1]

„În gura vorbitorului care-o citește”, a intonat scribul egiptean care, în jurul anului 1300 î.Hr., a socotit că „a citi” însemna „a recita”. Pentru cea mai mare parte a istoriei scrise, cititul era vorbirea. Oamenii își dăduseră mai devreme seama că instrucțiunile, acordurile și scorurile verbale puteau fi denaturate, contestate sau uitate cu ușurință. Era nevoie de un martor aparte, un „martor nemuritor”, care ar putea reaminti cu voce tare cantitățile și mărfurile fără erori, care ar putea fi interogat oricând pentru a confirma verbal faptele și pentru a opri disputele. Astfel s-a născut scrisul, la o primă analiză, vocea umană s-a transformat în piatră. Când orașele-stat au devenit regate, nevoia de scris a crescut exponențial, necesitând forme din ce în ce mai complexe de documentare scrisă – de fiecare dată destinată citirii cu voce tare.

Cititul a fost întotdeauna diferit de scris. Scrisul prioritizează sunetul, deoarece cuvântul rostit trebuie transformat sau deconstruit în semn(e) reprezentativ(e). Cititul, pe de altă parte, prioritizează sensul.[2] Capacitatea de a citi are, de fapte, foarte puțin de-a face cu abilitatea de a scrie.

Ce este, atunci, cititul? Răspunsul nu este simplu, deoarece actul citirii este schimbător, nu desăvârșit. Conform cele mai moderne definiții generale, cititul este, desigur, capacitatea de a da sens simbolurilor

scrise sau tipărite. Cititorul „folosește simbolurile pentru a ghida recuperarea informațiilor din memoria sa și apoi folosește aceste informații pentru a construi o interpretare plauzibilă a mesajului scriitorului.”[3] Dar cititul nu a reprezentat întotdeauna asta. Inițial, a fost simpla aptitudine intelectuală de a extrage informații vizuale din orice sistem codificat și de a înțelege sensul respectiv. Mai târziu, a ajuns să semnifice aproape exclusiv înțelegerea unui text continuu de semne scrise de pe o suprafață gravată. Mai recent, a inclus extragerea informațiilor codificate de pe un ecran. Și, fără îndoială, definiția cititului va continua să se extindă în viitor deoarece, oricărei alte aptitudini intelectuale, este, de asemenea, o unitate de măsură al progresului umanității.

Asemenea celor cinci simțuri ale noastre, citirea implică ceva extraordinar de unic, precum va ilustra următorul paradox.[4] Jones a învățat să citească literele grecești, dar încă nu a învățat limba greacă. Andropolis a crescut vorbind greacă, dar nu a învățat niciodată litere grecești. Într-o zi, Andropolis primește o scrisoare din Grecia și îl pune pe Jones să i-o citească. Jones poate rosti cu voce tare literele, dar nu le poate înțelege; Andropolis le poate înțelege, dar nu le poate rosti cu voce tare. În acest caz, cine citește de fapt? Răspunsul: amândoi împreună.

Cititul nu este doar atașarea sunetului la grafem, care apare doar la nivel elementar. Este implicat și înțelesul, și într-un mod fundamental. La un nivel superior de percepție, cititul poate avea singur un sens, fără să recurgă la sunet.

În asta se regăsește magia cititului.

Multiplele procese ale lecturii, așa cum a afirmat eminentul lingvist britanic, Roy Harris, „trebuie să fie în mod inevitabil corespunzătoare cu anumite scopuri culturale și să depindă de modurile de contrastare ale interpretării orale pe care o anumită cultură este posibil să le fi stabilit”.[5] Prin urmare, ceea ce noi considerăm este „citit” în trecut este, de obicei, o comparație arbitrară bazată pe ce lectura înseamnă pentru noi astăzi. O asemenea judecată retrospectivă este invalidă pentru că, de-a lungul istoriei, citirea a însemnat diferite lucruri pentru multe popoare.

Originile sale sunt antice.

Cititul pare a fi asociat în mod superficial și eronat cu procese de observație precum vânatul, țesutul, fabricarea uneltelor, culegerea fructelor de pădure, recunoașterea feței și a genului și multe altele, prin care fluxul de date vizuale – formele, unitățile, tiparele, orientarea, secvențierea – este evaluat în grabă.

Specialiștii în comunicare recunosc cinci faze ale schimbului de informații: producerea, transmisia, recepția, stocarea și repetiția. Când scrierea este prezentă într-o societate, aceste cinci faze apar fie auditiv (cuiva îi este citit), precum în discursul rostit, fie vizual, încorporând simțul vederii (sau, în cazul oamenilor cu deficiențe de vedere, prin atingere). Citirea este deseori un proces sinestezic: însemnând că, deseori combină simțul vederii cu simțul auzului. Cu toate acestea, cel mai important este faptul că auzul este în mod obișnuit evitat, lectura bazându-se doar pe vedere (sau atingere).

În consecință, sunt obținute două teorii conflictuale despre citit. Prima teorie, susținută de cei care cred că citirea este un proces exclusiv lingvistic, observă cititul drept un proces fonologic (referitor la sistemul de sunete ale limbajului) liniar care se desfășoară literă cu literă, grupând elementele limbii în unități mai ușoare de înțeles, până în momentul în care se realizează enunțarea și apoi înțelegerea. A doua teorie, sprijinită de cei care consideră că lectura este un proces semantic vizual, susține că grafemul sau forma grafică – fie logogramă (semn grafic care înlocuiește un cuvânt), silabogramă (semn silabic) sau o combinație de litere (semne într-un sistem alfabetic) – dă sens fără nevoia de a recurge la limbă. Cuvinte și fraze întregi, chiar și propoziții scurte, pot fi citite „dintr-o singură mișcare”, susțin promotorii acestei teorii; nu trebuie deconstruite în litere pronunțate individual.

Cu toate acestea, ambele teorii sunt corecte în sensul că fiecare abordează un nivel diferit de abilitate și/sau activitate de lectură. Acesta însemnând că, citirea elementară este într-adevăr un proces fonologic liniar, în timp ce citirea fluentă este un proces semantic vizual.

Alții au susținut că lecturile istorice timpurii, în special, au fost o „chestiune de a auzi scrierea cuneiformă, adică de a halucina la vederea simbolurilor sub formă de imagini, mai degrabă decât de la citirea, după definiția noastră, a silabelor”.[6] Totuși, această teorie a

„halucinației auditive” sfidează atât dovezile de laborator, cât și istoria cunoscută a scrisului: atât „urechea”, cât și „ochiul” necesită o recunoaștere egală a oricărei teorii despre citirea timpurie. Acest lucru se datorează faptului că actul este în realitate un proces cerebral extrem de complex, pe mai multe niveluri, care necesită simultan elemente fundamentale și unități de ordin superior. Învățarea cititului pare a fi, cu siguranță, o activitate separată de citirea fluentă. Dar, deoarece citirea fluentă necesită frecvent recurgerea la stratageme de învățare – atunci când citiți un cuvânt necunoscut sau străin, sau un scris de mână, tipar, scenariu sau întreg sistem de scriere diferit –, la fel și învățarea cititului necesită la rândul ei recurgerea la stratageme vizuale avansate pentru interiorizarea tiparelor.

În acest fel, aparent, două tipuri de citire au fost obținute: citirea literală sau mediată (învățarea) și citirea vizuală sau imediată (fluentă). Fiecare persoană începe cu citirea mediată, atribuind un sunet unui semn. Cei mai mulți elevi progresează apoi către citirea imediată, atribuind în mod direct un sens semnului, apoi avansează la grupări de semne mai mari (propoziții scurte sau chiar fraze). După mai multe expuneri la un cuvânt sau o combinație de semne, un cititor ajunge să stabilească o legătură directă între semn și sens, ocolind cu totul sunetul. Doar acest lucru explică majoritatea lucrurilor pe care le întâlnim la citirea fluentă în rândul adulților.

Persoanele care citesc frecvent devin întotdeauna cititori fluenți, care apoi minimalizează sunetul și maximizează sensul.

Din pricina lipsei textelor lungi și a unui public care să citească, citirea, cum o cunoaștem astăzi, nu a existat înainte de Antichitatea clasică. Cei mai vechi cititori au observat bețele crestate sau socotelile dictate, oralul devenit vizibil. Foarte puțini oameni au avut motive să învețe să citească: doar cei care au dorit să verifice un calcul, să verifice o etichetă sau să identifice marca unui proprietar. În timp, recitatorii scribilor au intonat registrele de procese, scrisori, documente legale, imnurile de mulțumire și dedicațiile. Arhivele mari de lut și papirus din Antichitate au apărut în cele din urmă, cu toate că au apărut întâi pentru a supraveghea și a autentifica calculele și contractele și pentru a stimula memoria celor care au reamintit marile istorisiri orale.

În primele sale milenii, „martorul nemuritor” a fost întruparea

cuvântului rostit.

Primii cititori

Cu cât privim mai departe în trecut, cu atât mai dificilă devine noțiunea citirii.[7] Sistemele de înregistrare primitive cuprindeau coduri cunoscute doar de un grup mic de practicanți. Pentru majoritatea oamenilor, „literatura" antică cuprindea doar ceea ce putea fi învățat pe de rost.

Citirea și scrisul nu au existat ca domenii de activitate autonome. Erau anexe minime ale vorbirii. Ambiguitatea era din abundență. Descifrarea mnemonicelor (tehnici de memorare) și a graficelor (afișaje picturale) poate fi, de asemenea, privită ca „citire", deși într-un sens primitiv.[8] Atât neanderthalienii, cât și Homo sapiens timpurii citeau crestăturile de pe oase care semnalau ceva important pentru aceștia – poate scorul unui joc, zilele sau fazele lunii. Și picturile rupestre au fost „citite", acestea conținând informații semnificative, precum povestirile grafice. Triburile primitive citeau mesaje ilustrate lungi de pe scoarța sau pielea care puteau reda detalii deosebite. În multe societăți din trecut răboajele erau utilizate pentru calcule. Semnalele utilizate permiteau mesajelor simbolice să fie citite de la distanță: steagurile, fumul, reflexiile pe metale lustruite și alte instrumente. Incașii citeau modelele de noduri ale quipus-urilor, codificate prin culori, pentru a ține evidența tranzacțiilor comerciale complexe. Polinezienii antici citeau înregistrările realizate prin șiruri de noduri și crestături pentru a-și comemora generațiile trecute. Toate aceste tipuri de „citire" implicau coduri prestabilite. Au transmis o semnificație cunoscută – fie o acțiune (precum în picturile rupestre), fie o valoare numerică (precum în cazul scorurilor și al nodurilor) sau un nume (precum în cazul crestăturilor și al corzilor) – fără a îndeplini criteriile pentru scrierea completă.

În sensul său general, scrisul este „secvențierea simbolurilor standardizate (caractere, semne sau componente ale semnelor) cu scopul reproducerii grafice parțiale sau întregi a vorbirii umane, a gândirii și a altor lucruri".[9] Pentru că aceasta este o definiție limitativă a ceva ce sfidează limitele, minunea scrisului, s-ar putea să

fie de preferat utilizarea „scrierii complete” în schimbul unui model de lucru, înțelegând acest lucru pentru a cuprinde îndeplinirea a trei criterii specifice:

Scrierea completă trebuie să aibă drept scop comunicarea;

Scrierea completă trebuie să conțină semne grafice artificiale pe o suprafață durabilă sau electronică;

Scrierea completă trebuie să utilizeze semne care se raportează în mod convențional la articularea vorbirii (aranjamentul sistematic al sunetelor vocale semnificative) sau la programarea electronică într-un fel, astfel încât să se realizeze comunicarea.

Scrierea completă a parcurs un drum lung.

De mii de ani oamenii au folosit semnele simbolice pentru a înregistra cantități: cinci pietricele pentru cinci oi, de exemplu, fiecare pietricică fiind „citită” ca o oaie. Cu zece mii de ani în urmă, poporul azilian din Franța vopsea cruci, dungi și alte modele pe pietre pentru a fi citite ca un cod pentru ceva, sensul lor fiind pierdut acum. Jetoane mici de lut sau suprafețe cu diferite forme geometrice, linii, cruci, cercuri și alte modele au fost citite timp de vreo opt mii de ani în Orientul Mijlociu într-un sistem slab dezvoltat de contabilitate, fiecare jeton reprezentând unul dintre mărfurile date, modelul său identificând tipul mărfii.

În timp, astfel de suprafețe de lut din Mesopotamia au fost închise în „plicuri” de lut speciale, numite bullæ, pe exteriorul cărora se găsea același model simbolic pentru a identifica marfa dintr-o privire; de asemenea, pe suprafața lui era o secvență de puncte sau linii care indica o anumită cantitate. În cele din urmă, tăblițele de lut au ținut evidența în mod similar, utilizând și ele simboluri grafice pentru a reprezenta aceasta și alte elemente. Pe parcursul timpului, pictogramele au devenit standardizate și abstracte, dar și-au păstrat valoarea fonetică. O schimbare de paradigmă a avut loc atunci când scribii sumerieni au început să utilizeze fonetica sistematică, adică au coordonat sistematic sunete și simboluri (inclusiv pictograme) pentru

a crea „semnele” unui sistem de scriere. Un model nu mai reprezenta marfa reală, cum ar fi o oaie, ci o valoare sonoră specifică.

Exploatarea conștientă a fonograficului în pictografic, realizată de către sumerieni, a fost cea care a transformat scrierea incompletă în scriere completă. Cititul sub adevărata sa formă a apărut atunci când o persoană a început să interpreteze un semn doar pentru valoarea sa, în cadrul unui sistem standardizat de semne limitate. Acum puteau fi redate texte întregi, nu doar cuvinte izolate, însemnând că cititul nu mai era un transfer unu la unu (obiect la cuvânt), ci o secvențiere logică a sunetelor pentru a recrea limbajul uman natural. În locul citirii imaginilor, acum se citește limba.

Cele trei criterii pentru scrierea completă erau acum îndeplinite.

Semnul a devenit sunet – eliberat de referentul său extern – în Mesopotamia, în urmă cu 6000-6700 de ani. Ideea s-a răspândit repede, spre vest de Nil și est de Platoul iranian și chiar până la populațiile de pe fluviul Indus, unde limbile diferite și nevoile sociale diferite necesitau alte expresii grafice. Scrisul a fost recunoscut pretutindeni ca instrument neprețuit pentru acumularea și stocarea informațiilor: facilita gestionarea conturilor financiare, stocarea materialelor și transportul și prin intermediul lui au fost păstrate nume, date și denumiri ale locurilor mai bine decât memoria umană ar fi putut să le păstreze vreodată. Toată „lectura” timpurie implică recunoașterea codului foarte simplu și a fost invariabil orientată spre sarcini.

Mesopotamia

Lectura a rămas mult timp un instrument primitiv în Mesopotamia. Primii cititori activi din lume au văzut doar un schelet de text gol (nume, marfă, sumă), al cărui control a servit la consolidarea oligarhiei. Scrierea sumeriană s-a dezvoltat „nu pentru a reproduce un discurs vorbit preexistent, ci pentru a memora informații concrete”.[10] Acest lucru a dus, într-un timp scurt, la clasificarea realității în liste utile alcătuite din substantive (nume proprii și mărfuri), adjective (calități), verbe (acțiuni) și numere aranjate în coloane ușoare de înțeles, ele însele purtând sens prin orientarea lor. „Cititul” presupunea asamblarea logică a fărâmelor de informații conectate între ele, nu reconstituirea vorbirii articulate. Deși primele lecturi au fost probabil a scrierii incomplete, acestea au fost totuși „lecturi complete”. Spre deosebire de scriere, cititul nu este legat de limbă: cititul este mai ales vizual (nu oral) și conceptual (nu lingvistic).

În timp ce Egiptul și-a codificat semnele hieroglifice și hieratice timpuriu, și, prin urmare, și-a fosilizat sistemul de scriere, sumerienii au menținut un inventar liber și lejer cuprinzând aproximativ o mie opt sute de pictograme și simboluri timp de câteva secole.[11] A avut loc simplificarea și convenționalizarea și până la 2700-2350 î.Hr., cu tăblițele din Shuruppak, inventarul a fost redus la aproximativ opt sute de componente, cu o utilizare mai mare a scrierii în linii de text. În 2500 î.Hr., aproximativ, aproape toate elementele grafice din sistemul de scrierea al sumerienilor au devenit sunete. Până în 2000 î.Hr., numai aproximativ 570 de logograme erau utilizate zilnic.[12]

Adânciturile în formă de cuie, cuneiformele, înlocuiseră pictogramele de mai devreme, acestea fiind acum imprimate în lut moale cu un vârf de trestie (un instrument de scris cu vârful ascuțit). Acestea au devenit stilizate, pierzându-și în cele din urmă identificabilitatea. De cele mai multe ori, în Mesopotamia s-a citit această scriere cuneiformă, sau în formă de cuie, în lut, cu toate că cuneiformele au fost, de asemenea, săpate în piatră și inscripționate în ceară, fildeș, metal și chiar și sticlă. Cuneiformele scrise cu cerneală pe papirus, așa cum obișnuiau

să scrie scribii din Egipt, erau foarte rare. Mesopotamienii citeau, prin urmare, în primul rând o „literatură în lut”. Din această cauză, actul fizic al cititului era frecvent problematic: pentru a rămâne ușoare de mânuit, tăblițele de lut trebuiau să fie de dimensiunea unei palme, fiind necesară scrierea textelor în miniatură.

„A citi” în limba sumeriană era šita (šit, šid, šed), care însemna și „a număra, a calcula, a considera, a memora, a recita, a citi cu voce tare”. Foarte puține persoane din Mesopotamia au putut obține vreodată această capacitate. În Ur, cea mai mare metropolă din regiune, cu o populație de aproximativ 12.000 de persoane, doar o mică proporție din populație – poate o persoană dintr-o sută, cel mult din 120 – putea citi și scrie, în jurul anului 2000 î.Hr. Din 1850 și până în 1550 î.Hr., orașul-stat babilonian Sippar, cu aproximativ 10.000 de locuitori, a găzduit doar 185 de așa-numiți „scribi” (adică persoane oficiale care scriau pe tăblițe), dintre care zece au fost femei.[13] Din aceste statistici și din altele similare reiese că nu mai mult de câțiva zeci de alfabetizați erau în viață într-o anumită perioadă în orașele-state ale Mesopotamiei.

Cu excepția cazului în care era una dintre acele ediții literare rare, de dimensiunile unei palme, cu textul în miniatură, tăblița de lut era un instrument mare și greoi, destul de prost adaptat pentru a citi cu degetul, fără grabă. Din eșecul aproape universal al scribilor mesopotamieni de a elabora o literatură mai prietenoasă cu utilizatorul, se poate deduce că lectura a fost predominant o activitate comercială. Adică nu a fost o activitate comercială solitară, plăcută sau tăcută, ci publică, solicitantă și zgomotoasă. Cuvântul scris servea foarte des pur și simplu pentru a determina recuperarea unui text mai devreme învățat pe de rost. Toată literatura mesopotamiană, chiar și cea scrisă, era publică și orală. Scrisul era încă un mijloc pentru atingerea unui scop, spectacolul public, o tradiție care se întinde pe zeci de mii de ani, însă încă nu era un scop în sine: confruntarea solitară cu cuvântul scris.

Tăblițele „vorbeau” pentru cei ale căror sigilii erau imprimate pe ei. Judecătorii din Babilon, de exemplu, puteau vorbi despre conținutul unei tăblițe cu „gura” acesteia, putând afirma public că au „auzit” tableta (într-un fel foarte similar cu modul în care judecătorii de astăzi se raportează la o declarație scrisă sau orală dată sub prestarea de jurământ).[14] Nu exista nici o contestare, nici o provocare a martorilor

prezenți; negarea sigiliului unei persoane aducea cu sine o pedeapsă severă. Vocea scrisă era vocea reală.

Literatura orală și literatura scrisă erau una și aceeași.

Până în jurul anului 2500 î.Hr., sau cu trei sute de ani după ce akkadienii semitici din est au invadat Sumerul și au câștigat putere, scrierea cuneiformă era completă și capabilă să transmită orice gând în limba sumeriană, pe care akkadienii au continuat să o folosească (precum mai târziu europenii au utilizat greaca și latina clasică). Construirea, prin convenție, a unui abecedar era esențială în acest proces. Acesta este un inventar al semnelor sistematice utilizate doar pentru valoarea sonoră a silabelor: ti, mu, sa și așa mai departe.[15] În acest sistem, care putea fi învățat, cititorul recitator sumero-akkadian a declamat apoi valoarea literaturii sale „native".

Între 550 î.Hr. și 350 î.Hr. și scribii din Imperiul Persan au utilizat scrierea cuneiformă, dar pentru a reda limba lor indo-europeană cu aproximativ 40 de semne atât cu valori silabice (ka), cât și fonetice (/k/).[16] Scrierea persană veche se regăsește într-un număr redus de inscripții regale, cea mai lungă și cea mai importantă fiind inscripția monumentală de la Behistun, din vestul Iranului, care descrie cuceririle lui Darius I (cca 550-486 î.Hr.):

„Spune Darius regele: dacă vă uitați la această inscripție sau la aceste sculpturi, (și) nu le distrugeți, (ci) atâta timp cât aveți putere în voi aveți grijă de ele, fie ca Ahuramazdā să fie bun cu voi."[17]

De la început, forma fizică a materialului de lectură fusese dictată de un scop imediat. Lungimea unui text mesopotamian depindea de formatul și dimensiunea tablei de lut și de „cartuș" (figuri ovale în care erau încadrate elemente semnificative, cum ar fi numele). Compartimentele timpurii ale tabletei au devenit mai târziu linii orizontale, cu scris pe ambele părți ale tabletei.

Prima literatură (nu înregistrările contabile) a cuprins tăblițe de lut pătrate sau alungite cu o lungime de aproximativ un deget, concepute astfel încât să se potrivească în palma cititorului. O „carte" era compusă din mai multe tăblițe, eventual păstrate împreună într-o cutie de lemn sau într-o sacoșă într-o anumită ordine pentru recuperarea secvențială. Declarațiile publice, legile și propaganda

exagerată, cum ar fi inscripțiile funerare de pe monumentul regelui, au fost deseori păstrate în texte pe pietre sau tablete de lut de mari dimensiuni, multe dintre acestea fiind consultate pentru referință (la fel cum folosim noi acum librăriile publice sau private). În secolul al XII-lea î.Hr., la Assur, pe cursul râului Tigru, codul de legi al Imperiului Asirian Mijlociu, inscripționat în coloane pe ambele părți, se regăsea săpat într-o piatră cu o suprafață de șase metri pătrați, proeminența lui publică impunând autoritate, textul fiind mai degrabă de temut decât citit.[18]

Atunci cine a citit aceste texte? Scribii, în cea mai mare parte. Cu toate acestea, tăblițele utilizate la școală au apărut din ruinele celor mai bogate reședințe din Ur. Se pare că abilitatea de a citit a intrat în domeniul intern mesopotamian, deși nu este clar exact în ce măsură a fost obținut acest lucru.[19] Este posibil ca abilitatea de a citi și de a scrie să fi fost deja în al III-lea mileniu î.Hr. unul dintre calitățile distinctive ale aristocraților. Poate această abilitate ajuta la definirea aristocrației ca o clasă separată. În cazul în care era așa, cititul și scrisul ar fi experimentat o emulație puternică.

Un scrib sumerian avea, fără îndoială, un mare simț al responsabilității pentru această capacitate foarte apreciată, știind că el sau ea interpreta un text scris care a soluționat în mod public un litigiu privind conturile sau un articol de lege. Zeița scribilor muritori, Nisaba, avea ca simbol o pană ascuțită, deoarece acesta reprezenta acțiunea de a scrie, rolul principal al scribului, și nu actul cititului și al recitării. Acest lucru ne spune că scribul a fost în primul rând notarul public al epocii sale, stenograful care înregistra majoritatea activităților importante din societate, secretarul executiv și birocratul guvernamental.

Desigur, cititul așa cum îl cunoaștem noi astăzi nu a jucat nici un rol în această activitate comercială vitală a statului. De la transporturile de grâu până la tributurile aduse templelor, de la mesajele simple la distincțiile lungi, complexitatea cotidiană a vieții orașului a fost permisă de acești scribi care recitau – și pretutindeni comunicarea orală a avut prioritate. Cuvântul scris nu era încă o voce care exista pentru sine. (Acest fenomen a apărut în secolul al IV-lea î.Hr., în Grecia; vezi Capitolul 2.) Timp de mii de ani, cititul a fost un mijloc și nu era încă un canal. Din acest motiv, observăm instrucțiile precise ale autorului date scribului în majoritatea scrisorilor mesopotamiene:

„Domului meu, spune-i asta: prin urmare asta spune cutare, servitorul tău”.[20] Scribul nu a putut să separe, cum facem noi astăzi, instrucțiunile orale de mesajele orale. Slujba scribală interzicea de fapt separările de acest fel... pentru a proteja scribul de la eventualele litigii.

Dar scribii nu erau exclusiv notari, stenografi, contabili, arhiviști, secretari sau birocrați. Erau, de asemenea, cititori activi ai căror superiori sau patroni – indiferent dacă erau arhitecți, astronomi, negustori sau preoți – le-au cerut în mod regulat să citească fie cu voce tare, fie din datorie, fie contra unei mici taxe. Dacă suferea de hiperopie (miopi, așa cum aveau tendința de a fi majoritatea bărbaților de peste 45 de ani), scribul putea utiliza trestii goale, ținute cu o mână, pentru a-și putea concentra privirea pentru a distinge ceea ce adesea erau cuneiforme extrem de mici pe o tabletă de mici dimensiuni așezată în cealaltă mână. Un pahar transparent umplut cu apă ar fi putut ajuta de asemenea, tăblița fiind poziționată în spatele ei, pentru mărirea scrisului mic.

Astăzi cititul acestor vechi corespondențe ale scribilor ne deschide o lume exotică și enigmatică, una plină în mod surprinzător de emoții și slăbiciuni familiare. Ca și scrisoarea dictată de negustorul Nanni către asociatul său de afaceri, Ea-nasir, în Ur, în jurul anului 1700 î.Hr.:

„Nu ai făcut ceea mi-ai promis. Ai pus lingouri care nu erau bune înaintea mesagerului meu și ai spus «dacă vrei să le iei, ia-le, dacă nu le vrei, pleacă!». Drept cine mă iei de tratezi pe cineva ca mine în asemenea fel? Am trimis ca mesageri domni ca noi să-mi recupereze banii, dar tu m-ai tratat cu dispreț trimițându-i înapoi cu mâna goală de mai multe ori... Să iei la cunoștință că de acum încolo nu voi mai accepta de la tine nici o monedă de bronz care nu e de o calitate bună. Voi face de acum înainte selecția lingourilor individual, în propria curte, și îmi voi exercita dreptul de respingere pentru că m-ai trata cu dispreț.”[21]

Pentru a deveni scribi profesioniști în Babilon în 1700 î.Hr., băieții trebuiau să urmeze cursurile școlii de scribi de la 6 până la 18 ani, de dimineața până după-amiaza târziu, 24 de zile din 30.[22] Acolo ei învățau să scrie și să citească în limba sumeriană moartă și în limba akkadiană nativă, precum și istorie, matematică, literatură religioasă și pregătirea contractelor legale, una dintre activitățile principale ale

profesiei alese.[23] Deși cititul și scrisul ocupau o mare parte din curriculum, o mare parte a informației a rămas orală. Într-adevăr, majoritatea cunoștințelor sociale a Babilonului au fost transmise pe cale orală și nu au fost niciodată încredințate lutului.

Din tabletele dezgropate a fost posibilă înțelegerea metodelor de predare a cititului utilizate în școlile de scribi. Cititul era învățat prin actul scrisului. Profesorul umplea mai întâi o parte a tăbliței cu un semn, după care elevul scria același semn iar și iar pe cealaltă parte. Apoi, două semne erau alăturate pentru a forma un cuvânt complet, pe care elevul îl copia în mod similar. De exemplu, în școala akkadiană cuvântul ana („pentru") a fost împărțit în două silabe separate prin intermediul semnelor a și na. (Sistemul de scriere, o silabografie, a permis doar această alăturare convențională; adică nu existau semne separate pentru ana sau an-.) În a treia etapă, elevul studia un proverb, o propoziție scurtă și o listă de nume, apoi întorcea tableta și le scria și pe acestea.

Întorcând tableta, elevul era obligat să vizualizeze textul pentru a-l putea rescrie. Mai presus de orice, vizualizarea, imitarea mecanică a imaginii, i-a permis elevului să devină un cititor și un scriitor independent – a ajutat la întipărirea în memorie a semnelor și a combinațiilor admise ale acestora. Cu toate acestea, elevul trebuia să aibă un inventar vizual nu doar al semnelor individuale, ci și al cuvintelor întregi, al numelor, al frazelor și chiar și al propozițiilor complete. (Aceasta a fost într-adevăr o formă a aceleiași metode de învățare, numită „cuvânt întreg", pe care au redescoperit-o pedagogii occidentali în secolul al XVIII-lea d.Hr.)

Când devenea profesionist, scribul se ocupa mai ales cu consemnarea diferitelor activități economice. Era vorba în special de schimburi financiare, care necesitau transcrierea exactă a acordului oral și o mărturie oficială („notarizare") dată de către scrib. Alți absolvenți deveneau funcționari și contabili pentru comercianți sau funcționari pe lângă templele regale (unde vizitatorii primeau adesea chitanțe pentru ofrandele lor). Absolvenții care erau mai înzestrați și care stăpâneau matematica complexă deveneau inspectori foarte respectați. Cei care abandonau școala și cei care nu reușeau să treacă examenele puteau deveni în continuare scriitori și cititori de scrisori, de care era mereu nevoie în aproape toate orașele și satele. Spre deosebire de zilele noastre, scribii erau rareori scriitori creativi, de fapt, toată

literatura creativă a rămas orală. Totuși, astfel de lucrări compuse oral erau uneori păstrate în lut de către scrib, la comandă sau la cerere.

Aproape toți elevii mesopotamieni erau băieți de la care părinții se așteptau să își asume responsabilitățile familiei sau cărora le era permis să devină scribi profesioniști. Cu toate acestea, au existat excepții rare (precum în cazul orașului Sippar, menționat anterior). În mod semnificativ, primul autor din istorie care a semnat o lucrare a fost femeie: prințesa Enheduanna, fiica lui Sargon I, suveranul Imperiului Akkadian. Născută în cca 2300 î.Hr., ea a compus în calitate de mare preoteasă al lui Nanna, zeul Lunii, o serie de cântece în cinstea zeiței iubirii și a războiului, Inanna, notându-și la sfârșitul tăbliței sale propriul nume ca autor-scrib.[24] Acest lucru a fost excepțional.

În Mesopotamia antică se obișnuia ca scribul să se semneze într-un colofon – nota de la finalul unei cărți, care completează titlul – cu numele lui (uneori al ei), locația și data scrierii, deoarece acest lucru atesta că transmiterea orală a avut loc. Cititorii încă nu „citeau un text", ci auzeau vocea unui coleg scrib care avea nevoie de identificare. Majoritatea colofoanelor mesopotamiene se termină cu maxima „Lasă-l pe înțelept să-l instruiască pe înțelept, pentru ca ignorantul să nu poată înțelege"[25], ceea ce însemna că, având în vedere că puține persoane stăpâneau scrisul și cititul, responsabilitatea lor socială era foarte mare, nu trebuia uitată și trebuia luată în serios.

Rarele descoperiri arheologice ale arhivelor antice ne oferă poate cea mai bună dovadă a ceea ce oamenii citeau atunci în Mesopotamia.[26] De exemplu, în timpul săpăturilor efectuate din 1973 până în 1976 la acropola Tell Mardikh, la 60 km de la Alep în nord-vestul Siriei, arheologii au dezgropat palatul regal din Ebla (2400-2250 î.Hr.), incluzând aproape șaptesprezece mii de tablete situate în sectorul administrativ și în arhivele regale. Tăbliețele tratează diferite subiecte: istorie, literatură, agricultură, limbă, dar, mai presus de toate, finanțe și economie. Într-adevăr, majoritatea se referă la impozite, tributuri, la corespondența de stat, la caravane și la misiuni comerciale. Au fost citite mai ales de birocrați, contabili și funcționari, doar un mic procent dintre ele abordând alte subiecte decât cele administrative. Datorită importanței orașului antic Ebla, se poate presupune că acest lucru era valabil pentru toate orașele mari din epoca respectivă.

Cea de-a treia perioadă Uruk (cca 3000 î.Hr.) a oferit omenirii cele mai vechi lecturi: listele „lexicale”.[27] Pentru akkadieni, care la început au scris doar în limba sumeriană, textele literare adevărate au rămas necunoscute până în aproximativ 2500 î.Hr. Textele literare în limba akkadiană veche au început să apară doar după 2334 î.Hr., sub domnia lui Sargon I.[28] Acestea erau în principal imnuri dedicate zeilor, cântece cu rugăminți pentru rege, cântece legate de cult și despre alungarea spiritelor rele (exorcisme). De exemplu, un important imn sumerian descria călătoria zeiței Inanna către lumea de dincolo. Scribii akkadieni au păstrat, de asemenea, și ordinea divină sumeriană a lumii. Poveștile regilor din Uruk – Enmerkar, Lugalbanda, și mai ales ale lui Ghilgameș – au dominat genul epic.[29]

Sistemul de scriere sumero-akkadian a redat o bogăție de genuri orale: epic, juridic, medical, culinar, astronomic, matematic, istoric, religios, poezii de dragoste și multe altele.[30] Poezia didactică era deosebit de „populară” (întotdeauna un termen relativ) în Babilonul antic, cum ar fi epopeea akkadiană despre creația lumii din vremea regelui Hammurabi (cca secolul al XVIII-lea î.Hr.), glorificându-l pe zeul Marduk. Astfel de lucrări combină epicul și imnul într-un hibrid literar mai degrabă nearmonios. Mai presus de toate, literatura akkadiană a excelat în rugăciuni și incantații. În aproximativ 1000 î.Hr., o tonalitate de pesimism s-a strecurat în această literatură, precum în celebrul psalm „Îl voi lăuda pe Domnul Înțelepciunii”, care deplânge nedreptatea făcută celor drepți care suferă.

De asemenea, existau scrieri pe care doar ființele supranaturale erau menite să le citească. De exemplu, în primul mileniu î.Hr., în orașul Nippur (în Irakul de astăzi), oamenii care cumpărau boluri de lut inscripționate cu incantații aramaice credeau că, prin citirea descântecelor, spiritele răuvoitoare vor rămâne captive sub boluri. Acest lucru înseamnă că scrierea în sine deținea o putere magică. Nu avea nevoie de un public uman.

Au supraviețuit puține texte din Orientul Mijlociu dinaintea primelor secole al celui de-al II-lea mileniu î.Hr. De exemplu, dovezile sugerează că majoritatea poeziilor orale despre Ghilgameș – marele rege din Uruk, care căuta în zadar nemurirea – au fost scrise până în aproximativ 1200 î.Hr. Revizuirea lor finală a avut loc la biblioteca regelui Assurbanipal (a domnit între 669 și 633 î.Hr.), ultimul mare conducător al Imperiului Asirian.

Cea mai mare parte a cititului a implicat, desigur, elemente din economia de zi cu zi, pe care scribii epocii le-au realizat cu ușurința și eficacitatea funcționarilor de astăzi. Peste 75% dintre cele 150.000 de inscripții cuneiforme excavate până acum în Mesopotamia sunt registre contabile și administrative, dintre care cele mai vechi sunt simple liste de bunuri, persoane, plăți etc.[31]

La fel ca orașul antic Ebla, toate centrele mesopotamiene timpurii au avut propriile „biblioteci", adică arhive și fișiere, nu depozitele de cărți pe care le avem astăzi. Astfel de depozite de informații ușor accesibile au fost considerate esențiale pentru buna administrare a orașelor-state aflate în plină dezvoltare. Până la sfârșitul mileniului al II-lea î.Hr., aceste depozite de tăblițe de lut, papirusuri, plăci din lemn, bețe de bambus, mătase sau piele îmbogățeau societățile din Mesopotamia, Egipt, Platoul Iranian, Marea Egee, de pe Valea Indului, din Uzbekistan/Tadjikistan și China Centrală. Întrucât toată citirea era atunci cu voce tare, comparația „zgomotos ca o bibliotecă" ar fi fost potrivită pretutindeni.

Sumerienii îi numeau pe cei care catalogau bibliotecile „orânduitori ai universului".[32] Catalogarea unei biblioteci însemna fragmentarea experienței umane. Toată catalogarea este subiectivă și arbitrară, o ofensă pentru opera scrisă: adică pentru ceva intrinsec universal și indivizibil. Această ofensă a fost comisă în fiecare epocă, în general în numele utilitarismului. Întrucât viața însăși nu este catalogată, cititul ar trebui să fie necatalogat. Cu toate acestea, acest lucru nu este practic. Accesul la informații este realizat doar prin limitarea nelimitatului, precum au descoperit deja cele mai vechi societăți alfabetizate.

În capitala Ninive, Assurbanipal din Asiria avea o librărie cuneiformă care ne-a oferit până acum aproape douăzeci și cinci de mii de tăblițe de lut inscripționate. Assurbanipal venera scrisul. El însuși era alfabetizat, o raritate pentru un conducător la acea vreme. S-a lăudat că putea „citi tăblițe scrise înainte de Potop", adică texte antice care fuseseră păstrate timp de multe secole.[33] Dragostea lui declarată pentru lectură arată venerația de care se bucura știința de carte în acea perioadă. Assurbanipal chiar a trimis agenți în fiecare colț al Mesopotamiei pentru a căuta tăblițe pentru biblioteca palatului. Scrisoarea sa personală către un oficial pe nume Shadanu dezvăluie intențiile acestuia:

„Caută și adu-mi tăblițe de lut prețioase pentru care nu există transcrieri în Asiria. Tocmai acum i-am scris supraveghetorului templului și conducătorului din Borsippa că tu, Shadanu, vei păstra tăblițele în depozitul tău și că nimeni nu va refuza să îți dea ție tăblițele. Dacă auzi de orice tăbliță sau text ritualic care este potrivit pentru palat, caut-o, păstreaz-o în siguranță și trimite-o aici."[34]

În acest fel, Assurbanipal a construit o bibliotecă neobișnuit de mare pentru acea epocă. De asemenea, deținea un procent surprinzător de mare de texte ritualice: despre astrologie, preziceri și incantații – adică resurse pentru înțelegerea, împăcarea și constrângerea zeilor. În scrisoarea lui, Assurbanipal face o distincție semnificativă între „tăbliță" și „text ritualic", arătând importanța lecturii religioase. Dar și lucrările de matematică, medicină, astronomie, cântecele, poezia epică, imnurile, dicționarele bilingve sumero-babiloniene și multe altele au fost favorizate. Aici, cititul a fost apreciat în mod inconfundabil ca fiind o fântână de cunoaștere generală și un mijloc de a ajunge la divin și de a-l dirija. (În prezent, biblioteca lui Assurbanipal reprezintă cea mai bogată sursă de lectură despre culturile antice ale sumerienilor, babilonienilor și asirienilor.)

Pe o anumită tăbliță cu informații din domeniul medicinei, majoritatea cărora au fost distruse, a fost găsită următoarea revelație:

„Palatul lui Assurbanipal, rege preamărit, rege al Asiriei, pe care [zeii] Nibu și Tashmetum l-au înzestrat cu o mare înțelepciune, care a căpătat ochi ageri: Cea mai valoroasă artă scribală, lucrări pe care nici unul dintre regii dinaintea mea nu le-a învățat, remedii pentru toate părțile corpului, de la creștetul capului până la unghiile de la picioare, selecții necanonice, învățături înțelepte, orice se referă la măiestria medicală a [zeilor] Ninurta și Gula, am scris pe tăblițe, le-am verificat și le-am adunat și le-am depus în palatul meu pentru citire și învățare."[35]

Assurbanipal însuși scria aceste cuvinte, dezvăluind scopul final al colecției sale remarcabile: „citirea și învățarea".

Datorită preeminenței sale, Assurbanipal a primit corespondență din toată Asiria și nu numai. La sfârșitul unei asemenea scrisori, secretarul regal, cel care examina în mod obișnuit mesajele primite de Assurbanipal, a identificat un mesaj explicativ: „Oricine ai fi, scrib, cel

care va citi această scrisoare, să nu ascunzi nimic de rege, domnul meu, astfel încât zeii Bel și Nabū să-i vorbească regelui cu bunătate despre tine”.[36] Din nou, „a citi” este înțeles ca semnificând „a citi cu voce tare, a recita”. În aceste societăți timpurii, în care cuvântul scris era cuvântul rostit, fiecare scrib trebuia să fie incoruptibil, integru. Din motive întemeiate, una dintre legile regelui babilonian Hammurabi condamna la moarte persoanele care depuneau mărturie falsă, o lege care viza în primul rând scribii, martorii principali ai societății.

Cenzura era adesea practicată. Aceasta însemna în principal ștergerea celor scrise pe monumente publice și pe zidurile templelor și ale palatului pentru a elimina amintirea celui căzut în dizgrație, cea mai înaltă formă de oprobiu public. Dar și textele au fost modificate: fie direct, prin înlăturare și rescriere (ceea ce era imposibil de făcut pe tăbliețele dure de lut, a căror contrafacere era mai dificilă), sau indirect, prin editarea unui text complet nou, adică prin „rescrierea istoriei”. Acest fapt a avut loc cu o frecvență surprinzătoare, din multiple motive: disprețul filial sau fratern, rivalitatea între clanuri, etica sau religia modificată, invazia etc. Cititorii, desigur, citeau ceea ce noul regim voia ca ei să citească, ceea ce era cât se poate de departe de „obiectivitatea faptică” (o supoziție modernă).

Textele antice dau adesea dovadă de o profundă umanitate. Fiul unuia dintre înalții oficiali ai lui Hammurabi i-a scris mamei lui:

„Fie ca tatăl meu și zeii să te țină sănătoasă. Îmbrăcămintea nobililor se îmbunătățește de la an la an. Fiul lui Adadiddinam, al cărui tată este doar un subaltern al tatălui meu, a primit două veșminte noi, dar tu te superi doar pentru un rând de haine pentru mine. Deși tu m-ai născut, iar mama lui l-a adoptat; în timp ce mama lui îl iubește, tu pe mine nu mă iubești.”[37]

Prin acest pasaj, și prin multe altele asemănătoare, ajungem să apreciem modul în care lectura mesopotamiană a cuprins un întreg univers al experienței umane, intensitatea ei devenind mai evidentă odată ce conștientizăm că, în momentul nașterii scrisului, vocea și semnul încă erau una și aceeași.

Egipt

Cel mai comun cuvânt egiptean pentru „a citi”, šdj, semnifica de asemenea și „a recita”, iar din acest motiv scribii egipteni, cu ai căror cuvinte am început acest capitol, au scris că o carte se află „în gura vorbitorului care o citește”. Lectura în Egiptul Antic era dublu orală: nu numai că scrierea era percepută drept vorbire vizibilă, ci toată citirea se efectua fizic, cu voce tare, printr-un scrib-martor.

Prin urmare, citim de pe o tăbliță cuneiformă, trimisă din Egipt de hurrieni (un important popor din Orientul Apropiat la mijlocul celui de-al II-lea mileniu î.Hr.): „Și Kelia, mesagerul meu, a spus acest cuvânt: vorbind astfel, «Fratele tău, Nimmoria, domul din Egipt, a făcut un mare dar»”[38]. La fel ca în Mesopotamia, corespondența scrisă în Egipt nu era citirea cum o cunoaștem noi astăzi, ci o mărturie oficială a unui mediu oral. În general, toate scrisorile începeau cu afirmația: „Spune-i lui cutare, regele lui cutare, fratele meu etc...”, incluzând instrucțiunile verbale adresate scribului de către cel care dicta. Nici în acest caz cuvântul scris nu a fost un scop în sine, ci un mijloc pentru atingerea scopului final, un mediu sancționat social (încă nu era un canal autonom) prin care i s-a permis scribului să vorbească în numele persoanei care îi dicta mesajul. „Adevăratul” mesaj nu se afla pe tăblița cuneiformă sau în scrisoarea pe papirus, ci în transmiterea orală: adică scribul care îi citea destinatarului mesajul cu voce tare.

Încă din cca 3300 î.Hr., Egiptul folosea deja câteva sute de „hieroglife” logografice (cuvânt întreg), scrise în principal cu cerneală pe papirus. Era papirusului a asistat la creșterea rapidă a federațiilor urbane din Egipt, care aveau să reziste timp de peste trei milenii. Citirea și scrierea nu sunt criterii pentru civilizație; într-adevăr, activitatea urbană exista în nord-estul Siriei încă din 4000 î.Hr., cu puțin timp înainte de apariția scrisului complet. Cu toate acestea, regatele Egiptului de Sus și ale Egiptului de Jos și orașele-stat mesopotamiene s-au dezvoltat și au prosperat, devenind mari imperii, numai după ce au apărut cititul și scrisul. Desigur, nu a existat nici o

relație de cauzalitate directă, însă puțini ar contesta rolul cititului și al scrisului în stimularea expansiunii economice care a dus la dezvoltarea statelor.[39]

Spre deosebire de sumerienii care au dezvoltat scrierea completă, primii egipteni par să fi apreciat mai mult avantajele pe care le oferea cititul la accesul și controlul informațiilor. Acest lucru se datorează faptului că egiptenii, odată ce au împrumutat de la sumerieni conceptele de logografie, fonografie și linearitate cu secvențierea semnelor, au dezvoltat și au exploatat cititul și scrisul mult mai repede. Unul dintre cele mai importante inovații ale egiptenilor (au existat mai multe) a fost acrofonia, folosirea unui semn pentru a reprezenta doar consoana de început a unui cuvânt: de exemplu, semnul reprezenta n. (În contrast, scribii sumerieni utilizau semne care nu reprezentau consoane individuale, ci silabe întregi.) Toate scrierile hieroglifice egiptene au furnizat „scheletul" cuvântului, la care cititorul a trebuit să adauge doar vocalele corespunzătoare, evidente vorbitorilor nativi.[40]

Încă din mileniul al IV-lea î.Hr., egiptenii citeau hieroglife pe stâncă, bucăți de ardezie, stele funerare (plăci de piatră verticale inscripționate), sigilii cilindrice, dopuri de borcan, ghivece, tăblițe de fildeș, capete de baston din piatră și altele. Se presupune că în această perioadă timpurie se utiliza frecvent cerneala pe papirus. Cu toate acestea, în Egiptul Antic se citea scrierea cursivă (mult mai târziu numită „hieratică"), și nu hieroglifele, care necesitau mult timp pentru a fi sculptate și vopsite. Acest scris s-a dezvoltat ca un instrument practic pentru scrierea documentelor obișnuite, cum ar fi scrisorile, calculele, registrele de proces și, mai târziu, începând cu al II-lea mileniu î.Hr., textele literare. O simplificare a scrierii hieroglifice care folosea același sistem, scrierea hieratică a fost citită aproape exclusiv de pe papirus, deși au existat texte hieratice și pe piatră, lemn, ipsos, piele, pânză de in, ostracă (cioburi de lut inscripționate) și pe alte suprafețe.

Cititorii egipteni au citit fie de la dreapta la stânga, fie de la stânga la dreapta, unele textele curgând de sus în jos. Cititul de la dreapta la stânga a devenit direcția „implicită", dacă nu exista un motiv clar pentru a alege altfel. Odată formalizate, între cca 3000 și 2500 î.Hr., hieroglifele, scrierea hieratică și lecturile acestora s-au schimbat foarte puțin vreme de peste două mii de ani. (Majoritatea cititorilor din

nordul Africii și din Orientul Mijlociu au păstrat de atunci cititul de la dreapta la stânga.)

Odată ce un elev termina acei câțiva ani de instruire intensivă într-o școală de scribi, citirea hieroglifelor egiptene și a textelor hieratice a ajuns să fie o practică ușoară, deși calitatea alfabetizării varia foarte mult (fiind în primul rând orientată spre sarcini de lucru). Poate chiar mai semnificativ, papirusul era subțire, avea o greutate mică, era flexibil și ușor de ținut și de depozitat. Foile de papirus puteau fi combinate într-un sul lung și îngust, care trebuia doar derulat pentru a citi textul voluminos. (O astfel de ușurință a cititului era necunoscută în Mesopotamia, unde se foloseau tăblițe de lut grele.) „Cea mai veche carte din lume" este papirusul prusian, ale cărui texte din a V-a Dinastie Egipteană (cca 2500-2350 î.Hr.) au fost copiate în scrierea hieratică aproximativ patru sute de ani mai târziu.

Cu toate acestea, în Egipt se scriau texte continue încă din a III-a sau a IV-a Dinastie Egipteană. Deși în teorie sistemul de scriere putea fi folosit cu aproape orice scop, scribii egipteni încă nu îi exploataseră pe deplin capacitățile. Până în cca 2150 î.Hr., la sfârșitul Vechiului Regat Egiptean, anumite categorii de texte erau des întâlnite: contractele private, decretele și procedurile legale, textele religioase și magice de mari dimensiuni, precum și inscripțiile „biografice".[41] Probabil că au existat și scrieri tehnice, dar, aparent, nici un text intrinsec „literar" nu a fost încredințat papirusului, lemnului sau pielii în acea perioadă: tradiția orală a predominat în toate genurile, iar scrierea s-a limitat doar la documentare.

Puțini egipteni au învățat să citească. În cea mai mare parte a istoriei antice a țării, probabil o persoană din o sută a fost alfabetizată la un moment dat. Având în vedere modul în care populația Egiptului a crescut de la un milion, estimat în Vechiul Regat Egiptean, la 4,5 milioane în epoca greco-romană (când majoritatea alfabetizaților făceau parte din rezidenții greci), probabil nu mai mult de zece până la cincisprezece mii de persoane din întregul imperiu puteau citi.[42] Acești alfabetizați făceau parte din elita imperiului și se distingeau prin capacitatea lor de a citi și de a scrie, deși nu exclusiv (pentru că majoritatea foloseau scribi care erau sclavi). Aceștia, împreună cu scribii, ocupau aproape în totalitate birourile administrative. Spre deosebire de Mesopotamia, în Egipt nu s-au găsit dovezi care să indice că scribii s-au bucurat de o carieră importantă, separată de funcțiile

lor publice. Cu toate acestea, scribul unui satu era un secretar la fel de respectat, prin intermediul căruia 99% dintre cei care nu erau alfabetizați au avut acces la citit și scris.

Desigur, toți egiptenii puteau „citi" inscripții picturale precum cele de pe pereții Templului din Luxor, din orașul antic Teba, care spun povestea luptei triumfătoare din 1300 î.Hr a arcașilor transportați în caruri, sub domnia faraonului Ramses al II-lea, împotriva hitiților. Alfabetizatul de rând putea probabil să citească doar cuvinte simple din inscripție și poate chiar câteva nume familiare din combinații recunoscute de hieroglife.[43] Cele mai cunoscute nume erau grupări de semne care apăreau frecvent, precum Menkheperre, prenumele lui Tutmes al III-lea (1479-1425 î.Hr.), care se putea întâlni pe mii de statui scarabeu. Cu toate acestea, doar foarte puțini egipteni, cel mai probabil unul din cinci sute, puteau citi o inscripție monumentală în întregime.

Deoarece foarte puțin egipteni antici puteau să citească și să scrie, iar grupul celor care o făceau era format exclusiv din elită (sau sclavii acestora), această capacitate era deosebit de respectată. Aici, scribii aveau un statut social mult mai ridicat decât cel al omologilor mesopotamieni. După cum i-a spus birocratul egiptean Dua-Khety fiului său, Pepy, patru milenii mai devreme, în timp ce navigau spre sud de-a lungul Nilului, către o școală scribală:

„Gândește-te doar la scris, pentru că am văzut oameni salvați de munca lor. Iată, nu există nimic mai măreț decât scrierile. Sunt ca o barcă pe apă. Lasă-mă să te fac să iubești scrisul mai tare decât [o iubești] pe cea care te-a adus pe lume. Lasă-mă să-ți arăt frumusețea lui, căci este mai măreață decât orice funcție. Nu există nimic asemănător pe pământ."[44]

Profesia de scrib egiptean putea fi o „profesie princiară", după cum a susținut Dua-Khety: „Instrumentele lui de scris și sulurile de papirus îi aduc plăcere și bogăție". Mulți scribi au devenit oficiali și miniștri ai palatului, printre cei mai bogați și puternici oameni din imperiu. Majoritatea cărturarilor, însă, au rămas subordonați care se ocupau de afacerile lumești ale regatului. Alfabetizarea era necesară pentru obținerea unui statut ridicat, dar actul fizic al scrisului a fost ulterior lăsat în seama scribilor sclavi. Ilustrativ în acest sens este modul politicos de a spune „tu" în corespondența egipteană scrisă: „scribul

tău", adică subordonatul însărcinat să îi citească cu voce tare mesajul superiorului său alfabetizat.[45]

La fel ca în Mesopotamia, cititorii miopi au avut și ei nevoie de ajutor pentru citit. Recent s-a dezbătut că egiptenii ar fi putut cunoaște proprietățile speciale ale lentilelor de sticlă încă de la începutul mileniului al II-lea î.Hr., când producția de sticlă s-a răspândit de-a lungul Nilului. Este într-adevăr posibil ca cititorii miopi să fi compensat dificultățile de vedere cu utilizarea discurilor de sticlă lustruite sau a pietrelor transparente. Un sul de papirus ținut în spatele unui pahar transparent plin cu apă ar fi fost, de asemenea, mărit și perfect lizibil pentru orice persoană care suferea de miopie: această metodă era cunoscută de toată lumea în timpurile străvechi. Multe dintre vasele de sticlă păstrate din Antichitate ar fi putut de fapt să servească cititului la fel de des ca și băutului; în plus, cititorii societății, elita (sau sclavii lor), dețineau majoritatea vaselor de sticlă.

Aproape de la început, scrisul în Egipt a avut două scopuri principale: cel administrativ și inscripționarea monumentelor.[46] Dar, aparent, în prima jumătate de mileniu după introducerea scrisului în Egipt, textele continue nu erau cunoscute. Cele mai vechi înregistrări scrise, începutul „istoriei" în sine, cuprindeau doar nume simple ale anilor în care au domnit anumiți regi. Deoarece elita a preluat încă de la început puterea socială a scrisului – cea mai mare parte a cititului în Egipt fiind de ordin administrativ, clasa socială din care făceau parte practicanții fiind privilegiată – statutul de elită a fost identificat în totalitate cu alfabetizarea.[47] (Dovezile sugerează că faraonii de mai târziu erau ei înșiși alfabetizați, lucru care se întâmpla rareori în Mesopotamia.[48]) Totuși, s-a păstrat foarte puțin din literatura cu scop administrativ din Egipt. Ceea ce a supraviețuit timpului, în primul rând inscripțiile arhitecturale sau monumentale, reprezintă doar o fracțiune din ceea ce a fost scris odinioară. Nu este în nici un caz reprezentativă pentru majoritatea lecturilor antice.

Într-adevăr, una dintre cele mai mari ironii ale istoriei este că această glorioasă societate, atât de identificată cu scrierea (adică cu hieroglifele), ale cărei temple, morminte, monumente și statui sunt acoperite de scris, s-a bucurat de cei mai puțini cititori. Dar textele publice trebuiau să impresioneze, nu să informeze. Contemporanii care le puteau citi erau de fapt cei care le-au gravat. Inscripțiile au fost făcute pentru secolele care urmau, iar „cititorii" au fost prezentați

drept admiratori fără chip din viitor – sau așa și-au imaginat celebrii autori ai inscripțiilor.

Aceasta înseamnă că hieroglifele egiptene care au supraviețuit, fie pe sicriele mumiilor, pe pereții mormintelor, pe coloane monumentale sau pe statui, au fost probabil rareori citite în timpul vieții adresantului. Au fost aproape în întregime propagandă ostentativă pentru divin, precum și pentru cei vii, mesaje funerare către zeii din lumea de dincolo și către cei decedați, purtând cuvinte magice care să trezească spiritul acestora. Ceea ce s-a citit de fapt au fost munți de papirusuri administrative, iar acestea au dispărut aproape în totalitate.

Cele mai vechi texte literare egiptene, distincte de cele administrative, sunt textele din piramide, ascunse în apartamentele funerare regale.[49] Acestea cuprind literatura funerară gravată în camerele funerare aparținând celei de-a IV-a și a V-a dinastii. De exemplu, inscripțiile de la sfârșitul secolului al XX-lea î.Hr., care umpleau anticamera piramidei Unas din Saqqara, descriu călătoria primejdioasă a conducătorului prin lumea de dincolo, spre locul său de drept printre zei. Peshdu, constructorul de morminte regale din secolul al XIII-lea î.Hr., a acoperit tavanul propriului mormânt cu „Litania Soarelui”, un text sfânt care sărbătorea călătoria veșnică a Zeului Soarelui între cer și lumea de dincolo. Statuetele care reprezentau cele mai joase clase sociale – agricultorii, muncitorii și altele – au fost gravate cu numele celor decedați și puse în sicriele bogaților pentru a-i sluji pe aceștia în viața de dincolo. Toate aceste „texte” sfinte, prin care s-au păstrat cele mai timpurii credințe religioase din Egipt, reprezintă incantații împotriva răului și/sau slujbe sfinte pentru morți, destinate pentru a fi citite doar de zei, cărora mortul le cerea să îl accepte. Cuprinzând „pașaportul către eternitate” al unui faraon sau al unui aristocrat, nu puteau fi adresate sau citite de altcineva. Erau cele mai exclusiviste documente din lume.

Un text păstrat în mormântul unui nobil spune:

„Tu care călătorești în ceruri, Re și Thot, ia-l la tine ca să poată mânca din ce mănânci tu, ca să poată bea ce bei tu, ca să poată trăi din ceea ce trăiești tu, ca să locuiască acolo unde locuiești tu, ca să fie puternic așa cum ești tu, ca să poată călători acolo unde călătorești tu.”[50]

Alte texte similare includ zeci de mii de inscripții de pe sarcofage și

omniprezenta Carte a morților, un sul de papirus pe care mortul îl ducea în viața de apoi. Zidurile templelor, coloanele și statuile erau pline de inscripții adresate unui cititor nemuritor.

Informații biografice mai însemnate au început să apară pe monumentele regale abia după perioada Vechiului Regat Egiptean și au inclus povățuiri etice, dovezile unui favor regal, enunțuri despre normele sociale și așa mai departe.[51] În perioada Regatului Mijlociu scribii au inclus și evenimente importante. Au început să apară și textele literare propriu-zise: literatura „înțelepciunii", narațiuni, imnuri, texte medicale, magice, matematice, astronomice și calendaristice. Nici unul nu a fost „popular" în sensul actual al cuvântului, desigur, deoarece calitatea de cititor a fost extrem de rară și restricționată din punct de vedere social. O trăsătură remarcabilă a acestor texte din Egiptul Antic este că majoritatea au fost scrise într-un model metric special, adică tiparele lor de limbaj au fost formalizate în unități individuale de două sau trei accente fiecare.

Noul Regat Egiptean a adus cu sine genuri literare cu o audiență mai largă. Multe papirusuri din această epocă conțin poezii de dragoste și simple povești folclorice.[52] Textele religioase descriu ritualurile rugăciunilor zilnice și evenimente supranaturale. Existau pergamente întregi cu imnuri, mituri și formule magice. Lucrări despre medicină (inclusiv despre ginecologie și medicină veterinară), matematică, istorie și lexicografie (liste lungi de animale, plante, părți ale corpului și denumiri geografice destinate memorării) au supraviețuit mileniilor.

La fel ca în Mesopotamia, textele didactice erau abundente, în special cele care furnizau instrucțiuni pentru viața practică, precum „Învățăturile regelui Amenemhat" sau „Cartea înțelepciunii a lui Amenemope", glorificând modestia și stăpânirea de sine. Faimoasă în acest context este „Conversația unui melancolic cu sufletul său", probabil cea mai profundă moștenire literară a Egiptului Antic. Numeroase alte scrie prezintă sau laudă, uneori ironic, viața la școala de scribi. Erau comune poveștile reale, precum „Povestea lui Sinuhe", care amestecă aventura cu înțelepciunea lumească. În epoca greacă ulterioară, ficțiunea și-a făcut loc în special printre cititorii egipteni. Au apărut textele dramatice destinate festivalurilor religioase. Și se regăseau peste tot texte poetice, cu modele metrice stricte, variind de la cântece de lucru până la cântece de triumf dedicate zeilor și faraonilor. (Au fost păstrate două colecții semnificative de cântece de

dragoste egiptene.)

La toate clasele sociale, scrisorile au reprezentat întotdeauna un material de lectură extrem de important. În jurul anului 1500 î.Hr., epistolele internaționale cuprindeau tablete de lut cuneiforme suficient de mici pentru a fi purtate într-o mână, cum ar fi invitația regelui babilonian Kadasman-Enlil pentru Akhenaton (inițial Amenhotep al IV-lea):

„Voi avea o petrecere de casă nouă. Vino să mănânci și să bei cu mine. La petrecere ar trebui să fie douăzeci și cinci de femei și douăzeci și cinci de bărbați”.[53]

Fragmentul face parte dintr-o colecție de aproximativ 380 de scrisori, care acoperă aproape trei decenii, descoperite la sfârșitul anilor 1800 în Tell el-Amarna (vechiul Akhenaton). Perioada din care datează scrisorile de la Amarna, cum au fost numite, include întreaga domnie a lui Akhenaton (1353-1336 î.Hr.), când cultura Egiptului și puterea politică erau la apogeu, iar Egiptul era cel mai puternic regat pe care lumea îl cunoscuse până atunci. Scrisorile constau în corespondența diplomatică dintre faraon și contemporanii săi din țările vecine, precum și cu vasalii săi, care guvernau orașele aflate sub administrația egipteană. Fiecare scrisoare urmează reguli stricte de retorică diplomatică. Adesea încep cu salutări amabile, cum ar fi:

„Spune-i lui Nimmureya [Akhenaton], regele Egiptului, fratele meu, ginerele meu pe care îl iubesc și care mă iubește: «Tushratta, regele din Mitanni, socrul tău care te iubește, fratele tău [aliat]. Pentru mine toate sunt bune. Pentru tine să fie toate bune. Pentru gospodăria ta, pentru nevestele tale, pentru nobilii tăi, pentru carele tale, pentru caii tăi, pentru țara ta și orice altceva îți aparține, toate să fie bine, foarte bine.»”[54]

După aceea, corespondentul putea continua cu o pledoarie pentru soldați, bani, daruri și altele asemenea. Sau, rareori, cu exact opusul. În scrisoarea sa, Tushratta își anunța propriul dar către Akhenaton... o concubină:

„S-a maturizat foarte tare și a fost modelată după dorința [ta] fratelui meu. Și, pe deasupra, fratele meu va observa că darul de salut pe care i-l voi prezenta este mai de preț decât oricare altul de dinainte.”

Scrisă în întregime în cuneiforme, scrisorile de la Amarna reprezintă în cea mai mare parte limba babiloniană veche, limba diplomației și a comerțului în această perioadă, lingua franca a Orientului Apropiat Vechi. Faraonul a dictat răspunsul lui în limba egipteană unui scrib, care a scris cu semne hieratice cu cerneală pe papirus. Mai apoi, scribul a predat papirusul unui traducător regal care a compus o variantă în limba babiloniană veche, la rândul lui inscripționând mesajul în cuneiforme pe o tăbliță de lut pentru a fi expediată printr-un curier de la palat. Curierul se grăbea în localitatea destinatarului, era primit și livra tăblița autorității corespunzătoare, care o ducea la destinatar, împreună cu un traducător dacă era necesar, iar scrisoare era citită cu voce tare.

Una dintre cele mai importante scrisori din perioada Amarna a fost cea trimisă lui Suppiluliuma, rege al hitiților, de Ankhesenamen, tânăra văduvă a lui Tutankhamon, care era obligată să se căsătorească cu Ay, succesorul desemnat în vârstă de 30 de ani:

„Soțul meu a murit și nu am un fiu. Se spune despre tine că ai mulți fii. Ai putea să-mi dai unul dintre fiii tăi, iar el ar putea deveni soțul meu. Nu aș vrea să iau pe una dintre slugile mele [pe Ay]. Urăsc să-l iau de soț."

Lectura egipteană antică era mult mai mult decât o simplă transmitere a informațiilor: era transmis însuși spiritul unui text. Spre deosebire de adânciturile cuneiforme care puneau pe primul loc utilitatea, se credea că hieroglifele egiptene aveau puteri magice. Citirea lor de pe sarcofage și de pe pereții și tavanele mormintelor era o invocare a divinului și ajuta la îndeplinirea mesajului acestora. Din același motiv, ștergerea lor frecventă era menită să împiedice ca viața, faptele și puterile socio-economice ale proprietarului să fie readuse la viață prin citirea cu voce tare. Citirea acestora a fost în sine un act al creației.

La fel ca în Mesopotamia, în Egipt existau tot felul de biblioteci: în palate, în temple, în centre administrative și chiar și la reședințele nobililor. De la Edfu ni s-a păstrat un catalog al cataloagelor, datând din cca 2000 î.Hr., care dezvăluie modul în care bibliotecarii din Egiptul Antic au încercat să catalogheze inventarul bibliotecilor în liste precum „Lista tuturor scrierilor gravate în lemn", „Cartea locurilor și ce se găsește în ele", „Cartea a ceea ce se găsește în Templu" și multe altele.[55]

De-a lungul mileniilor, Egiptul a reușit să transmită peste generații texte importante în copii care erau în general precise. Cele mai prestigioase erau narațiunile și scrierile didactice, acestea și-au păstrat o structură bine definită, într-un stil distinct „non-oral” (de obicei, cel al epitetelor scurte, care trebuiau citite cu voce tare într-o anumită formă metrică). O importanță similară au avut textele egiptene despre magie, acestea erau citite pe scară largă, eficacitatea vrăjilor depinzând de acuratețea copiștilor. Cu toate acestea, vechii egipteni nu au scris niciodată o istorie discursivă sau analitică, nu au implementat niciodată un canon religios sau o exegeză (cum ar fi iudaismul, creștinismul sau islamul, care urmau să fie implementate ulterior prin lectură). Nu exista nici o epopee orală indigenă, nici o scriptură. Egiptenii au rămas într-o poziție de mijloc, societatea lor fiind „ajutată de alfabetizare, dar nu transformată prin ea”.[56]

Răspândirea cuvântului scris

Ideea scrisului mesopotamian, precum și multe alte convenții, s-au răspândit și spre est. În cazul poporului proto-elamit de pe Platoul Iranian, cititul era strâns legat de elemente din contabilitate: cel mai lung text care a supraviețuit, cuprinzând doar șapte rânduri, fiind un acord asupra oilor livrate ca impozite administrației centrale de la Susa. Cu toate acestea, cu 500 de ani mai devreme, oamenii de pe Valea Indului foloseau semnele olarilor pentru a scrie nume și/sau locuri; acestea s-au dezvoltat apoi în (presupusa) scriere logo-silabică a civilizației de pe Valea Indului, care a prosperat între 2500 și 1900 î.Hr. Este probabil că indușii au scris în mod predominant pe ceva perisabil, cum ar fi pielea sau lemnul, care de atunci a putrezit, fără să lase vreo urmă. Cu toate că nici o literatură din această cultură bogată nu a supraviețuit (nu există tăblițe de mari dimensiuni, papirusuri sau inscripții monumentale), omniprezența numeroaselor sigilii inscripționate, a micilor tăblițe de lut și de faianță, a uneltelor de bronz, a ustensilelor, a tijelor de os și fildeș și a alte lucruri – pe care se regăsesc de obicei două sau trei semne pe un rând și cinci semne în total – sugerează o „alfabetizare" restricționată și slab dezvoltată. Într-o cameră laterală a porții de nord din vechiul centru al orașului Dholavira a fost găsită o inscripție compusă din semne cu o lățime mai mare de 30 cm: poate era un fel de „samnalizare publică". Deoarece au fost folosite în principal pentru a valida și a întări autoritatea economică, cititul și scrisul în valea antică a Indului par să fi fost strâns legate de elita conducătoare a centrelor de conducere, în special Harappa și Mohenjo-daro.[57]

Prin cca 2000 î.Hr., citirea silabică – adică silabele in-di-vi-du-a-le – îi îmbogățea pe semiții din Byblos, din regiunea geografică a Levantului, pe luwienii din Anatolia (Turcia de astăzi) și pe primii greci din zona Mării Egee. De fapt, grecii au fost primii cititori ai Europei. Diferitele lor scrieri – scrierea „hieroglifică" a grecilor minoici, Liniarul A și Liniarul B al grecilor micenieni de mai târziu, cipro-minoica și, în cele din urmă, „alfabetul silabic cipriot" – cuprindeau elemente din contabilitate. Cu toate acestea, au existat scrieri mai lungi, cum ar fi

dedicații, contracte și chiar și proclamații regale.

Această ultimă utilizare a scrierii din zona egeeană este evidențiată de celebrul Disc din Phaistos, cel mai vechi text din Europa. Descoperit în 1908 și datând din cca 1600 î.Hr., acest disc de lut, cu diametrul de 16 cm, cu 241 de hieroglife imprimate pe ambele părți, reprezintă aparent o „proclamație de mobilizare", care a fost redactată în greaca minoică.[58] Textul de pe Discul din Phaistos este foarte scurt și un vorbitor nativ ar fi putut să memoreze cu ușurință mesajul acestuia. Fiind o proclamație regală, a validat interpretarea orală într-o manieră similară cu sesiunile de lectură ebraice, creștine și islamice, apărute mult mai târziu, care subliniau autoritatea care vorbea prin cuvântul scris. (Astăzi, cu toate că știe pe de rost fiecare text, Papa continuă să cânte cu cartea deschisă.) Astfel, proclamația de pe Discul din Phaistos nu era doar „citită", ci devea un spectacol regal în care se făcea auzită vocea lui Minos, regele Cretei.

A existat un corp de „literatură" de citit în oricare dintre cele câteva scrieri egeene din preistorie? Nu a fost identificat nici unul până acum. Este posibil ca o astfel de literatură – imnuri, cântece, istorii epice imitându-le pe cele ale partenerilor comerciali influenți ai grecilor, canaaniții și egiptenii – să fii fost într-adevăr scrise, dar pe piele și papirus, adică pe materiale perisabile. Cu siguranță, doar o mică mână de oameni din această primă societate europeană puteau citi și scrie. Bibliotecile slab dezvoltate din Cnossos, Phaistos, Micene, Atena și din alte locuri se ocupau de obicei cu activitatea arhivistică. Și aici „literatura" era încă percepută ca fiind intrinsec orală.

În secolele XIV-XIII î.Hr. la Ugarit (Ras Shamra de astăzi), în regiunea nordică a Levantului, scribii consemnau în mod activ mituri, legende, ritualuri și mii de evidențe contabile în alfabetul local, scris cu cuneiforme. Dar cine a citit sutele de stele și alte monumente de piatră ridicate la Byblos, Sidon, Beirut, Ashkelon și în alte centre de pe coastă? Căci și aici foarte puțini oameni știau să citească, poate nu mai mult de unul dintr-o sută. De fapt, astfel de monumente inscripționate erau mai mult un spectacol decât o practică a cititului. Acțiunea conducătorului de a lăsa o declarație scrisă era suficientă, nu era necesar să-i fie auzită vocea.

Puterea și prestigiul constau în prezență.

Alfabetul aramaic s-a dezvoltat din limba feniciană în jurul secolului al X-lea î.Hr., iar până în secolul al VIII-lea sau al VII-lea î.Hr., aramaica devenise limba și alfabetul principal în Orientul Apropiat, lingua franca a întregii regiuni. În cele din urmă, a devenit limba oficială a Imperiului Persan (500-330 î.Hr.). De exemplu, în secolul al VI-lea î.Hr., regele Persiei, Darius, în urma căruia au rămas multe monumente inscripționate, a așezat în sala de audiență de la Persepolis două plăci de aur trilingve (reproduse și în argint), cerând zeului Ahura Mazda, în aramaică, să-l protejeze pe Darius și să îi ocrotească familia. Asemenea templelor și a mormintelor inscripționate din Egipt, și acestea erau citite doar de zei, dar de data aceasta se regăseau pe o mică avere portabilă.

Scrierea aramaică a înlocuit scrierea cuneiformă asiriană: acum era preferată cerneala pe papirus în locul penei ascuțite din trestie cu care se scria în lut moale. Epoca lutului se apropia de sfârșit și nu avea să se mai întoarcă vreodată. În principal, „literatura” aramaică cuprindea în mod similar documente oficiale din sfera administrației, registre contabile, inscripții monumentale și alte asemenea. De o mare importanță a fost inspirația aramaică a sistemului de scriere din subcontinentul indian, ale cărui documente mai lungi sunt celebrele edicte ale regelui Așoka, din cca 253-250 î.Hr., sculptate pe stâlpi sau pe stâncă de-a lungul Indostanului.

Religia și cititul

Pe măsură ce cititul și scrisul s-au dezvoltat, cei cu talente vizuale i-au înlocuit pe cei cu talente orale. (În vest, în Orientul Mijlociu și în China, acest proces s-a încheiat până în Antichitatea clasică). Religia a jucat un rol foarte important în această transformare. De-a lungul istoriei, unul dintre principalii factori care au stimulat alfabetizarea a fost religia. Preoții scribi au fost printre primii cititori ai societății. Au fost urmați de erudiții nobili, iar aceștia de laicii care oficiau un serviciu liturgic, ducând în cele din urmă la un concept de educație generală. Este un fapt revelator în istoria cititului că distribuția sistemelor de scriere și a scrierilor în lumea de astăzi „reflectă mai degrabă distribuția religiilor decât distribuția familiilor de limbi”.[59]

Deoarece scrisul este un mijloc atât de eficient de transmitere, prezervare și frânare a informațiilor sacre, capabile să protejeze textual învățăturile răspândite ale personalităților venerate fără mediere orală umană, cititul și scrisul literaturii religioase au început să joace un rol din ce în ce mai important în societate. În Europa de Vest, cititul a fost strâns legat de literatura religioasă mai bine de o mie de ani. (În alte părți ale lumii, în special în cazul națiunilor islamice, această legătură era încă dominantă.)

În primul mileniu î.Hr., cititorii literaturii religioase erau în principal preoții care urmaseră cursurile școlii de scribi. Au notat tradițiile orale care le-au fost dictate, pe care apoi le-au citit cu voce tare la slujbele sacre. Formând o elită specială, au fost capabili să influențeze, să controleze și să conducă societatea în virtutea poziției lor unice. Acesta a fost momentul în care expresia „pentru că este scris” a început să capete o autoritate divină, care poate fi observată și în prezent. Cititorii literari ai societății – adică preoții scribi – au devenit și comentatori. În timp, comentariile în sine au devenit scripturi: adică cuvânt sfânt.

Un număr semnificativ de lecturi religioase ale lumii au apărut în ultima jumătate a primului mileniu î.Hr. De exemplu, canonul Pali,

fundamentul doctrinar al budismului, care derivă din tradiția orală și conține învățăturile lui Buddha (cca 563-483 î.Hr.), a fost scris în limba pali, limbajul canonic pentru budiștii din multe țări. Pe măsură ce s-a dezvoltat budismul, au început să prospere texte comparabile și în alte limbi, în special în Asia de Est, în chineză, coreeană și japoneză. În același timp, hinduismul a fost reprezentat printr-o varietate de texte cunoscute colectiv sub numele de Vede. Scrise în limba sanscrită, acestea au fost păstrate în principal printr-o tradiție orală strictă, în care se insista asupra acurateței pronunției. De fapt, majoritatea scrierilor religioase nu au fost venerate în mod direct. Cu toate acestea, în Occident a apărut venerarea textelor scrise (vezi Capitolul 2). Acest obicei a fost instituționalizat de evrei care, multe secole mai târziu, au stârnit emulația în rândul creștinilor.

Până în secolul al V-lea î.Hr., cititul a fost în esență o activitate pasivă. Implica mai ales înregistrări contabile, socoteli, livrări, foi de expediție și documente legale și doar un număr foarte limitat de texte literare. Cititorul nu era considerat ca fiind un interpret-analist activ, ci trebuia doar să recupereze rapoarte sau informații sau să își amintească anumite lucruri.

Legendele, miturile, descântecele, cântările și scrierile sfinte erau rareori scrise, venerația lor fiind rezervată pentru „adevărata" tradiție orală. Cei de dinaintea apariției scrisului și cei care nu învățaseră să scrie și să citească aveau o memorie extraordinară. O astfel de abilitate fusese înnăscută, părând a fi excepțională doar alfabetizaților care nu mai exersau zilnic talentele orale naturale ale omenirii. Abilitatea orală afectează negativ aderarea la alfabetizare. Primii cititori din Antichitate, contabilii, au început să descopere noi părți pozitive ale scrisului care au înlocuit transmiterea orală. Favorizând mnemonica vizuală, citirea a permis memorarea structurilor de ordin superior și facilitarea noilor instrumente și tehnici de clasificare (cum ar fi listarea alfabetică sau cea în funcție de pronunțarea accentuată a inițialei unui cuvânt), care sunt benefice procesului de reconstrucție mintală.

Odată cu răspândirea alfabetului consonantic din Egipt, Sinai și Canaan, cititul a depășit acel monopol al scribilor contabili care îi serveau pe cei bogați și puternici. Pentru că nu mai era nevoie de mulți ani de studiu intens la o școală de scribi, cititul putea fi acum practicat de toate persoanele după învățarea alfabetului, care dura

câteva luni. Datorită simplității lui a fost împrumutat și de alte limbi străine, necesitând de obicei doar o conversie minimă pentru a transmite sunetele indigene. În multe țări, oamenii din toate clasele sociale au învățat să își țină propria contabilitate și să citească orice își doreau.

Setea de cunoaștere a omenirii și dragostea pentru învățare au fost o scânteie pentru cititul primordial. Poate că această nevoie, nu numai de a ști, ci de a ști mai multe, a determinat foarte devreme nașterea pasiunii și a respectului pentru lectura care urma să se răspândească pe tot globul. Singurul avantaj al omenirii față de alte ființe este abilitatea noastră de a căuta și a organiza informații. Acest lucru a avut loc mai întâi prin vorbirea articulată, apoi prin scriere, apoi prin forme și moduri de citire din ce în ce mai avansate. Dar alfabetizarea este un răspuns, nu un stimul.[60] Alfabetizarea nu aduce schimbări sociale și cognitive (deși este probabil o condiție necesară pentru unele modificări). Pe măsură ce societățile se dezvoltă, alfabetizarea poate îmbunătăți organizarea acestora, în primul rând prin sprijinirea memorării și oferirea accesului la cunoștințe (prin fișiere, arhive, biblioteci).

Deși primii scribi au ținut și ei registre contabile, au facilitat schimbul de scrisori, au ajutat la identificarea mărfurilor și chiar au adus elogii conducătorilor prin inscripțiile monumentale, capacitatea lor de a citi rareori se distingea de performanța orală: adică de abilitățile celor care însemnau pe răboj, ale mesagerilor sau ale crainicilor. Adevăratul potențial al cititului a început să fie apreciat foarte târziu după dezvoltarea cititului – la aproximativ trei mii de ani după elaborarea scrisului în Mesopotamia.

Odată cu darurile cuvântului scris a apărut și tirania. Ca rezultat al metamorfozei lor voluntare, alfabetizații au pierdut istoria orală, cultura orală și libertatea orală. O autoritate artificială, cuvântul scris s-a impus fiecărei persoane alfabetizate: un tiran creat de om, ademenindu-i pe cei devotați acestuia. Astăzi, după ce ne-am pierdut în totalitate patrimoniul oral, nu mai suntem conștienți de efectele negative omniprezente ale tiranului pe măsură ce trăim, gândim, credem, venerăm prin cuvântul scris, ignorând o lume cu alte posibilități. Fără să ne dăm seama, ne închinăm cu toții cititului.

Cu toate acestea, majoritatea oamenilor ar fi de acord că acesta este

un preț mic de plătit pentru una dintre cele mai mari minuni ale vieții: autoritatea asupra spațiului și a timpului. Toate limbile și culturile din istorie rezistă numai prin lectură, continuând astfel să participe la drama omenirii, atestând gloria și lupta trecutului nostru comun: limba sumeriană, egipteană, akkadiană, persană, sanscrită, greacă, ebraică, latină, araba clasică, chineza clasică și alte sute de limbi. De-a lungul mileniilor, „martorul nemuritor” a devenit în cele din urmă vocea umanității.

O friză a unui sarcofag sculptată la scurt timp după anul 270 d.Hr.,

în care apare un filosof care citește un pergament, probabil Plotin,

instruit în Alexandria.

Limba papirusului

„La cină, când sunt cu soția mea sau poate cu câțiva prieteni, mi se citește cu voce tare o carte; după cină, o comedie, sau mi se cântă la liră; apoi fac o plimbare cu oamenii mei, printre care sunt și erudiți. Și astfel, seara trece cu diferite discuții și chiar și cea mai lungă zi

devine mai plăcută.”[1]

Scriitorul și administratorul Plinius cel Tânăr (cca 52-113 d.Hr.), cunoscut în special pentru corespondența sa voluminoasă, aprecia din plin valoarea cititului în Roma Antică, cel puțin în rândul elitei patriciene. Acest lucru se datorează faptului că, în aproape toată Antichitatea clasică, majoritatea lecturilor neesențiale erau recitări (având ca scop divertismentul) sau erau anunțuri de diferite feluri, fiind citite cu voce tare de slujitori sau sclavi instruiți în acest sens. De exemplu , așa cum ne spune biograful său, Suetonius (cca 75-150 d.Hr.), atunci când împăratul Augustus (63 î.Hr. – 14 d.Hr.) nu putea să doarmă îi chema pe cititori sau pe povestitori.

Toată educația clasică avea ca scop final nu atât dobândirea cunoștințelor, cât perfecțiunea elocvenței. După perioadele lor arhaice, grecii și romanii au folosit scrierea pe scară largă. Dar viața lor de zi cu zi era încă dominată de cuvântul rostit. Au dictat scrisori, au ascultat recitări, au ascultat știri, au ascultat cum slavii lor citeau literatură și corespondențe. Oralitatea conducea societatea mediteraneeană veche, nu alfabetizarea. Ceea ce s-a schimbat a fost că, odată cu răspândirea bruscă a scrierii, grecii și romanii din diferite ranguri, aparținând diferitelor clase sociale, citeau cu voce tare de pe suluri de papirus ținute în mână (și de pe tăblițe cerate).

Acest lucru însemnând că acum chiar maeștrii înșiși vorbeau limba papirusului.

Desigur, majoritatea locuitorilor Greciei și ai Romei au trăit și au murit folosindu-se de citit și de scris într-o mică măsură sau chiar

deloc, chiar și indirect[2]. Patricienii care au recurs frecvent la citit și scris au preferat de obicei să apeleze la alte persoane pentru a face aceasta; ei înșiși rareori au avansat dincolo de un nivel rudimentar de competență de citit. Încă de la începutul istoriei grecilor și a romanilor, scrisul și cititul făceau parte din preocupările elitei de la putere, care căuta doar „cele mai nobile preocupări" în lecturile ei, precum în cazul istoricului grec Diodorus Siculus (după 21 î.Hr.). Dar „alfabetizarea larg răspândită" a existat doar la mâna a doua, în rândul unei minorități foarte mici – adică a sclavilor alfabetizați, care le citeau stăpânilor lor patricieni semialfabetizați.

La trei milenii după elaborarea scrierii complete în Mesopotamia, se citea de pe o varietate de materiale. Manuscrisele de la Marea Moartă dezvăluie că, în izolare, în Orientul Mijlociu, s-a scris pe piei, deși aurul, argintul, cuprul și bronzul au fost folosite uneori pentru documente excepționale. Inscripțiile monumentale – vizibile până astăzi, dar care erau excepții în Antichitate – se săpau în piatră. Desigur, în cea mai mare parte și cu o frecvență zilnică, s-a citit de pe tăblițe cerate. Aproape toată corespondența și detaliile zilnice erau întocmite pe și citite de pe aceste suprafețe ușoare de șters, ale căror margini ridicate și coperte dure protejau scrierea din interior. Chiar și opere întregi au fost scrise pe tăblițe cerate. Dar regele suprafețelor de scris a fost papirusul, importat din Egipt.

Probabil că grecii folosiseră deja papirusul egiptean la Cnossos, Micene și în alte centre timpurii din jurul Mării Egee în al II-lea mileniu î.Hr. Dar obiceiul a început încet să dispară. Mai apoi, numeroșii negustori și mercenari greci, care au făcut din orașul egiptean Naucratis un prosper centru al comerțului grecesc, au luat din nou contact zilnic cu papirusul în jurul secolului al VII-lea î.Hr. Papirusul a fost menționat de un scriitor grec abia în lucrarea Anabasis, scrisă de soldatul și istoricul grec Xenofon (cca 431-355 î.Hr.). Mai mult, până la mijlocul secolului al IV-lea î.Hr., se pare că grecii din peninsulă „nu aveau un material de scris ieftin și accesibil tuturor".[3] Primii greci au scris pe ce era disponibil: cioburi, tăblițe cerate, piei de orice fel, chiar și foi de aur și argint și plăci subțiri de plumb. (Plumbul era de fapt folosit pentru descântece.) Dar, deoarece de pe astfel de materiale nu se putea citi cu ușurință oriunde, au fost scrise doar câteva lucrări mai lungi. La fel ca întotdeauna, oamenii se bazau mai ales pe memoria umană.

Când papirusul a devenit mai cunoscut, comerțul cu acesta s-a dezvoltat brusc, chiar dacă era încă foarte scump, ceea ce a determinat populațiile aflate de-a lungul țărmurilor mediteraneene de est să citească și să scrie mai des. În cele din urmă, Egiptul a produs cantități uriașe de papirus pentru piețele grecești și, mai târziu, pentru cele romane. Cererea a ținut în picioare o industrie completă de-a lungul Nilului, din care trăiau mii de oameni. În Roma s-a dezvoltat comerțul cu cărți din suluri de papirus, cu zeci de editori care, la rândul lor, au angajat sute de scribi și de ilustratori. Cu toate acestea, puțini și-au putut permite să dețină o carte (un sul). Bibliotecile cumpărau anumite cărți, în caz contrar toate exemplarele ajungeau la patricienii extrem de bogați. Cheltuiala principală era chiar papirusul, deoarece fiecare dintre intermediarii implicați în importul din Egipt cerea un anumit procent din prețul de vânzare. Cu toate acestea, după ce papirusul a devenit o marfă comercială de prim rang, cărțile și cititul s-au răspândit de-a lungul Mediteranei și chiar și dincolo de aceasta.[4]

Foile de papirus erau legate pentru a forma un sul, care trebuia să fie deschis pentru a fi citit. Din această cauză, publicarea unei lucrări lungi era destul de dificilă, cel puțin conform standardelor noastre. De exemplu, în Antichitate, Iliada lui Homer cuprindea probabil 24 de suluri separate, deoarece conține 24 de cărți individuale; doar mult mai târziu, odată cu apariția codexurilor cu pagini individuale, astfel de cărți, aparținând unei singure lucrări, au fost redenumite „capitole” individuale. La fel de ciudată a fost vizualizarea modului în care sulul de papirus era derulat foaie cu foaie, cum ar fi „derularea” în jos pe paginile de pe ecranul computerului de astăzi. Datorită formatului cărții antice, cititorul de atunci percepea în mod natural citirea ca pe ceva intrinsec secvențial.

Această secvențiere se potrivea cu lectura orală, care era, de asemenea, secvențială. Un text obișnuit continuu (în care nu erau separate cuvintele, care nu avea punctuație sau nu făcea distincția între majuscule/minuscule) urma fluxul natural al oratoriei. Actul fizic al cititului cu voce tare analiza trăsăturile constitutive ale textului, dând un sens limbii acolo unde nici un sens nu era evident ochiului. Deși punctuația a fost concepută timpuriu (de Aristofan din Bizanț, cca 200 î.Hr.), a fost utilizată mai ales în situații ambigue pentru a distinge pronunția și intonația în spectacolul public. Punctuația universală, standardizată, care putea fi folosită într-un text în mod

consecvent, a devenit populară aproape două mii de ani mai târziu, după introducerea tiparului în Europa de Vest. Așadar, punctuația s-a stabilizat doar în ultimii trei sute de ani.

Într-o formă timpurie de separare a textului, scribii au scris per cola et commata („prin fraze”). Sf. Ieronim (cca 347-420 d.Hr.) a fost primul care a descris această metodă de segmentare a unui text, după ce l-a descoperit în vechile manuscrise ale lui Demostene și Cicero, notând că „pune la dispoziția cititorului un sens mai evident”.[5] Prin această metodă, textul este împărțit în unități individuale cu o semnificație clară în vederea unei recunoașteri vizuale mai ușoare. Cititorul prime indicații fie să ridice, fie să coboare vocea, pentru a citi cu intonația corectă. Ca un avantaj suplimentar, această metodă a permis identificarea mai ușoară a anumitor elemente în timpul căutării în text, lucru împiedicat de scrierea obișnuită din Antichitate.

Sulurile de papirus erau depozitate în două moduri: în cutii rotunde individuale, fiecare sul având o etichetă separată (egiptenii aveau etichete de lut, romanii preferau etichetele din papirus și ulterior pergamentul) și în cutii în care sulurile erau sortate în funcție de autor sau de subiect sau pe rafturi, cu etichete de identificare la sfârșitul fiecăruia raft. În anul 400 d.Hr., când pergamentul era deja popular, codexurile și cărțile legate care înlocuiau sulurile de papirus nu au fost depozitate vertical, cu cotorul la vedere, așa cum le așezăm noi astăzi, ci culcate pe rafturi.

Odată învățat, cititul nu mai poate fi uitat, iar din acest motiv, în Antichitate, tiranii care nu reușeau să împiedice alfabetizarea au atacat ceea ce citeau oponenții sau cei pe care îi suspectau ca fiind inamici: cărțile în sine. Încă din primele zile ale cititului în Europa, la fel ca în Mesopotamia și în Egipt, fie că erau lucrări critice sau subversive, introspective sau pur și simplu filosofice, cărțile au alimentat sentimentul de frică. În 411 î.Hr., atenienii au ars lucrările filosofului și matematicianului grec Pitagora (cca 580-500 î.Hr.). Împăratul Augustus a interzis lucrările omului de stat și poetului Gallus Cornelius Caius (cca 69-26 î.Hr.) și ale poetului Ovidiu (43 î.Hr. – cca 17 d.Hr.). Gallus, creatorul elegiei de dragoste romane, și-a luat propria viață mai degrabă decât să renunțe la Roma, în schimb, Ovidiu, cel mai celebru poet al Romei după moartea lui Horațiu, a petrecut ani în exil la Tomis (Constanța de astăzi), fără să obțină iertarea. Mâhnit de faptul că erau mai faimoși decât el, împăratul

Caligula (12-41 d.Hr., a domnit între 37-41) a ordonat arderea tuturor copiilor operelor lui Homer (ale cărui cărți, Iliada și Odiseea, au fost cele mai copiate cărți din Occident), ale poetului roman Virgiliu (70-19 î.Hr.) și ale lui Titus Livius (59 î.Hr. – 12 d.Hr.), istoricul Romei, două dintre legendele literare decedate din epoca lui. (Nu este necesar să spunem că ordinul lui a fost ignorat.) Împăratul Dioclețian (245-313 d.Hr.) a ordonat arderea tuturor cărților creștine în anul 303 d.Hr., atât de tare se temea de modul în care acestea ar fi putut amenința supremația lui.

Deoarece religia locală a existat înainte de dobândirea capacității de a citi, cititul a rămas străin de săvârșrea sfintelor slujbe și nu figurează deloc în diferitele forme ale Liturghiei grecești și latine, care au rămas exclusiv orale. Zeitățile nu sunt niciodată menționate sau prezentate în calitate de cititori. Așa cum nu existau „sfinte Scripturi” grecești sau romane, erau absente și miturile sau descrierile lui Zeus sau Jupiter, care dictează pergamente sacre precum cele care sunt descoperit acum în Iudeea. (După ce au împrumutat scrisul de la greci, etruscii au descris în arta lor mai mulți dintre zeii lor fie ca scribi, fie ca cititori.)[6]

Chiar și așa, printre cele mai prețuite posesiuni ale unui învățat grec sau roman erau cărțile, adorația față de acestea fiind depășită doar de cea față de familie, soț sau soție sau persoana iubită. Multora cărțile le erau și chiar mai prețioase și și mai drage.

Grecii

Grecii citeau încă din cca 2000 î.Hr., când ideea scrisului silabic a ajuns din Canaan la popoarele din zona Mării Egee. O mie de ani mai târziu, alfabetul consonantic a fost împrumutat de la descendenții canaaniților și de la fenicieni, fapt care i-a determinat pe scribii greci din Cipru să elaboreze un alfabet alcătuit din consoane și vocale (pe care îl folosim astăzi).[7] La început, noul sistem de scriere din Europa a înlocuit doar scrierea silabică mai greoaie și mai ambiguă pentru a redacta dări de seamă, documente și corespondențe scurte, în principal pe piei. Dar, la scurt timp, s-a scris și pe vaze, metale, cioburi și alte materiale, textele devenind mai lungi. Una dintre cele mai vechi inscripții în litere grecești este cea de pe ulciorul Dipylon, descoperit în apropierea vechii porți de vest a Atenei: „celui care dansează cel mai gingaș". Este sigur că în această perioadă au fost scrise și texte mai lungi, cum ar fi Iliada și Odiseea lui Homer, probabil pe piei, deși cele mai vechi suluri de papirus păstrate datează din secolul al III-lea î.Hr.

În greacă, anagignōskō însemna „am citit", precum și „eu recunosc, am citit cu voce tare" și, în greaca vorbită de ionieni, „conving, vorbesc (cu cineva pentru a-l convinge să facă ceva)". Însăși definiția cititului în greacă desemna atunci comunicarea vorbită, retorica persuasivă. În secolul al VII-lea î.Hr., scrisul în Occident a luat o cotitură decisivă când legea greacă a început să apară sub forma inscripțiilor monumentale, dând scrisului un nou statut social. Depășind oralitatea, legile scrise au devenit vizibile în arhitectura publică, astfel încât toți alfabetizații să le citească cu voce tare și să le împărtășească altora. Totuși, la fel ca în cazul monumentelor inscripționate din Mesopotamia și Egipt, scopul principal al inscripției publice era să fie văzută, nu neapărat să fie citită. Însuși prezența lor le-a oferit autoritate.

Desigur, înainte de 600 î.Hr., foarte puțini greci puteau citi. Alfabetizarea s-a răspândit în secolul al VI-lea î.Hr., când scrisul a început să fie utilizat mai mult în viața publică și semipublică: odată

cu obiceiul din ce în ce mai des de a inscripționa și de a afișa public legile, de a emite monede inscripționate, de a inscripționa vase și alte inovații conexe.[8] Cu toate că s-a pretins că până în 500 î.Hr. majoritatea atenienilor puteau citi legile care erau prezente peste tot în orașul lor[9], este puțin probabil să fi fost așa: Grecia arhaică nu era o societate alfabetizată. Cu siguranță, regulile utilizate în ostracismul atenian – adică pedeapsa prin exil temporar, votată cu un ciob de lut inscripționat (numit ostracon) – sugerează că aproximativ 15% din populația adultă masculină din Atena, cel puțin începând din 480 î.Hr., era semialfabetizată, sau poate chiar mai mult decât atât, din moment ce mulți atenieni erau în mod clar capabili să scrie pentru ei înșiși. Probabil că aproximativ 5%, sau puțin mai mult, din totalul populației adulte din Atena, inclusiv femeile și sclavii, era alfabetizată. Cu alte cuvinte, probabil unul din douăzeci de atenieni putea să „citească" cu diferite niveluri de competență.

Acesta a fost momentul în care, datorită cititului și a scrisului, epopeea mitică greacă s-a împărțit în conștiința publicului, pe de o parte, în narațiune istorică și, pe de altă parte, în operă de „ficțiune" (un concept complet nou)[10]. Deja în jurul anului 700 î.Hr. poetul Hesiod a încercat să aranjeze miturile tradiționale într-o oarecare ordine cronologică rațională, acordând importanță spațiului și timpului și rolului acestora în ordonarea percepțiilor umane. Până în secolul al VI-lea î.Hr., cititul nu mai era monopolul unei oligarhii care își valida puterea: devenea rapid un instrument „popular" pentru accesarea informațiilor. Istoricul și omul politic Tucidide (cca 460-395 î.Hr.) a avut mai multă încredere în documentele scrise decât în tradițiile orale atunci când a venit vorba de compilarea unei cronologii și de relatarea evenimentelor din trecut, punând bazele istoriografiei[11].

Acest lucru a semnalat o schimbare de paradigmă în felul în care omenirea a apreciat puterea înnăscută a cititului. Oamenii realizau acum că scrisul putea permite păstrarea multor texte într-o măsură în care oralitatea nu ar fi putut-o face niciodată. Prin lectură, o persoană putea să „devină" o operă și, citind des, chiar și o „bibliotecă ambulantă" care conținea mai multe lucrări. Până la sfârșitul secolului al V-lea î.Hr., poeții fuseseră singurii discipoli ai muzelor. Dar, apoi, grammatikós, sau „gramaticienii", aveau la dispoziție limba greacă, știind cum să citească și să interpreteze un text scris în această limbă. În timpul vieții filosofului Platon (cca 427-347 î.Hr.) – elevul lui

Socrate (cca 470-399 î.Hr.) și profesorul lui Aristotel (384-322 î.Hr.) – limba greacă a avansat până în punctul în care o persoană putea să abordeze concepte abstracte pentru prima oară[12]. Platon, conștient de ceea ce se întâmpla în societatea ateniană, a documentat aceste schimbări revoluționare în celebrul său dialog Phaidros.

E vorba de povestea fascinantă de la sfârșitul secolului al V-lea î.Hr., a tânărului Phaidros care îi arăta lui Socrate această nouă abilitate prin care cineva putea „deveni" o operă literară scrisă. După ce a memorat o lucrare scrisă de Lysias referitoare la îndatoririle unui partener (pe atunci o temă predominantă), Phaidros și-a dorit să-l impresioneze pe Socrate prin recitarea acesteia. Dar Socrate, crezând din greșeală că Phaidros ascunsese textul sub roba lui, i-a cerut tânărului să îi citească originalul, mustrându-l că „Și de-i așa, avându-l noi aici chiar pe Lysias, ia seama bine că, oricât de tare te-aș iubi, nu-mi prea convine să te folosești de mine pentru a-ți încerca talentul."[13] Opera lui Lysias nu era doar despre dragoste, ci și despre arta scrisului, determinându-l pe Socrate să spună:

„Scrierea, dragul meu Phaidros, seamănă într-adevăr cu pictura, și tocmai aici stă toată grozăvia. Aceste figuri cărora le dă naștere pictura se ridică în fața noastră asemeni unor ființe însuflețite. Dar dacă le încerci cu o întrebare, ele se învăluie într-o foarte solemnă tăcere. La fel se petrece și cu gândurile scrise; ai putea crede că ele vorbesc, însuflețite de spirit. Dar dacă le pui o întrebare, vrând să te lămurești asupra vreunei afirmații, ele nu îți răspund decât un singur lucru, mereu același. Și de îndată ce a fost scrisă, odată pentru totdeauna, fiece cuvântare colindă pretutindeni păstrând aceeași înfățișare și pentru cei ce o pricep, și pentru cei cărora nu le spune nimic. Ea nu știe în fața cui se cuvine să vorbească și în fața cui să tacă. Iar dacă a fost disprețuită sau pe nedrept hulită, ea trebuie, de fiecare dată, să-și cheme în ajutor părintele; singură, nu e în stare nici să se apere, nici să își vină în ajutor."[14]

Socrate considera că lucrările scrise – obiectele în sine, nu conținutul acestora – erau de fapt un impediment pentru învățătură. Era de părere că există o singură interpretare „adecvată" a unui text, una împărtășită de intelectuali și care poate fi exprimată doar pe cale orală. Prea multe se pierd în scris. Vocea este singura care redă interpretarea „unică, adevărată". Socrate avea nevoie de la un text de unidimensionalitatea oralității care, în următoarele două generații,

avea să fie transformată de cititori în multidimensionalitate. În loc să recunoască această revoluție în lectură, Socrates, insistând asupra tradiției moștenite, a respins pur și simplu orice scriere.

Poziția lui Socrate nu este nici o acuzație adusă lecturii și nici o ultimă înfruntare cu societatea fondată pe oralitate, așa cum au susținut unii. Este, în principal, o critică la adresa insuficienței contemporane a sistemului de scriere grecesc, remarcată în reproducerea vorbirii grecești, în special a accentului caracteristic oratoriei grecești. Socrate avea dreptate: practicile primitive timpurii de scriere din epoca sa permiteau prea multă ambiguitate, împiedicând astfel comunicarea.

Încă de la începutul scrisului, lectorii trebuiau să interpreteze, fie pentru a recupera ceea ce autorul a dorit să transmită, fie pentru a înțelege ceva nou. Acest final deschis creativ pur și simplu nu exista într-o societate care se baza pe oralitate, unde sensul era dat pe loc. Socrate a dorit să mențină claritatea auctorială: ajuta la definirea adevărului, care era, a insistat el, „scris pe sufletul ascultătorului pentru a-i permite să învețe despre justiție, frumusețe și virtute". O persoană auzea adevărul, nu îl citea. Dar, în principal, oralitatea însemna negarea potențialei multidimensionalități a lecturii, care avea să transforme curând întreaga societate occidentală.

Elevul și biograful lui Socrate, Platon, a susținut poziția maestrului său. Platon a respins filosofia scrisă, susținând chiar și o legislație civică pentru controlul poeziei orale. Cu toate acestea, la fel cum au subliniat multe generații, Platon a folosit scrisul pentru a-și susține cauza. Acest lucru i-a determinat pe mulți să creadă că Platon făcea doar un apel hermeneutic sau interpretativ la utilizarea „adecvată" a scrierii.[15] Numeroasele opere scrise ale lui Platon atestă o utilizare conștientă a scrisului pentru a perfecționa și pentru a modela însăși gândirea, ceva destul de nou în Occident: ceva cu totul dincolo de capacitatea performanței orale. Dacă Socrate sălășluia în totalitate în lumea oralității, elevul său, Platon, era un cititor și un scriitor, în ciuda măștii afișate în public.

Totuși, Platon i-a exilat pe poeți din statul lui ideal. Această interzicere reflecta o lipsă de încredere în ficțiune, care încă persistă în Occident. Ficțiunea este ceva de temut, pentru că reprezintă mintea neîngrădită, capabilă de orice. Cunoașterea este în mod clar ceva ce trebuie îndreptat spre binele comun. Dar ficțiunea, fiind nemărginită,

a stârnit întotdeauna suspiciuni și a atras cu sine cenzura.

Au existat puține texte scrise în Atena lui Socrate și a lui Platon. Potențialul complet al scrisului ca instrument social nu fusese încă atins. Un comerț primitiv cu cărți a înflorit în Atena în secolul al V-lea î.Hr. Cititul individual al cărților (suluri de papirus) pare să fi devenit relativ „comun” în secolul al IV-lea î.Hr., epoca elevului lui Platon, Aristotel, născut la 15 ani de la moartea lui Socrate. Spre deosebire de Socrate și de generația acestuia, Aristotel a devenit un cititor pasionat. El a adunat chiar și o bibliotecă personală pe care o putea folosi pentru propriile învățături.

Secolele V-IV î.Hr. au marcat tranziția de la tradiția orală la cea scrisă (dar nu și de la cea orală la societatea alfabetizată, cea din urmă fiind un fenomen foarte recent). Precum elevii lui Socrate, Platon și Xenofon, obișnuiau să scrie pentru a păstra învățăturile orale ale maestrului lor – incluzând respingerea scrisului –, la fel a făcut și noua generație de filosofi și medici, cum ar fi Hipocrate (cca 460-377 î.Hr.), utilizând scrisul pentru a răspândi cunoștințe noi într-un mod în care tradiția orală nu a făcut-o vreodată. În timp, aceasta a generat o interpretare creativă a textelor scrise, extinzând capacitățile de cunoaștere moștenite. De exemplu, medicul, anatomistul și fiziologul grec Galenus (cca 130-200 d.Hr.) a scris în cele din urmă despre Hipocrate: „Voi interpreta acele observații [ale sale] care sunt prea obscure și voi adăuga altele de-ale mele, la care am ajuns prin metodele pe care le-am trecut mai jos.”[16] Desigur, acesta a devenit chiar scopul cititului: de a înțelege, de a învăța prin intermediul lui și de a clădi mai apoi pe un text scris.

Prin secolul al IV-lea, cititul și scrisul au început să fie văzute în Occident dintr-o perspectivă cu totul nouă. Poetul dramatic grec Menandru (cca 342-292 î.Hr.) a susținut că „cei care pot să citească văd de două ori mai bine”.[17] Până în acest moment cuvântul scris fusese adesea perceput nu doar ca egal cu cuvântul rostit, ci superior acestuia. Până la începutul celui de-al patrulea secol î.Hr., „un anumit număr de oameni din orașele greci petrecuseră mult timp cu textele scrise, și multe vieți au fost afectate de operațiunile desfășurate în scris”.[18]

Scrisul a prosperat în Grecia, în principal, datorită papirusului, atunci când ptolemeii, dinastia macedoneană care a condus Egiptul de la

moartea lui Alexandru cel Mare (323 î.Hr.) până la moartea Cleopatrei (30 î.Hr.), au preluat Egiptul și au încurajat comerțul cu orașele-state grecești. Până la papirus, marile opere literare au supraviețuit adesea într-un singur exemplar scris pe piele. Operele lui Aristotel, de exemplu, au fost depozitate în suluri într-o peșteră și cu siguranță ar fi fost pierdute dacă nu ar fi fost cumpărate de un bibliofil viclean, care le-a salvat pentru posteritate. Literatura în Grecia a înflorit abia după secolul al IV-lea î.Hr., după ce importul de papirus pe scară largă fost făcut posibil datorită ptolemeilor din Alexandria, și atfel au putut apărea mai multe copii ale unei opere, în colecții private sau în biblioteci publice – o cultură a cuvântului scris în adevăratul sens. Începutul comerțului cu cărți, care a pornit la Atena în secolul al V-lea î.Hr., s-a dezvoltat puternic în secolul al III-lea î.Hr., odată ce papirusul a devenit disponibil pe scară largă. Cu alte cuvinte, cucerirea Egiptului de către Alexandru cel Mare și impunerea unei administrații greco-macedonene nu numai că a deschis piețele nord-africane pentru comerțul european, ci, datorită papirusului, a oferit putere cuvântului scris și a dat naștere culturii scrise în Occident, cu toate repercusiunile concomitente.[19]

Până la sfârșitul secolului al IV-lea î.Hr., transmiterea orală a cunoștințelor sociale se realizase în mod definitiv prin intermediul scrisului, transmiterea orală devenind transmitere scrisă. Mai mult decât atât, scrierea nu doar documenta și păstra, ci legitima și valida cunoașterea. O persoană culegea acum un text special pentru a păstra în scris un poem sau o învățătură. Acest lucru a dus la o distribuție mai largă și a conferit autoritate. Cititul nu mai era un simplu ajutor pentru memorie, ci un canal autonom pentru transmiterea, interpretarea și crearea informațiilor. Grecii nu foloseau scrisul cu aceeași ușurință și eficiență ca egiptenii, levantinii, perșii și alții, cel puțin nu până la sfârșitul secolului al IV-lea î.Hr. Chiar și atunci (precum în cazul romanilor de mai târziu) declarațiile orale aveau aceeași valoare cu scrierea în cele mai multe situații procedurale.

După aceea, eleniștii greci, în special cei care conduceau în Egipt, au elaborat întrebuințări birocratice ale cititului și scrisului, care depășeau cu mult realizările din secolele anterioare.[20] Cuvântul scris ținea laolaltă state întregi. Și mai important, educația elementară a împuternicit societatea, întrucât cel puțin câteva orașe-state au avut filantropi individuali care finanțau participarea tuturor băieților liberi (și, în unele locuri, a fetelor libere) la școlile publice concentrate pe

lectura și scrierea grecească.

Educația obligatorie atât pentru băieți, cât și pentru fete, se dovedise a fi parte a statului ideal al lui Platon.[21] Cu toate acestea, filosoful Teofrast (cca 372-287 î.Hr.) a susținut faptul că femeile ar trebui să învețe doar responsabilitățile gospodăriei, deoarece educația superioară „transformă femeia într-o bârfitoare leneșă și certăreață". Deși curtezanele și multe sclave erau probabil alfabetizate[22], patriciana tipică, cea căreia îi citeau cu voce tare, nu a fost. Școala elenistică arhetipală a instruit întotdeauna mai mulți băieți decât fete.

Elevii începeau școala la vârsta de șapte ani și absolveau la paisprezece ani.[23] Cititul era învățat printr-o metodă analitică, din cauza căreia progresul era lent. Mai întâi era predat alfabetul grecesc, de la alfa la omega. Apoi invers. Apoi simultan, de la ambele capete: alfa-omega, beta-psi, terminând cu mu-nu.

Mai târziu, erau învățate silabe mai complexe, apoi cuvinte întregi de una, două și, în cele din urmă, de trei silabe. Urma vocabularul, inclusiv cuvinte rare (cum ar fi termenii medicali și tehnici), selectate pentru că citirea și pronunțarea acestora era dificilă. După câțiva ani, elevii citeau texte conexe (prima dată învățate pe de rost), care erau antologii speciale de pasaje celebre selectate și pentru conținutul lor moral: de obicei operele lui Homer, Euripide și ale altor câțiva autori. La fel de importantă ca cititul era recitarea, pentru că cititul întotdeauna a însemnat citirea cu voce tare. Retorica formală cuprindea un studiu avansat care se baza pe fundamentul lecturii. Pedagogia greacă antică era regimentară, dură și solicitantă. Adevărata inspirație s-ar fi aflat în altă parte: într-un sul împrumutat de un profesor bun, în papirusul unui prieten, într-un discurs emoționant al unui bătrân respectat.

Învățătorii personali au instruit urmașii celor puternici și bogați. De exemplu, prin tutela lui Aristotel, Alexandru cel Mare a devenit „un mare iubitor al tuturor tipurilor de învățare și citire", potrivit biografului său, filosoful grec Plutarh (cca 46-120 d.Hr.).[24] Oriunde călătorea, Alexandru cel Mare lua cu el sulurile din Iliada și Odiseea lui Homer, iar când a murit la Babilon, în 323 î.Hr., strângea în mână unul dintre sulurile din Iliada (similar cu generațiile ulterioare care se stingeau cu o copie a Bibliei sau a Coranului în mână). Astfel de anecdote ale celor bogați și puternici susțin respectul crescând față de

cuvântul scris, care devenise ceva personal și profund. Mai presus de toate, operele lui Homer au devenit „un teren de pregătire în care o generație de greci a format caracterul următoarei generații până la sfârșitul Antichității”.[25] (În mod similar, Eneida lui Virgiliu a avut în timp aceeași însemnătate pentru romani.) Ne este dificil să apreciem astăzi profunzimea venerării operelor lui Homer în Antichitate.

Cele mai vechi lecturi publice cunoscute au avut loc în rândul grecilor. Deja în secolul al V-lea î.Hr., Herodot (cca 485-425 î.Hr.), „părintele disciplinei istoriei”, în loc să călătorească dintr-un oraș în altul pentru a-și citi operele, așa cum se obișnuia pe atunci, le-a prezentat tuturor grecilor adunați la Jocurile Olimpice. Trebuie să constatăm că primele lecturi publice, atât în Grecia, cât și la Roma, au menținut acea legătură intimă între literatura orală și cea scrisă, în sensul că autorii își prezentau propriile lucrări în fața unei societăți mici în care erau cunoscuți. Fiecare cititor-recitator și-a pus amprenta cu propria interpretare – realizată prin intonație, tempo, emoție, gest și alte lucruri –, furându-i în același timp textului din numeroasele posibile semnificații.

Divertismentul, aspectul vizual și auditiv al unui text, a dominat întotdeauna lecturile publice. Esența textului nu a fost imediată, publicul, în general, criticându-l doar pe cel care a citit înainte: vocea, pasiunea, aspectul, carisma acestuia. Lumea era dominată de arta oratoriei, a interpretării orale, caracterizată de cu totul alte criterii față de cele ale „cititului” așa cum îl cunoaștem noi. Autorul-cititor a fost cel care a întrupat textul, care a gândit pentru publicul său pasiv.

Medicii din Antichitate chiar le prescriau pacienților cititul ca exercițiu psihic. Acest lucru implica, desigur, aproape exclusiv, „să le fie citit”. Mulți greci (și mai târziu romani) țineau un sclav instruit sau o femeie liberă/un bărbat liber, ale căror responsabilitate era să le citească cu voce tare. Aceștia erau în special instruiți pentru scandarea potrivită, pronunția și rostirea atât a poeziei, cât și a prozei (două domenii separate), deoarece aceste caracteristici contau la fel de mult ca textul în sine.

Până în secolul al III-lea î.Hr., scrisul a ajutat la toate sarcinile imaginabile în societatea din Alexandria, dominată de greci, extrem de birocratică și, astfel, bine organizată și bine reglementată: vânzarea berii, menținerea băilor publice, acceptarea unei lucrări de vopsire,

vânzarea lintei prăjite.[26] De exemplu, ministrul de Finanțe al Egiptului, Apollonius, a primit 434 de pergamente scrise pe papirus în doar 33 de zile. Nu ar trebui să fie o surpriză, așadar, că cel mai mare altar al scrisului, Biblioteca din Alexandria, a apărut chiar acolo unde comerțul cu papirus a împuternicit mai întâi cuvântul scris.[27] Avea să devină atât de faimoasă, încât la 150 de ani de la distrugerea ei, Athenaeus din Naucratis putea scrie, anticipând cunoștințele generale ale cititorilor săi: „Și în ceea ce privește numărul de cărți, înființarea de biblioteci și colecția de obiecte din Sala Muzelor, nici nu mai trebuie să le menționez, de vreme ce acestea se află în amintirea tuturor.”[28]

Construirea Bibliotecii din Alexandria a fost începută sub domnia succesorului lui Alexandru, domnitorul greco-macedonean Ptolemeu I Soter (a domnit între 323-285 î.Hr.), probabil sub forma unei anexe la muzeul municipal. La început, sulurile de papirus au fost depozitate, pur și simplu, pe rafturi de cărți așezate în nișe care se întindeau pe lungimea unui coridor acoperit. Fiecare nișă cuprindea o anumită clasă de autori, indicată prin titlul clar marcat. La rândul său, fiecare raft era clasificat în subcategorii. Scopul bibliotecii, rezultatul culturii grecești asimilate cu Antichitate egipteană, era să cuprindă totalitatea învățăturilor: reprezenta memoria cunoscută a lumii. În Alexandria a ajuns în siguranță până și colecția de cărți a lui Aristotel.

Se presupune că, în timpul domniei lui Ptolemeu al III-lea Euergetes (a domnit între 246-221 î.Hr.) nici o persoană nu putea citit în totalitate posesiunile bibliotecii. După un secol și jumătate, colecția bibliotecii a inclus aproximativ 500.000 de suluri de papirus, iar încă 40.000 erau ținute într-un depozit separat, anexat la Templul lui Serapis, aflat în apropiere. Aici se găseau cele mai multe lucrări de literatură pe care regiunea le văzuse până în acel moment.

Cum s-a îmbogățit atât de tare Biblioteca din Alexandria? S-a bucurat de sprijinul împărătesc în calitate de atu național instituționalizat. Fiecare navă care a intrat în Alexandria, unul dintre cele mai importante porturi ale lumii, a trebuit să predea orice document pe care îl deținea pentru a fi copiat. Ambasadorii greci ai Egiptului au împrumutat pergamente de la alte biblioteci grecești pentru a le copia. Au fost achiziționate biblioteci întregi, iar altele au fost moștenite. Mulți greci au dat suluri bibliotecii, în timp ce alții le-au împrumutat pe ale lor pentru a fi copiate. Unii impostori au vândut oficialilor

bibliotecii tratate apocrife scrise de „Aristotel” (care s-au dovedit a fi falsuri câteva secole mai târziu).

Un dezavantaj al unei colecții atât de vaste era că nimeni nu putea găsi nimic, cu excepția celor care avea o memorie extraordinară, deoarece nu exista încă un sistem eficient de catalogare a cărților. Callimah din Cirene (cca 305-240 î.Hr.), născut în Africa de Nord, profesor, scriitor, poet și epigramist, a conceput în cele din urmă unul dintre cele mai vechi sisteme de catalogare raționale din lume aici, la Biblioteca din Alexandria, unde a ajuns să lucreze. Un iubitor al scrisului clar și concis, Callimah, lucrând sub bibliotecarul șef Apollonius din Rodos (opusul și adversarul său), și-a asumat sarcina folosind o concepție nouă: biblioteca drept model al întregii lumi, așa cum a fost percepută de erudiții greci ai epocii.

Odată terminată, bibliografia era formată din 120 de volume (Callimah nu a trăit să vadă finalizarea sarcinii lui). Colecția a fost împărțită în opt secțiuni, în funcție de subiect: dramă, oratorie, poezie lirică, legislație, medicină, istorie, filosofie și „diverse” (semnificativă este lipsa unei categorii separate pentru teologie, cel mai important domeniu din Evul Mediu). Textele lungi au fost copiate în mai multe „cărți” mai scurte, și astfel cititorul avea la dispoziție suluri de papirus individuale, mai mici și mai ușor de citit. În mod inovator, cărțile au fost listate în ordine alfabetică, fiind utilizat alfabetul grecesc (alfa, beta, gamma, delta și așa mai departe); deși cunoscută mai devreme, listarea alfabetică nu fusese folosită niciodată pentru catalogarea cărților la o scară atât de largă.

Acum, pentru prima o ră, o bibliotecă era mai mult decât un depozit de suluri de papirus: a devenit un centru de informare sistematizat, deoarece accesul fusese recunoscut ca fiind la fel de important ca datele în sine – într-adevăr, cele două în tandem au fost recunoscute ca fiind cele mai mari beneficii. În acest fel, Biblioteca din Alexandria a devenit primul centru de învățare din zona Mării Mediterane bazat pe cuvântul scris. Toate bibliotecile ulterioare aveau să urmeze modelul alexandrin. (Încă imităm modelul Bibliotecii din Alexandria, deși într-un stil mai evoluat.)

În această perioadă, a apărut un gen literar complet nou care, de-a lungul mileniilor, a cucerit lumea: romanul. Unul dintre cele mai vechi romane care au supraviețuit în întregime, datând probabil din

secolul al II-lea d.Hr., începe astfel: „Mă numesc Chariton din Aphrodisias și sunt funcționarul avocatului Athenagoras. O să vă spun o poveste de dragoste care a avut loc în Siracuza...”. A fost prima epocă a poveștilor de dragoste, tipul de poveste care abia mult mai târziu avea să fie cunoscută sub numele de roman de dragoste (sau romantic, derivat din cuvântul din franceza veche romanz, care înseamnă „operă scrisă în limba populară”). La fel ca multe lucrări populare de astăzi, romanul antic grecesc abunda în aventură și dragoste. Tinerii îndrăgostiți născuți (de regulă) într-o familie înstărită, care suferă din cauza despărțirii și a ghinionului, dar întotdeauna au încredere în zei și în ei înșiși și întotdeauna se țin de promisiunile făcute în dragoste, în cele din urmă se regăsesc și trăiesc fericiți.[29] De exemplu, Dafnis și Cloe de Longus, datând cel mai probabil din prima jumătate a celui de-al treilea secol d.Hr., a încântat cititorii cu povestea bucolică despre doi tineri îndrăgostiți care se luptă pentru dragostea adevărată. (Și patricienii romani iubeau romanele, mai ales pe cele în limba greacă.) Romanele grecești timpurii – niciodată un gen literar foarte popular, judecând după puținele fragmente care s-au păstrat – erau aparent lecturi ușoare, în primul rând pentru divertisment, cu un limbaj simplu adapat pentru un cititor de sex feminin educat. (Pe de altă parte, bărbații par să fi preferat epopeea și drama: adică războiul și eroii.) Romanele de acest fel și-au pierdut popularitatea între secolele VI-VIII d.Hr., dar învățații bizantini au readus-o în secolele IX-XI – influențând la rândul lor publicul arab, spaniol, și apoi pe cel paneuropean.

Contrar a ceea ce au pretins unii istorici, cititul nu a adus în rândul grecilor democrația, știința teoretică sau logica formală. Adică, cititul în sine nu a schimbat modul în care oamenii gândeau. Cu toate acestea, a încurajat mai mulți oameni să scrie despre ceea ce gândeau. Și a oferit oportunitatea ca aceste predispoziții, și altele similare, să prindă rădăcini și să prospere.

Evreii

După exemplul grecilor, evreii din Orientul Mijlociu au fost printre primii care au apreciat beneficiile demonstrate ale lecturii culturale, poate încă din secolul al VII-lea î.Hr. Spre deosebire de greci, ei au ajuns să considere actul în sine ca fiind ceva sacru.

Babilonienii și asirienii respectau foarte mult textele despre magie. Dar acest lucru se datora instrucțiunilor utile regăsite în aceste texte pentru înțelegerea supranaturalului și pentru exploatarea forțelor sale pentru sănătatea, bogăție sau puterea personală. Respectul nu a presupus niciodată venerarea cuvântului scris în sine, adică sanctificarea scrisului și a materialului fizic. Evreii levantini au introdus tocmai o astfel de sanctificare, adăugând o nouă dimensiune scrisului.[30]

Cuvântul scris a devenit de fapt fundamental pentru identitatea evreilor. După ce s-a dedicat lui Dumnezeu, învățarea (lectura și interpretarea textelor „sfinte") este următoarea datorie a evreului față de credința sa. (Evreicele erau descurajate să citească și să scrie până nu de curând, deseori le era chiar interzis acest lucru.) Cititul și disputa sunt considerate a fi căi către înțelegerea divinității. Cântările slujirii religioase, comune în tot Orientul Mijlociu antic, au devenit Liturghii bazate în întregime pe texte scrise. Însuși actul de a citit astfel de texte a devenit parte a sfintei ceremonii, transmiterea directă a legământului divin. Acest nou concept, născut în Liturghia ebraică, a fost sursă de inspirație în cele din urmă pentru creștinii greci și romani, a căror Liturghie a răspândit în lumea occidentală practica, precum și noua dimensiune a cuvântului scris. Creștinismul a fost întemeiat și s-a răspândit rapid prin exaltarea iudaică a cuvântului scris. Până atunci, lectura depășise chiar și autoritatea ecleziastică.

A devenit Cuvântul lui Dumnezeu.

Cea mai potrivită ramificare specifică levantină a scrierii ebraice și aramaice ar fi datarea recent propusă a compoziției relatării biblice

despre „originea și istoria” Israelului în timpul domniei regelui Iosua, care a domnit între 639 și 609 î.Hr.[31] Curtea lui Iosua a reinstituit închinarea exclusivă la Dumnezeul israeliților, centrată pe Templul Ierusalimului. Scopul principal al lui Iosua a fost să-și extindă autoritatea peste toată Iudeea și peste fostul regat nordic. Realizarea acestui lucru a necesitat crearea literară a unei narațiuni coerente despre istoria israelită ca instrument al voinței lui Dumnezeu.

Dacă această explicație este justă, ar însemna că Tora, sau Pentateuhul (primele cinci cărți ale Vechiului Testament), și toate cărțile istorice ale Bibliei ebraice sunt, de fapt, ficțiune politică compusă la o dată mult mai târzie decât evenimentele pe care par să le documenteze. Astfel de povești au fost menite să le ofere indivizilor din prezentul și viitorul lui Iosua un trecut mitic pentru a crea o conștiință națională a „evreimii”, cu propria sa teologie unică. O conștiință națională dezvoltată pe deplin a apărut în cele din urmă numai în timpul exilului babilonian (597/586-538 î.Hr.), când scrierea aramaică a fost împrumutată și pentru redarea limbii ebraice în moduri până acum fără precedent, sau chiar mai târziu, în perioada elenistică (332-63 î.Hr.), după ce Regatul Iudeii a devenit Iudeea.

Ideea că scrisul este Cuvântul lui Dumnezeu a fost probabil un fenomen târziu. Se pare că, cel puțin în cea mai mare parte a istoriei lor timpurii ca „națiune” , evreii nu au recurs deloc la scris. Numai în jurul secolului al IX-lea î.Hr. au început să apară primele inscripții monumentale în ebraica veche, scrise cu litere feniciene. După aceea, evreii au început să folosească scrisul cu o frecvență tot mai mare, dar pentru evidențe administrative, impozite și rareori pentru inscripții monumentale și funerare. Dar legea nu a fost niciodată scriptură, pentru că legea ebraică era legea cutumiară, iar aceea era validată doar pe cale orală de către bătrâni.

Și în ebraică, precum în toate limbile utilizate în Antichitate, verbul „a citi” (qara’) a fost polivalent, însemnând în același timp „a apela, a striga, a recita, a proclama”, subliniind din nou simțul fundamental al lecturii: „vorbind cu voce tare dintr-un text scris”. Nu exista un singur cuvânt pentru „a citi” care să desemneze unicitatea actului pentru că, din nou, această unicitate urma să fie obținută multe secole mai târziu.

De la relatările scribale la „tăblițele scrise de Dumnezeu” nu a fost un

salt, ci o adevărată transcendență a imaginației umane. Poruncile lui Iehova către evrei de a construi Chivotul Legământului pentru a consacra Tablele Legii inscripționate apar în Deuteronom, care se pare că a fost compus la sfârșitul secolului al VII-lea î.Hr., atunci când evreii își creau identitatea în timp ce colectau o întreagă bibliotecă de tradiții orale care cuprindea multe genuri, adesea conflictuale, din mai multe epoci.

Această confuzie a fost cea care a insuflat Vechiul Testament, sau Biblia ebraică, dezvăluind multe revizuiri și ediții. Cele mai vechi dintre toate operele sunt poeziile orale. De exemplu, Cântarea Cântărilor reproduce dragostea seculară tipică sau poezia-cântec erotică de la sfârșitul celui de-al II-lea mileniu î.Hr. De o vechime similară sunt și unele evenimente istorice, care probabil au fost scrise mai întâi în feniciană (și mai târziu în ebraica veche), pentru a consemna apariția monarhiei ebraice timpurii.

Multe versiuni scrise ale tradițiilor ebraice au concurat una cu cealaltă: există dovezi ale unor puternice lupte literare care au avut loc în Antichitate. Nici o scriere nu era încă cu adevărat „sacră". Când toată puterea vremelnică s-a prăbușit în secolul al VI-lea î.Hr., puterea religioasă a umplut vidul social, copiind moravurile, obiceiurile, chiar și scrisul babilonienilor care vorbeau preponderent în limba aramaică. Atunci, în perioada exilului babilonian, au fost scrise riturile cultului de la Ierusalim și a fost revizuit codul de conduită a preoților. Acestea au continuat și după exil, până când, în secolul al VI-lea î.Hr., Pentateuhul (Tora) a fost întocmit într-o ediție suficient de „autoritară".

Regele Iosua a apărut la puțin timp înaintea exilului, reprezentând așadar sursa inițială a primei venerații a scrierii în rândul evreilor, introducând o nouă utilizare a scrisului tradițional pentru a dobândi un mai mare control politic. Acesta a adoptat o legislație care stabilea că Templul din Ierusalim era singurul sanctuar al lui Iahve. În timpul aceluiași proces, unul dintre secretarii lui Iosua a „descoperit" în interiorul templului (cca 622 î.Hr.) sulurile din Deuteronom. Aceste suluri necunoscute până acum, cuprindeau acea parte a Torei în care sunt stabilite legile care definesc poporul evreu și obligațiile și responsabilitățile acestuia. Tot aici se scrie că Moise a spus (4:2): „Să nu adăugați nimic la cele ce vă poruncesc eu, nici să lăsați ceva din ele; păziți poruncile Domnului Dumnezeului vostru, pe care vi le spun

eu astăzi”.

Iosua și-a adunat supușii pentru a citi cu voce tare această lucrare „nou descoperită”, după care i-a convins să se facă un nou legământ cu Dumnezeu. Acesta a fost începutul unui proces îndelungat care a implicat însuși sfințirea scrisului, ceva care nu se mai întâmplase până atunci.

Această dată foarte târzie a consolidării limbii ebraice, așa cum au sugerat recent oamenii de știință „minimaliști”, este cu siguranță plauzibilă și pentru istoria cunoscută a apariției societății slab „alfabetizate” în acea regiune. Desigur, istoria tradițională, bazată pe Tora, plasează venerația scrisului la sfârșitul celui de-al II-lea mileniu î.Hr., când se presupune că Moise a primit pe Muntele Sinai cele zece porunci, Tablele Legii miraculos inscripționate (Exodul 19-20). Cu toate acestea, acest lucru este neverosimil deoarece probabil că evreii nu au cunoscut scrierea atât de devreme. Este mai rezonabil să credem ca o asemenea venerație s-a ivit odată cu apariția unei societăți mediteraneene semialfabetizate, care a avut loc abia pe la mijlocul primului mileniu î.Hr.

Odată cu sanctificarea scrisului și cartea a devenit o metaforă. În acest moment al creării unei noi istorii și identități evreiești prin venerarea cuvântului scris, în 593 î.Hr., la doar trei ani de la primul atac al lui Nabucodonosor asupra Ierusalimului, profetul Ezechiel l-a văzut pe Iahve pe tronul său, dându-i instrucțiuni (Ezechiel 2:8-10): „Tu însă, fiul omului, ascultă ce voiesc să-ți spun! Nu fi îndărătnic, ca acest neam de răzvrătiți! Deschide-ți gura și mănâncă ceea ce am să-ți dau! / Și privind eu, am văzut o mână întinsă spre mine și în ea o hârtie strânsă sul; / Și a desfășurat-o înaintea mea, și am văzut că era scrisă și pe o parte și pe alta: plângere, tânguire și jale era scris în ea”. Fiind dintr-un neam de preoți, Ezechiel cunoștea bine literatura feniciană și aramaică. Prin profețiile lui, care semănau cu articole din legea iudaică, el a descris viziunea sa despre templul restaurat din Ierusalim și despre victoria credinței „tradiționale” a monoteismului. De fapt, Ierusalimul a fost distrus șapte ani mai târziu, în 586 î.Hr., după care toți evreii au fost exilați în Babilon.

După exil, fiind influențați de Babilonul cosmopolit, evreii au avut un nou respect pentru cuvântul scris în aramaică. În societatea evreiască, scribii au căpătat brusc o nouă semnificație, în timp ce au redactat

tradițiile și scrierile mai vechi în aramaică, limbă pe care acum o vorbeau toți evreii și devenea lingua franca a puternicului Imperiu Persan (550-330 î.Hr.). În sinagogi, scribii au început să citească și să comenteze asupra ceea ce abia atunci devenea Tora (era încă doar Pentateuhul, primele cinci cărți ale Bibliei), mai târziu devenind fundamentul învățăturii evreiești tradiționale. Scribii au devenit interpreții-cheie ai legii, editorii scripturilor, ai comentariilor și ai traducerilor, chiar purtătorii de cuvânt ai lui Iahve. De asemenea, au fost primii cititori ai iudaismului.

După întoarcerea lor din exilul babilonian, evreii au întemeiat cuvântul sacru. A fost mai degrabă un proces cu influență elenistică într-o regiune care devenea acum Iudeea, când limba, cultura și obiceiurile grecești au ajuns să rezoneze cu toate aspectele noii credințe. Numele tradiționale ale „cărților" mai vechi ale Torei – Geneza, Exodul, Leviticul, Numeri, Deuteronomul – sunt în principal de origine greacă și latină, dovedind astfel data târzie a formării sau a colaționării.

Cu toate acestea, aproape toți evreii au rămas neștiutori de carte, cel puțin în cazul limbii ebraice și aramaice. (Din motive comerciale, mulți au citit și au scris în limba greacă.) Textele lor sacre s-au fundamentat în cea mai mare parte pe scribii templului sau pe amintirile lor prodigioase. Sub domnia împăratului roman Vespasian (69-69 d.Hr.) subiectul canonului Bibliei a fost în cele din urmă închis, iar lista scrierilor sacre a fost recunoscută ca fiind „autentică". La scurt timp după aceea, odată ce provincia romană Iudeea a devenit Palestina, a fost întocmită în scris Mișna, comentariul consimțit oficial al Torei. În acel moment, cititul în principal se concentra asupra acestor prime cinci cărți din Biblia ebraică. Comentariile orale și scrise, cunoscute sub numele de Talmud, au fost scrise ulterior în varietăți ale limbii ebraice (și în aramaică). În secolele al IV-lea și al V-lea d.Hr., Talmudul estic și occidental (sursa principală a legii religioase evreiești, inclusiv Mișna și Ghemara) a căpătat o formă scrisă autoritară, în tandem cu codificarea scrisă a legii care avea loc în același timp în tot Imperiul Roman.

Talmudiștii au constatat că Biblia ebraică codifică o multitudine de semnificații, ale căror studiu continuu a fost scopul primar al vieții lor. Midraș, culegerea de eseuri care abordează sensul mai profund al textelor sfinte, a pretins că Tora, care i-a fost predată lui Moise de

Dumnezeu pe Muntele Sinai, a fost atât scrisă, cât și orală; Moise studiase în timpul celor 40 de zile petrecute singur acolo, citind textul în timpul zilei și elaborând comentarii în timpul nopții. Acest mit nu doar că a interpretat Tora ca o perfecțiune unitară (precum au considerat creștinii medievali de mai târziu Biblia Sacra, iar musulmanii, Coranul), ci și ca pe o revelație fără concluzii definitive: documentul original (autoritar) și interpretarea acestuia (creativă), cel din urmă completând la nesfârșit și perpetuându-l pe primul.

Conceptul a fost preluat și de Europa de Vest, dar acest lucru nu s-a întâmplat până la Renaștere.

Venerația evreiască a cuvântului scris a fost dusă la extrem în secolele următoare. Sefer Yezirah din secolul al VI-lea d.Hr. – cel mai vechi text ebraic despre gândirea sistematică, speculativă – a susținut, de exemplu, că Dumnezeu a creat lumea[32] cu „căi ale înțelepciunii" secrete, constând din 10 cifre și 22 de litere.[33] Lumea fizică, timpul și corpul uman care cuprindea cele trei straturi ale cosmosului, erau produsul lor direct. Toată creația ar putea fi privită ca o adevărată carte de cifre și litere. Dacă am fi fost muritori care am fi putut citi cifrele și literele „în mod corect", deslușind combinația prin imitarea lui Dumnezeu, noi, în mod similar, am fi putut crea viață. Într-adevăr, după studierea textului Sefer Yezirah, înțelepții talmudici Hanani și Hoshaiah au reușit să dea naștere, așa cum spune o legendă evreiască medievală, unui vițel de trei ani, pe care mai apoi l-au servit la cină![34]

Romanii

Etruscii din Italia au fost inspirați să scrie în propria limbă unică utilizând mai întâi scrierea alfabetică a noilor vecini, grecii, dar nu au dezvoltat nici măcar o societate slab alfabetizată. În schimb, și-au limitat scrisul în principal la inscripțiile funerare, contractele legale, etichetarea mărfurilor și, eventual, la sarcinile administrative și la evidențele contabile. În mileniul I î.Hr., această utilizare extrem de limitată a scrisului pare să fi caracterizat toate scrierile derivate din limba etruscă din peninsula italiană, precum cele întâlnite în regiunea Liguria, a Alpilor Lepontini, în societatea galițienilor, a venețienilor, a oscilor și a altora. O singură ramură a limbii etruscilor a reușit să devină larg răspândită – și, în cele din urmă, nemuritoare:

Latina, scrisă și vorbită de locuitorii Romei.

Cele mai vechi lecturi în limba latină sunt numele proprietarilor de pe vase și de pe obiecte metalice, câteva dedicații religioase și câteva texte scurte. Putem doar presupune că primii regi și negustori ai Romei au folosit frecvent tăblițele cerate pentru corespondență și socoteli. Inscripțiile mai importante apar numai în secolul al IV-lea î.Hr. Până în acea perioadă, scrisul devenise deja „vital pentru eficiența puterii militare și politice a Romei”.[35] Întrebuințările scrisului s-au extins în toată perioada Republicii Romane. La sfârșitul Republicii Romane, frecvența utilizării scrisului a crescut exponențial, atât în ceea ce privește funcțiile lui, cât și în răspândirea geografică, odată cu romanizarea provinciilor, care a avut loc în secolele II și I î.Hr.

Unii istorici au susținut recent că romanii din Antichitate aveau un nivel de alfabetizare comparabil cu cel modern, dar aceasta este o exagerare. Cu siguranță, știința de carte în Imperiul Roman a variat foarte mult:

„Romanii au folosit chitanțe și registre contabile, au scris sloganuri politice, și-au organizat forțele armate prin intermediul numeroaselor

documente, au ținut evidența persoanelor care deveneau cetățeni, au pus în circulație texte despre vrăji și cărți despre credințele religioase, s-au insultat și s-au iubit în graffiti, au scris scrisori și, mai ales, și-au comemorat în scris morții.”[36]

Cu toate acestea, societatea romană a rămas fundamental orală, iar cititul era considerat drept o abilitate secundară, nu o capacitate primară. În același fel, latina nu avea nici un cuvânt doar pentru citit. Lego („citesc”) însemna în același timp „adun, colectez, aleg, selectez, caut, scanez, citesc, citesc cu voce tare, recit”. De asemenea, o persoană putea spune și evolvo („citesc”), care însemna și „derulez, desfac, caut, studiez”, sens care deriva din actul derulării unui sul de papirus. Înainte de 100 î.Hr., probabil că mai puțin de unul din zece locuitori ai Romei putea să citească și să scrie, iar în întregul Imperiu Roman, mai puțin de una din douăzeci sau treizeci de femei. Așadar, nu era vorba de o societate alfabetizată.

Sulul roman, ca și omologul său grec, avea aproximativ 25 cm lățime și 6 până la 10 metri lungime, și putea astfel să cuprindă texte relativ lungi. (În general, un volum conținea la fel de multe texte ca o carte subțire din zilele noastre.) Acesta era avantajul papirusului, faptul că pe el puteau fi scrise texte mai lungi. Până atunci, au putut fi inscripționate texte scurte pe piele, lemn, ceară, ceramică, fildeș, metal, piatră și scoarță. Spre deosebire de sulul grecesc, care era format din cadre continue pe lățime (cum ar fi ecranul computerului de astăzi), sulul roman era inscripționat perpendicular pe lungime, astfel încât „paginile” individuale ale scrierii puteau fi citite în timp ce papirusul era derulat.

Fiecare „pagină” a unui volum (fiecare segment derulat) avea două coloane paralele, cu 25-45 de rânduri, totalizând între 270 și 2700 de litere pe pagină.[37] (Astăzi, o pagină scrisă pe calculator, cu spațiu între rânduri, conține aproximativ 1700 de litere.) De obicei, rândurile conțineau un anumit număr de litere. Cel mai timpuriu volum de papirus a fost scris în litere clare, ușor de citit și chiar elegante, ale căror dimensiune varia în funcție de onorariul scribului. Fiecare vers de poezie conținea un hexametru, avea un ritm iambic sau un vers declamator dramatic, în timp ce fiecare rând dintr-o proză conținea până la 30 de litere. Astfel de rânduri scurte ajutau ochiul să identifice cuvintele individuale, facilitând înțelegerea.

Până în secolul al II-lea sau al III-lea d.Hr., scriitorii latini au separat cuvintele utilizând două sau trei puncte, după care scriptura continua (textul continuu) a devenit regula. Deși era cunoscută, punctuației nu i s-a acordat niciodată o mare importanță. Pauzele, utilizate în principal când textul era rostit, erau adesea doar un spațiu gol în mijlocul unui rând. Așa cum am menționat mai devreme, gramaticienii greci au introdus diacriticele – semne plasate deasupra sau sub o literă – , mai întâi pentru a ajuta la pronunție și accentuare (cum ar fi indicațiile actorilor sau prezentatorilor de știri de astăzi), dar apoi pentru a face distincția între anumite cuvinte, propoziții și paragrafe. Baza punctuației nu era analiza logică, ci retorica. (Astăzi, punctuația nu este legată în principal de sunet, ci de semnificație, consecința citirii cu voce tare fiind cititul în gând.)

Cititul unui sul nu era simplu pentru că trebuia derulat încontinuu. Trecerea de la o pagină la alta sau căutarea unui anumit pasaj necesita un efort mare. Nu exista cuprins sau index. Pentru ca sulul să fie depozitat în mod corespunzător, acesta trebuia rulat, astfel încât să revină la forma inițială. (Dacă ar fi rămas deschis la un anumit pasaj, s-ar fi deteriorat.) Era un obiect extrem de scump, deci prețios, care trebuia întotdeauna depozitat departe de copii, câini, rozătoare, hoți și, mai presus de toate, de ploaie și de vinul vărsat. În cazul unui incendiu, volumele erau primele obiecte scoase din casă, după copii.

În tot Imperiul Roman, din Caledonia (Spania) până în Cappadocia (estul Turciei), se citea aproape aceeași „mână”, dovadă a unui volum enorm de corespondență personală care menținea standardele la nivelul întregului imperiu. Litera cursivă romană a devenit curând norma. Într-o perioadă scurtă de timp au ajuns să fie folosite doar una sau două linii pentru formarea fiecărei litere într-o succesiune rapidă, indicând faptul că se scria frecvent. Deși scrisul a fost mai întâi un instrument prin intermediul căruia o mică oligarhie și-a exercitat puterea, în timp, prin expansiunea cuceririlor romane, a adevenit foarte folosit în administrație și în corespondențele zilnice ale unui imperiu din ce în ce mai mare.

Cu toate că Cicero (106-43 î.Hr.), marele orator, a considerat că pentru memoria umană era mult mai eficient să vezi un text decât să îl auzi,[38] recunoscând astfel avantajul unic al lecturii în societatea Romei fundamentată pe oralitate, majoritatea romanilor credeau în dominația supremă a vorbirii umane. Declarațiile orale erau egale,

dacă nu superioare scrierii, în majoritatea problemelor procedurale. Romanii în special, mult mai frecvent decât grecii, i-au acordat discursului o importanță capitală în afacerile civice, asemănându-se din acest punct de vedere mai degrabă cu germanii din nord decât cu partenerii lor comerciali și supușii din Levant, dar, mai presus de toate, decât cu evreii.[39]

Deși, în zilele noastre, cele mai vizibile materiale de lectură sunt inscripțiile monumentale în latină, această preamărire a autorității temporale a cuprins doar o fracțiune minusculă a materialului de lectură al romanilor din Antichitate. Cel puțin în ceea ce privește literatura și învățătura, materialul de lectură al romanilor era echivalent cu cel al grecilor, iar învățătura în rândul romanilor era asemănătoare cu cea a grecilor.[40] Abia în secolele care au urmat au atins autorii latini, mai presus de toate Virgiliu, venerația clasică. Cu toate acestea, toți elevii romani învățau să scrie și să citească în limba greacă. Educația în sine însemna educația în greacă.

Spre deosebire de Grecia, unde o minoritate privilegiată a avut parte de o viață care necesita un grad destul de ridicat de alfabetizare, Roma, începând cu sfârșitul Republicii (al doilea și primul secol î.Hr.), avea o reprezentare mai mare a cetățenilor săi participanți activ în viața comunală care solicitau capacitatea de a citi: trebuiau să citească legile propuse postate și numele celor care candidau pentru anumite funcții, registrele de declarații adresate cenzorului, tăblițele de vot pe care votanții erau obligați să se semneze și alte manifestări civice. Roma era condusă de grefieri și susținută, cel puțin parțial, de cetățenii alfabetizați. Într-adevăr, a fost primul „Imperiu al Lecturii” deoarece majoritatea patricienilor, precum și un număr mare de oameni liberi, femei libere și sclavi – în Roma, în restul Italiei romanizate și în multe dintre provincii – citeau și scriau zilnic.

Spre deosebire de orice altă regiune a lumii, inclusiv Grecia, scrisul a apărut aproape peste tot în Imperiul Roman: pe monede, monumente, pietre funerare, altare la răscruci de drumuri, pietre de hotar, marcaje pentru apeducte, borne, ca să nu mai vorbim despre semnele omniprezente ale magazinelor, afișe, pancarte (purtate pe stâlpi în timpul procesiunilor) și graffiti. De exemplu, în Pompei, afișele electorale se găseau pe ziduri. (În Evul Mediu ulterior, dimpotrivă, un astfel de material de lectură public era aproape inexistent.) Cele mai multe familii aveu propriii lor contabili, iar trupele romane „aveau

parte de aproape la fel de multă birocrație precum armatele moderne”.[41]

Aceasta este lecția de învățat de la Vindolanda, o fostă bază militară romană din nordul Angliei, de-a lungul Zidului lui Hadrian.[42] Din 1973 au fost dezgropate acolo aproximativ două mii de scrisori și documente pe tăblițe de lemn care atestă scrierea omniprezentă în societatea romană antică. Cuprinzând cea mai mare arhivă de scrieri romane timpurii descoperite, literatura din Vindolanda datează din 85-130 d.Hr. Toate inscripțiile sunt scrise cu cerneală sau gravate cu un vârf ascuțit în ceară și transmit gândurile oamenilor obișnuiți, bărbați și femei deopotrivă, care corespondau cu alte persoane aflate în aceeași bază militară, dar și cu persoane îndepărtate.

Existența comorilor de acest fel, într-o locație atât de izolată, este dovada numeroaselor corespondențe care trebuie să fi avut loc între romanii din întregul imperiu. În această perioadă, contactul personal a fost menținut prin intermediul scrisului, acesta păstrând în cele din urmă rețeaua socială și culturală romană chiar și în regiuni străine, primitive.[43] În același timp, un astfel de schimb de scrisori a asigurat proviziile militare, aprobarea ordinelor și transmiterea informațiilor esențiale. Cu alte cuvinte, cititul și scrisul au asigurat buna funcționare a imperiului. Mai recent, săpăturile în situri din Marea Britanie – Carlisle, Ribchester și Caerleon din Țara Galilor, ca să menționăm doar trei – au scos la iveală tăblițe de lemn similare. Se pare că, în primele secole d.Hr., cei mai școliți romani au citit pentru ei înșiși cu voce tare și și-au scris propriile scrisori, deoarece atât capacitatea de a citi, cât și abilitatea de a scrie s-au extins dincolo de clasa și mediul patricienilor. Grupul cititorilor nu a mai fost dominat de sclavii instruiți, de scribii profesioniști și de secretari.

Cererea mare de suluri de papirus și, mai târziu, de volume de pergament, a transformat cărțile în marfă. Desigur, cele mai căutate erau operele lui Homer și Virgiliu. Începând cu secolul al IV-lea d.Hr., Biblia a ieșit în evidență, la început fragmentată, „neterminată”. (O regulă generală pentru lectură fusese stabilită în secolul al II-lea d.Hr., prin care cea mai recentă ediție a unui text a înlocuit ediția anterioară. Cu alte cuvinte, numai cea mai recentă ediție a unei opere era versiunea „autorizată”.)[44] Cu toate acestea, chiar și când pasiunea Romei pentru literatura scrisă a atins cel mai înalt nivel, cărțile (sulurile) au rămas rare. Papirusul egiptean importat era în mare parte

utilizat pentru ținerea evidențelor contabile, pentru documente semnificative, proiecte finale și acte oficiale. Numai cei foarte bogați puteau să dețină, cu atât mai puțin să adune, cărți întregi de papirus. De exemplu, în majoritatea celor mai bogate locuințe din Pompei și Herculaneum se găseau doar câteva suluri pentru că papirusul încă era scump.

Cărțile comercializate în Republica Romană târzie erau deseori șocant de neîngrijite. În realitate, numai senatorii și rudele lor bogate și-au putut permite cărți calitative, care erau excesiv de scumpe. Noul Testament (Faptele Apostolilor 19:19) relatează că, într-o perioadă în care un dinar era salariul zilnic obișnuit, cărțile magice din Efes valorau cincizeci de mii de dinari. Într-o regiune în care o drahmă valora un dinar, scriitorul grec Lucian din Samosata (cca 120-180 d.Hr.) menționează că o carte rară costa 30.750 de drahme![45]

Roma a fost, desigur, centrul editării, comercializării și al distribuției cărților pentru imperiu. De exemplu, corespondentul lui Cicero, Atticus, a fost și librarul acestuia. Atticus avea sclavi care copiau în principal cărți în limba greacă pentru a fi comercializate. (Ocazional, cărțile în latină erau și ele copiate.) Un corector, o încarnare timpurie a editorului de copii de astăzi, era chemat să revizuiască textele. „Tirajul" putea fi destul de mare. În secolul I d.Hr., bogatul, puternicul și vanitosul Marcus Atilius Regulus, la moartea tânărului său fiu, nu numai că a comandat imagini ale decedatului pentru a fi modelate în vopsea, ceară, argint, aur, fildeș și marmură, ci a citit cu voce tare în fața unui public numeros o biografie a băiatului, apoi le-a cerut scribilor să realizeze o mie de exemplare ale acestei biografii pentru a fi distribuite în toată Italia și în provincii. Mai apoi, Regulus le-a scris oficialilor locali să le solicite să-i aleagă un orator înzestrat pentru a le citi cu voce tare oamenilor din oraș – ceea ce au și făcut.[46]

La fel ca în zilele noastre, librăriile erau „populare" și la Roma, având rafturi de lemn pe care se găseau ultimele ediții de suluri de papirus. Seara, autorii socializau cu vânzătorii de cărți și adesea le vizitau sediul. Vânzătorii de cărți puneau afișe pentru a anunța apariția noilor opere și trimiteau pliante la adrese la care locuiau anumite personalități, iar uneori împărțeau gratuit extrase din opere pentru a stârni interesul. Pe măsură ce așezările romane din provincie au devenit orașe de sine stătătoare, librarii au înființat librării și acolo, departe de Roma.[47] Poetul Horațiu (65-8 î.Hr.), contemporan al

împăratului Augustus, s-a lăudat că Ars poetica (Arta poetică) se vindea de-a lungul Bosforului, în Spania, Galia și Africa: un adevărat „bestseller internațional”. Contemporanul său, Properțiu (cca 50-15 î.Hr.), poetul elegiac, a fost încântat să audă că operele lui sunt citite în nord. Marțial (cca 40-140 d.Hr.), cunoscut pentru colecțiile sale de epigrame și pentru poezii, a fost mândru să afle că printre cititorii săi se numărau tinerii și doamnele în vârstă din Vienne, oraș din vestul Galiei Centrale. Prietenul său, Plinius cel Tânăr, i-a scris prietenului lor comun, Geminus: „Există vânzători de cărți în Lugdunum [Lyon, Franța], de care nu știam, așa că aflu cu multă plăcere din scrisorile tale că ale mele cărți își găsesc cumpărători acolo; mă bucur că se bucură în străinătate de popularitatea pe care și-au câștigat-o în oraș [Roma]” (Scrisori către Atticus, IX:11).

Școlile romane au imitat școlile grecești în aproape toate punctele de vedere: erau la fel de stricte, de dificile și de solicitante. Avocatul și pedagogul Quintilian (cca 40-49 d.Hr.), care i-a educat pe nepoții împăratului Domițian și a fost autorul celebrului Institutio oratoria, a susținut că elevii ar trebui să înceapă să citească cât mai devreme:

„Unii cred că băieții nu ar trebui să învețe să citească până nu au șapte ani, fiind cea mai timpurie vârstă la care pot trage foloase de pe urma instruirii și pot îndura dificultatea învățăturii. Totuși, cei care consideră că un copil nu ar trebui să se culce pe o ureche nici măcar pentru o clipă sunt mai înțelepți. De exemplu, Chrysippus [d. cca 205 î.Hr.], deși e de acord ca doicile să aibă grijă de copii până la trei ani, e de părere că acestea ar trebui să se preocupe și de formarea minții copilului pentru a-și îndeplini îndatoririle. Din moment ce copiii [mici] sunt capabili să învețe morala, de ce nu ar fi la fel de capabili de a primi o educație literară?”[48]

La începutul secolului al II-lea î.Hr, la Roma au apărut cercuri de lectură similare cu cele din Grecia Antică. Cel mai vechi cerc de lectură a fost organizat în jurul faimosului general Publius Cornelius Scipio Africanus (cca 235-183 î.Hr.), care comandase invazia romană a Cartagenei în al Doilea Război Punic și l-a învins pe Hannibal la Zama, în Africa de Nord, în 202 î.Hr. Acest cerc a primit și a încurajat autori care nu erau din clasa patriciană, a promovat limba și cultura greacă. Membrii au corespondat frecvent între ei, iar când s-au întâlnit, uneori au glumit și și-au prezentat poeziile scurte. Cercurile literare ca acesta erau de obicei organizate de femeile influente. În

vremea împăratului Augustus, la sfârșitul primului secol î.Hr., cele mai importante dintre acestea erau Precia și Lesbia, care au distrat, au promovat și au încurajat noii autorii, „având grijă” de carierele acestora în înalta societate și conducându-i pe drumul care ducea spre faimă și avere.

Din nou, la fel ca în Grecia, lecturile publice erau la modă în tot Imperiul Roman. Augustus însuși participa la asemenea evenimente „atât cu bunăvoință, cât și cu răbdare”.[49] Autorii își prezentau cele mai noi versuri, narațiuni, povestirii, iar prietenii lor, colegii sau poeții, precum și familia, susținătorii și publicul, în general, participau pentru a-i încuraja strigând, bătând din palme la intervale regulate, ridicându-se în picioare și ovaționându-i la anumite pasaje. O astfel de reacție a publicului nu reprezenta doar un gest frumos față de un membru al familiei sau un coleg, ci era de fapt ceva așteptat, făcând parte din normele de comportament naționale. (Într-adevăr, lipsa unui răspuns demonstrativ din partea oricărei părți ar fi putut fi ofensivă.) Toți scriitori buni se așteptau la critici constructive atunci când participau la o lectură publică. În urma acestora, își perfecționau apoi munca pentru a se conforma gustului publicului. Publicul trebuia să sosească la timp și să rămână pentru întreaga lectură. Adesea decorul era distrus, ceea ce a provocat mânia unor tradiționaliști precum Plinius cel Tânăr.

Lecturile erau atât de populare parțial datorită multora dintre patricienii bogați, care au construit aule în propriile locuințe în special pentru că se considerau a fi poeți și scriitori de un talent rar, demni de un public mai mare. Aproape toți și-au prezentat doar propriile scrieri, fără să îi lase pe ceilalți să ocupe podiumul.

Adesea, mai importantă decât esența unei opere era talentul oratoric al autorului, deoarece, la fel ca în zilele noastre, divertismentul era mai presus de inspirație. Plinius cel Tânăr, principala sursă a informațiilor de acest fel din secolul I d.Hr., l-a lăudat pe Calpurnius Piso pentru superba sa prezentare a operei Transpuneri între constelații în limba greacă:

„...un eseu de o mare măiestrie. A fost scris în distihuri curgătoare, duioase, plăcute, chiar sublime... Și-a ridicat și și-a coborât glasul în mod corespunzător și cu variație, alternând măreția cu simplitatea, șoapta cu emfaza, sobrietatea cu joaca, toate cu un talent deosebit.

Toate acestea cu vocea lui foarte plăcută, modelată de personalitatea sa modestă. Obrajii lui îmbujorați i-au arătat în mod clar entuziasmul, dându-i un farmec aparte. Într-un fel, timiditatea se potrivește oamenilor știutori de carte mai bine decât siguranța de sine... După terminarea recitării l-am sărutat pe tânăr lung și din inimă și – cel mai bun stimulent al fiecărei admonestări – l-am încurajat spunându-i din inimă să continue ca până acum."[50]

Existau metode consacrate la care putea recurge o persoană atunci care nu citea bine proză, dar era sigură pe sine în poezie, sau viceversa (ambele necesitând tehnici diferite). Așa cum i-a scris Plinius biografului și istoricului roman Suetonius atunci când plănuia o lectură publică informală în fața câtorva invitați, prieteni:

„Scoate-mă din necazul ăsta! Se pare că sunt un recitator slab, cel puțin când vine vorba de versuri; cuvântările sunt în regulă, dar nu mă pricep la versete. Așa că, la următoarea ocazie, când vor fi prietenii mei apropiați, mă gândesc să pun la încercare pe unul dintre oamenii mei. Acest lucru se potrivește și cercului intim prin faptul că am ales un om care să nu fie extraordinar, dar cel puțin mai bun decât mine la recitare, atâta timp cât nu este timid. El este, ca cititor, un novice, la fel cum sunt eu ca poet. Dar acum nu știu cum ar trebui să mă comport în timp ce citește, dacă ar trebui să stau acolo politicos și tăcut, de parcă toată ideea nu ar fi a mea, așa cum fac mulți sau dacă să-l ajut șoptindu-i, cu priviri și prin gesturi. Dar cred că sunt un actor de pantomimă la fel de nepriceput. Repet încă o dată: scoate-mă din necazul ăsta! Și scrie-mi imediat dacă tu consideri că este mai bine să reciți prost decât să recurgi la aceste șiretlicuri. Vale."[51]

De asemenea, Plinius cel Tânăr a consemnat (Scrisori I:13) faptul că împăratul Claudius umbla odată pe Dealul Palatin, când a auzit un zgomot și a pus întrebări despre proveniența lui; aflând că Nonianus ținea o lectură publică, Claudius s-a dus pe neașteptate să asiste. Totuși, în zilele lui Plinius se pare că doar cei cu prea mult timp liber ajungeau la lecturile publice și doar după numeroase invitații și reamintiri, în timp ce majoritatea oamenilor nu se duceau deloc. „Eu, în ceea ce mă privește,", i-a scris unui prieten, „nu am dezamăgit niciodată pe nimeni. Totuși, aceștia erau în mare parte prieteni de-ai mei".

Alegerea textului de citit în public era extrem de sensibilă,

determinată de rang, poziție socială, influență, situația politică, simțul decenței publice și mulți alți factori. Cititul cu voce tare a fost aproape întotdeauna o acțiune demonstrativă. Materialul de lectură trebuia să fie acceptabil din punct de vedere social. Cuvântul rostit era încă indisolubil legat de textul literar. Nu a existat încă domeniul independent al „literaturii mute" sau al „literaturii non-orale". Această limitare se remarcă în mod evident în epigrama mordantă a lui Marțial:

„Poemul ăsta, Fidentine,

Îl recunosc, e scris de mine.

Dar îl citești atât de rău,

C-a început să fie-al tău."[52]

Această distincție este obținută și în celebra frază scripta manet, verba volat, care inițial însemna „vorbele se înalță, scrisul se așază". (Doar în secolele ulterioare a ajuns să semnifice „vorbele zboară, scrisul rămâne", o reinterpretare conceptuală.) Căci, în Antichitate, datoria cititorului era să slăvească public și să delimiteze argumentul auctorial, nu să ofere un mesaj orientat cu mai multe sensuri.

„Cititorul" era un transmițător, nu un receptor.

Lecturile publice durau de obicei doar câteva ore. Unele au durat chiar și o săptămână, însă audiența a fost asigurată de faima sau puterea autorului. Plinius cel Tânăr a participat la una care a durat trei zile, dar probabil doar pentru că autorul, Sentinus Augurinus, începuse anunțând:

„Cânt cântece cu versuri scurte

Așa cum au făcut odinioară Catullus și Calvus al meu

Și toți cei de demult. Dar ce e asta pentru mine?

Doar Plinius este primul pentru mine...

De câți Cato e nevoie pentru un Plinius!"[53]

Plinius cel Tânăr a ascultat „cu cea mai mare plăcere și, desigur, cu

admirație... Cred că de câțiva ani nu a fost scris nimic mai desăvârșit".

Astfel de lecturi au devenit adesea „examene" pentru pretendenții și sicofanții care se luptau pentru favoruri, funcții, un loc în senat sau „vânzarea" pe scară largă a celei mai recente poezii sau povestiri ale lor. Lecturile s-au înmulțit în Roma, dar nu toți autorii au fost încântați de această evoluție. Mulți s-au mâhnit că lecturile publice au devenit singura cale de a deveni cunoscut. Și scriitorii consacrați au susținut că această extravaganță a lecturilor a degradat funcția edificatoare a cititului în societate. Desigur, Marțial, contemporanul lui Plinius, era atât de deranjat de poeții aspiranți care îl abordau din toate părțile, încât i-a condamnat într-una din propriile poezii:

„Te întreb, cine poate îndura toate acestea?

Îmi citești când stau în picioare

Îmi citești când stau jos,

Îmi citești când alerg,

Îmi citești când mă ușurez!"[54]

Cât de „populari" erau de fapt scriitori? Virgiliu, de exemplu, a fost ovaționat în picioare când a intrat într-o zi în amfiteatrul roman. Printre inscripțiile de pe zidurile din Pompei se află versurile lui Ovidiu, recunoscute ca având forma originară schimbată. Cu siguranță, exista un public cultivat de cititori care cunoștea cărțile și le citea frecvent, în ciuda costurilor și a rarității acestora.

Cele mai multe lecturi, inclusiv lecturile publice, aveau loc în timpul zilei din cauza problemelor de vedere la fel de frecvente precum cele de astăzi și din pricina iluminării slabe din case, care făceau ca cititul în timpul serii să fie dificil. Lumânările, opaițele și lămpile cu ulei dădeau suficientă lumină pentru a putea citi, dar, de cele mai multe ori, acestea erau prea scumpe pentru omul de rând, cu excepția celor mai înstăriți. Dacă era posibil, se citea în lumina directă a soarelui: de obicei într-un atriu sau în curte. Celor cu probleme de vedere le citeau din operele literare membrii familiei, prietenii, angajații sau sclavii. La fel ca egiptenii antici și ca grecii de dinaintea lor, unii romani care sufereau de hiperopie au folosit cu siguranță pietre lustruite pentru a mări scrisul în timp ce alții pur și simplu au folosit pahare

transparente umplute cu apă.

Grecilor le era dificil să citească pe kline, patul din acea perioadă. Deși era folosit și pentru relaxare, pe klineera dificil să derulezi sulul de papirus cu mâna dreaptă, în timp ce brațul stâng sprijinea corpul; nu există ilustrații sau sculpturi antice care să înfățișeze o persoană care să stea pe un kline cu ambele mâini libere, așa cum citim noi în pat astăzi. Existau mai multe tipuri de paturi, dintre care unul a fost conceput special pentru citit și scris la lumina slabă a lumânării din pânză îmbibată în ceară. De exemplu, în Satyricon, de Titus Petronius Niger (d. 66 d.Hr.), Trimalchio compune și mai apoi citește de pe teancul său de perne mici așezate pe un pat denumit lectus.

Se pare că romanii au citit ori de câte ori au putut – de multe ori spre dezacordul medicilor: Antyllus (secolul al II-lea d.Hr.) a scris că aceia care n-au învățat niciodată versuri pe de rost și care trebuie, prin urmare, să le citească în cărți au mari dureri când elimină prin transpirație abundentă fluidele toxice pe care cei cu o bună memorie a textelor le elimină doar prin intermediul respirației.[55] Diplomatul, filosoful și dramaturgul roman Seneca (cca 4 î.Hr. – 65 d.Hr.), tutorele și consilierul împăratului Nero, în a cărui tentativă de omor a fost implicat, a protestat împotriva faptului că trebuia să studieze în locuința sa zgomotoasă. Marțial relatează modul în care unii au plecat la vânătoare ducând cu ei un sul de papirus într-un săculeț. Horațiu a luat cu el opere literare când și-a vizitat casa de la țară, la fel și poetul Catullus (cca 84-54 î.Hr.), când mergea la Verona. Vânzătorii de cărți romani produceau suluri speciale pentru călătorii, deoarece, la fel ca astăzi, mulți oameni se bucurau de lectură în timp ce călătoreau. Cel mai probabil, pe suluri se regăseau lucrări deja memorate, dar acestea erau utile pentru reconstituirea spectacolului public.

La fel ca și Grecia, Imperiul Roman avea și el bibliotecile sale. În primele biblioteci romane se găseau suluri în greacă, deoarece lecturile „potrivite” pentru orice roman educat erau, desigur, în limba greacă, nu în latină. Printre celebrele biblioteci grecești pe care romanii le-au jefuit a fost Biblioteca Regală Macedoneană, biblioteca lui Apellicon din Teos (pe care Cicero a folosit-o ulterior la Roma) și biblioteca lui Mitridates, regele din Pontus, care fusese înfrânt de către generalul roman Pompeius și care s-a sinucis în 63 î.Hr. Multe dintre operele găsite în aceste biblioteci au umplut casele bogaților. De exemplu, socrul lui Iulius Cezar, Lucius Calpurnius Piso, a avut o

bibliotecă enormă în luxoasa sa vilă de la malul mării, la Herculaneum, în Golful Napoli. Îngropată în urma erupției Vezuviului, în 79 d.Hr. și redescoperită în 1752, această bibliotecă în principal în limba greacă este cea mai mare care a supraviețuit din Antichitate, fiind găsite până acum peste 1800 de suluri de papirus, inclusiv sute de lucrări din filosofia greacă pierdute până acum și o mică colecție de poezii romane. Arheologii sunt de părere că o a doua bibliotecă, aflată la un nivel inferior al vilei, așteaptă să fie descoperită.

În secol I d.Hr., Seneca a condamnat felul în care patricienii își afișau public și ostentativ colecția de suluri: „Cei neștiutori, lipsiți de orice cultură, folosesc cărțile nu ca pe unelte de învățătură, ci ca pe niște podoabe ale sufrageriei”.[56] Mai departe, Seneca s-a declarat împotriva colecționarilor de opere, care „citesc cu plăcere doar titlul și prima pagină”. În casele acestor colecționari, „vei găsi orice carte de retorică sau istorie, în rafturi înălțate până în tavan. În ziua de azi, pe lângă băi și terme, biblioteca este în orice casă un decor nelipsit”. Îngâmfatul Trilamachio, din Satyricon al lui Petronius, se laudă că are „două biblioteci” – una în greacă și una în latină.

Deja pe vremea istoricului Tacit (cca 56-120 d.Hr.) mulți cititori nu mai căutau elocvența lui Livius sau a lui Cicero, ci claritatea, concizia și realismul învățaților obișnuiți mai degrabă cu studiul decât cu podiumul. Totuși, noul stil a exploatat tehnicile oratoriei iscusite, revizuindu-le pentru publicul vizat în care se regăseau intelectuali care aveau aceeași mod de gândire. Acest lucru a produs o diviziune între cititorii romani. Cei din elită au fost cei care s-au bucurat în mod special și au încurajat această nouă concizie a stilului. Apoi era majoritatea cititorilor care au preferat retorica convențională și au cumpărat opere aparținând genurilor literare populare care perpetuau această retorică. În unele case de la țară din secolul al V-lea d.Hr. se găseau clasici latini pentru bărbați și opere religioase pentru femei.

Distincția de gen este semnificativă. Rareori erau lăudate femeile pentru că citeau. Una dintre cele mai renumite era Melania cea Tânără (cca 383-438 d.Hr.), care a trăit în Roma și Africa de Nord și a murit la Betleem. Sf. Augustin (354-430 d.Hr.) i-a dedicat una dintre lucrările sale bunicii ei, numită și ea Melania (cca 342-410 d.Hr.), pe care o lăudase într-una din scrisorile lui redactate în calitate de scrib, indicând talentul ei de a scrie. Și înțeleptul roman Gerontius și-a amintit cu bucurie cum Melania ce Tânără „trecea prin viețile

părinților [Bisericii] cu mare ușurință". Desigur, a lăudat pasiunea ei pentru lectură:

„A citit cărți cumpărate, precum și cărți pe care le-a găsit întâmplător și le-a citit cu atâta sârguință încât nici un cuvânt sau idee nu i-a rămas necunoscute. Atât de copleșitoare a fost dragostea ei pentru învățătură, încât atunci când citea în latină, tuturor li se prea că nu cunoaște greaca și, pe de altă parte, când citea în greacă, se credea că nu știe latină."[57]

Printre cele mai apreciate cărți în Antichitate s-au numărat Cărțile sibiline. Acestea erau depozitate într-un cufăr dintr-o boltă de piatră de sub Templul lui Jupiter Capitolinul. Proorocițele sau cele zece sibile – din Cumae, Cyme, Delphi, Eritreea, Dardanele, Libia, Persia, Frigia, Samos și Tibur –, erau „nemuritoare" ale căror cuvinte aveau o semnificație profundă pentru muritori (astfel credeau grecii și romanii). Inițial, au existat nouă suluri de profeții. Sibila din Cumae i le-a oferit celui de-al șaptelea și ultimului rege al Romei, Tarquinius Priscus (616-579 d.Hr.). Tarquinius a refuzat de două ori să le cumpere, așa că sibila a ars de două ori trei suluri. În cele din urmă, Tarquinius le-a cumpărat pe ultimele trei la prețul celor nouă. Acestea au fost apoi păstrate la Roma timp de secole ca „texte sacre", asemenea evreilor care creaseră propriile texte sfinte, diferența fiind că profețiile sibiline erau inaccesibile, fiind prea sacre pentru a fi făcute publice. La fel ca textele de pe mormintele din Egiptul Antic, acestea erau scrieri fără cititori. Inaccesibilitatea lor i-a insuflat pe proprietari, elita care conducea, cu nimbul profeției, întărindu-le puterea. Ultimele trei suluri s-au pierdut într-o conflagrație din 83 î.Hr. (Douăsprezece texte despre care se crede că sunt profeții sibiline au fost descoperite în Bizanț multe secole mai târziu, apoi, în 1545, au fost publicate într-un manuscris incomplet.)

Romanii foloseau și ghicitul în texte: un cititor vedea în cuvântul scris ceva cu totul nou, pe care nici autorul, nici societatea în general nu l-ar fi recunoscut. Cu alte cuvinte, textul a devenit un simbol tainic, simbolul secret al unei bogății binare: de bun sau de rău augur, în funcție de interpretarea, nevoia și dispoziția cititorului. Acest tip de „ghicire" a fost extrem de răspândită în Antichitate. Așadar, cititul se practica nu doar pentru a obține informații, cunoaștere sau pentru divertisment, ci și pentru a prevesti. În Antichitate s-a ajuns la o credință surprinzător de puternică în prevestirea prin intermediul

textului. Ba chiar, unele persoane credeau că funcția principală a lecturii consta tocmai într-o practică magică de acest fel. Cicero l-a acuzat pe augurul (un oficial care observa și interpreta prevestirile și semnele) Tiberius Sempronius Gracchus că a provocat în 162 î.Hr. „demisia consulilor la a căror alegere a prezidat în anul precedent, bazându-și decizia pe o greșeală în auspicii [prevestire făcută de augur pe baza acțiunilor păsărilor], de care a luat cunoștință la citirea cărților.[58] În Roma de după Republica Romană, cititorii au preferat să folosească poeziile lui Virgiliu pentru a prezice viitorul, consultând la întâmplare manuscrisele operelor lui Virgiliu disponibile la templele dedicate zeiței Fortuna. Această practică, cunoscută sub numele de sortes Vergilianæ, a fost descrisă pentru prima oară când tânărul Hadrian, dorind să afle părerea împăratului Traian despre el, a deschis Eneida lui Virgiliu la o pagină aleatorie pentru a citi că Aeneas l-a văzut pe „regele roman ale cărui legi vor reînnoi Roma". Hadrian a considerat acest lucru ca fiind un semn pozitiv și a acționat în consecință.

Imperiul Roman nu s-a bucurat niciodată de o „literatură populară", lucrări citite personal de zeci sau sute de mii de oameni. Trebuie să recunoaștem că operele celor doi autori preferați în Antichitate, Virgiliu și Homer, au fost învățate aproape exclusiv prin dictare și recitare, nu prin lectură. Și ce se întâmpla cu acele inscripții funerare romane monumentale care pot fi găsite din Insulele Britanice până în Orientul Mijlociu? Puține astfel de inscripții au fost citite cu adevărat. În schimb, au fost văzute ca niște instrumente care ajutau membrii familiilor care încă trăiau să-și „mențină sau să revendice un anumit rang sau onorabilitatea".[59] Nici măcar membrii familiei nu trebuiau să fie pe deplin alfabetizați. Majoritatea acestora nici nu a fost, în special în secolele următoare.

Cunoașterea cuvântului scris a avut parte de cea mai mare apreciere în rândul împăraților Romei de mai târziu, care au acordat învățaților cea mai înaltă autoritate. Acest lucru a fost făcut în mod intenționat pentru a susține, în fața incursiunilor barbare, cultura alfabetizată pe care Roma a ajuns să o reprezinte, deși nu avea parte de aceasta. De exemplu, Valentinian I (321-75 d.Hr.), împăratul Imperiului Roman de Vest, l-a angajat pe poetul și retoricianul născut la Bordeaux, Decimus Magnus Ausonius (d. cca 393 d.Hr.), ca tutore pentru fiul său Grațian (359-383) care, la rândul său, odată ce a devenit împărat, l-a numit pe Ausonius prefect pretorian sau judecător șef. În acea perioadă,

administrația civilă era deja bazată pe citit și scris. Autenticitatea contractelor era confirmată inițial prin notarea pe suluri, apoi prin publicarea acestora în birourile oficiale pentru a putea fi citite de toți știutorii de carte. Aproximativ 500 de ani mai târziu, în Roma existau funcționari asemenea copiștilor profesioniști sau a notarilor, care, în următoarele trei secole, au intrat sub supravegherea autorităților publice. După ce contractele scrise au devenit comune în Imperiul Roman, acesta a fost invadat de goți și de alte triburi germanice. Cu toate acesta, sistemul funcționa atât bine încât noii conducători l-au împrumutat și l-au utilizat și ei. (De fapt, acesta a devenit baza sistemului notarial medieval, justificând frecvența cititului și a scrisului din Evul Mediu.)

Obiceiul de a citit public lucrările seculare a încetat în secolul al VI-lea din diverse motive: patricienii care au plecat din marile centre, deteriorarea educației, slăbirea comerțului cu cărți, incursiunile germanice și alte schimbări.[60] Vernacularizarea și „fragmentarea” limbii latine a fost una dintre principalele cauze. Poetul creștin Sidonius Apollinaris (cca 433-79 d.Hr.), episcop de Clermont, care a furnizat una dintre ultimele descrieri cunoscute ale unei lecturi publice care a avut loc la Roma, s-a plâns că latina devenise numai „limba Liturghiei [creștine], a cancelariilor și a câtorva cărturari”.[61] Lecturile grecești erau de mult dispărute. Lecturile publice în latină au dăinuit numai în biroul divin al Bisericii Creștine, dar, până în acel moment, latina patristică – limba scrisă adoptată de Biserică – devenea din ce în ce mai puțin inteligibilă pentru majoritatea creștinilor. Trebuia să fie interpretată de cititori instruiți care, în timp, au devenit parte dintr-o castă separată: cea a prezbiterilor sau a „preoților”. Cu toate acestea, până în secolul al VIII-lea, mulți dintre acești prezbiteri nu mai înțelegeau Biblia latină, rugăciunile sau imnurile pe care le recitau la slujbe.

Antichitatea târzie și creștinismul timpuriu

Tăblițele de lut putea încăpea în palma unei persoane. Foile de papirus puteau fi rulate sub forma sulurilor portabile. Ambele materiale au fost în beneficiul cititorilor timp de mii de ani – adaptate aproape perfect la nevoile societății respective. Apoi s-a întâmplat ceva revoluționar, determinat de o nouă nevoie. Plinius cel Bătrân (23-79 d.Hr.) relatează cum Eumenes al II-lea al Pergamului (a domnit între 192-157 î.Hr.), dorindu-și să înființeze o bibliotecă pentru a rivaliza cu Biblioteca din Alexandria, a cerut o încărcătură de papirus din Egipt.[62] Dar regele Ptolemeu al Egiptului a interzis exportul, dorind să asigure calitatea volumelor disponibile la Biblioteca din Alexandria. Nevoit să găsească o alternativă, Eumenes le-a ordonat experților săi să producă un nou material de scris pentru biblioteca sa, după care acești greci orientali au perfecționat în scurt timp o tehnică prin care subțiau și uscau pielea de oaie și de capră. Produsul final al acestui proces a devenit în cele din urmă vehiculul unei noi credințe mondiale și mijlocitorul unei întregi epoci – pergamentul.

Încă din primul secol î.Hr., Iulius Cezar împăturise o foaie de papirus în „pagini” individuale pentru a o trimite trupelor sale de pe câmpul de bătălie. Prin intermediul acestei practici s-a creat în cele din urmă codexul în care textul era scris pe ambele părți, astfel încât paginile să fie răsfoite, nu derulate. Acesta a apărut pentru prima dată la sfârșitul primului secol d.Hr. la Roma, inovatorul fiind necunoscut. Primul care menționează codexul, Marțial, laudă caracterul său compact și subliniază modul în care permite eliberarea spațiului în bibliotecă. De asemenea, menționează utilitatea acestuia într-o călătorie deoarece, spre deosebire de un sul, poate fi citit într-o singură mână:

„Homer pe pagini de pergament!

Iliada și toate aventurile

Lui Ulise, dușman al regatului lui Priam,

Toate înscrise pe o bucată de piele

Împăturită în câteva foi mici!”[63]

Cel mai vechi codex complet cunoscut, sau volum legat, descoperit la mijlocul anilor 1980 în ruinele unei case din secolul al IV-lea, la Oaza Dakhla din Sahara, conține înregistrări ale tranzacțiilor financiare întocmite de un administrator pe parcursul a patru ani.[64] Scris în greacă, cuprinde opt foi cu patru găuri (două deasupra și două dedesubt) pe partea stângă, pentru a fi legate cu sfoară. Fiind o „carte de buzunar" portabilă și rezistentă, a fost în mod clar utilă pentru administrator. Se poate presupune că reprezintă formatul codexului din primele secole d.Hr.

La început, codexul, încă din papirus, a fost doar o noutate, un obiect al curiozității. Desigur, era de așteptat ca lucrările tradiționale să fie scrise pe suluri. Dar, pe măsură ce pergamentul a devenit mai cunoscut, mai ales atunci când creștinii au favorizat textele de pe pergamente și medicii au preferat formatul codexului datorită referințelor mai ușor de identificat, codexul a devenit mai monden.[65] Primul codex de pergament (pergament fin din piele de vițel, ied sau miel) este o copie a operei lui Homer, Iliada, din secolul al III-lea d.Hr., care se găsește acum la Biblioteca Ambroziană din Milano. Iliada putea fi încadrată acum într-un codex de pergament, mai degrabă decât în 24 de suluri de papirus separate. Începând din primul secol î.Hr., au apărut mii de codexuri similare. Potrivindu-se perfect cu formatul codexului, pergamentul nu era doar mult mai ieftin decât papirusul, ci și mult mai durabil și rezistent la insecte și umiditate.

Chiar și așa, pergamentul era prea scump pentru a fi utilizat în scopuri comune și astfel cel mai des s-a citit și s-a scris pe tăblițe cerate; aproape toată corespondența și evidențele zilnice au fost scrise și citite de pe aceste suprafețe ușor de șters. Cu toate acestea, din ce în ce mai multe foi de pergament erau legate împreună și vândute pentru ca o persoană să poată nota și înregistra sume și calcule în caiete sau registre primitive. Până în secolul al III-lea d.Hr., caietele aveau coperți lucrate cu minuțiozitate, unele fiind chiar și din fildeș decorat. Acestea le erau dăruite oficialilor atunci când erau nominalizați pentru funcții publice. Când erau oferite ca daruri rafinate, deseori se găsea în ele o dedicație specială sau chiar o poezie pentru a marca o ocazie specială. Când venea vorba de daruri, cei care făceau sulurile de papirus au început să favorizeze aceste caiete pre-scrise cu poezii deosebit de populare sau cu mici selecții de scrieri. Acestea erau oferite mai mult de dragul gestului decât pentru text, la fel cum se

întâmplă în cazul industriei felicitărilor din ziua de astăzi.

În timp, codexurile de pergament legat au devenit din ce în ce mai populare și se puteau trage foloase financiare considerabile din acestea. La scurt timp, pergamentul a început să rivalizeze cu sulul de papirus, deoarece era mai ieftin, ușor de produs, avea o rentabilitate mai mare a investiției, era compact și foarte util pentru lectură. Pergamentul a început să concureze serios cu papirusul în primul secol d.Hr., dar, până în secolul al IV-lea, îl înlocuise aproape în întregime.[66] (Înlocuirea completă a papirusului a avut loc la sfârșitul Evului Mediu timpuriu, când rutele comerciale către Egipt au fost distruse de expansiunea musulmană, fiind astfel oprit exportul papirusului.)

Dar pergamentul era departe de a fi materialul de scris ideal. Era și acesta scump, necesitând piei de oi, miei, capre și viței, animale ale căror preț era ridicat. După secolul al IV-lea d.Hr., codexul de pergament – sau „cartea”, așa cum a ajuns să fie numit în engleză (un derivat din germanicul bōkā sau „beech”, după primul material din care au fost făcute tăblițele inscripționate cu rune.) – a rămas materialul de lectură preferat al Europei. De-a lungul epocii pergamentului, așa cum este numit în mod frecvent Evul Mediu, pergamentul a fost suficient ca material de scris, dar doar pentru că cererea de scriere a rămas scăzută. (Odată ce producția a crescut datorită tipografiei, o mie de ani mai târziu, pergamentul scump a fost înlocuit cu hârtia mai ieftină.)

Cele mai vechi cărți din pergament erau de obicei în format in-quarto, coala era îndoită în patru sau opt. Numele formatului a inspirat ulterior cuvântul englezesc „quire” (coală de tipar). Formatul a rămas preferat pe tot parcursul Evului Mediu. Când puneau laolaltă foile de carte, producătorii de cărți aveau în mod normal grijă să le așeze în așa fel încât partea cu păr de animal să fie potrivită cu cealaltă parte cu păr de animal, iar partea netedă cu partea netedă, deoarece cele două părți ale pergamentului puteau diferi considerabil. În acest fel, părțile aflate la vedere erau uniforme: fie cele galbene (partea cu păr), fie cele deschise la culoare (părțile netede). De obicei, cărțile în greacă începeau cu partea mai deschisă la culoare, în timp ce cele în latină cu partea gălbuie.[67]

Utilizarea tot mai mare a pergamentului a însoțit dezvoltarea

creștinismului: primele copii ale Bibliei au fost codexuri pe pergament, o practică devenită tradițională. Creștinismul a asigurat triumful codexului de pergament și, desigur, a creat cartea modernă. Lectura creștină târzie a fost descendenta directă, hibridă, a tradițiilor grecești, ebraice și latine descrise anterior. Cea mai omniprezentă carte din istoria lumii, tradusă în mai multe limbi decât oricare alta, Biblia creștină, constă din 39 de cărți ale Vechiului Testament (inițial în ebraică) și 27 de cărți ale Noului Testament (în greacă). În greacă și ebraică a supraviețuit și o altă colecție de scrieri creștine timpurii, Cărțile apocrife. (Statutul apocrifelor a fost controversat de la Reformă, când Vulgata a fost tradusă în limbile vernaculare.) Vulgata, traducerea în limba latină a Bibliei, limba originală fiind greaca și ebraica, a făcut cunoscute tradițiile romano-catolice din Evul Mediu.

Încă din secolul al V-lea d.Hr., Biblii enorme și alte cărți sacre – cărți bisericești, corale (cântece religioase pe mai multe voci) și antifonare (o colecție de psalmi, imnuri și altele asemănătoare, scandate sau cântate în diferite locuri) – au fost așezate la stranele bisericilor pentru cititorii așezați la o mică depărtare. Unele erau atât de mari, încât stranele trebuiau echipate cu roți. Scopul era ca participanții să citească cu voce tare, astfel încât să existe cât mai mulți cititori în timpul Liturghiei. (Această practică a utilizării cărților enorme cu litere mari pentru slujirea în cor a continuat în Biserica Catolică până în zilele noastre.) Aici, cititorul devenea unul cu comunitatea, iar actul cititului devenea ritual de grup. Este cu totul diferit de lectura tăcută, intimă a Ceaslovului (începând cu secolul al XII-lea d.Hr.).

Codexul de pergament nu doar că a oferit posibilitatea de a cuprinde operele lui Homer într-un singur volum ușor de mânuit, ci a mărit potențialul auctorial dincolo de ceea ce a putut cuprinde orice tăbliță de lut sau sul de papirus. Acum, autorii din Antichitatea târzie puteau scrie o lucrare voluminoasă știind că aceasta va fi cuprinsă într-o singură carte, văzută ca o unitate intrinsecă mai mare. Astfel de lucrări au inclus operele Sfântului Augustin, Despre cetatea lui Dumnezeu și Confesiunile, și Etimologii de Isidor din Sevilla (cca 560-636 d.Hr.). Noul format a schimbat felul scrierii creative, cu alte cuvinte a deschis o nouă dimensiune a expresiei culturale în Occident.

Având alte caracteristici decât sulul, codexul facilita accesul ușor la orice parte de text în vederea realizării referințelor. De asemenea, avea patru margini (de sus, de jos, din stânga și din dreapta) în care

cititorul putea scrie adnotări și comentarii, oferind indicații directe cititorului. Formatul codexului a determinat inovații în organizarea structurii operelor literare: capitolele cuprindeau acum subcapitole, iar bucăți literare alese se găseau în aceeași colecție, numită antologie. O operă nu mai era construită din șiruri secvențiale de suluri legate, ci era o unitate compactă de informații. Cititorul avea acum la îndemână o unitate nefracționată. Această percepție alterată asupra literaturii a prevalat începând de atunci. (Abia acum revine „derularea" în jos, precum cea remarcată în rândul grecilor, pe măsură ce ecranul computerului modifică percepțiile moderne asupra lecturii.)

La sfârșitul secolului al IV-lea d.Hr., prestigiul cuvântului scris a eclipsat profeția orală și prezicerile sibiliene. O persoană care prorocea acum folosea atât operele lui Virgiliu, cât și Biblia, utilizarea celei din urmă devenind într-un sfârșit „evanghelia" care poate fi observată și astăzi în unele locuri. Patricienii au continuat să colecționeze cărți pentru a-i impresiona pe alții, o slăbiciune de care Ausonius și-a bătut joc:

„Ai cumpărat cărți și ai umplut rafturi, O, Iubitor al Muzelor,

Înseamnă asta că ești de-acum un învățat?

Dacă îți cumperi instrumente cu corzi, pană și liră, astăzi,

Crezi că până mâine tărâmul muzicii va fi al tău?"[68]

Chiar și „barbarii" germanici recurgeau la citit și scris. Folosind alfabetul grec din secolul al IV-lea d.Hr., episcopul Wulfila (cca 311-83 d.Hr.) a creat „literele alfabetului gotic" pentru a traduce Biblia în limba vizigoților. Până în secolul al VIII-lea și alți goți s-au adaptat la alfabetul lui Wulfila și au scris texte religioase și de altă natură, cum ar fi registrele. Cu toate acestea, doar un număr redus de goți puteau citi, aceștia fiind în principal oameni ai bisericii. Cititul nu a pătruns niciodată în societatea goților.

Frecvența lecturii s-a diminuat de-a lungul Imperiului Roman în toate domeniile sociale, mai puțin în domeniul religiei. Creștinismul a izbutit doar pentru că, folosindu-se de învățăturile greco-latine, și-a însușit literatura ca vehicul de propagare și a atras astfel atenția erudiților. Părinții Bisericii din primele secole d.Hr. au învățat retorica, au avut autoritate asupra clasicilor și și-au folosit mai apoi

cunoștințele literare pentru a convinge și a converti oamenii în slujba Bisericii. Platon și stoicii (care au susținut că supunerea față de destin și de legea naturii aducea cu sine virtutea și fericirea) au oferit cele mai utile concepte și argumente pentru acești oameni, care au obținut „triumful" creștinismului asupra păgânismului în secolul al IV-lea d.Hr., când creștinismul a devenit religia oficială a Imperiului Roman. Fundamentul creștinismului – o credință a lecturii – era corpul de scrieri numit mai târziu Noul Testament. Cea mai veche „carte" din Noul Testament este Epistola către Tesaloniceni a Sfântului Apostol Pavel, din 50 d.Hr. Între patru și șapte ani mai târziu, a urmat Epistola întâi către Corinteni, moment în care, în timpul domniei lui Nero (54-58 d.Hr.), creștinismul era deja practicat de grupuri de persoane din toată zona Mării Mediterane. Un secol mai târziu, episcopul grec Irineu de Lyon a scris despre compoziția celor patru Evanghelii (Matei, Marcu, Luca, Ioan):

„Matei a scris Evanghelia adresându-se evreilor, și a scris-o în limba lor, pe când Petru și Pavel au predicat la Roma și cu toții au zidit Biserica. După plecarea lor, Marcu, ucenicul și comentatorul lui Petru, ne-a lăsat nouă [în Evanghelia sa], ceea ce a predicat Petru. După ei, Ioan, Ucenicul Domnului, cel care s-a rezemat de pieptul Său, a scris și el Evanghelia pe care a predicat-o în Asia, la Efes."[69]

Într-o perioadă de aproximativ 30 de ani se pare că atât tradițiile orale legate de învățăturile și viața lui Iisus, cât și activitățile ulterioare ale discipolilor săi și ale altor adepți, au fost transformate într-o colecție codificată de texte circulate printre credincioși pentru a răspândi credința prin intermediul cititului și a scrisului. Cu toate acestea, multe alte tradiții au rămas orale și nu au fost niciodată scrise. Ioan a afirmat că Evangheliile cuprindeau doar un fragment din literatura orală despre Iisus care a fost răspândită: „sunt și alte multe lucruri pe care le-a făcut Iisus și care, dacă s-ar fi scris cu de-amănuntul, cred că lumea aceasta n-ar cuprinde cărțile ce s-ar fi scris" (Ioan 21:25). Nu era nevoie să fie notate pentru că publicul țintă nu a cerut cantitate, ci calitate: esența credinței, de a inspira și de a converti. Pe acest ton și cu acest tip de redactare în gând a fost cules materialul pentru Noul Testament. „Scriptura" adevărată a rămas pentru toți creștinii timpurii Vechiul Testament. Venerația Noului Testament, care încă nu era considerat a fi sacru, avea să apară mult mai târziu.

Chiar și primii creștini practicau cenzura. Când Pavel s-a dus la Efes și

a predicat acolo mai mult de doi ani, evreii și grecii au fost entuziasmați, în special de vindecările lui Pavel, și, în cele din urmă, „mulți dintre cei ce făcuseră vrăjitorie, aducând cărțile, le ardeau în fața tuturor. Și au socotit prețul lor și au găsit cincizeci de mii de arginți. Astfel creștea cu putere cuvântul Domnului și se întărea." (Faptele Sfinților Apostoli 19:12-20) O avere care consta din cărți rare (o bucată de argint reprezenta salariul pe o zi) a fost arsă din cauza unei convingeri religioase conform căreia credința putea fi demonstrată public în acest fel: cartea, simbolizând credința păgână, era arsă așa cum era ars un vrăjmaș pentru a distruge concurența și a elimina existența acestuia din amintiri. Cu trecerea timpului, romanii au îndreptat cenzura împotriva creștinilor. Dar, odată ce creștinismul a devenit religie de stat, împăratul Constantin cel Mare, după ce Primul Conciliu de la Niceea l-a condamnat pe Arie din Alexandria și doctrina acestuia, în 325 d.Hr., a ordonat la rândul său arderea tuturor cărților sectei ariene.

Inversând tradiția greco-romană, primii creștini au predat cartea lui Dumnezeu Tatăl, Dumnezeu Fiul și sfinților. Chiar și scrierile lui Pavel au avut autoritate, având puterea de a sta în fața justiției. De exemplu, atunci când guvernatorul din provincia Africa a pus la încercare niște creștini i-a întrebat ce au la îndemână pentru a se apăra. „Lucrările lui Paul", au răspuns, „ale unui om drept".[70] Socrate ar fi fost uimit că „impedimentul pentru învățătură", scrisul, putea înlocui însăși retorica juridică.

Fondatorii Bisericii au fost cititori lacomi și scriitori prolifici. Sfântul Epifanie (d. 403 d.Hr.) i-a atribuit două mii de titluri originale lui Origene din Alexandria (cca 185-254 d.Hr.), în timp ce Sfântul Ieronim a enumerat 800 de titluri aparținând lui Epifanie. Binefăcătorii bogați le-au oferit acestor erudiți un venit garantat, o reședință și o mică armată de secretari și cărturari. Dictările lor rapide erau legendare. De exemplu, s-a spus că Sfântul Ieronim a tradus Cartea lui Tobit într-o zi și Cartea Esterei într-o noapte.

Una dintre cele mai mari influențe asupra cuvântului scris din Occident a fost cea exercitată de Sf. Augustin din Hipona. Un cititor pasionat din tinerețe, a fost uimit de abilitățile de memorie ale unui coleg de școală care era capabil să citeze penultimul vers din fiecare carte a lui Virgiliu „repede, corespunzător și din memorie... Dacă îi ceream apoi să recite versul de dinaintea fiecăruia dintre acestea, le

recita. Și am crezut că îl poate recita pe Virgiliu de la coadă la cap... Dacă voiam să recite pasaje din proză dintr-o oarecare operă de-ale lui Cicero pe care o memorase, le putea recita". Într-adevăr, a afirmat Sf. Augustin, împrumutând o sintagmă preferată de la Cicero, acest tânăr cărturar era capabil să scrie un text citit pe „tăblițele de ceară ale memoriei".[71] Sf. Augustin susținea că literele alfabetului erau „semne ale sunetelor" care erau și „semne ale gândurilor noastre". Pentru el, astfel de litere fuseseră „inventate astfel încât noi să putem discuta chiar și cu cei absenți".[72] Cititul era astfel o conversație cu cei absenți, care auzeau cuvântul rostit de cineva care nu era prezent.

Auzul era conceptul esențial în acest caz. Prin Sf. Augustin observăm pentru prima oară distincția clară dintre cititul cu voce tare și lectura în tăcere: dintre cuvântul scris ca voce umană și cuvântul scris ca propriul său mijlocitor. La vârsta de treizeci de ani, în anul 384 d.Hr., Sf. Augustin l-a văzut din întâmplare pe profesorul său, Sfântul Ambrozie (cca 340-397), episcop de Milano, citind în tăcere:

„... când citea, ochii săi alunecau pe deasupra paginilor, iar spiritul său scurta înțelesul rândurilor, în vreme ce glasul și limba sa se odihneau. Adesea, când eram și eu prin preajmă... îl vedeam cum citește în tăcere, și niciodată în alt fel... În sfârşit, oricare ar fi fost motivul său interior, acesta nu putea fi decât foarte întemeiat..."[73]

Se pare că cititul în tăcere era surprinzător de rar la acea vreme, altfel Sf. Augustin nu ar fi făcut niciodată un astfel de comentariu. După spusele unor cărturari, „cărțile antice erau în mod normal citite cu voce tare, dar nu există dovezi cum că cititul în tăcere era ceva extraordinar".[74] Cu toate acestea, există doar un număr redus de scrieri din Antichitate care atestă acest tip de lectură.[75]

De exemplu, în Hipolit de Euripide (secolul al V-lea î.Hr.) Tezeu citește în tăcere o scrisoare pe care o ține soția lui moartă. În Cavalerii de Aristofan (secolul al V-lea î.Hr.) Demostene privește fără cuvinte o tăbliță de scris pe care o trimisese un clarvăzător și este surprins de conținutul acesteia. Plutarh îl descrie în opera sa, Vieți paralele, în secolul al IV-lea î.Hr., pe Alexandru cel Mare citind în tăcere o scrisoare a mamei sale, în timp ce soldații îl privesc și sunt uimiți de abilitățile acestuia. În Scrieri morale, Plutarh continuă să scrie despre cum Alexandru cel Mare rupe sigiliul unei scrisori confidențiale primite de la mama sa și începe să citească în tăcere, după care,

prietenul lui de suflet, Hephaestion, i se alătură pentru a citi scrisoarea împreună, în gând.[76] Plutarh notează, de asemenea, și modul în care Iulius Cezar, alături de rivalul său din Senat, Cato cel Tânăr, citesc în tăcere, în 63 î.Hr., o scurtă scrisoare de dragoste de la sora lui Cato.[77] (Aici, actul ostentativ al lecturii în tăcere, care a fost șiretlicul lui Cezar, a stârnit suspiciunea lui Cato, care a susținut că era vorba despre o conspirație; Cezar a fost „obligat" să dezvăluie scrisoarea de dragoste de la sora lui Cato, umilindu-l de două ori pe rivalul său – aceasta fiind chiar intenția lui Cezar.)

Oferind consolare celor cu deficiențe de auz în unul dintre eseurile sale, contemporanul lui Cezar, Cicero, a dat un sfat: „Dacă se întâmplă să se bucure de recitări, ar trebui să își amintească, în primul rând, că mulți înțelepți trăiau fericiți înaintea poeziilor, iar în al doilea rând, că poate fi mult mai plăcut să citească aceste poezii decât să le audă".[78] În secolul al II-lea d.Hr., astronomul, matematicianul și geograful grec Ptolemeu a remarcat faptul că oamenii citeau în tăcere pentru ei înșiși atunci când se concentrau asupra unui subiect, deoarece cititul cu voce tare era un impediment pentru gândire.[79]

Într-o predică susținută probabil în perioada Postului Mare, în 349 d.Hr., Sfântul Chiril al Ierusalimului le-a sfătuit pe enoriașele sale, care participau la slujbe, „să citească în liniște, încât buzele să se miște, dar să nu audă urechile străine".[80] Pasajul este remarcabil din trei puncte de vedere. În primul rând, descrie articularea tăcută a limbajului scris; chiar și astăzi, când citesc un material de lectură dificil, oamenii deseori își mișcă buzele, de parcă ar fi nevoie de rostire pentru a înțelege. În secolul al IV-lea, o astfel de articulare mută a cuvintelor ar fi putut fi necesară pentru a analiza sau pentru a segmenta cuvintele împreunate de pe o pagină. (Separarea regulată a cuvintelor a devenit din nou obișnuită în secolul al IX-lea d.Hr., la scurt timp după ce această citire tăcută a devenit frecventă, determinată în principal de separarea regulată a cuvintelor.) În al doilea rând, fiecare enoriașă era capabilă să citească, dezvăluind un nivel surprinzător de alfabetizare în rândul femeilor creștine din Ierusalim. Iar în al treilea rând, fiecare dintre acestea părea să aibă o carte de rugăciuni sau de cântece: era o parohie bogată care își putea permite cărți personale.

Sf. Augustin a speculat despre lectura în tăcere a lui Ambrozie: „Se ferea poate să citească cu voce tare, ca nu cumva vreun ascultător

atent și interesat să-l silească să se angajeze în lungi lămuriri sau dezbateri pe marginea unor pasaje mai obscure, pierzând astfel o parte din timpul destinat cărților pe care voia să le studieze”.[81] Cu alte cuvinte, cititul în tăcere l-a ferit pe Ambrozie de a fi tulburat, permițându-i astfel o relație individuală și mai profundă cu textul scris. Speculațiile Sfântului Augustin sugerează propria sa apreciere a potențialului individualist al lecturii, un potențial care a devenit universal doar în Evul Mediu.

Însuși Sf. Augustin, în ciuda uimirii sale față de capacitatea profesorului său, a citit ocazional în tăcere. Într-un moment de frământare personală, Sf. Augustin, care-i citea prietenului său Alypius Epistolele Apostolului Pavel, în grădina de vară, dar se îndepărtase pentru a plânge singur, a auzit un copil spunând tolle, lege („Ia şi citește!”).[82] Inspirat, Sf. Augustin s-a întors la Alypius pentru a lua cartea și a citit în liniște – și „întunericul îndoielilor” a fost risipit. Când Alypius l-a întrebat ce l-a înduioșat, Sf. Augustin, care închisese cartea în timp ce își ținea un deget între pagini, a deschis-o din nou, iar Alypius a citit, de această dată cu voce tare, nu pasajul pe care îl citise Sf. Augustin, ci unul ulterior, care l-a impresionat pe Alypius la fel de puternic.

Sfântului Augustin i-a plăcut latina, limba lui maternă, dar nu și limba greacă. Datorită influenței Sfântului Augustin asupra creștinismului, contribuția lui a fost cea mai importantă în trecerea în Occident de la lectura în greacă la cea în latină, punând astfel bazele „latinei medievale”. Desigur, limba greacă a continuat să prospere și după Sf. Augustin, în principal în Imperiul Bizantin. Dar, cel puțin în Europa de Vest, greaca avea să rămân pentru totdeauna secundară latinei.

Cea mai veche bibliotecă cunoscută a creștinismului a apărut în Biserica San Lorenzo, fondată de Papa Damasus I în anii 380. A găzduit atât cărți ale Bibliei, comentarii biblice, lucrări ale apologeților greci (care au apărat cu argumente scrise credința creștină de sistemul de credințe anterior al Romei), cât și o selecție de opere clasice grecești și latine. Poziția literaturii precreștine în Biserica timpurie era adesea pur și simplu o chestiune de gust. Sidonius, de exemplu, a râs de un prieten pentru că a delimitat în biblioteca sa operele autorilor clasici de operelor autorilor creștini, cele dintâi fiind amplasate lângă scaunele pe care stăteau domnii de rang înalt, iar cele din urmă lângă scaunele doamnelor![83] Majoritatea părinților Bisericii

timpurii au considerat că opere clasicilor greci și latini erau eminamente lizibile, deoarece acestea păreau să prefigureze învățăturile creștine. Într-adevăr, în De doctrina christian, Sf. Augustin susținea că autorii precum Aristotel și Virgiliu au „deținut pe nedrept adevărul".

Întreaga moștenire a Antichității clasice era acum transmisă de noua Biserică creștină. Începând cu secolul al V-lea d.Hr., aceasta a devenit misionară și monahală. Cititul era răspândit pentru că fiecare călugăr creștin trebuia să dedice multe ore pe zi, dacă era posibil, citirii Scripturii. Sfântul Benedict de Nursia (cca 480-547), care a fondat mănăstirea de la Monte Cassino (cca 529) pe un deal între Napoli și Roma, a avut un rol important în procesul de instituționalizare. Printre sumedenia de reguli pe care Benedict le-a stabilit pentru „benedictinii" lui – codul scris menit să excludă preeminența oricărui abate – s-a remarcat următoarea adresare:

„La ora la care iau masa frații, ar trebui întotdeauna să se citească; nimeni să nu îndrăznească să deschidă cartea la întâmplare și să înceapă să citească de acolo, iar cel va citi întreaga săptămână își va începe sarcinile duminica. Și, începându-și îndatorirea după Liturghie și împărtășanie, va cere tuturor să se roage pentru el, ca Dumnezeu să îl ferească de duhul rău. Acest verset va fi rostit cu voce tare de trei ori de către fiecare, el fiind primul care va începe: „Doamne, deschide-mi buzele și gura mea va vesti lauda Ta!" Astfel, după ce va primit binecuvântarea, își va asuma îndatoririle de cititor. Și va fi cea mai mare liniște la masă, astfel încât să nu se audă nici o șoaptă sau altă voce decât cea a cititorului. Și orice este necesar, în ceea ce privește mâncarea, frații ar trebui să își ia singuri, astfel încât nimeni să nu ceară nimic."[84]

Regula monachorum a Sfântului Benedict urma să devină regula model a tuturor ordinelor monahale din creștinătatea occidentală. Sf. Benedict a prevăzut trei ore de lectură zilnică în timpul verii și două în timpul iernii. În timpul Postului Mare, fiecare călugăr trebuia să citească o carte întreagă. În orice călătorie mergea, călugărul trebuia să poarte cu el o carte mică. Călugărilor li se citea și în timpul tuturor meselor și înainte de pavecerniță (ultima dintre cele șapte ore de slujbă de dinaintea retragerii): o lectură ritmică, ca o scandare, care avea scopul de a antrena mintea și prin intermediul căreia erau memorate textele sfinte. De asemenea, Sf. Benedict i-a instruit pe călugări să țină, dacă era posibil, cărțile pe care le

citeau în „mâna stângă, înfășurate în mâneca tunicilor lor, pe genunchi, mâna lor dreapta fiind descoperită pentru a prinde și a întoarce paginile”.

Practica lecturii de la Monte Cassino și toate temeliile care au fost puse după Regula monachorum au inversat practicile obișnuite ale lecturii seculare. Aceasta era o lectură specială, în sensul că a cuprins un număr limitat de titluri și s-a adresat unui public unic, limitat. Era o lectură exclusiv sacră, autoritară și involuntară, prin care emoțiile și capacitățile critice erau interzise. În unele cazuri, era personală și realizată în liniște: tacit legere sau legere sibi, ca să folosim cuvintele Sfântului Benedict. Totuși, majoritatea lecturii era publică și cu voce tare: nu pentru a învăța și a te dezvolta, nici măcar pentru a te amuza, ci în scopul îndoctrinării comune. Nu a fost o eliberare individuală, ci o scufundare comună, spre deosebire de îndoctrinarea realizată prin intermediul textelor citite la megafoanele din lagărele de muncă din secolul al XX-lea. Așadar, nu este surprinzătoare frecvența cugetării repetate la jertfa divină ca metaforă în scrierile creștine ale epocii.[85]

Omul politic roman Casiodor (cca 490-585) s-a retras din funcție pe la 60 de ani pentru a fonda Mănăstirea Vivarium din Calabria, unde, spre deosebire de Sf. Benedict, i-a încurajat pe călugări să citească atât opere clasice, cât și literatură sacră. Cu toate acestea, el a subliniat că clasicii ar trebui să fie citiți doar pentru a înțelege mai bine Biblia și pe părinții Bisericii. În acest scop, Casiodor a importat cărți din Africa de Nord, pe atunci mare centru al Bisericii, pe care le-a depozitat în mănăstirea sa în nouă dulapuri mari.[86]

Și imaginile erau adesea „citite” ca simboluri în Antichitate și în creștinismul timpuriu. Imaginea calității unei zeități reprezenta însăși zeul sau zeița. În acest fel, vatra o reprezenta pe Vesta, caduceul și pălăria cu aripi erau simbolul lui Mercur, fulgerul era simbolul lui Jupiter și așa mai departe. Și animalele puteau deveni simbolul unui zeu, cum ar fi vulturul în cazul lui Jupiter. Scene din literatură împodobeau zidurile locuințelor patricienilor bogați, amintind de pasajele preferate ale acestora, cel mai frecvent din operele lui Homer și Virgiliu. Prin intermediul scenelor de acest fel, cel care nu citea – un ascultător iscusit care era deseori la fel de priceput ca orice alt erudit – își amintea anumite versuri în momentul în care vedea picturile. Și aceasta era o formă des întâlnită a „cititului”, deoarece evoca limba vorbită, deși nu prin simboluri scrise.

În secolele I și al II-lea d.Hr., scenele care zugrăveau episoade din viața lui Iisus împodobeau zidurile primilor creștini. Biserica primară a adoptat, de asemenea, practicile iconografice ale romanilor, folosind simboluri pentru a reprezenta însușiri. De exemplu, Sfântul Evanghelist Marcu era zugrăvit împreună cu un leu, Sfântul Evanghelist Luca, cu un vițel, Sfântul Evanghelist Ioan era însoțit de un vultur, Sfântul Duh era înfățișat sub chip de porumbel, iar Hristos, de miel. Calitățile individuale au fost substituite ulterior: mielul nu-l simboliza doar pe Hristos, ci și jertfa acestuia; porumbelul nu mai era doar Duhul Sfânt, ci și mântuirea eternă.[87] Picturile s-au înmulțit odată cu trecerea timpului, astfel încât au devenit un „lexicon" al conceptelor creștine. Vechiul Testament putea fi așadar corelat cu Noul Testament, ducând mai departe politica de continuitate spirituală pe care Biserica primară o urmase textual. După cum afirmase Sfântul Augustin: „Noul Testament se află ascuns în Vechiul Testamentul, în timp ce Vechiul Testamentul este dezvăluit în Noul Testament".

Unul dintre primele exemple de iconografie creștină care leagă scenele Vechiului și Noului Testament pentru a fi „citite" simultan apare pe două placaje ale ușii Bisericii Sfintei Sabina, din Roma, sculptate în cca 430. Orice persoană familiarizată cu Biblia ar distinge imediat miracolele lui Hristos și cele făcute de Moise. Persoanele care nu erau familiarizate fie inventau o poveste, fie rugau pe cineva să le-o povestească. De-a lungul secolelor, curiozitatea a convertit mulți oameni. Din acest motiv, când i-au fost solicitate sfaturi despre decorarea bisericii, Sfântul Nil din Sinai (d. cca 430 d.Hr.) a sugerat ca scene biblice să fie ilustrate pe ambele părți ale Sfintei Cruci, pentru a „servi drept cărți pentru cei neînvățați, pentru a-i învăța istoria scripturală și pentru a-i informa despre milostenia lui Dumnezeu".[88]

Practica a continuat până în prezent.

Cultura scrisă în Antichitate a fost în general restricționată la un număr mic de persoane privilegiate. Cu toate acestea, în orașele cu populații mari (cum ar fi Roma, cu aproximativ jumătate de milion de locuitori) au existat mii de oameni care au citit, au scris, au participat activ și au beneficiat de pe urma limbajului scris. De-a lungul Antichității, cititul și scrisul au coexistat cu toate aspectele culturii orale tradiționale. Cei care puteau citi și scrie au mărit diferențele preexistente dintre clasele sociale pentru că au participat și au

contribuit la administrația locală, la comandamentul militar și la expansiunea imperiului.

După perioadele arhaice ale Greciei și Romei, clasa socială privilegiată a ajuns să depindă de citit și de scris. Toți ceilalți din societate au simțit cu siguranță efectul acestora. În ciuda tuturor, dictatul oral a prevalat atât de mult încât lectura a fost universal percepută ca nimic mai mult decât vorbirea scrisă, o formă sofisticată a auzului. Memoria umană a fost mai dezvoltată și oamenii s-au bazat mai des pe aceasta. Era extrem de scump să deții cărți în Antichitate – și, de asemenea, era dificil dacă nu trăiai într-o metropolă. Chiar și grecii și și romanii complet educați rareori dețineau suluri de papirus sau codexuri de pergament, și astfel ajungeau rareori la o cunoaștere mai amplă a lumii și la o gândire inovatoare, prin lectura personală. Aproape toți grecii și romanii și-au folosit abilitatea de a citi și de a scrie pentru a ține evidențele financiare, pentru a participa la alegerile locale, pentru a scrie corespondență și pentru o serie de alte lucruri care nu includeau literatura decât foarte rar. Din pricina acestor circumstanțe, cu siguranță nu se putea vorbi despre o alfabetizare în masă în Antichitate. Societatea alfabetizată încă se afla la aproape două mii de ani distanță.

Totuși, mulți au recunoscut caracterul remarcabil al alfabetizării. Un contemporan al împăratului Octavianus Augustus, istoricul grec Diodorus Siculus, a trebuit să mărturisească că:

„prin intermediul ei [al alfabetizării] se duc la bun sfârșit cele mai utile și cele mai importante afaceri ale vieții – voturile, scrisorile, testamentele, legile și orice altceva ce pune viața pe calea cea bună. Cine ar putea compune un elogiu științei de carte? Căci numai prin scris sunt morții aduși în mintea celor vii și prin puterea cuvântului scris comunică oamenii aflați departe unul de celălalt de parcă ar fi unul lângă celălalt. Referitor la tratatele încheiate în timp de război între popoare sau regi, siguranța oferită de cuvântul scris este cea mai bună garanție a supraviețuirii acordului. În general, acesta este singurul care păstrează cele mai frumoase ziceri ale oamenilor înțelepți și prezicerile zeilor, precum și filosofia și întreaga cultură, și le transmite generațiilor următoare din toate timpurile. Prin urmare, deși este adevărat că natura este sursa vieții, sursa vieții virtuoase este educația fundamentată pe cuvântul scris.”[89]

Cele mai splendide producții literare, operele lui Homer în limba greacă și cele ale lui Virgiliu în latină, au fost redactate timp de multe secole pe suluri de papirus, cu scris de mână deosebit de frumos. Acestea au fost înlocuite de Biblia Sacra și de Vulgata în primele câteva secole ale Bisericii creștine, fiind cuprinse într-un codex de pergament. Astfel de publicații au fost mult mai apreciate și mai bine îngrijite decât altele și au fost produse în număr mare.[90]

Martoră la dezvoltarea cuvântului scris și al societății pe care o servea, poezia orală a devenit poezie scrisă încă în Antichitate. De exemplu, Iliada și Odiseea lui Homer sunt epopee „primare" sau orale: scopul lor original fiind recitarea, iar atributele lor principale fiind structura, farmecul narațiunii și modul în care era prezentată istorisirea. Pe de altă parte, Eneida lui Virgiliu este o epopee „secundară" sau literară, principalele sale atribute rezidând în individualitatea și grandoarea stilului literar și al dicției. Aceasta a fost în mod clar consecința scrisului și a cititului pe scară largă, practicat de mii de alfabetizați din Roma Antică. O astfel de compoziție scrisă, spre deosebire de cea orală, a inspirat Noul Testament, produsul hibrid al tradițiilor grecești și evreiești. Noul Testament a ajuns să fie la fel de venerat de creștini precum a fost venerat Vechiul Testament, Biblia ebraică, de către evrei. Transpusă în Peninsula Italică, această venerație a Scripturii a pus bazele Evului Mediu Latin.

Textele clasice ni se par astăzi prolixe, și pe bună dreptate. Sunt, conform tuturor standardelor moderne, pretențioase, deslânate, repetitive, chiar împrăștiate, pline de abateri de la subiect și detalii suplimentare. Toate acestea deoarece reprezintă literatura unei societăți bazate nu pe text, ci pe vorbire. Autorii-oratori au acordat prioritate altor aspecte, audiența lor cuprinzând mai mulți ascultători decât cititori. Pentru a ne bucura de aceste texte în ziua de astăzi, ar trebui să le citim cu voce tare și să gesticulăm, probabil imaginându-ne în față un atriu plin de rude zâmbărețe îmbrăcate în togă, de susținători care dau din cap și de adulatori care aclamă.

Și iată: deodată textul prinde viață.

Abia în secolele ulterioare ale Antichității – când culturile grecești, evreiești și latine au inspirat „cultura creștină" care urma să insufle Evului Mediu alte valori, priorități și practici – a devenit lectura mai introspectivă și mai tăcută, o preocupare intimă, o căutare lăuntrică.

În timp ce primii greci și romani experimentaseră „limba papirusului”, care a transformat lectura într-un instrument oral popular prin intermediul căruia puteau fi accesate informațiile, descendenții lor au ajuns să cunoască „ochiul de pergament” care a împărtășit în tăcere însăși credința.

Cu toate acestea, dincolo de influența Mediteranei, se afla o întreagă lume a cititului.

Curtezane în perioada Heian din istoria Japoniei (794-1192),

după o ilustrație de Yamamoto Shunsho pentru

Povestea lui Genji (Kyoto, 1650).

O lume a cititului

În cea mai mare parte a istoriei sale, cititul în Occident a rămas un mic capitol dintr-un volum mai mare. S-a susținut că până la mijlocul anilor 1700 d.Hr. erau mai multe cărți publicate în limba chineză decât în toate celelalte limbi ale lumii puse laolaltă.[1] China, Coreea, Japonia, Americile, India: toate acestea și multe alte regiuni în afara acestora au îmbrățișat cititul odată ce minunea scrisului a fost îndeplinită și adaptată pentru a satisface nevoile locale. Chineza a devenit „limba latină" a Asiei de Est, inspirând culturi întregi într-o măsură mult mai mare decât omoloaga sa din Occident. Coreenii au început să citească în chineză, apoi și-au croit propriul drum, dezvoltând chiar și un nou sistem de scriere utilizat de limba coreeană. Japonezii au urmat mai întâi modelul chinezesc al coreenilor, apoi au completat lectura în chineză cu invenții native nu numai pentru a aduce la viață graiul japonez, ci și cultura japoneză în sine, care a fost un produs al cititului. Mesoamericanii pre-columbieni au restricționat cititul la un număr mic de persoane aparținând elitei, care, cel puțin conform inscripțiilor monumentale, se foloseau de titlul lor nobiliar pentru a deține controlul. Până în ultimele două secole, indienii au avut o ierarhie strictă a castelor care puteau citi, iar materialele lor lectură, scrise în sute de limbi și caractere, au depășit cu mult în număr pe cele din Occident. Cu toate că în ultimul secol cultura occidentală a cititului a devenit dominantă, de-a lungul secolelor aceasta a reprezentat doar o „lume a cititului", una atât de bogată și de diversă precum alte nenumărate sisteme de scriere.

China

Deoarece scrierea chineză a apărut pentru prima dată aproape pe deplin dezvoltată – în centrul și nordul Chinei aproximativ în 1400 î.Hr. –, acest lucru sugerează un împrumut din Occident, unde scrisul complet exista deja de peste două mii de ani. Cele mai vechi artefacte pe care se regăsesc scrieri în limba chineză, scapule de boi (omoplați) și plastroane de broască țestoasă (partea ventrală a carapacei), au fost utilizate pentru a nota revelațiile divine dezvăluite prin intermediul unui preot sau al unei preotese, adesea chiar și prin intermediul unui domnitor, la altarul unui zeu. Scapulele și plastroanele erau pregătite prin cioplirea unor scobituri, după care erau încălzite. Atunci, apărea brusc o crăpătură, pe care ghicitorul o interpretata drept răspunsul supranatural al strămoșilor regali decedați la întrebările specifice pe care domnitorul le rostise cu voce tare. Astfel de inscripții chinezești antice constau de obicei atât din prezicere (răspuns), cât și din verificare (rezultat), scrise în momente diferite. De la început s-a pus un accent special pe veridicitatea faptică. Așadar, cea mai timpurie lectură din China a fost, de fapt, un document istoric.

Strămoșii regali decedați au fost primele voci ale Chinei, iar conducătorii și șamanii Dinastiei Shang, începând din secolul al XVIII-lea până în secolul al XII-lea î.Hr., au fost primii cititori ai Chinei. De exemplu, o prezicere din timpul domniei regelui Wu Ding (cca 1200-180 î.Hr.) despre nașterea unui copil suna astfel: „Regele [Wu Ding], citind crăpăturile, a spus: «Dacă copilul se va naște într-o zi ding, va fi bine. Dacă se va naște într-o zi geng, va fi de bun augur.»” De asemenea, apare pe artefact verificarea ulterioară: „În a treizeci și una zi, Jia-Yin a născut. Nu a fost bine. A fost o fată.”[2]

Primele voci ale Chinei, spre deosebire de mesajele supranaturale ale evreilor de aproximativ 800 de ani mai târziu, nu erau nici sfinte, nici sacre: notarea lor nu a determinat niciodată venerarea obiectelor ca artefacte religioase. Acestea erau pur și simplu consemnări înmagazinate în depozite regale, precum analele, pentru a fi recuperate ulterior pentru informații și realizarea comparațiilor. Era

vorba de o arhivă de date.

Lectura oraculară a continuat în Dinastia Zhou din Vest (1028-771 î.Hr.) care a urmat, însă legendele au început să fie scrise și pe vase de bronz. Acestea au fost turnate în lut folosind tehnica „cerii pierdute”, care a făcut ca litere din Dinastia Shang, unghiulare, să își schimbe forma, devenind mai rotunde. În timp, chineza scrisă a devenit aproape exclusiv inscripționată, la fel cum se întâmpla în aceeași perioadă în zona Mării Egee, în Asia Mică și în Orientul Mijlociu. Dar în China acest lucru a presupus prezența unor semne de propietate: zicători, rugăciuni scurte și altele asemenea pe bucăți mici de bronz purtabile care erau foarte valoroase.

Tocmai în același timp în care erau descoperite avantajele scrisului în compoziția creativă și în învățăturile din Grecia Antică, China a început să utilizeze scrisul pentru lucruri mult mai importante decât simplele inscripții. Au început să fie scrise texte istorice și filosofice cu cerneala și pensula pe fâșii de scoarță, bambus și lemn. Tot mai mulți erudiți, în principal bărbați budiști, au învățat să citească și să scrie în timpul răspândirii bruște a religiei, care folosit scrisul ca vehicul important, mai ales după secolul al V-lea î.Hr. Cu toate acestea, cunoașterea a rămas și aici în principal orală, deoarece învățarea era realizată pe cale orală. La fel ca în Occident, cuvântul scris a fost slujitorul cuvântului rostit. Cititul încă nu era o capacitate autonomă, ci, ca abilitate, a servit tradiția orală care urma să domnească în China pentru multe secole. Kong Fu Zi sau Confucius (551-479 î.Hr.), marele filosof și profesor chinez, a susținut primatul oralității, acordând puțină atenție actului cititului – la fel ca Socrate, care s-a născut la aproape un deceniu după moartea lui Kong Fu Zi. La vremea respectivă, fiecare Curte a regatelor războinice ale Chinei găzduia cărturari care gestionau, prin intermediul cititului și a scrisului, contabilitatea de zi cu zi a ținutului respectiv și administrația, care devenise într-adevăr principalul scop al lecturii în China. Această practică a determinat înființarea școlilor scribale, așa cum s-a întâmplat și în Mesopotamia și Egipt, ai căror absolvenți au migrat în diferite regiuni, răspândindu-se astfel utilizarea scrisului în toate statele chineze războinice. Acești cărturari au fost cei care, în acest moment al istoriei, au început să documenteze și să pună bazele tradiției literare ale Chinei, una dintre cele mai bogate și prolifice din lume.[3]

Două dintre cele mai vechi opere chinezești care au supraviețuit, care au fost primele scrise la acel moment, sunt Shu jing (Cartea edictelor) și Shi jing (Cartea odelor). Sun Tzu, strateg militar în secolul al V-lea î.Hr., a scris Arta războiului, în timp ce adepții fideli au început să noteze învățăturile orale ale lui Kong Fu Zi în colecția cunoscută sub numele de Lun yü (Analecte) cu aproximativ trei generații înainte ca Platon din Grecia Antică să recurgă la scris pentru a nota învățăturile orale ale maestrului său, Socrate. Daoismul a inspirat și texte influente timpurii precum Lao Zi și Zhuangzi. În secolul al III-lea î.Hr., învățăturile lui Kong Fu Zi au fost reiterate de Meng-Tze în faimoasa operă Cartea lui Mencius, o colecție a propriilor învățături orale ale lui Meng-Tze. Primul cancelar (în funcție până în 237 î.Hr.) al împăratului Qin Shi Huangdi, Lü Buwei, a fost un patron al artelor care a comandat scrierea unei mari colecții de opere literare, Lu guo Chun-Qiu. Această colecție a rezumat cunoștințele existente legate de o mare varietate de subiecte, fiind un fel de „proto-enciclopedie” chineză. Tot în acest timp a început să fie definit canonul literaturii confucianiste.

Operele clasice chinezești cuprindeau în esență cinci cărți[4]:

Yueh jing (Cartea muzicii), o carte de prorociri;

Shu Jing (Cartea edictelor), o colecție care cuprinde scrierile faimoase ale lui Shang și scrierile timpurii ale lui Zhou (1122-256 î.Hr.);

Shi Jing (Cartea odelor), o antologie de poezii și cântece;

Analele de primăvară și de toamnă;

și Li ji (Memorial de rituri), o colecție care cuprinde ritualuri și conduite.

Cu timpul, doar un corpus mic de texte confucianiste (numite „Cele patru cărți”) a devenit baza învățământului primar chinezesc: Analele lui Kong Fu Zi, Mencius de Meng-Tze și două secțiuni din Li ji (Memorial de rituri) numite Marea învățătură și Doctrina răutății.

La unificarea Chinei sub domnia renumitului împărat Qin Shi Huangdi (a domnit singur între 221-206 î.Hr.), care până atunci fusese conducătorul regatului Qin, de unde provine denumirea occidentală China, o literatura diversă și profundă era citită de sute de mii de chinezi.

Acesta a fost cel mai mare public cititor din lume.

Cititul în chineză erau un proces cu totul diferit de cititul în greacă, ebraică sau latină. Astăzi, semnele chinezești sunt silabe care reproduc morfeme (cuvinte întregi sau părți de vorbire care nu pot fi descompuse mai mult). Aproape fiecare semn – care este un „caracter" prin faptul că aproape întotdeauna este o combinație din două sau mai multe semne – este format dintr-un element fonetic (sunetul) asociat cu o semnificație (sensul). Atât elementul fonetic, cât și semnificația sunt citite aparent în același moment de către un adult chinez învățat. Cititorii care sunt mai puțin pricepuți, cum ar fi începătorii, caută fie elementul fonetic, fie semnificația fiecărui caracter pentru un indiciu privitor la felul în care se citește monosilabic caracterul.

Din această cauză, există două moduri de a citi în limba chineză: citirea instantanee a „întregului cuvânt" și combinarea semantică-fonetică inductivă. Majoritatea chinezilor învață să citească în cele din urmă „cuvântul întreg", așa cum citim noi când vine vorba de alfabetul latin odată ce stăpânim elementele de bază și am interiorizat excepțiile.[5] Semnificația sau sensul fiecărui caracter joacă aparent un rol mic în procesul de decodare (proiectare vizuală); elementul fonetic sau semnul care indică sunetul sunt mult mai importante în timpul cititului. Acest lucru se datorează faptului că „elementul fonetic este de departe superior în prezicerea pronunției față de elementul semantic în prezicerea sensului".[6] Cu toate acestea, elementul fonetic și semnificația reprezintă împreună o „cheie vizuală" cu ajutorul căreia este deschisă ușa către sunetele și sensurile învățate pe dinafară.

Spre deosebire de un sistem de scriere alfabetic, care necesită învățarea a aproximativ 20-30 de semne de bază numite „litere" pentru a citit orice cuvânt (scris cu minuscule) în limba respectivă, fiecare caracter chinezesc este deja un cuvânt complet în sine. Așadar, o persoană care citește în chineză trebuie să învețe un caracter nou pentru fiecare cuvânt din limbă. Mai multe indicii sugerează

pronunția și sensul: nu numai elementul fonetic și semnificația, ci și contextul, combinațiile regulate de caractere, sintaxa (aranjamentul sistematic al cuvintelor și al morfemelor în vorbire) și altele. Cu toate acestea, spre deosebire de un alfabet care transmite sunete relative consecvente (deși există multe excepții și variații dialectale), nu există predictibilitate în recunoașterea caracterelor chinezești. În timp ce un alfabet în sine deblochează un întreg vocabular, fiecare morfem-silabă din limba chineză este „codificat" în sistemul de scriere și necesită o decodificare individuală de fiecare dată când este întâlnit. Acest proces activează de fapt regiuni ale creierului uman diferite de cele utilizate de ceilalți cititori.

Lectura în China a continuat fără întrerupere, deși cu dificultăți. Cel de-al doilea cancelar al împăratului Qin, Li Si, a efectuat o reformă majoră a chinezei scrise. La un secol după această întâmplare, o lucrare istorică, celebra Shiji, a echivalat caracterele scrise, acestea devenind universale pe tot teritoriul imperiului.[7] Când învățații din China au citat documentul pentru a-l critica pe împăratul Qin pentru că a adoptat politica dură a lui Li Si în ceea ce privește drepturile de proprietate asupra unei feude, Li Si i-a sugerat lui Qin ca tuturor cărturarilor din China care nu făceau parte din curtea regală ar trebui să le fie ordonat să predea toate documentele neistorice pentru a fi arse. Prin urmare, zeci de mii, poate chiar sute de mii de copii de fâșii de bambus ale unor lucrări, precum Cartea edictelor sau Cartea odelor, au fost confiscate și arse în 213 î.Hr. Cu toate acestea, multe alte lucrări au supraviețuit, în special tratate pe teme tehnice și literare. Și cărturarii din regatul Qin, desigur, și-au păstrat întreaga bibliotecă. Acest eveniment nu a fost de fapt o universală „ardere a cărților", așa cum au susținut istoricii, ci mai degrabă o negare a accesului la cărți a potențialilor dușmani, ceva cu totul diferit.

Caracterele citite de chinezi erau încă scrise cu cerneală pe scoarță și lemn, gravate în piatră, os sau, mai rar, în carapacea broaștei țestoasei, sau turnate în bronz. Totuși, la începutul Dinastiei Han din Este (25-220 d.Hr.), mătasea a devenit un material de scris comun, utilizat pentru corespondență, documente oficiale și compuneri. Dar, la fel ca papirusul din Occident, mătasea era foarte scumpă. Așadar, a fost căutat un material mai ieftin pentru a satisface nevoia tot mai mare de texte. În secolul I d.Hr., mătasea veche a fost zdrobită, iar compoziția gelatinoasă rămasă a fost întinsă în strat subțire în recipiente cu ramă pentru a se usca, rezultând o suprafață de scris

utilă. Descris pentru prima oară de eunucul Cai Lun la curtea împăratului Wu Di, în timpul dinastiei Han, în anul 105 d.Hr., procedeul a produs ceea ce avea să devină în cele din urmă cel mai util și cel mai frecvent întâlnit material de scris din lume: hârtia.

La început un amestec de cârpe și fire neprelucrate (dafin, dud și iarbă chinezească), hârtia a rămas un monopol al statului până în secolul al VIII-lea, tehnica fiind un secret atent păzit. (Până în acel moment, utilizarea ei se răspândise până în Coreea și Japonia în est și în Turkestan în vest.) Încă din aproximativ 100 d.Hr., soldații care activau în Deșertul Gobi, în Vestul Chinei, corespondau cu persoane din părți îndepărtate ale imperiului (la fel cum făceau soldații romani din Vindolanda, de-a lungul Zidului lui Hadrian), dar utilizând hârtie. Hârtia a devenit rapid principalul material de scris în China și, datorită prețului relativ scăzut, a declanșat o expansiune extraordinară a lecturii în toată Asia de Est.

Istoria literaturii chineze este mult prea bogată și voluminoasă pentru a o putea rezuma pe scurt aici. (Cititorului interesat i se recomandă un mare număr de studii utile.)[8] Fiecare centru mai mare a dezvoltat în fiecare epocă o multitudine de expresii literare, mai robuste și mai variate decât orice apărea în aceeași perioadă în Occident, în virtutea vastelor populații metropolitane și a hârtiei omniprezente. Scriitorii chinezi au fost mai presus de orice interesați de relațiile sociale adecvate, iar cititorii lor au căutat doar acele lucrări care i-au ajutat să ducă vieți pe parcursul cărora urmau standardele normative de acceptare. De asemenea, acestea au fost și lucrările susținute de monarhii laici și birocrații alfabetizați.[9]

Până la Dinastia Han, cititorii au avut acces la cercetări istorice fiabile și la înregistrări cronologice precise, care au fost mult mai metodice și mai demne de încredere decât istoriile contemporane grecești, evreiești și romane. Cititorii chinezi din Antichitate se așteptau la acuratețe istorică și la exhaustivitate, la fel cum ne așteptăm noi astăzi, și în primele secole d.Hr. un număr mare de istorici a păstrat cele mai înalte standarde de furnizare a documentațiilor demne de încredere. Într-adevăr, „chinezii au una dintre cele mai ample tradiții istoriografice din lume”[10] și aveau să treacă secole întregi înainte ca ceva comparabil să apară în Occident.

Aceasta nu a fost totul. Până la începutul perioadei Han (occidentale)

din primele două secole î.Hr., tezaurul imperial finanța educația unui mic procent de țărani în școlile locale. Aceștia participau la cursuri o perioadă mai scurtă decât cărturarii, care se pregăteau să devină funcționari. Scopul – o alfabetizare răspândită – dezvăluie o apreciere centralizată a cititului și scrisului și promovarea acestora ca instrumente sociale utilizate pentru întărirea voinței colective. (În acest moment al istoriei, mayașii din Mesoamerica promovau exact opusul.) Așadar, cititul a fost perceput drept un lucru bun pentru toți, iar educarea celor mai joase clase ale societății a fost recunoscută ca fiind un sprijin pentru clasa conducătoare întrucât a adus un beneficiu prosperității comune. În bibliotecile publice din perioada Han se găseau sute de „cărți" scrise pe fâșii de bambus și de lemn (mai târziu și pe suluri de hârtie) destinate tuturor celor instruiți corespunzător pentru a fi consultate și pentru a trage foloase de pe urma acestora. Până în 145 î.Hr., guvernul Han înființase deja catedre universitare pentru fiecare dintre domeniile principale.[11]

Drept răspuns la cererea din ce în ce mai mare de texte, cărturarii chinezi din secolul al VI-lea d.Hr. au început să tipărească cărți pe hârtie de bună calitate, care reproduceau fidel manuscrisele, folosind piatră, argilă coaptă, matrițe de lemn și chiar și plăci de metal care conțineau o pagină întreagă de text. Tipărirea cu ajutorul unor blocuri din lemn, gravate cu litere, a rămas tehnica preferată de imprimare din China. Acest lucru se datora faptului că aproximativ șase mii de caractere utilizate frecvent (fiecare reprezentând un cuvânt) în sistemul de scriere din China erau extrem de dificil de depozitat și de utilizat în cazul tiparului cu caractere mobile – și aceasta fiind o invenție chinezească. Deci, pagini întregi au fost tipărite în același timp, fiind utilizat lemn ieftin, această tehnică fiind de mare succes.

Tirajele imense ale unei opere nu erau neapărat dovada unui număr mare de cititori. Acest lucru se datorează faptului că astfel s-au obținut și alte valori culturale. În 839, călugărul japonez Ennin a descoperit pe muntele sfânt Wu Tai Shan din China o sută de exemplare tipărite ale unei sūtre budiste (parte a unei colecții de dialoguri și discursuri clasice aparținând Mahāyāna, una dintre ramurile budismului, datând din secolele II-IV d.Hr.). Aceasta nu era însă o bibliotecă, ci un altar care conținea ofrande tipărite menite să fie citite doar de zei, precum interiorul mormintelor egiptene antice. Cea mai veche „carte" tipărită în bloc, completă și datată, în acest caz un sul de hârtie, este Diamond Sutra de la Biblioteca Britanică, datând

din 868 d.Hr. În 980, tipărirea fusese deja larg răspândită, după care s-a atins vârful științei de carte chinezești în timpul Dinastiei Song (960-1279). Tipărirea cu ajutorul unor blocuri din lemn, gravate cu litere, a rămas principala metodă de tipărit în China, Coreea și Japonia până în anii 1800.[12] A oferit zeci de milioane de pagini de lectură pentru cel mai mare public de cititori din lume.

Cine erau acești cititori? La început, bărbații care erau mai ales nobili educați, fie funcționari, fie preoți budiști. Inscripțiile meșterilor demonstrează că mulți chinezi, membri ai claselor aflate sub clasa conducătoare, au fost și ei alfabetizați în primele secole î.Hr.[13] Manuscrisele de la Dunhuang, din secolul al V-lea și al X-lea, dezvăluie „fiecare nivel de alfabetizare, de la învățatul desăvârșit până la omul care nu putea decât să mâzgălească caracterele numelui său”.[14] Inclid chiar și un document din secolul al X-lea al unei societăți formate din 15 femei dedicate „promovării prieteniei dintre femei”, sugerând alfabetizarea femeilor. Manuscrisele sunt de asemenea dovezi ale exercițiilor de scriere și ale manualelor elementare. Până în această perioadă, elevii chinezi de la Beijing până la Bagdad foloseau caractere cursive care se asemănau cu stenogramele.

Cu toate acestea, abia după secolul al XIII-lea a fost încurajată tipărirea în masă – nu au fost tipărite farmece sau rugăciuni, ci texte care trebuiau citite – și astfel, alfabetizarea generală. În timpul Dinastiei Ming (1368-1644) o rețea de școli elementare a apărut în China, susținută de un guvern care a ales în acest fel să completeze școlile private tradiționale pentru bogați, care până atunci reprezentau singurul pilon al alfabetizării. Chin-ku ch’i-kua (Povestiri vechi și noi) de Feng Menglong, o colecție de povestiri, a devenit un titlu atât de popular în rândul cititorilor încât autoritățile l-au inclus într-un index special de cărți interzise pentru a nu-i distrage pe tinerii învățăcei și pe cărturari de la studierea lui Confucius.[15]

Totuși, o adevărată „industrie tipografică” a apărut abia în secolul al XVI-lea, indicând un număr crescând și o distribuție mai largă a lecturii în acest moment. Până în 1644, când manciurienii au preluat controlul asupra Beijingului, gradul ridicat de alfabetizare a populației în China era indicat de „tipărirea pe scară largă, producția de cărți comerciale aflată în plină expansiune și de dezvoltarea diferitelor tipuri de texte pentru un public destul de larg”.[16] De asemenea, la

scurt timp după aceasta, mai multe cărți erau publicate în limba chineză decât în toate celelalte limbi ale lumii puse laolaltă.[17]

În general, nordul Chinei a păstrat genurile tradiționale în timpul Dinastiei Qing (1644-1911), în timp ce sudul Chinei a devenit faimos pentru tipărirea operelor populare care au fost distribuite printr-o rețea vastă și complexă de librari regionali. Progresele tehnologice în tipărirea cu ajutorul unor blocuri din lemn, gravate cu litere, făcute în anii 1500, au permis popularitatea enormă a romanelor din China din anii 1700. La fel ca în Occident, și în această epocă a existat o mare cerere de poezii, povești și balade. Unice în China au fost poveștile pline de viață despre gospodăria imperială. De asemenea, au fost citite pe scară largă și cărțile cu valoarea educativă: manualele de matematică, eseurile despre mortalitate, enciclopediile populare, diferitele tipuri de almanahuri, manualele pentru învățarea scrisului, modelele de documente și altele.

În secolul al XVIII-lea, „benzile desenate" au fost și ele citite și vândute pe scară largă. La începutul secolului al XIX-lea, foi mari de hârtie imprimată au fost tipărite cu ajutorul blocurilor din ceară sau argilă și vândute la un preț mic la colțurile străzilor din marile orașe pentru a fi citite cu voce tare mulțimilor adunate – acestea erau „ziarele populare" ale zilei, în care se regăseau detalii despre evenimentele recente, anunțurile de stat și pozițiile guvernamentale și care au delectat oamenii și au oferit informații de valoare.

Un turist european care a vizitat orașul Canton (acum Guangzhou) la începutul anilor 1800 a remarcat:

„Am auzit adesea de «biblioteci volante», dar înainte de a ajunge în această țară nu le-am văzut niciodată cărate pe străzi, astfel încât să poată citi fiecare om din ușa casei lui... Unele dintre bibliotecile volante sunt staționare și fiecare client trebuie să meargă sau să trimită pe cineva la depozitul de cărți pentru a obține cartea pe care o dorește. Cu toate acestea, de multe ori el este scutit de astfel de probleme. Bibliotecarul, cu o varietate de cărți în două cutii... pleacă în circuitul său, dinstradă în stradă, din ușă în ușă. Așa își petrece timpul și își câștigă existența. Își împrumută cărțile, de obicei pentru un timp foarte scurt și pentru o remunerație foarte mică; ele fiind în general volume scurte și în doar câteva exemplare. Astfel, cărțile vehiculate sunt în principal romane și uneori scrise cu caractere

urâte... Bibliotecarul, pe care l-am întâlnit la ușa hong-ului [fabrici străine cantoneze] în această după-amiază, împrumutând cărțile servitorilor și culilor din fabrici, a spus că întregul său stoc se ridică la peste 2000 de volume. Avea alături de el mai mult de 300 de volume: celelalte fiind în mâinile numeroșilor săi clienți."[18]

Piața tradițională era acum dominată de trei tipuri de materiale tipărite: publicații oficiale din birourile administrative locale sau din imperiu, publicații private ale colecționarilor de cărți și publicațiile comerciale ale bibliotecarilor profesioniști. În ceea ce privește producția de carte propriu-zisă, puține se schimbaseră de la Dinastia Song până la mijlocul secolului al XIX-lea. Tipărirea cu caractere mobile era încă cunoscută, dar rareori folosită din cauza impracticabilității sale în cazul chinezei scrise, majoritatea tipografilor preferau tipărirea cu ajutorul unor blocuri din lemn, gravate cu litere. Dar când europenii au reintrodus tipografia – arta, meșteșugul și procesul de compunere a literelor de tipar și tipărirea cu ajutorul acestora – în Asia de Est în anii 1800, aceasta a înlocuit tipărirea cu ajutorul unor blocuri din lemn, gravate cu litere, aproape în întregime.

În timp ce chinezii au încercat să se întreacă cu intruziunile străine din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, în special când modernizarea și industrializarea în China au devenit un subiect stăruitor, metodele de tipărire occidentale au fost imediat imitate. Dintr-odată au fost necesare noi cărți tehnice și alte cărți educaționale. Acestea au fost produse de birouri de traduceri noi și de tipografii inspirate de vest, specializate în publicarea și propagarea în principal a tehnologiei și a informațiilor specifice europene. În acest moment, a apărut un număr mare de texte, fiind martore la un grad de alfabetizare generală care se apropia de nivelurile europene din aceeași perioadă. S-a estimat că la sfârșitul secolului al XIX-lea 30-45% din numărul total al bărbaților chinezi erau alfabetizați.[19] Misionarii protestanți erau deosebit de activi în programele literare rurale, folosind cu succes tipografia chinezească atât pentru manualele școlare, cât și pentru numeroasele broșuri religioase. La începutul secolului al XX-lea, astfel de schimbări tehnologice și educaționale au făcut posibilă înființarea unor edituri moderne care urmau să devină pentru tot restul secolului principala sursă de tipărituri a Chinei.

Alfabetizarea femeilor era un alt aspect. Înainte de secolul al XX-lea, femeile din China nu se puteau aștepta nici la consimțământul de a

primi o educație, nici la asigurarea sistematică a oricărei forme de educație formală. Desigur, existau excepții rare, dar acestea au confirmat regula aproape universală conform căreia femeilor din China nu le era permis cititul și scrisul. La fel ca în Europa, în secolul al XVIII-lea din ce în ce mai multe cărți au fost scrise în mod specific pentru cititorii de sex feminin, cum ar fi Analectele femeilor și Cartea pietății filiale pentru femei – versiuni rescrise ale manualelor masculine. Grupurile sociale care citeau aceste lucrări formau uneori grupuri literare pentru poezii. De obicei, femeile care locuiau în gospodărie cu bărbați alfabetizați aveau un acces mai mare la educație și la materiale de lectură. Dar, din moment ce femeile erau considerate inferioare, nu le era permis să citească în original operele clasice confucianiste, ci doar „versiunile pentru femei". Câteva curtezane au compus poezii, unele animatoare au devenit cunoscute pentru narațiunile lor originale, sugerând un anumit grad de alfabetizare. Dar nu a existat niciodată în China un mediu social al literaturii feminine, cu atât mai puțin un gen, precum cel apărut în Japonia medievală. La începutul secolului al XX-lea, doar între 1 și 10% dintre femeile din China puteau citi în funcție de regiune. Cu toate acestea, până la sfârșitul secolului acest procent a crescut peste tot la aproape 90%, ca urmare a unor programe masive de alfabetizare și de educație generală introduse de Republica Populară Chineză. (În același timp, rata de alfabetizare a bărbaților a crescut de la 30% la peste 90%.)[20]

La fel ca în celelalte părți ale lumii, genurile și practicile occidentale au inflențat lectura modernă din China, în special de la începutul secolului al XX-lea. Primul impact major asupra lecturii tradiționale a fost la sfârșitul vechii culturi și la introducerea valorilor străine, a metodei de guvernare, a producției și a capitatului odată cu răsturnarea Dinastiei Manchu de Sun Yat-sen. O schimbare mult mai revoluționară a venit odată cu înființarea Republicii Populare Chineze, în 1949, cititul fiind restricționat pentru a se conforma noii dictaturi ideologice. Cămașa de forță intelectuală s-a slăbit considerabil în ultimii ani, Republica Populară Chineză permițând pentru prima dată o diversitate mult mai mare a lecturii. Desigur, lectura în limba chineză devine din ce în ce mai comparabilă cu cea din majoritatea națiunilor libere ale lumii, deși cititul de pe internet este încă extrem de limitat.

În prezent, cititul în limba engleză pătrunde din ce în ce mai mult în

cultura chineză, iar chineza scrisă în pinyin (cele opt limbi chineze care utilizează alfabetul latin) este de asemenea în plină expansiune, modificând în mod similar obiceiurile. Cu toate acestea, „latina” din Asia de Est va continua cu siguranță să inspire și să influențeze multe secole de acum încolo, fiind una dintre cele mai mărețe și mai importante vehicule culturale din lume.

Coreea

După ce împăratul chinez Wu Di (din Dinastia Han), în timpul domniei căruia a fost descrisă pentru prima dată producția de hârtie, a cucerit Coreea, în 108 d.Hr., cultura, religia, limba și scrierea chineză au cuprins țara în mod similar cu efectul Romei exercitat asupra Marii Britanii în aceeași perioadă.[21] China a pierdut rapid Coreea de Nord, dar în Coreea de Sud-Vest cultura chineză a fost păstrată și a prosperat. Coreeni au citit mai întâi numai în limba chineză, de aceea, la început învățătura coreeană era învățătura chineză (ca în Insulele Britanice, unde toate învățăturile celtice erau învățături latine).[22] Prima dovadă care atestă scrisul în limba coreeană – fiind folosite caracterele chinezești – este o inscripție pe piatră din 414 î.Hr. Abia la sfârșitul secolului al VII-lea cărturarii coreeni foloseau un sistem de scriere oficial al cancelariei, itwu sau „lecturile funcționarilor", scrise în silabe pentru a reda sarcini oficiale de zi cu zi în limba coreeană veche, cu sintaxa aferentă limbii.

Desigur, înainte ca scrisul să fie împrumutat din China, coreeni aveau de mult o literatură orală care cuprindea poezie și cântece.[23] Odată ce literatura scrisă a dat naștere unor noi forme de exprimare, regatul nordic a preferat poveștile eroice în timp ce în cele două regate rivale, cel de sud-vest și cel de sud-est, erau citite de regulă legende lirice și cântece. Chinezii clasici au dominat în mod evident toate formele de învățătură, în special când Regatul Silla din sud-est a cucerit cele două regate în secolul al VII-lea și a deschis drumul culturii chineze și budismului să influențeze toate aspectele creativității artistice coreene. În perioada Sillei Unificate (668-935 d.Hr.), poeziile hyangga ale nobilimii, deseori compuse de preoții budiști sau de tinerii galanți, au exprimat dorul puternic al castelor budiste, fiind notate în sistemul de scriere itwu. O mare parte a literaturii epice coreene a continuat să fie scrisă în limba chineză, fiind utilizate caracterele chinezești. (Acest lucru se petrecea în momentul în care în Insulele Britanice poveștile epice ale anglo-saxonilor, galezilor, scoțienilor, a celor din Cumbria, al cornicilor, al irlandezilor și ale altora au fost scrise în limba latină.)

Dinastia Goryeo (935-1392), care a urmat după Silla Unificată, a continuat tradiția poeziilor hyangga, care, între timp, deveniseră un imn formalizat. Poeții din acea perioadă au creat pyŏlgok („cântec special”), forma literară reprezentativă a epocii, destinată spectacolelor, urmată de poezii sijo și de opere epice majore în limba coreeană: folclor, legende, mituri și istoria budismului și a templelor venerate.[24]

În Evul Mediu timpuriu au existat noi presiuni sociale în Coreea, forțând o reevaluare a cerințelor țării față de citit. Acesta a fost momentul în care, în anii 1200, tipografii coreeni au inițiat prima exploatare serioasă a invenției chineze, a tiparului cu caractere mobile.[25] Deja în 1403 – generația de dinaintea lui Gutenberg din Germania – tipografii coreeni foloseau tiparul cu caractere mobile din metal. O astfel de inovație și invenție a fost rezultatul unei încercări de a descoperi modalități mai convenabile de a transmite limba coreeană prin greoaia scriere chineză sau bazată pe chineză, care nu se potrivea limbii coreene.[26] Odată cu elaborarea alfabetului coreean hangul în 1446, sub domnia regelui Sejon, a apărut prima metodă pentru a redacta în mod adecvat opere literare în limba coreeană. Tocmai la acea vreme cărturarii renascentiști din Europa se îndepărtau de limba latină, întorcându-se la propriile limbi vernaculare.

Până în acea perioadă, cititorii căutau o gamă largă de opere literare tipărite. La începutul Dinastiei Joseon (1392-1598) se citea poezie cu mare entuziasm. Deși au fost tipărite și poezii mai lungi în noul alfabet hangul pentru a demonstra practicabilitatea acestuia ca modalitate de expresie literară, cărturarii s-au opus vehement, iar acceptarea pe deplină a alfabetului hangul a venit abia în secolul al XX-lea. Odată cu perioada târzie a Dinastiei Joseon, lansată de invazia japoneză a Coreii din 1597, poezia a cedat din ce în ce mai mult loc prozei, reflectând priorități și sensibilități aflate în curs de schimbare: plasându-se departe de acceptarea incontestabilă a autorității față de un idealism pragmatic care a inclus pentru prima dată și oamenii de rând din Coreea.[27] Romanele tradiționale erau adresate femeilor, iar scriitori au început să compileze antologii și narațiuni, studiind analitic trecutul pentru a crea o nouă apreciere a unicei identități coreene.

Odată cu reformele din 1894, Coreea a intrat într-o tranziție prelungită de la lectura tradițională (lecturi sino-coreene indigene) la

cea „modernă” (occidentală).[28] Au fost create chiar și genuri literare complet noi, cum ar fi sinsosŏl sau „romanul nou”, pentru a sprijini această schimbare revoluționară. Proza a început să eclipseze poezia aproape în întregime. De la sfârșitul anilor 1930, literatura coreeană nu numai că semăna cu literatura internațională occidentală, ci a atins cea mai înaltă calitate pe acest teritoriu împrumutat, oglindind în special poezia, povestirile și romanele internaționale în toate stilurile și abordând toate temele contemporane.

La apogeul celui de-al Doilea Război Mondial, japonezii, care au anexat Coreea în 1910, au interzis limba coreeană. Materialele de lectură în limba coreeană au fost în totalitate citite clandestin, fiind pusă în pericol viața cititorului. După război, divizarea Coreei în Coreea de Nord comunistă și Coreea de Sud capitalistă a separat lectura în conformitate cu cele două ideologii. Lectura în Coreea de Sud era acum restricționată doar de forțele pieței capitaliste. Dar în Coreea de Nord, fiind instaurat un control a tot ceea ce se publica, era permis accesul numai la subiecte autorizate cum ar fi știința și tehnologia, acestea fiind accesibile doar unor grupuri restrânse de experți selectați. Coreenii ar putea citi gratuit și fără restricții doar în cazul unei reunificări a celor două țări.

Există o lecție importantă de învățat din lectura în limba chineză și coreeană. Spre deosebire de cele petrecute în Europa în perioada medievală târzie, lectura nu a generat în niciuna dintre țări o piață comercială, o breaslă a tipografilor, nici un sinergism al comerțului și al producției, nici o îmbogățire financiară și nu a determinat nici un progres al societății. Inițiativele de tipărire pe scară largă au rămas dreptul statului sau al patronilor bogați, iar această situația a persistat până relativ recent (și încă persistă în Coreea de Nord). În Coreea secolului al XV-lea, regele Sejong Cel Mare din Joseon a interzis vânzarea cărților tipărite în alfabetul hangul la palatul regal, distribuind câteva sute de exemplare ale unei ediții doar în rândul înalților prelați și al maeștrilor cărturari, care erau considerați vrednici pentru a primi astfel de informații. Adevăratul potențial al tiparului cu caractere mobile nu a fost recunoscut de niciuna dintre țări.

Desigur, tipărirea cu ajutorul tiparului cu caractere mobile nu era practică și era greoaie în cazul caracterelor chinezești. Dar nu și cu alfabetul hangul, noul alfabet coreean care fusese inventat special

pentru a exploata tipărirea cu caractere mobile din metal. În Europa, centrele de copiere răsăreau peste tot, susținute de investitorii care obțineau profituri remarcabile. Crescând producția, scăzând prețurile cărților și satisfăcând cererea clienților, tipografii europeni au încurajat și mai mult cititul, fapt care a avut ca rezultat un nivel mai înalt de alfabetizare și o dezvoltare socială concomitentă. Dar în Asia de Est acest lucru nu a avut loc. Producția de literatură a rămas monopolul curții regale și al elitei feudale. Constrânși de ierarhii rigide, chinezii și coreenii, chiar mai puternic decât japonezii, au eșuat în a înțelege beneficiile tipăririi. În Europa a avut loc o „revoluție a cititului" din cauza celor două aspecte: tipărirea cu ajutorul caracterelor mobile din metal și baza capitalistă pentru a o exploata. În Asia de Est nu a avut loc o astfel de revoluție: tradiția a prevalat, fiind în cele din urmă abandonată cu reticență în secolul al XIX-lea și la începutul secolului al XX-lea ca urmare a intruziunii și a industrializării occidentale.

În acea perioadă era deja prea târziu pentru a revoluționa societatea din Asia de Est prin cuvântul scris, așa cum se întâmplase cu câteva secole mai devreme în Europa. Când a sosit într-un final, a fost impusă de străini. Deși China și Coreea au inventat, implementat și îmbunătățit semnificativ tipărirea, Occidentul a fost cel care a valorificat invenția și, prin ea, a modelat lumea pe care toți ceilalți au fost apoi obligați să o urmeze dacă doreau să se întreacă.

Japonia

Cea mai veche literatură din Japonia cuprindea waka, sau cântece despre război, dragoste și băutură care inițial nu au fost scrise. Înainte de a scrie, primii cititori ai insulelor probabil că au scandat înregistrări ale informațiilor codificate sub forma unor noduri precum cele din sudul insulelor Ryukyu, un sistem cunoscut din Asia până în America.[29] Odată ce chinezii Han au invadat Coreea, în anul 108 d.Hr., scrierea cu caractere chinezești a fost răspândită într-un cerc foarte restrâns de curteni japonezi, caractere care apăreau pe o serie de artefacte împrumutate, cum ar fi oglinzile din metal, de-a lungul primelor câteva secole d.Hr. În secolele următoare, cultura și literatura chineză a impresionat foarte puternic, începând să fie influentă în aceeași perioadă în moduri care încă sunt neclare. Se presupune că împăratul Ojin (a domnit între 380-95 d.Hr.) a cerut ca prințul moștenitor să învețe cu ajutorul a doi cărturari coreeni printre altele despre scrierea și literatura chineză.

Când, la mijlocul secolului al XVI-lea, budismul a devenit religia oficială a Japoniei, din cauza acestui stimul sino-coreean, scrisul în limba chineză a pătruns în domeniile societății japoneze de dincolo de cele curtenești și a început, de asemenea, să inspire zone geografice mai extinse ale insulelor. Acum, pentru a-și continua studiile budiste, cărturarii japonezi mergeau adesea în pelerinaje în China. (Acesta a fost momentul în care călugării celtici și anglo-saxoni călătoreau în Galia și Italia pentru a studia părinții Bisericii.) În 645 d.Hr., Japonia a înființat în cele din urmă o administrație centrală confucianistă, care a înflorit timp de peste cinci sute de ani. În timpul acestei ere, Japonia a instituționalizat scrisul în limba chineză, adaptându-l în așa fel încât să redea sunete din limba japoneză veche.

S-a născut civilizația istorică japoneză.

În japoneză, yomu („a citi”) denotă și „a citi cu voce tare, a recita, a repeta, a preamări, a înțelege, a realiza, a compune”. Conceptul original a îmbrățișat în mod clar oralitatea prin intermediul căreia

toată lectura era cu voce tare – cuvântul rostit era atât vizibil, cât și audibil – și waka veche orală a fost intercalată cu cea mai veche proză scrisă în limba japoneză. Totuși, până la sfârșitul secolului al VI-lea, lectura din Japonia a rămas lectura în chineză.

La acel moment, ca expresie a privilegiului indigen, japonezii au început să utilizeze caracterele chinezești pentru a compune descrieri ale Japoniei. În Kojiki (Cartea lucrurilor vechi, 712 d.Hr.) au fost înregistrate, de exemplu, mituri antice transmise pe cale orală, la fel și povești istorice faptice, aceasta fiind fundația literară a Japoniei. Nihongi (Analele japoneze, 720 d.Hr.) a fost prima lucrare oficială despre istoria insulelor, urmând modelul chinezesc în ceea ce privea limba și structura și oferind informații în ordine cronologică despre genealogia imperială începând de la concepția mitică până în anul 679.[30]

Dar japonezii și-au prețuit și propria formă unică de poezie lirică, în care era juxtapus un șir scurt de silabe cu unul lung, accentuând în acest fel nu rima, ci ritmul. Între anii 75 și 800 d.Hr. deja fusese scris cu caractere chinezești Man'yōshū (Colecție de zece mii de frunze), care cuprindea aproximativ 4500 de waka. Deși rugăciunile ritualice aparținând șintoismului au fost notate în Engishiki (927), cultura și limba chineză încă predomina. Din secolul al VI-lea până în cel de-al IX-lea, ambasadorii japonezi au adus arta și literatura chineză înapoi în Japonia, unde toată cultura a fost treptat modelată de idealul chinezesc. Lectura japoneză a fost inspirată și perpetuată nu de șintoismul indigen, ci de budismul străin.

În acest sens, un text în japoneză nu se adresa unui om, ci, la fel ca în China, unui cititor divin. De exemplu, în 763, împărăteasa Koken a învins adepții confucianismului și, reocupând tronul cu noul nume de Shōtoku, a ordonat producerea unui milion de dhārāni, sau amulete budiste, sub formă de suluri tipărite (gravuri în lemn) și distribuirea acestora în zece mari temple japoneze drept mulțumire către divinitate.[31] Nici un sul nu a fost menit să fie „citit". Actul de a dărui un text oferea siguranța obținerii unei favori din partea divinității. Se credea că, cu cât mai multe copii erau oferite, cu atât mai plăcut era răspunsul divinității. A fost nevoie de șase ani pentru a fi finalizat acest proiect. În mod ironic, nici o persoană nu l-a citit la sfârșit. Cea mai mare întreprindere tipografică din Antichitate nu a avut nici un efect asupra tipăririi, a literaturii sau asupra cititului din Japonia.

Desigur, după aceasta nu au fost tipărite alte lucrări în insule timp de alte două secole.

În secolul al XI-lea, nobilimea din Heian-kyō (astăzi Kyoto) a produs în mod regulat tiraje de la unul la o mie de exemplare de rugăciuni pentru morți sau pentru ploaie. Din nou, acestea au fost pur și simplu oferite la temple, pentru a fi citite doar de zei. La fel cum a observat călugărul japonez Ennin pe muntele sfânt al Chinei, Wu Tai Shan, tirajele uriașe nu erau neapărat dovada unui număr mare de cititor, în ciuda numărului de zeități alfabetizate.

Cu toate acestea, până în secolul al XI-lea, unele temple din jurul municipiului Nara tipăreau și texte budiste care serveau ca materiale educaționale pentru călugări, o chestiune privitoare la lectură din ce în ce mai frecvent întâlnită. Literatura din Japonia se dezvoltase considerabil până în acel moment. În 894, guvernul japonez din noua capitală Heian-kyō a încheiat oficial relațiile cu China și a început să dezvolte în mod conștient o identitate specific japoneză. Cuprinzând un amestec de elemente chinezești și japoneze indigene împrumutate, aceasta a fost o nouă cultură hibridă, în mare parte rezultatul lecturii în chineză, care a devenit majoritară sub regentul Fujiwara no Michinaga, la sfârșitul secolului al X-lea. Totuși, începând aproximativ cu anul 900, monogatari (basme, povestiri și povești istorice japoneze) erau scrise și ele în proză și distribuite pe scară largă în insulele japoneze.[32] Faptul că au devenit un gen major care a dominat scena literară timp de multe secole s-a datorat femeilor din Japonia.

Majoritatea femeilor din Japonia antică aveau vieți scurte și dificile. Așa cum a scris istoricul Ivan Morris: „Marea majoritatea a femeilor [din Japonia]... munceau din greu pe câmp, erau supuse la tratamente dure de către bărbații lor, au dat naștere multor copii la o vârstă tânără și au murit de tinere, fără să se fi gândit la independența materială sau la plăcerea culturală, la fel cum nu s-ar fi gândit la posibilitatea de a merge pe lună”.[33] Dar până în secolele X și XI d.Hr., un procent foarte mic de japoneze – cele de la curtea regală – trăiau vieți destul de diferite. Acestea nu erau doar „privilegiate”, în sensul grecesc sau roman al cuvântului: erau nepământene. Au locuit în grupuri restrânse, izolate aproape în totalitate, urmărind doar cele mai sofisticate activități, cum ar fi muzica și caligrafia. Fiecare zi era cuprinsă din monotonia activităților prescrise. Fiindu-le interzis limbajul și învățăturile bărbaților și fiindu-le rareori permis privilegiul

conversației orale, acestea comunicau în principal prin intermediul scrisorilor.

Cu toate acestea, astfel de femei au reușit să dobândească cunoștințe generale și să elaboreze modalități speciale de a împărtăși aceste cunoștințe, de obicei în secret. Femeile de la Curte nu erau private de educație; într-adevăr, li s-a permis să se delecteze cu o libertate surprinzătoare, cu condiția să o facă cu o aparentă pasiune, păstrând impresia de „detașare blândă", acel ideal la care trebuiau să aspire toate femeile de la Curte din Japonia. Aparența era totul, nu realitatea. Pe atunci, femeile puteau recurge la mascarade elaborate pentru a-și ascunde adevăratele activități, care erau adesea contrarea regatului curtenesc, dominat de bărbați.

Multe dintre lungile și plictisitoarele ore ale femeilor aflate în marile palate întunecate ale Japoniei medievale au fost petrecute citind cu voce tare celorlalte femei sau ascultând celelalte femei citind. Deoarece majoritatea genurilor literare erau sub dominația bărbaților, femeilor le erau interzise; nepermise erau și caracterele chinezești fiind, din nou, un privilegiu acordat în exclusivitate bărbaților. Și astfel, femeile de la Curte și-au însușit semnele silabice kana – utilizate până atunci ca glosă pentru pronunția caracterelor chinezești – care au devenit apoi sistemul de scriere al femeilor. Tocmai acele genuri literare pe care cărturarii confucianiști și învățăturile budiste le-au desconsiderat (adică divertismentul ușor) au devenit acum genurile pe care femeile de la Curte au început să le acceseze în mod liber în închisoarea lor culturală.

Această diviziune pe baza genului a ajuns să împartă în două lectura japoneză. Existau acum două ramuri de lectură incompatibile: ramura publică, tumultuoasă, a filosofiei, religiei, științei, geografiei și a basmelor eroice și ramura privată care consta din ficțiune, trivialitatea domestică și transcendența unor femei aparte. Fiecare ramură și-a menținut nu numai limba separată, una folosind cuvintele și gramatica bărbaților, cealaltă a femeilor (o particularitate a limbii japoneze care există și în zilele noastre, deși la un nivel mult mai redus), ci și propriul sistem de scriere, bărbații folosind caracterele chinezești, iar femeile semnele „lor" silabice kana. Formularea unui subiect al unei ramuri cu utilizarea sistemului de scriere a celeilalte nu doar că a fost inacceptabilă din punct de vedere social, ci ar fi fost imposibilă din punct de vedere lingvistic, atât de puternică a fost diviziunea pe baza

genului.

În acel moment, femeile de la Curte au început să-și scrie propria literatură. A fost o literatură exclusiv feminină care ieșea din acest sistem de scriere uzurpat de gen, devenind cunoscut sub numele de oona-de sau „mâna femeilor". De fapt, bărbații au respectat foarte tare oona-de: la fel ca muzica, dansul și ceremonia ceaiului, a fost perceput ca o demonstrație politicoasă a curteniei feminine și a supunerii – ceva care a flatat și a onorat bărbatul care le-a ținut în palma lui, susținând astfel statu-quo-ul, ierarhia puterii. Într-adevăr, bărbații aristocrați, în timp, se așteptau ca femeile lor să poată stăpâni compunerea, caligrafia, cititul cu voce tare și interpretarea poeziilor.

Utilizând sistemul de scriere oona-de, femeile japoneze au creat în cele din urmă nu doar propria limbă scrisă, limba specială, rafinată, pe care bărbații nu au avut voie să o vorbească, ci și propriul corpus literar, propria bibliotecă pentru femei. Acest fenomen social a produs unele dintre cele mai grandioase literaturi din lume, rafinarea unică a unei reinterpretări japoneze, deja de cea mai înaltă calitate, a celor mai bune opere din China. Odată cu dezvoltarea continuă a oona-de, scrierea jurnalelor și a eseurilor a înflorit aproape în exclusivitate în mâinile femeilor. Cea mai veche lucrare scrisă de o femeie de la Curte, documentată din perioada Heian (794-1192), este Jurnalul unui sfârșit de vară, în care autoarea, scriind la persoana a treia, relatează succesiv zilele melancolice:

„Pe măsură ce treceau zilele plictisitoare, ea citea vechile romane și pe cele mai multe dintre ele le considera colecții ale unor invenții grosolane. Poate, și-a spus ea, povestea existenței sale obositoare, scrisă sub forma unui jurnal, ar putea atrage un anumit grad de interes. Poate că ar putea chiar să răspundă la întrebarea: este aceasta o viață potrivită pentru o doamnă născută într-o familie de nobili?"[34]

Acesta era efectul terapeutic al literaturii femeilor din perioada Heian: imaginea comună drept confirmare a validității existențiale. Aceste deținute de la palat nu mai sufereau în solitudine pentru că aveau acum, prin intermediul literaturii, o voce colectivă care le încuraja și le liniștea, diminuându-le agonia. Vocea s-a răspândit și a unit multe persoane, ajungând să caracterizeze un întreg segment al societății japoneze.

Alte lucrări proeminente ale epocii au inclus Kagerō Nikki (cca 974) și Izumi Shikibu Nikki (Jurnalul doamnei Izumi Shikibu, cca 1010). În jurul anului 1000, Sei Shōnagon a compus primul zuihitsu, unul dintre bogățiile literare ale Japoniei, Makura no Sōshi (Cartea pernei), o colecție sensibilă și viu colorată de observații critice amuzante despre viața de zi cu zi a japonezilor. Sei Shōnagon a prezentat în fragmentul următor genul epistolar la fel de popular:

„Scrisorile sunt destul de banale, totuși, ce lucruri splendide sunt! Când cineva se află într-o provincie îndepărtată și își face griji [pentru el/ea], și apoi ajunge o scrisoare, o persoană se simte ca și când l-ar fi văzut [față în față] pe cel pentru care se îngrijora. Și este o alinare să-ți așterni sentimentele într-o scrisoare – chiar dacă știi că aceasta încă nu a ajuns."[35]

Cu toate acestea, monogatari-le scrise de femei au fost, fără îndoială, cele care au pus în lumină viața la curte în epoca Heian din Japonia. Foarte faimoasă este inegalabila Genji Monogatari (Povestea lui Genji), scrisă în jurul anului 1000 de doamna Murasaki Shikibu. Prezentând din punct de vedere psihologic aventurile amoroase ale prințului Genji și ale fiului său iubit, dar nefericit, Kaoru, Genji Monogatari a fost imitată de multe ori – singurele schimbări fiind anotimpurile în care se petrec întâmplările. Psihologia este cea care contează, ierarhia curții, bârfele femeilor, ceea ce este fermecător sau supărător, plăcut sau nepoliticos, cenzura trecătoare, opinia descurajantă: „Jane Austen într-un chimono", s-ar putea remarca, un gen care nu era infinit mai subtil și mai delicat și nu fusese niciodată obținut cu adevărat în literatura occidentală din lipsă de „mătase socială".

Tipul de literatură „confesională" a lui Sei Shōnagon și nu analiza introspectivă a doamnei Murasaki despre un prinț și anturajul său a fost cel care a trezit cu adevărat curțile imperiale din acea perioadă: femei care scriau despre propriile sentimente și impresii. Subiectul despre care doreau femeile de la Curte să citească erau emoțiile. Ceva cu care se puteau identifica și pe care le puteau înțelege, în închisorile lor din bambus și mătase. Acestea nu erau lecturi pentru erudiție, inspirație, entuziasm – precum cele remarcate în cazul bărbaților. Acest tip de lectură avea ca scop auto-reflecția, substanța supremă a existenței imateriale. Atâta timp cât au fost condamnate să trăiască în lumea lor artificială și singuratică, înregistrând puțin din ceea ce se

întâmpla într-o realitate care nu le era permisă în mare parte, puteau să se îmbogățească din punct de vedere cultural singure. Așa cum a remarcat antologistul și romancierul Alberto Manguel: „lectorii cărora le este refuzată o identitate nu-și pot găsi povestea decât în literatura pe care ei înșiși o produc”.[36]

Această literatură a produs o caricatură bizară a lumii. Scrisă de femei de la Curte pentru alte femei de la Curte, în limba acestora și în propriul sistem de scriere, a confirmat și a legitimat prejudecăți, generalizări și stereotipuri ale comunității extrem de mici care a produs-o și a citit-o. Așadar, această comunitate s-a transformat într-un cerc vicios de autosatisfacție. Femeile care citeau au savurat în mod evident moftul și capriciul acestor succesiuni de impresii nesubstanțiale, disprețul revărsat față de cruzimilor bărbaților, laudele aduse familiei regale, înșelăciunile din familii și încercările psihologice, prezentând o lume cu totul diferită de cea violentă și grăbită a bărbaților despre eroi și bătălii, sau cea a formalismului rigid al tratatelor de filosofie.

Cu toate acestea, aceleași femei puteau fi și critice, dar raționale. Doamna Murasaki, de exemplu, a fost o excepție de la aparenta frivolitate și superficialitate a lui Sei Shōnagon, aceasta notând:

„Ea [Sei Shōnagon] este o femeie înzestrată, desigur. Totuși, dacă o persoană dă frâu liber propriilor emoții chiar și în cele mai neadecvate circumstanțe, dacă trebuie să încerce fiecare lucru interesant care apare, oamenii sunt obligați să o considere frivolă. Și cum pot merge lucrurile bine pentru o astfel de femeie?”[37]

Până în perioada Kamakura (1192-1333), monogatari ca gen literar presupunea atât trăsături confucianiste didactice, cât și caracteristici marțiale, devenind mai sobru, masculin, „japonez” (adică mai puțin chinezesc-curtenesc).[38] În același timp, la fel de apreciată precum jurnalele, care erau citite încă pe scară largă (precum Izayoi Nikki din 1280), era literatura de călătorie, precum Kaidoki (1223) și Tōkankiko (1243). Genul zuihitsu, conceput de Sei Shōnagon și care a reflectat atitudini comune, a devenit un element autohton până în perioada Kamakura, exprimând acum evadarea din existența tranzitorie la pacea interioară. (Zuihitsu a fost atât de consacrat încât a înflorit până în perioada Meiji, care a început în 1868).

Între anii 1350 și 1400, otogizoshi sau „volumele țărilor de basm” au devenit populare, abordând teme precum iubirea, gelozia, invidia, ura și, mai presus de toate, minunile divine, adesea puternic influențate de budism.[39] În acest moment, o serie de modele lirice – epice, cu cinci rânduri și poezia cu formă fixă – și-au câștigat popularitatea în rândul cititorilor, dar au fost apoi respinse. Din poezia cu formă fixă s-a născut haiku-ul alcătuit din 3 versuri formate din 5,7,5 silabe. O serie de poeți, în special Bashō (1644-94), Buson (1715-1784) și Issa (1763-1826), au transformat haiku într-una dintre cele mai profunde expresii literare ale lumii. Poeții care au scris haiku, călători ai Șogunatului Tokugawa (1603-1867), au prețuit și literatura de călătorie, în special Matsuo Bashō. Șogunatul Tokugawa a scos la iveală și kanazoshi: povești moralizatoare cu conținut fantastic, de multe ori incluzând povești cu fantome și traduceri ale operelor chinezești și europene (cum ar fi fabulele lui Esop, din 1664).

Tipărirea a fost secularizată și apoi exploatată pe deplin în Japonia la sfârșitul secolului al XVI-lea, începând mai întâi în Edo (Tokyo de astăzi). La fel ca în societatea europeană contemporană, clasa de mijloc care se ocupa cu comerțul își asuma o poziție dominantă, întărindu-și baza economică prin dezvoltarea legăturilor comerciale cu națiunile străine. Misionarii creștini au înființat tipografii în Kazusa (1590), Amakusa (1592) și Nagasaki (1597), tipărind mai întâi în latină, apoi cu alfabetul latin japonez (rōmaji), apoi cu caractere kana silabice și, în cele din urmă, cu caractere sino-japoneze. În 1597, împăratul Japoniei a ordonat tipărirea mai multor lucrări importante folosind caractere mobile din lemn, proces pe care shogunii Tokugawa l-au imitat pentru a tipări mai multe lucrări pentru samuraii din elită și pe care templele budiste l-au folosit și pentru scripturi.

La începutul secolului al XVII-lea, a apărut comerțul japonez cu cărți, cu mai multe profesii distincte în cadrul acestuia. Începând de la Kyoto, au fost înființate curând centre și în Osaka și Edo, fiind exploatată tipărirea cu caractere mobile din lemn. Dar tirajele trebuiau să rămână reduse (doar 100-150 de copii ale unei lucrări) din cauza miilor de caractere sino-japoneze de care era nevoie în procesul laborios. (Caracterele silabice kana, ale căror număr era atunci puțin peste 50 atât în sistemul de scriere katakana, cât și în sistemul de scriere hiragana, erau considerate încă „nevrednice” pentru a fi utilizate în lucrările științifice sau scripturile budiste.) Așadar, după ce au folosit caractere mobile din lemn timp de aproximativ 50 de ani,

tipografii japonezi s-au întors la tipăritul în masă și, la scurt timp, publicau până la trei mii de exemplare ale unei lucrări cerute în mod special de cititori, tiraj care se regăsea rar în Europa aceleiași perioade.

Centrele de copiere s-au înmulțit. Comerțul cu cărți s-a bucurat de succes. Pe măsură ce varietatea de lucrări a crescut, s-a înmulțit și clientela educată. În anul 1671, un librar putea avea 3874 de titluri diferite. (Nu exista nimic comparabil în Occident.) Prin intermediul tipografilor și al librarilor săi, Japonia se transformase într-o societate a cuvântului scris mult mai repede decât China sau Coreea.

Literatura a înflorit, stimulând cititul atât în rândul bărbaților, cât și în cel al femeilor. Spre sfârșitul secolului al XVII-lea, proza autohtonă a genului literar ukiyozoshi – volumele care descriu viața senzuală de aici și de acum (ukiyo) – a prosperat, răspunzând nevoilor sociale schimbate. Cele mai populare au fost romanele moralizatoare ale lui Ibara Saikaku (1642-1693), care abordau în proză virtuțile și viciile epocii sale. Aproape de sfârșitul Șogunatului Tokugawa, literatura științifică a devenit din ce în ce mai citită și, la opusul kangakusha, sau al autorilor chinezi, se aflau kokugakusha sau japonezii care au influențat foarte puternic scena culturală cu probleme și ideologii din Japonia. A apărut o nouă formă de proză, yomihon sau „cartea de lectură”, care a pus accentul pe învățăturile morale confucianiste folosind surse chinezești, deși adaptate. Admiratul Takizawa Kyokutai Bakin (1767-1848), de exemplu, a scris 290 de astfel de yomihon. În același timp în care Europa a dezvoltat o literatură populară bogat ilustrată, kokkeibon-ul japonez sau „cartea de bancuri” a atins frecvent o anumită calitate literară, la fel ca poveștile scrise de Shikitei Samba (1776-1824).

În timpul perioadei inovatoare Meiji (1868-1912), literatura tradițională japoneză s-a confruntat direct cu masiva intruziune occidentală. La început, Victor Hugo a fost un autor extrem de popular în traducerile japoneze, dând naștere unui nou realism în scrierea japoneză, după modelul european. Genurile tradiționale s-au pierdut la scurt timp, pe măsură ce prototipurile occidentale au ajuns să domine. La fel ca majoritatea lumii, Japonia a devenit de atunci complet asimilată cu cultura lecturii occidentale. Astăzi, scrierile tradiționale japoneze sunt percepute de majoritatea cititorilor japonezi drept curiozități ciudate sau obiecte de care oamenii se preocupă doar

în domeniul educației.

Japonia reprezintă, fără nici o îndoială, cel mai bun exemplu al istoriei privind efectul cititului asupra unei națiuni. Fără a avea o graniță comună cu China, Japonia a avut puțini vizitatori chinezi și nici o invazie chineză. Cu toate acestea, mai mult de jumătate din vocabularul japonez actual cuprinde cuvinte sino-japoneze împrumutate: adică cuvinte chinezești în fonologia limbii japoneze. Cu alte cuvinte, influența masivă a Chinei asupra limbii japoneze a fost exercitată aproape în totalitate prin intermediul cititului în limba chineză, fără ca aceasta să fie vorbită, fenomen care nu a avut loc niciodată în cazul altei limbi. Cultura japoneză „tradițională" este, de fapt, produsul lecturii în limba chineză.

Lectura japoneză invocă superlative suplimentare. Japonezii, în ciuda faptului că au de a face cu ceea ce este cu siguranță una dintre cele mai dificile scrieri din lume – două sisteme de scris separate (unul logografic străin, unul silabic autohton) utilizate concomitent în trei cazuri diferite (unul chinez, două japoneze) –, se pot lăuda cu una dintre cele mai mari rate de alfabetizare din lume (mai mare decât noi sau francezii, cu scrierea lor alfabetică mult mai „simplă") și cel mai mare consum de materiale publicate pe cap de locuitor din lume.

Japonezii sunt principalii cititori din lume.

Americile

Până la 15 tradiții distincte de scriere ar fi putut exista cândva în Mesoamerica pre-columbiană, câteva dintre acestea fiind păstrate într-o singură inscripție care a supraviețuit.[40] Scrierea dominantă, cel puțin în principalele scrieri mesoamericane, era un singur sistem logo-silabic sau „cuvânt-silabă", cu logografie (scrierea cuvintelor) și fonografie (scrierea de sunete) poziționat între tradiții și înrădăcinat în tradiții. Cea mai timpurie scriere logo-silabică mesoamericană cunoscută este cea zapotecă, care probabil a generat tradițiile mixtecilor și pe cele aztece. O tradiție olmecă târzie a inspirat în mod evident, probabil împărtășind sursa pro-zapotecă cu zapoteca, prin intermediul limbajului familiei mixe-zoquean, tradiția epi-olmecă și pe cea a mayașilor. Este posibil ca limbajul mixe-zoquean să fi inspirat poporul Paracas din Peru în primele câteva secole î.Hr. să elaboreze un tip special de scriere pur fonografică, pe care societățile andine au împrumutat-o și au adaptat-o. Un popor proto-zapotec a fost în Mesoamerica primul care a ridicat monumente de piatră cu imagini iconografice: stelele sau coloanele verticale sculptate de la începutul mileniului I î.Hr. care descriu estetic conducătorii în ipostaze contextuale simbolice. Dintr-odată, în jurul anului 700 î.Hr., pe acestea a apărut și o scriere completă, transpunând nume, denumiri de locuri și mai ales date (calendarul a avut o însemnătate socio-religioasă extrem de mare în contextul societății mesoamericane antice). Cu toate acestea, nu exista nevoia unei scrieri complete în Americi: de exemplu, contabilitatea și socotelile erau perfect gestionabile prin mijloacele tradiționale, cum ar fi sistemele de înregistrare a informațiilor sub forma unor noduri. De aceea, de îndată ce i-a fost recunoscut potențialul politic, scrierea completă a îndeplinit o singură funcție cheie în Mesoamerica: cea de vestitoare a puterii.

Deja în jurul anului 600 î.Hr. – la reduta muntelui Monte Albán și în centrele învecinate din Valea Oaxaca a Mexicului – liderii locali ai zapotecilor ridicau monumente ale căror inscripții au proclamat victorii și ale căror imagini au înfățișat sclavi torturați și sacrificați. În mod esențial, monumentele dădeau numele rivalului învins, adică

numele poporului său și data la care a fost cucerit acesta (și/sau sacrificat)[41]. Dar cine a citit de pe astfel de monumente? La început, doar cărturarii care le-au inscripționat. Ca în cazul stelelor funerare din Mesopotamia, a mormintelor din Egipt și a numeroaselor amulete tipărite ale Chinei și Japoniei, scrisul nu trebuia să fie citit. Aici, în Mesoamerica antică, scrierea etala prerogativa regală. Cu timpul însă, pe măsură ce din ce în ce mai mulți oameni au devenit familiarizați cu noțiunile de bază ale pronunției semnelor standard, monumentele au fost într-adevăr citite... și oamenilor le-a fost teamă de ele.

Majoritatea inscripțiilor zapotece sunt foarte scurte, fiind folosite puține elemente de fonografie și multe elemente de logografie, „semnele cuvintelor" fiind ușor de înțeles de către cei care nu erau familiarizați cu scrierea fonetică. Acestea erau în esență sculpturi etichetate cu nume, care aparent includeau un semn verbal, un semn care indica numele și unul care indica locul, cu semne calendaristice suplimentare. În secolele ulterioare, cărturarii zapoteci au scris codexuri colorate (cărți cu pagini numerotate, invenție romană) pe hârtie făcută din plante indigene. Printre puținele codexuri care au supraviețuit sunt registre contabile, cărți care cuprind arbori genealogici și hărți teritoriale ale domeniilor zapotecilor.[42]

Deoarece toate inscripțiile mesoamericane cunoscute cuprind numai ceea ce a supraviețuit, acestea nu reprezintă veridic ceea ce a fost odată creat. Primele tradiții ale zapotecilor, ale epi-olmecilor și ale mayașilor sunt cunoscute aproape în întregime din monumentele de piatră sculptate. Mai târziu, inscripțiile zapotecilor, ale mixtecilor și ale aztecilor au apărut în principal în codexuri pictate pe stofă, hârtie din scoarță sau piele de animal, sugerând că aceasta ar fi putut fi o tehnică de producție anterioară. Dar toată literatura antică încredințată acestor materiale a dispărut. Cu toate că informațiile privitoare la administrarea modernă a unui ținut au fost notate pe astfel de materiale perisabile, cărturarii înregistrau în inscripții monumentale doar lucrurile cele mai importante din punct de vedere social: nașterea membrilor familiei regale, căsătoriile, decesele, bătăliile, persoanele capturate și toate sacrificiile sângeroase ale conducătorilor, fiecare dintre aceste evenimente fiind datate prin intermediul unor calendare destul de complicate. Toate scrierile complete (toate scrierile care exclud pictografia) din Mesoamerica pre-columbiană au favorizat mai frecvent un sistem logografic mixt, prin care semnele reprezentau obiecte, idei sau sunete cunoscute (din

numele obiectelor cunoscute).

Scrierea epi-olmecă a fost practicată în partea mexicană a fostei civilizații olmece între aproximativ 150 î.Hr. și 450 d.Hr.[43] Dezvoltându-se probabil la nivel local dintr-o tradiție anterioară derivată din tradiția olmecă, această scriere este cunoscută în primul rând din două inscripții identificate în statul mexican Veracruz: Steaua La Mojarra din 156 d.Hr. și Statueta Tuxtla din 163 d.Hr. Descifrarea recentă a Stelei La Mojarra a dezvăluit că inscripțiile monumentale epi-olmece au perpetuat probabil o tradiție moștenită a automăririi propagandistice: inscripțiile reprezintă un rege războinic care vestește printr-un text destul de detaliat ascensiunea sa la domnie după ani de război încununați cu succes. Se pare că tradiția epi-olmecă este destul de strâns legată, în moduri încă neclare, de scrierea contemporană și mai târziu mayașă.

Ținutul mayașilor este „singura civilizație cu adevărat istorică din Lumea Nouă, cu înregistrări care datează din secolul al III-lea după Hristos.[44] Cea mai bine înțeleasă dintre toate scrierile mesoamericane pre-columbiene, scrierea mayașă, apare cel mai frecvent în inscripții monumentale, dar și pe lemn, nefrit, în picturi murale, pe ceramică pictată și în codexurile din hârtie mult mai târzii. Este chintesența tradiției americane. Începuturile limbii mayașe clasice sunt acum recunoscute a fi între 200 î.Hr. și 50 d.Hr., iar cel mai vechi text lizibil în limba mayașă, regăsit pe o bucată de nefrit care datează din aproximativ 50 î.Hr., apare într-o formă complet dezvoltată. Este organizat în coloane duble specifice care se citesc de la stânga la dreapta și de sus în jos, lângă fiecare coloană de logograme regăsindu-se o listă de identificatori fonetici (precum în cazul caracterelor chinezești). Precum scrierea epi-olmecă, scrierea mayașă este extrem de fonică, sau bazată pe sunete, ceea ce o deosebește foarte mult de ramura zapotecă a scrierii mesoamericane, care preferă utilizarea scrisului logografic sau a cuvântului scris.

La fel ca în celelalte părți din Mesoamerica, inscripțiile publice mayașe au un conținut foarte limitat, oferind detalii doar despre nașteri, desemnări de moștenitori, ascensiuni la tron, decese, războaie și alte detalii despre mărirea regatului, însoțite fără îndoială de informații calendaristice complexe. Textele sunt de prisos, în sensul că repetă aceleași evenimente în versiuni ușor modificate sau cu accent pe diferite aspecte. Aproape fiecare inscripție mayașă clasică

supraviețuitoare implică într-un fel sau altul sfera publică, trecând în piatră sau artă murală povestea personală a unui conducător local – legitimându-i astfel autoritatea. Ocazional, cum ar fi la marile centre mayașe din Tikal și Palenque, prin intermediul scrierilor publice erau proclamat sprijinul divinității pentru acei conducători care le-au comandat. Acesta era motivul predominant și al inscripțiilor din templele Egiptului Antic. Pereții mormintelor conducătorilor mayași erau în mod similar împodobite cu scrieri care îl lăudau pe decedat și realizările acestuia. La fel ca în Egipt, acest tip de scriere era destinată unui cititor divin, nu uman, fiind o literatură pentru eternitate bazată pe presupunerea că alfabetizarea cărturarilor trebuia împărtășită cu zeii omniscienți.

Cu toate acestea, rămân pierdute pentru totdeauna zeci de mii de codexuri clasice mayașe pe hârtie din scoarță și piele de animal, care conțineau narațiuni istorice și genealogii (la fel ca în codexurile mixtecilor care au urmat); consemnări vamale și comerciale, recomandări de ritualuri și multe altele asemănătoare. Biblioteci întregi cu astfel de lucrări ar fi putut îmbogăți zeci de regate – dacă codexul roman, cartea cu paginile numerotate, ar fi ajuns într-adevăr în Lumea Nouă la o dată atât de timpurie.

La popoarele zapotece, mayașe, aztece și mixtece scrisul a fost, mai presus de toate, un instrument de propagandă al guvernării. „Niciuna dintre acele societăți nu a fost «alfabetizată»”, spune Joyce Marcus, expert în mesoamericani.[45] Într-adevăr, alfabetizarea populației nu a fost niciodată dorința unui regim, deoarece cuvântul scris era puterea străjuită de un număr mic de inițiați care aparțineau elitei conducătoare. Prin urmare, „alfabetizarea nu era a tuturor, ci mai degrabă a câtorva aleși”.[46] Doar o mică parte din societatea mesoamericană a învățat să citească și să scrie, adică aristocrații care și-au obținut poziția prin moștenire și care au fost educați în școlile regale. Desigur, alfabetizarea în sine a ajuns să fie unul dintre elementele prin care se realiza distincția dintre clasa conducătoare și oamenii de rând.[47]

Mai mult decât atât, mesoamericanii antici au făcut în mod obișnuit o distincție între „discursul nobil” (adevărul) și „discursul oamenilor de rând” (minciuna) și numai discursul nobil preva și era suficient de demn pentru a fi sculptat în piatră sau trecut într-un codex.[48] Cuvântul scris era manifestarea vizibilă a discursului nobil: adevărul s-

a transformat în piatră și vopsea. Nici un om de rând nu era capabil să rostească, cu atât mai puțin să citească, acest tip de discurs. Uneori, ceea ce constituia „adevărul" discursului nobil era cu totul exagerat: de exemplu, un conducător al poporului Palenque a declarat că era descendentul unei femei care a născut la vârsta de peste 700 de ani și care a preluat funcția la peste 800 de ani. (Și evreii au consemnat povești similare despre Matusalem, Sara și alte persoane, acoperind în acest fel, în mod convenabil, lacunele genealogice „neplăcute" din cronicile orale moștenite.)

Lectura mesoamericană antică nu a făcut nici o distincție între mit, istorie și propagandă – diviziuni ale percepției probabil foarte semnificative în scrierile altor regiuni ale lumii de la acea vreme, dar cu siguranță nu și aici. Toate cele trei era unul și același lucru și au servit privilegiul regal. Din acest motiv, doar câțiva oameni au avut voie să scrie și să citească, din moment ce puțini aveau voie să dețină, să păzească și să împartă privilegiul regal. „Puterile sacre au fost obținute de acele persoane care stăpâneau cunoștințele scrisului, ale cititului și ale cărților. Aceste informații nu trebuiau împărtășite, ci mai degrabă păzite cu râvnă în cadrul sistemelor inegale de conducere. Cunoștințele au fost transmise din lumea divină nobililor care, la rândul lor, puteau interpreta și transmite mesajul către oamenii de rând."[49] Alfabetizarea populației ar fi fost un blestem pentru cei care stăpâneau cititul și scrisul: puteau împărtăși o astfel de putere numai cu cei născuți pentru aceeași viață, cu cei care puteau menține statu-quo-ul. Toate documentele și textele cuprindeau informații despre activități guvernamentale și religioase de care oamenii de rând nu aveau parte. În acest fel, cititul ca facultate dobândită și aprobată pe cale regală a susținut diviziunea dintre privilegiat și subordonat.[50]

Cu toate acestea, cu aproximativ 1500 de ani în urmă, milioane de persoane s-au întâlnit la un moment dat cu scrierea, oriunde s-au dus în Mesoamerica: pe stele funerare, picturi murale, monumente, ceramică simplă, vase funerare și multe altele. Chiar și conținutul recipientelor de ciocolată a fost identificat cu ajutorul cuvântul cacau scris pe exterior. Într-adevăr, scrierea era la fel de evidentă în Mesoamerica antică, precum era în aceeași perioadă în Imperiul Roman de peste Atlantic. Dar aceste milioane de persoane cu siguranță nu au citit și nu au scris cu ușurința și eficiența unui ofițer roman la garnizoana Viondolanda, care se afla de-a lungul Zidului lui Hadrian.

Faptul că a existat un procent extrem de mic de mayași cu adevărat alfabetizați este argumentat în principal prin faptul că, deși singurul cuvânt mayaș pentru a scrie (ocupația scribilor) este larg răspândit în rândul limbilor mayașe deoarece scribii și-au păstrat în mod evident identitatea distinctă, cititul este transmis prin multe cuvinte mayașe diferite, toate apărute după cucerire (adică după sosirea spaniolilor).[51] Deși extrem de puțini mayași erau cititori activi, mulți trebuiau să fi fost cititori pasivi. Inscripțiile publice proeminente au fost cu siguranță citite cu voce tare, astfel încât localnicii au știut conținutul acestora. Etichetele, numele și aforismele de pe urnele funerare și de pe alte recipiente trebuiau să fie cunoscute și de cei care le foloseau. Bărbații sau femeile mayașe de rând erau capabili să citească cel puțin data, evenimentele și numele principalilor protagoniști de pe stela pictată și plasată într-o piață publică, mai ales dacă existau imagini însoțitoare.[52]

Totuși, aceste lucruri erau departe de capacitatea de a citi a unui cetățean roman educat. Era o societate cu alfabetizați, dar nu o societate alfabetizată. În cel mai bun caz, lectura era o activitate marginală chiar și pentru cei mai educați nobili mayași, care reprezentau o porțiune foarte mică a societății. Nu a fost niciodată o parte integrantă a vieții de zi cu zi, așa cum a fost în Imperiul Roman contemporan.

Dacă presupunem că alfabetizarea pasivă a fost o activitate obișnuită în Imperiul Mayaș, cititul de pe monumentele inscripționate, care erau omniprezente, ar fi avut un efect imediat și profund asupra populației și a limbii locale, precum și asupra opiniei publice locale. Nu numai stelele funerare, ci și temple și palate întregi – treptele, buiandrugul și tocurile ușilor –, precum și alte monumente publice din zonele de întrunire au fost inscripționate și pictate în culori vii, vestind viețile glorioase și genealogiile puternicelor personalități mayașe. Aceasta cu siguranță nu era o „istorie faptică” în sensul modern, care ar fi fost străin psihicului mayaș: era un instrument propagandistic, utilizat pentru a declara superioritatea, a menține conducerea și a justifica omagiul.[53]

Cu toate acestea, lecturile de tot felul au inspirat societatea mayașilor. Cea mai clară indicație a existenței unor mari arhive mayașe și a bibliotecilor este statutul înalt conferit lui ah dzib, scribului mayaș.[54] Desigur, ah dzib trebuia să facă parte din casta regală, atribuțiile sale

fiind aparent considerate printre cele mai importante din societatea mayașă. Dar se știe puțin despre sarcinile zilnice ale ah dzib sau despre ierarhia profesională. Este posibil să le comparăm cu cele ale scribilor din Egiptul Antic, care par să fi îndeplinit sarcini similare în timp ce se bucurau de un respect pe măsură. Cea mai mare parte a lucrării lui ah dzib a fost realizată aparent nu pe piatră sau în tencuială, ci în codexuri din hârtie din scoarță și pe piele de căprioară, astfel, mayașii au citit în principal de pe aceste două materiale. În secolele care au urmat, tradiția scribală mayașă a continuat mai întâi prin mixteci, apoi prin scribii azteci, care, în culturile respective, se bucurau de un statut similar. Într-adevăr, rolul tradițional al unui scrib mesoamerican, împreună cu respectul de care se bucura, a persistat până în epoca colonială – adică cea a spaniolilor.

Spaniolii au avut o apreciere total diferită a lecturii mesoamericane. Au ars codexurile mayașe și au spânzurat mulți preoți și nobili care le puteau citi. Această practică a fost deplânsă în Cartea lui Chilam Balam din Chumayel:

„Nu e vorba de o învățătură bună. Cerul și pământul sunt cu adevărat pierdute pentru ei; nu au pic de rușine. Apoi, conducătorii teritoriali ai orașelor, conducătorul orașelor, profeții orașelor, preoții mayași sunt spânzurați. Nu mai există înțelegere, înțelepciunea s-a pierdut.”[55]

Foarte puține detalii se cunosc despre scrierile parțial logografice ale altor culturi mesoamericane din primului mileniu, cum ar fi „inscripțiile” pictografice/iconografice ale culturii Teotihuacán (cca 200 î.Hr. – 650 d.Hr.) sau ale culturii Ñuiñe (cca 400-700 d.Hr.) cu scurtele sale inscripții pe urne și pietre. Felul în care au fost citite aceste texte și cine le-a citit rămâne un mister.

Până în 1500, mixtecii, aztecii și zapotecii recopiau și compuneau pe codexuri de hârtie, mituri și narațiuni istorice în scene pictate, combinând mai multe pictografii cu câteva logografii: „cititul” era în esență recunoașterea imaginilor ordonate secvențial pentru a readuce la viață un spectacol oral memorat anterior. Astăzi, astfel de codexuri sunt mai mult interpretate decât citite, întrucât contextul necesar pentru citirea acestora de la un cuvânt la altul rămâne necunoscut.[56] De asemenea, nu se știe cum au fost citite lucrările de acest fel și nici ce fel de cititori s-au bucurat de ele. Multe dintre lucrările de după mayași sunt de fapt copii ale unor codexuri hieroglifice sau picturale

mult mai vechi, păstrate printr-o instituție scribală destul de similară cu cea a scriptoriei europene contemporane a mănăstirilor, a catedralelor și a reședințelor regale.

Lectura mixtecă era similară cu cititul „bulelor de dialog” regăsite în benzile desenate de astăzi: „narațiuni” istorice, genealogice și dinastice (din nou, propaganda elite conducătoare), care au cuprins cel mult un semn verbal, un semn care indica numele și unul care indica poziționarea geografică, inscripționate pe sculpturi, hârtie sau codexuri de piele.[57] Textele prescurtate ale mixtecilor puneau la dispoziție povești ilustrate cu identificatori simpli, menite să reducă ambiguitatea, să zicem, ajutând la distincția dintre mai mulți conducători sau dintre anumite orașe cucerite. Această „literatură ilustrată” a servit în mod evident ca un instrument de sprijin pentru memorie în recitarea unor texte tradiționale sau compuse recent. Aici „lectura” începe să renunțe la caracterul literar, revenind la originea sa iconografică: o simplificare care reprezintă o inversare remarcabilă a particularizării aproape universale a lecturii. (Precedând invazia spaniolă cu multe secole, anomalia sugerează că scrierea completă din Mesoamerica era mai mult o podoabă decât un element esențial, poate din cauza posibilei sale origini străine.)

S-a crezut multă vreme că literatura aztecă este doar o simplă scriere cu imagini, dar, recent, cercetătorii au demonstrat cu succes că aztecii foloseau și un sistem de scriere mixt, care includea pictografie, fonografie și logografie, precum și componente ideografice (cum ar fi numerele).[58] Este adevărat că citirea aztecă de după cucerire este dintre toate scrierile și sistemele de scriere mesoamericane cea care conține cel mai mare procent de pictografie. Cu toate acestea, fiindcă codexurile care datează după cucerire sunt foarte rare, este posibil ca majoritatea acestor producții anterioare să exploateze un procent mai mare de fonografie și logografie, aproximativ la același nivel cu cel al codexurile mixtece. Faptul că majoritatea textelor aztece de după cucerire sunt puțin mai mult decât povești ilustrate – cu subtitrări rare pe ici-colo care indică nume și locuri – dovedește o dezvoltare accelerată a proprietății orale, redând „citirea” ca un îndemn pictural din ce în ce mai simplu. Aici, textul nu mai adăpostește datele narative, ci doar cadrul lor structural. Cu siguranță nu vorbim de citit așa cum îl știm noi, nici despre cel pe care l-au cunoscut mayașii, dar seamănă mult mai mult cu mnemonica pictografică a sulurilor din scoarță de mesteacăn din tribul Abnaki din Maine, SUA, sau cu

poveștile arhitecturale ale populației cuña din Panama. Pe măsură ce „literatura” mesoamericană a devenit pictografică, legiunile scribilor nobili s-au micșorat până la o mână de recitatori obișnuiți care perpetuau tradiția aproape moartă, a cărei glorie fusese uitată de mult timp.

Se crede că mesoamericanii au fost singurii oameni din Lumea Nouă care stăpâneau scrisul și practicau cititul. Totuși, poporul andin din Peru pare să fi folosit un sistem de scriere fonografic timp de mai mult de 15.000 de ani. În cultura Paracas (cca 600-350 î.Hr.) a Anzilor aparent se regăseau diferite caractere hieroglifice care apar pe materiale textile și alte lucrări de artă în coloane verticale. Deoarece nici un element pictografic sau logografic nu este evident în scriere, vechiul cititor al culturii Paracas ar fi trebuit să învețe pe de rost valoarea sonoră a fiecăruia dintre cele aproximativ 303 semne.[59]

Este posibil ca sistemul de scriere să codifice un silabar al culturii Paracas (scriere pe silabe: pa, ra, ca și așa mai departe), care include atât vocale pure, precum și o selecție largă de structuri silabice mai complexe. Cu alte cuvinte, deși Mesoamerica a recurs în cele din urmă aproape în totalitate la pictografie și a respins consemnarea grafică a sunetelor, America de Sud, respingând pictografia în întregime, a îmbrățișat și a extins destul de devreme procedeul de consemnare grafică a sunetelor, care reprezenta calea obișnuită a scrierii aproape peste tot în lume.[60]

Civilizația Moche care a urmat (cca 1-600 d.Hr.) a transmis mesaje folosind boabe de fasole adevărate pictate cu puncte, linii paralele sau o combinație a acestora. Aparent, fiecare boabă avea o valoare fonetică specifică, pe care cititorul-destinatar era menit să o identifice și să o conecteze cu alte boabe pentru a „reconstrui” fonetic mesajul. (Aceleași boabe apar și în scenele de pe vasele de ceramică specifice culturii Moche, în special în acele contexte în care scrierea are loc în Mesoamerica.)[61] În cultura Moche B au fost folosite în același context linii curbe și modele colorate, care au fost tranformate în Imperiu Incaș (1438-1532) sub formă de patrulatere multicolore cu multe forme geometrice, având diferite orientări, menținând totuși coloanele verticale de „text”. Pe lângă anumite materiale textile, acestea au apărut și pe cupele tradiționale din lemn ale incașilor. Cine a citit astfel de teste și ce au spus aceste texte este încă necunoscut. Dar, după cum a concluzionat eminentul lingvist francez Marcel Cohen,

când a fost confruntat cu datele peruviene: „Din numărul de semne și având în vedere alinierile de pe anumite documente, reiese că o persoană se afla în fața unui adevărat sistem de scriere ideo-fonografic, precum în Egiptul Antic și în Mesopotamia”.[62]

Până la mijlocul mileniului I î.Hr., în Mesoamerica se citea cu ajutorul unui sistem mixt de scriere cu „blocuri hieroglifice” logo-silabice, aranjate în mod obișnuit în coloane verticale. Practica s-a dezvoltat și s-a răspândit. A fost adaptată pentru a se potrivi altor limbi și culturi și nevoilor aflate în continuă schimbare. Cititul s-a practicat în cele din urmă în societăți formate din milioane de persoane: erau citite registrele administrative, lista evidențelor ofrandelor, narațiuni istorice, genealogiile, calcule astronomice, prescripțiile pentru ritualuri și multe altele, majoritatea pierind odată cu cuceririle care au avut loc și cu trecerea timpului. Literatura monumentală a regiunii, inscripțiile arhitecturale care, în zilele noastre, sunt dezgropate aproape în fiecare zi, era pe atunci la fel de omniprezentă pe cât era de spectaculoasă, etalând în culori vii preeminența elitei și reprezentând vocea vizibilă a clasei agresive care a dat prioritate războiului și confruntărilor legate de statutul social.[63] Astfel de declarații publice au vizat atât persoanele care citeau pe orizontală, cât și cele care citeau pe verticală (rivalii din vecinătate și subalternii locali) în vederea legitimării și a menținerii rangului moștenit. Oriunde mergeau, mesoamericanii alfabetizați sau semialfabetizați – fie că erau zapoteci, epi-olmeci, mayași – citeau numele și cuceririle stăpânilor lor: cele două teme predominante în inscripțiile mesoamericane monumentale, de la prima utilizare a scrierii în acel loc până la sosirea spaniolilor, două mii de ani mai târziu.

În jurul anilor 900 d.Hr., inscripția monumentală a încetat. Mixtecii, aztecii și alții care au urmat au citit în mare parte codexuri de hârtie colorată sau de piele de animal care conțineau povești istorice și genealogii sub formă picturală, ca texte fonetice întregi reduse la „subtitrări” simple. Pe vremea cuceririi spaniole, epoca El Dorado a cititului era deja de mult trecută. Cucerirea a adus cu ea doar lovitura finală a morții. Începând cu secolul al XVI-lea, istoria lecturii în Mesoamerica și America de Sud a fost, desigur, istora lecturii europene (aproape în întregime a lecturii spaniole și portugheze), în alfabetul latin.

India

Peste 15% din populația Indiei este analfabetă în ziua de astăzi. Sute de limbi minoritare încă nu au o scriere prin care acestea să fie transmise. Parțial, acest lucru este din pricina caracterului oral înrădăcinat. Deși tradiția continuă a scrisului a început pe Subcontinetul Indian încă în secolul al VIII-lea î.Hr. – un împrumut din aramaică (scrierea din Valea Indului dispăruse deja de o mie de ani, fără descendenți) – oralitatea a prevalat întotdeauna. În India literatura scrisă a rămas, în general, limitată la un procent extrem de mic din populație, cu unele excepții evidente. În cele din urmă, s-a dezvoltat și aici un mare corpus de texte autohtone remarcabile. Acest lucru s-a întâmplat prin intermediul unui număr mare de limbi și scrieri care folosesc același sistem de scriere abugida, un sistem de scriere în care fiecare secvență de consoană-vocală este scrisă ca o unitate. Lectura și scrierea în India au împuternicit și au inspirat în timp nu numai întregul subcontinent, ci, odată cu răspândirea budismului, și cea mai mare parte a Asiei Centrale și de Sud-Est, inclusiv aproape toată Indonezia. Astăzi, India are una dintre „cele mai bogate și mai variate tradiții literare din lume”.[64]

Spre deosebire de China, țară conștientă de istorie, India este renumită pentru lipsa de scrieri cu caracter istoric. Până la sfârșitul primului mileniu d.Hr., mitul și istoria nu s-au diferențiat între ele pe subcontinent.[65] Acest lucru a avut în primul rând legătură cu filosofia și influența brahmanilor – casta preoților, a legiuitorilor și a cărturarilor –, precum și cu atitudini similare ale budiștilor și ale jainiștilor, care resping lumea materială, considerând-o ireală. Clasele dominante din India au citit pentru a transcende lumea, nu pentru a o documenta; intrușii musulmani au fost cei care au introdus pentru prima oară, începând cu prima parte a secolului al VIII-lea d.Hr., documentarea faptică a evenimentelor. Ca urmare, istoriografia indiană timpurie este aproape inexistentă.

Cu toate acestea, chiar actul de a citit în sine a fost zădărnicit de brahmani și de alții care, în general, considerau scrisul inferior

vorbirii. La fel ca Socrate, brahmanii au considerat transmiterea scrisă a cunoștințelor, care pentru ei a fost ceva nefiresc și inspirat de om, inferioară transmiterii orale, care era naturală și inspirată de Dumnezeu. (Brahmanii ortodocși păstrează încă această atitudine.) Într-adevăr, Vedele, cele mai vechi scrieri sacre ale hinduismului, nici măcar nu au fost scrise în mod sistematic până în a doua jumătate a secolului al XIV-lea d.Hr. Iar imperativul oral continuă să trăiască: satele indiene încă transmit și memorează oral Vedele, fără să implice scrisul, astfel încât elevii nu reușesc să înțeleagă semnificația multor cuvinte arhaice și nici nu pot accesa lucrări de referință.

Materialul de scris tradițional indian a inclus frunzele prelucrate ale palmierilor, precum și scoarța de mesteacăn, bumbacul și mătasea de anumite dimensiuni; cărturarii au scris pe fâșii de lemn sau de bambus, la fel ca în China. Indienii din nord și din centru au scris cu cerneală, folosind un stilou din stuf. Indienii din sud au crestat litere cu un vârf de trestie, apoi au frecat inscripția cu un pigment negru făcut din funingine pentru a scoate în evidență literele.[67]

Până relativ recent, cea mai mare parte a literaturii indiene era aproape exclusiv masculină, limitată la eruditi și scrisă în limbi arhaice pe care indienii nu le mai vorbeau, la fel cum ar fi dacă am scrie lucrările noastre de cultură numai în engleza veche regăsită în Beowulf din secolul al VIII-lea. Odată ce Raj (guvernul britanic care a rămas acolo până în 1947) a pus stăpânire pe India, a început să înflorească un tip de literatură occidentală scrisă în limbile de zi cu zi ale popoarelor indiene. Cu toate acestea, prăpastia dintre cititul „corect” și cel „impropriu” a rămas la fel de mare precum fluviul Gange. Cel „corect” era arhaic, religios și științific, în timp ce cel „impropriu” era temporar și popular (reviste, jurnale, ziare, romane, cărți cu povești) sau funcțional (scrieri birocratice, administrative, comerciale etc.).

În rândul cele două clase superioare, brahmanii și nobilii din casta Kșatriya, sau conducătorii și militarii din regiunea centrală a Imperiului Maurya (secolele IV-II î.Hr.) și din Imperiul Gupta (secolele IV-V d.Hr.), alfabetizarea pare să fi fost universală.[68] Alfabetizarea răspândită a distins de asemenea castele Vaisya (comercianții, meșteșugarii și o parte din țărănime) de rang mediu. Aceste trei clase superioare au avut acces legal la majoritatea scrierilor hinduismului, budismului și jainismului. Castei Sudra, casta servitorilor și a

muncitorilor care reprezenta ce-a de-a patra clasă, nu îi era permis să audă Vedele recitate în sanscrită. Atât cei din casta Sudra, cât și cei din casta celor de neatins, de rang inferior, erau aproape în întregime analfabeți în nordul vechi și medieval al Indiei. Cu toate acestea, după dinastia Maurya, celor din casta Sudra li s-a permis să studieze epopeele și să citească literatura vernaculară religioasă. Prin contrast, primele regate Tamil din sudul Indiei, din secolele I-IV d.Hr., și-au onorat poeții sudra și pe cei din casta celor de neatins, la fel și regatele Tamil în dinastia Chola din secolele X-XII d.Hr.

S-a estimat că până la jumătate dintre toți bărbați, și probabil o cincime sau o șesime din toate femeile, erau alfabetizați în perioadele de mare prosperitate ale regiunilor nordice și sudice ale Indiei, bazate atunci pe sistemele de irigație.[69] Aceasta reprezintă o rată de alfabetizare care a fost atinsă în Europa și America de Nord abia în secolul al XIX-lea. Iar în secolele XVI-XVIII, chiar înainte de a fi îngenuncheate de britanici, micile regate din Kerala aflate în vârful sud-estic al subcontinentului și care prosperau grație agriculturii și a comerțului, ar fi putut atinge rate de alfabetizare chiar mai mari.

Cei din societatea hindusă care cunoșteau sanscrita erau aproape exclusiv bărbați „bine integrați... și cu puține dintre complexitățile psihologice ale omului literat modern; motiv pentru care angoasa spirituală a lui Cowper, căutările inimii lui Donne și pesimismul social al lui T.S. Eliot sunt complet absente".[70] O astfel de satisfacție de sine uniformă caracterizează majoritatea literaturii tradiționale indiene (pre-occidentale), oferind titlului generic de „literatură indiană" posibilitatea de a cuprinde o familie de mai multe literaturi individuale, cum ar fi literatura în bengaleză, gujarati, hindi, hindustană, kannada, marathi, pali, prakrit, sanscrită, tamilă, telegu, vedică și multe altele.[71] De exemplu, Vedele cuprind cea mai veche literatură orală religioasă în limbile indiene de origine indo-europeană, compusă între 1500 și 1200 î.Hr., și notată în cele din urmă în dialectele arhaice în primele secole î.Hr. În funcție de întrebuințările acestora, Vedele sunt împărțite în diferite categorii, cum ar fi colecțiile de cântece și zicători (Samhita), textele în proză (Brahmana), discursurile teologice (Aranyaka), învățăturile secrete (Upanishad), manualele pentru cult și de drept (Sutra) etc. Au ajuns să reprezinte literatura limbii sanscrite, care a fost mai apoi transmisă în multe scrieri diferite.

Cu toate acestea, literatura în limba sanscrită – limba principală a literaturii și a științei, așa cum a fost stabilit de gramaticianul indian Pāṇini în secolul al V-lea și al IV-lea î.Hr. – a inclus nu numai literatura vedică, ci și comentariile în proză și în versuri ale Vedelor, celebrele epopei (Mahābhārata, Ramayana), tratate lingvistice, eseuri politice etc. Drama în sanscrită a început să se dezvolte din secolul al II-lea î.Hr., atingând apogeul între secolul al V-lea și al VIII-lea d.Hr. Poezia a înflorit începând din secolul al XI-lea și până în secolul al XII-lea d.Hr. Narațiunile în această limbă au avut o influență puternică în afara Indiei, în timp ce influența literaturii științifice în sanscrită, care a fost voluminoasă, continuă până în zilele noastre.

Literatura în sanscrită, în ciuda tuturor celor menționate, este doar una dintre zecile de familii de literatură indiană. În bengaleză, limbă în care literatura a început cu învățături budiste din secolul al X-lea d.Hr., poezia vishnuitică, prin care era lăudată zeitatea hindusă Vishnu, a prosperat în secolul al XIV-lea, după care marile epopei în sanscrită au apărut în bengaleză. Poezia shivaitică, elogiul zeului hindus Shiva, a atins apogeul în 1589 cu opera lui Mukundaram Kabikankan, Chandi-kavya. De la începutul secolului al XIX-lea, literatura bengaleză, la fel ca numeroase alte literaturi indiene aflate sub dominație britanică, s-a modelat după practicile și gusturile britanice și occidentale.[72]

Odată cu introducerea învățământului general în India, în secolul al XX-lea, rata de alfabetizarea a crescut puternic, declanșând acele manifestări ale lecturii pe care majoritatea europenilor le-au experimentat deja la sfârșitul secolului al XVIII-lea. Ziarele, revistele, jurnalele, romanele, cărțile de non-ficțiune, cărțile pentru copii (multe în limba engleză) sunt acum modele comerciale populare din subcontinent. Acest lucru va determina fără îndoială accelerarea alfabetizării, la fel cum s-a întâmplat în Europa și America de Nord cu două secole în urmă. A apărut computerul personal și internetul, care transformă la o viteză mare obiceiurile de citit din India, în special în metropole.

La începutul mileniului al III-lea d.Hr., Subcontinentul Indian are cel mai mare număr de scrieri din lume și, alături de Africa, de analfabeți. Soluțiile pentru remedierea handicapului regional sunt deja în curs de desfășurare, deși disproporționate din cauza inerției sociale înrădăcinate în zonele rurale din India. Accelerarea globalizării și

utilizarea computerului personal va aduce cu siguranță reducerea sutelor de scrieri din India. Limba engleză este din ce în ce mai des utilizată, atât în vorbire, cât și în scris, pentru a promova crearea identității naționale a Republicii Populare, prevestind un bilingvism universal care cu siguranță va afecta în viitor obiceiurile de lectură ale subcontinentului. Desigur, un răspuns justificat la o astfel de intruziune masivă trebuie să fie recunoașterea și aprecierea crescândă a indienilor față de vechimea și bogăția literaturii lor tradiționale și față de cultura indiană pretențioasă care a prosperat înainte de dominația britanică.

Luând în considerare istoria lecturii non-occidentale, pot fi obținute lecții valoroase. În primul rând, cititul poate îmbrăca veșminte extraordinar de diferite. Și au existat mult mai multe culturi complexe de lectură decât cele cu care se putea lăuda vechiul Occident – punând recitările noastre grecești, evreiești și romane în lumina lor adevărată și modestă. Există, de asemenea, perspective de implicație universală. De exemplu, alfabetizarea crscută din China și India, cel puțin în metropole, a determinat distincții între principalele ramuri ale cunoașterii, destul de asemănătoare cu cele din Occident.[73] Totuși, aceste distincții comune au permis existența caracteristicilor regionale, cu variate accente locale.

O considerație a lecturii la nivel global poate să dezvăluie și modul în care procesează creierul uman actul cititului. Cititul nu este o funcție cerebrală constantă: rețelele sunt în conformitate cu tipul de scriere citit. În cazul limbii japoneze, de exemplu, o persoană își poate pierde capacitatea de a citi caracterele sino-japoneze kanji în urma unei leziuni cerebrale, deși aceasta își păstrează capacitatea de a citi semnele silabice (sau invers). În mod clar, kanji și kana sunt disociate unul de celălalt din punct de vedere neurologic. La fel de semnificativ este faptul că nu există dovezi cu privire la o astfel de perturbare între cele două tipuri de kana (hiragana și katakana), care îndeplinesc funcții separate în lectura japoneză; deși sunt două scrieri silabice separate (dar nu și sisteme de scriere separate), acestea par să fie codificate de creier drept o singură unitate.[74]

Acest lucru sugerează diferențe importante în procesarea neuropsihologică a scrierilor și a sistemelor de scriere în general. Din acestea se poate probabil generaliza că, în întreaga lume, scrierile diferite, dar înrudite – cum ar fi scrierile alfabetice aferente din

greacă, latină, runele germanice și Oghma – sunt procesate în mod similar în creierul uman, în timp ce sistemele de scriere (logografice, silabice, alfabetice) se disting unul de celălalt și sunt prelucrate diferit. Citind în special caractere chinezești sau sino-japoneze, imaginea grafică a cuvântului este aparent stocată în memorie, ca parte a procesului de recuperare lexicală. (În schimb, caracterele silabice kana bazate pe un sunet pur japonez trebuie combinate pentru a forma un concept.) Într-adevăr, citirea unor astfel de caractere pare să se bazeze mult mai mult pe capacitatea creierului de a vizualiza imagini decât se bazează recuperarea „cuvântului întreg” în cazul lecturilor silabice și alfabetice.

Cu toate acestea, de cealaltă parte a globului, „ochiul de pergament” al Europei a avut parte de un curs complet diferit, unul care, în cele din urmă, urma să provoace și să schimbe lumea lecturii.

Abate de Teocrit ținând un ghiveci cu flori în timp ce își citește

propria operă, Liber florum (sfârșitul secolului al XI-lea);

ilustrația datează din timpul vieții lui Teocrit, astfel încât portretul este contemporan, o raritate – înfățișând un autor viu citindu-și propria operă acum 900 de ani.

Lectura pe pergament

Eroul romantismului francez din secolul al XII-lea, Yvain, intră într-o grădină a castelului, după care:

oit apoié desor son cote

un riche home qui se gisoit

sor un drap de soie; et lisoit

une pucele devant lui

en un romans, ne sai de cui;

et por le romans escoter

s'i estoit venue acoter

une dame; et s'estoit sa mere,

et li sires estoit ses pere...[1]

(„A văzut sprijinit pe tunică un om bogat care zăcea pe o bucată de mătase și în fața lui o fecioară citea cu voce tare dintr-o poveste de dragoste, nu știu a cui. Și pentru a auzi povestea, venise acolo o doamnă, și aceasta era mama ei, iar lordul era tatăl ei.")

Ascultatul și cititul. Despre acestea era vorba în lecturile medievale. Dacă grecii și romanii antici citeau în limba papirusului, care susținea în mod clar prerogativa orală, atunci europenii medievali, chiar și domnișoarele adolescente, citeau cu ochiul de pergament. Adică, recunoscând încă valoarea oralității, acum apreciau legitimitatea egală a cititului personal în societate, și astfel „au unit ochiul cu limba". Într-adevăr, perioada medievală este caracterizată de ciocnirea și întrepătrunderea oralității și a scrierii"[2] pe măsură ce alfabetizarea s-a extins treptat pentru a include și, mai apoi, pentru a domina Europa de Nord, care fusese până atunci orală.

Cu anumite excepții, cititul medieval era în mare parte încă o activitate colectivă. În grădini luminate de razele soarelui și în săli aglomerate, cărți romantice și epopei – citite cu voce tare nu numai de servitorii și sclavii gospodăriei, ci și de membrii propriei familii – au încântat nobilii și pe doamnele lor. Pasajele biblice erau citite cu voce tare la slujbe și călugărițelor și călugărilor aflați la masă. O prelegere universitară era exclusiv o lectio, o lectură publică. Și, la fel ca în Roma antică, o carte „publicată" era cea care fusese citită cu voce tare în public. Aproape fiecare public cititor din Evul Mediu era un public căruia „i se citea".

Existau multiple motive. În primul rând, societatea comunală a mănăstirilor și a castelelor, a orașelor mici și a satelor a forțat oamenii să-și petreacă aproape fiecare oră din viață în grupuri; o persoană era rareori singură. De asemenea, în majoritatea regiunilor, probabil o persoană din o sută era alfabetizată. Cărțile erau mult prea rare pentru a deține o copie personală. Și, poate cel mai important era faptul că tradiția nativă își dorea ca poveștile și lecțiile (caracterul oral sau scris nu făcea nici o diferență) să fie ascultate în mod colectiv.

Lectura în privat, independentă, nu a fost niciodată modalitatea obișnuită de a accesa literatura înaintea anului 1300. În cele cinci tipuri principale de centre în care literatura scrisă era citită – biserica, mănăstirea, tribunalul, universitatea și reședința – ascultarea făcea parte din „citit". Într-adevăr, chiar și cuvântul „a citi" în majoritatea limbilor europene medievale denota în continuare „a citi cu voce tare, a recita, a difuza, a anunța". Autorii populari au fost auziți. Majoritatea oamenilor și-au primit doza de literatură de la povestitorii publici din piețe, unde cărțile erau rareori văzute.

De-a lungul timpului acest lucru s-a schimbat, desigur, dar numai în etape și din mai multe motive. Istoricii înțeleg acum că trecerea de la oralitate la alfabetizare „a fost una treptată în care scrisul, în loc să submineze oralitatea, a fost pentru o vreme adaptat practicii orale, iar această legătură prelungită a permis trecerea de la oral la scris".[3]

Europa Occidentală a început tranziția de la o societate orală la una alfabetizată la începutul Evului Mediu, începând cu cele mai înalte clase sociale – aristocrația și clerul – și ajungând, 1200 de ani mai târziu, să-i includă pe toți ceilalți oameni. Cu toate acestea, „tranziția psihologică" de la oralitate la alfabetizare, acceptarea pe scară largă a

locului preeminent al scrierii în societate, a avut loc între secolele XI și XV. O perioadă lungă de timp, cele două etape ale acestui proces au coexistat: tradiția greco-romană a literaturii scrise (biserica, clasicii) și tradițiile orale vernaculare, care au fost în cele din urmă scrise pentru a fi citite cu voce tare. Tensiunea dintre clerul alfabetizat și laicii orali a caracterizat întreaga perioadă, cu tradiția orală autohtonă din Europa de Vest, care completează obiceiul de a scrie împrumutat din regiunea Mării Mediterane.

Evul Mediu timpuriu

Cultura greacă a cunoscut o renaștere când împăratul Constantin cel Mare și-a transferat capitala din Roma „păgână” în Bizanțul creștin, redenumindu-l pe acesta din urmă Constantinopol, în anul 330 d.Hr. Ulterior, Imperiul Bizantin a păstrat și a răspândit învățăturile Greciei antice și, timp de mai multe secole, Constantinopolul a condus lumea occidentală în domeniul științei și al științelor umaniste. Producția literară a Constantinopolului a inspirat în mod direct și oamenii de știință și cărturarii arabi, ale căror învățături și traduceri ale operelor grecești s-au răspândit în Spania musulmană și în alte centre culturale. (După declinul Constantinopolului, arabii – succesorii tradițiilor grecești și persane – au purtat torța învățăturii timp de câteva secole.) Astfel de transmisii au introdus filosofia și știința antică greacă în Europa de Vest. Precum Grecia inspirase Roma, așa a inspirat și Grecia bizantină lumea medievală, în principal prin intermediul cărților și al lecturii.[4] Constantinopolul abunda în editori de cărți care au încurajat producția de carte pe o mare varietate de subiecte, cum ar fi operele clasice, știința, astrologia, medicina, istoria și chiar și ficțiunea populară. Cererea era imensă.

Cu toate acestea, după secolul al VI-lea, vechile centre de carte ale Romei din Italia, Germania, Franța, Marea Britanie și Africa de Nord s-au predat în fața scriptoriei mănăstirilor și a abațiilor și a unei mari uniformități a subiectului: aproape fiecare titlu a fost religios. Pretutindeni în Europa de Nord cititul s-a răspândit, în primul rând, prin intermediul Imperiului Roman și doar în al doilea rând s-a răspândit, deși mult mai puternic și mai rapid, prin creștinism. Creștinismul medieval a fost o religie a cărții, o moștenire directă a venerației evreiești a cuvântului scris.

Prin lectură erau transmise adevărurile creștine, iar o persoană învăța să citească într-una din nenumăratele școli conduse de biserică. Pergamentele care îl arată pe Hristos (care ar fi putut ține la un moment dat un sul în mână, dar cu siguranță nu un codex) ținând un codex, o carte legată, într-o mână, întrupând cuvântul lui Dumnezeu:

„Şi Cuvântul S-a făcut trup şi S-a sălăşluit între noi” (Ioan 1:14) – au întărit conceptul de lectură ca act sacru în sine. Într-adevăr, extinderea noii religii a „reprezentat un nou impuls practicării lecturii, trecând dincolo de utilizarea pragmatică din societatea romană de până acum”.[5]

Apreciind „Evul Întunecat” ca mit modern, știm acum că „barbarii” (în cea mai mare parte triburile germanice) doreau în general să rețină, să păstreze și să promoveze sofisticarea culturală a Imperiului Roman ori de câte ori era posibil. Dar acest lucru nu a fost întotdeauna posibil și multe tradiții pur și simplu au început să dispară atunci când erau din ce în ce mai puțin practicate și transmise inadecvat de la o generație la alta. Au fost afectate și tradițiile Romei bazate pe scriere. Practicile de lectură romane au continuat mult timp după înlocuirea ultimului împărat roman occidental de către Odoacru, în anul 476 d.Hr. Într-adevăr, majoritatea obiceiurilor romane – încă pe deplin romane prin practicarea lor – imitate de germani, goți, celți și alții – au continuat să existe și să evolueze până în secolul al VII-lea și chiar și dincolo de această perioadă. În acest caz, lectura „medievală” timpurie a fost doar o continuare a lecturii mediteraneene. Dar, într-un timp scurt, trăsăturile inovatoare ale lecturii din Europa de Nord au devenit proeminente. În mod evident, multe popoare împrumutaseră scrierea greacă sau latină pentru a scrie în propriile limbi foarte diferite, introducând mici modificări pentru a se potrivi unei fonologii contradictorii (sistem de sunete). Sau și-au inventat propria scriere, împrumutând doar ideea alfabetică. În acest fel, triburile slavone, celtice și germanice, ca să numim trei, au început pentru prima dată să citească și să scrie în propriile limbi. Majoritatea scrierilor autohtone minore care au apărut, precum Oghma și runele germanice, s-au supus în cele din urmă supremației alfabetului latin, vehiculul atotputernic al bisericii romane.

Mulți angli, saxoni și iuți din Evul Mediu Timpuriu citeau rune, deși unii dintre ei stăpâneau și limba și scrierea latină. Cuvântul englez vechi rædan (care însemna inițial „a lua în considerare, a interpreta, a discerne” și așa mai departe) a ajuns să însemne nu doar „a citi”, ci și „a sfătui, a planifica, a inventa, a explica”. Când încă se aflau pe continent, aceste triburi germanice întâlniseră scrierea romană care, considerau ei, necesita „discernământ”. Așadar, prin transfer și figurație, rædan a ajuns să însemne și „a interpreta simboluri și semne” și în cele din urmă „a citi cu atenție și a rosti”.

Alfabetele runice germanice au fost elaborate cel mai probabil la începutul secolului I d.Hr. și au fost folosite în primul rând pentru inscripțiile pietrelor funerare, ale inelelor, ale broșelor, ale clemelor, ale armelor, ale recipientelor de fildeș și ale altor obiecte prețioase. Răspândindu-se în cele din urmă pentru a deveni alfabetul indigen al tuturor popoarelor germanice de vest și de nord din Islanda până la Marea Neagră, runele au rămas în primul rând utilizate pentru inscripții. Nu au inspirat niciodată literatura mare. Alfabetul latin al Bisericii, instrumentul tuturor învățăturilor occidentale, a fost pur și simplu prea puternic. De-a lungul mai multor secole, scrierea latină a eclipsat autoritatea runelor până când, prin anii 1200, majoritatea lecturilor runice au fost pretutindeni înlocuite de lectura latină. Cu toate acestea, mulți scandinavi au citit încă mult timp o mulțime de materiale seculare în rune, inclusiv coduri de legi și texte literare.

Celții din Irlanda și din Insulele Britanice au avut și ei propria scriere: alfabetul Oghma (pronunțat ohm). Acest alfabet a fost probabil inspirat de contactul cu anglii, saxonii și iuții, care scriau în rune în jurul secolului al V-lea d.Hr. Utilizat mai întâi pentru inscripțiile pe piatră, apoi pentru manuscrisele științifice din Evul Mediul Înalt, scrierea Oghma, în primul rând o practică irlandeză, a cedat la primatul scrisului în latină. Avea puțini practicanți, deoarece majoritatea cărturarilor celtici au preferat să profite de internaționalitatea și de corpusul autoritar al limbii latine. Cu toate acestea, timp de multe secole (de la secolul al V-lea până la secolul al XIII-lea) cele două tradiții scrise au fost folosite împreună de cititorii celtici ai Irlandei și ai Insulelor Britanice.

Bineînțeles că Biserica nu a adus lectura pe Insulele Britanice. Cititul se practica acolo încă din vremea în care Julius Caesar a ocupat sud-estul Angliei în 55 î.Hr. (Nu există dovezi că britanicii au scris înainte de sosirea romanilor.) Dar Biserica a adus o continuitate a lecturii; a introdus, de asemenea, și educația formală, care a fondat și a perpetuat o tradiție literară locală. Lectura s-a dezvoltat puternic în Marea Britanie și Irlanda doar prin intermediul Bisericii Romane. Când Insulele Britanice au fost unite ecleziastic sub Roma, în 663, Biserica Britanică a devenit oficial Biserica Latină.

Spre deosebire de italieni, francezi, spanioli și alte popoare europene, latina devenise o limbă complet străină în rândul britanicilor: majoritatea romanilor care vorbeau latina plecaseră de mai mult de

200 de ani, iar limbile predominante ale insulei au devenit limbile celtice și germanice. Britanicii trebuiau să adopte un limbaj sacru care era complet diferit de limbile lor seculare. Toate învățătura și inclusiv cititul aveau loc acum în această latină ecleziastică specială, care pentru populație era o limbă artificială și intruzivă. Cu toate acestea, până la începutul secolului al VIII-lea, Beda Venerabilul (cca 673-735) de la Jarrow întocmea lucrări – narațiuni istorice, comentarii biblice, teze, chiar și o enciclopedie – comparabile cu cele mai bune opere din țările în care latina era nativă, lucrări care erau citite pe scară largă și foarte respectate.

În această perioadă, în secolele VII și VIII, în Irlanda pedeapsa pentru uciderea unui cărturar era egală cu cea pentru uciderea unui episcop, atât de apreciat erau cititul și scrisul.[6] În ilustra Exeter Book, o colecție de texte derivate din secolul al VIII-lea, se regăsește ghicitoarea: „Întrebați cum mă numesc, sunt utilă oamenilor; numele meu este faimos, de folos oamenilor, sacră", la care răspunsul era cartea.

În restul Europei Occidentale schimbările în practicile de lectură au venit încet, cu un declin vizibil de la acele practici vechi și diverse care caracterizaseră Roma antică. Aici alfabetizarea și-a atins limitele ca urmare a invaziilor barbare, a fragmentării societății latine, a încetării practicilor educaționale romane, a prăbușirii comerțului cu cărți, a eșecului în menținerea rafinamentului literar, a ascensiunii societăților, a influențelor germanofone și a multor altor elemente. De exemplu, conducătorii franci din dinastia Merovingiană, care vorbeau limba germană, au continuat multe funcții romane administrative ale scrisului – documente, înregistrări, proclamații, corespondențe –, dar într-un mod din ce în ce mai sărăcit, îndreptându-se către o dependență tot mai mare de transmiterea orală. Dar apoi, la sfârșitul secolului al VIII-lea, o nouă dinamică a transformat brusc lectura în Europa.

„Renașterea carolingiană", o denumire dată regenerării politice, ecleziastice, educaționale și culturale a majorității Europei Occidentale sub domnia lui Carol cel Mare (Karl der Grosse, a domnit între 768-814), rege al francilor care vorbea germana, a introdus măsuri specifice pentru creșterea nivelului de activitate literară generală în rândul clerului din tot regatul franc (care excludea Insulele Britanice și Scandinavia).[7] La sfatul consilierilor care l-au

sfătuit ce era necesar să facă pentru menținerea coeziunii și a hegemoniei francilor, Carol cel Mare a ordonat în Admonitio generalis, în 789, îmbunătățiri care vizau în mod special educația, cititul și scrisul. De exemplu, fiecare biserică și mănăstire din regat putea să găzduiască doar copii corectate ale cărților și trebuia să se asigure că cei care copiau sau citeau cu voce tare nu modificau textul. Scopul imediat al lucrării Admonitio nu era nici politic, nici cultural, ci ecleziastic: era nevoie de preoți alfabetizați pentru a preveni dizolvarea iminentă a Bisericii.

Până în acea perioadă, majoritatea clericilor erau nomazi și analfabeți. Călătorind de la o mănăstire la alta sau de la o școală-catedrală la alta, ascultau diferiți învățători care explicau Scriptura sau pe părinții Bisericii sau, ocazional, dobândeau cunoștințe despre noțiunile elementare ale filosofiei. Dar cărțile erau rare, prin urmare, un număr redus de clerici aveau ocazia să citească; aproape toate învățăturile implicau o interpretare orală. Puținele cărți copiate au suferit de slaba pregătire a cărturarilor, care au introdus în manuscrise multe erori. Totuși, dăinuia un sentiment de respect pentru învățătură și, prin urmare, lipsa edițiilor necorupte și a cărturarilor competenți care să le transmită a fost resimțită puternic de multe persoane. Corespondența activă se desfășura încă între abații din marile mănăstiri din Imperiul Franc și între episcopii din orașele principale ale regatului; aceasta a inclus adesea dialoguri teologice simple și schimbul de manuscrise pentru a atrage comentarii științifice. În acest fel, a fost păstrat și încurajat un continuum de știință și o gândire abstractă, iar noi lucrări au început să vadă lumina zilei. Ideile au fost încontinuu împărtășite, cărțile, schimbate, titlurile au devenit cunoscute, citite și comentate.

Admonitio generalis și-a atins efectul dorit. După aceea, fiecare lucrare de literatură concepută a fost copiată în mai multe manuscrise de cărturari instruiți corespunzător, care își doreau o distincție „autorizată". Într-o perioadă foarte scurtă, bibliotecile din Imperiul Franc s-au îmbogățit cu volume mai de încredere, insuflând generațiilor următoare dorința de a le egala sau de a le întrece. Nu numai părinții Bisericii, ci și alte opere celebre au fost transcrise manual în ediții minuscule, care erau aproape identice. Un fragment dintr-un catalog scris în 790 din biblioteca Aachen a lui Carol cel Mare indică și lucrările clasice care s-au regăsit pe rafturile mănăstirilor mai mari din Imperiul Franc, dovadă a propagării instituționalizate a cuvântului scris.[8] *Într-adevăr, un număr mare de opere clasice au supraviețuit doar într-o ediție carolingiană (pentru a apărea în*

cele din urmă tipărite).

Cărturarii carolingieni au fost salvatorii neconsacrați ai culturii occidentale scrise.

La fel ca în Antichitate, imaginile au jucat un rol important în „citire". Au transmis nu numai teme literare, ci și scene întregi, precum și simbolismul credinței creștine. Papa Grigore I cel Mare (cca 540-605), cel care întărise autoritatea papală și l-a numit în funcție pe călugărul roman Sfântul Augustin (nu părintele Bisericii) pentru a-i converti pe anglo-saxoni, a subliniat importanța unei astfel de comunicări vizuale:

„Una este să admiri o pictură, alta să aprofundezi, prin mijlocirea picturilor, o istorisire demnă de venerație. Căci ceea ce scrisul aduce-n fața cititorului, picturile aduc în fața analfabeților, acelora care percep doar vizual, pentru că în imagini neștiutorii văd povestea pe care trebuie s-o urmărească, iar cei care nu cunosc literele constată că pot, dintr-un anumit punct de vedere, citi. Astfel, mai ales pentru oamenii de rând, imaginile sunt echivalentul cititului."[9]

Dar, de-a lungul secolelor, iconografia a devenit mai imprecisă. Pictorii recreau imaginile ortodoxe și semnificația lor cu mai multă libertate. Când au apărut protestele și iconoclaștii („distrugătorii de icoane") au început din nou să distrugă imaginile cioplite și pictate, cel de-al șaptelea Sinod bisericesc de la Niceea (acum Iznik, Turcia) a decretat în 787:

„Felul în care se execută picturile nu reprezintă o invenție a pictorului, ci o proclamare recunoscută a legilor și a tradițiilor din întreaga Biserică. Vechii părinți au vrut ca acestea să fie executate pe pereții bisericilor: ceea ce vedem reprezintă gândirea și tradiția lor, nu ale pictorului. Artistului îi aparține meșteșugul, dar dispunerea elementelor aparține părinților Bisericii."[10]

În Bizanț, iconoclasmul amenința integritatea Bisericii. Prin urmare, în 726, împăratul Leon al III-lea Isaurianul (urmat de Constantin al V-lea Copronimul în 754 și de împăratul Teofil în 830) a interzis toate imaginile din imperiu, permițând, la fel ca țările musulmane, doar ornamentele geometrice. Cu toate acestea, interdicția nu a putut fi respectată, iar în tot Bizanțul – la cel ca în Europa Occidentală – poveștile ilustrate au continuat să emoționeze, să educe și să

convertească oamenii. De la începutul Evului Mediu și până la apariția mișcării gotice în secolul al XII-lea, pereții bisericilor și ai catedrelor romanice au rămas aproape pretutindeni biblioteci strălucitoare de scene biblice menite să fie „citite” de toți, iar „aranjamentul” sau sintaxa scenelor și simbolismul lor erau la fel de strict codificate precum cuvintele dintr-un dicționar.

În această perioadă, în Europa Occidentală un „analfabet” nu era o persoană care nu știa să citească, ci cineva care nu știa să citească în limba latină, vehiculul creștinismului și al tuturor învățăturilor. Numai cineva care putea citi în latină era un litteratus, o persoană capabilă să acceseze și să împărtășească cunoștințe scrise. (Această atitudine demonstrează că alfabetizarea în orice societate nu este pur și simplu o chestiune referitoare la cine poate să citească și să scrie, ci este mai degrabă legată de acomodarea valorilor dominante.) Mai presus de toate, abilitatea de a citi și de a scrie în latină a contat foarte mult în societatea medievală timpurie din Europa de Vest. Prin intermediul acestei abilități puteau fi păstrate cunoștințele antice, care erau importante pentru moștenitorii Imperiului Roman. Această abilitate a facilitat administrarea. A împuternicit Biserica. Putea chiar să aducă și mântuire personală. „Numai scrisorile sunt nemuritoare și îndepărtează moartea”, a scris Rabanus Maurus (cca 780-856), „doar literele din cărți dau viață trecutului”. Alfabetizarea în limba latină a avut repercusiuni, susține istoricul Rosamond McKitteric, „chiar la scară socială, de la regele care emite directive și de la nobilul care înzestrează o mănăstire cu cărți, până la sclavul eliberat care se agață de noul său stat social prin intermediul unei scrisori”.[11]

Lectura în latină a devenit o forță socială majoră în perioada cea mai critică și decisivă a dezvoltării civilizației europene.

Arabii și evreii

Graffiti-ul din deșert al unui beduin din secolul al II-lea d.Hr. poate caracteriza lectura arabă care se practica cu câteva secole înainte de elaborarea scrierii arabe: „Malik, fiul lui Hasibat, fiul lui Abd, a făcut această imagine a tinerei cămile”.[12] Deși mult mai târziu decât vecinii lor, evreii (vezi Capitolul 2), și arabii au ajuns să scrie prin intermediul unei varietăți de scrieri consonantice în curs de dezvoltare: scriere formată aproape exclusiv din consoane (cum ar fi p, t, k), și nu din împerecherea acestora cu vocale (a, e, i, o, u). Nabateeana provenită din aramaică a fost principala scriere consonantică folosită de triburile răspândite în Peninsula Arabică, care erau familiarizate și cu scrierea și literatura aramaică, ebraică, grecească și latină. Dar doar inscripțiile scurte, contractele, documentele și unele înregistrări au atras atenția numărului foarte mic de arabi care citeau în Antichitate.

La fel ca în Europa, triburile arabe au fost îmbogățite de o profundă tradiție orală, caracterizată de versuri metrice pretențioase care au fost atestate încă din secolul al V-lea d.Hr.: niciodată scrise în Evul Mediu, versurile arabe au cuprins o selecție abundentă și o dezvoltare semnificativă a diferitelor genuri. Cu toate acestea, folosind scrierea arabă care a derivat din nabateeană, au apărut și lucrări în proză. Iar scrierea de proză în arabă a devenit populară, după secole întregi de dezvoltare lentă, odată cu apariția primelor fragmente provizorii din Coran, în ultima parte a secolului al VII-lea. Eclipsând lectura, scrierea și chiar limbajul în sine, Coranul a ajuns în cele din urmă să întruchipeze identitatea unei națiuni.

Coranul, după cum cred musulmanii, este transmiterea în arabă a unui text ceresc pe tăblițe care există pentru eternitate. Dumnezeu i-a permis profetului Mohamed (cca 570-632) să audă textul prin îngerul său Jibreel (Gabriel) într-o serie de viziuni care au început prima dată în luna Ramadan a anului 612. Mohamed, așa cum susține tradiția islamică, a afirmat întotdeauna că nici nu a adăugat și nici nu a tăiat din revelație; a fost transmisă în întregime din memorie, așa cum a

fost primită, timp de 20 de ani. Nici o formă de lectură sau scriere nu a fost implicată vreodată în acest proces sfânt. Doar după Hegira – emigrarea lui Mohamed din Mecca la Medina în 622, care marchează începutul erei musulmane – au început discipolii profetului să folosească scrierea arabă locală din când în când pentru a păstra fragmente ale acestei învățături orale. A fost scrisă pe resturi de piele, pe oasele membrului superior al cămilelor, pe bucăți de lemn și pe alte materiale locale (dar nu pe papirus, pergament sau tăblițe ceruite).

Imediat după ce Coranul și-a găsit expresia scrisă, nemaifiind dependent de spectacolul oral memorat, a apărut problema ambiguității lecturilor. Era vorba tocmai de acele slăbiciuni ale limbajului scris pe care Socrate, după cum a fost menționat deja, le criticase cu o mie de ani mai devreme. Dificultatea este abordată chiar și în Coran: „sunt versete deslușite – și ele sunt temeiurile Cărții – și altele nedeslușite. Cei cu înclinare [către rătăcire] în inimi le urmăresc pe acelea nedeslușite, în căutarea vrajbei și în căutarea tâlcuirii lor. Dar tâlcuirile lor le cunoaște doar Allah".

După Mohamed, au fost compilate diverse colecții de fragmente distincte. Prima colecție principală de fragmente ale Coranului a fost compilată de succesorul lui Mohamed, primul calif Abdallah ibn Osman Abu-Bakr. Al treilea calif, liderul sunnit ʿUthmān ibn ʿAffān (a domnit între 644-56) a mărit acest corp distinct de scrieri, formând un text canonic autorizat, Coranul vulgata. Apoi, el a distrus toate versiunile „originale", aparent pentru a pune capăt numeroaselor dispute care începuseră.

Mulți arabi au condamnat distrugerea. Șiiții, în special, s-au plâns că afirmațiile legitime ale ginerelui și vărului lui Mohamed, Ali, au fost eliminate din în noul Coran al califatului sunnit. Alții au descoperit că aranjamentul decretat al celor 114 sure sau cărți/capitole (ordonate numai în funcție de lungimea lor) a abuzat atât de cronologie, cât și de logică. Și mulți au apreciat modul în care versiunile mai vechi au ajutat la descifrarea Coranului: consonantismul caracteristic al scrierii arabe, care cel puțin în secolul al VII-lea era încâ foarte ambiguu, provoca o confuzie în privința posibilelor interpretări; compararea lor cu cele „originale" ar fi putut aduce clarificări, dar acestea nu mai existau.

Pe de altă parte, sunniții au afirmat că Coranul a fost reprodus „perfect” în scriere, într-un limbaj și stil „miraculoase”, aflate dincolo de capacitatea oricărei persoane de a le imita (ceea ce se numește acum araba coranică). Această atitudine definește venerația de astăzi a Coranului. Se presupune că o prezență divină coboară în timpul citirii Coranului, caligrafia însăși făcând parte din vehiculul supranatural: mesajul și forma sunt, așadar, încorporate într-o inspirație armonioasă. Cu toate acestea, musulmanii consideră, de asemenea, că adevărata esență a Coranului se află în interpretarea orală, în citirea cu voce tare – și nu în literele fizice ale limbii arabe, care reprezintă doar mediul revelației.

În consecință, la fel ca Biblia și Tora, Coranul este o carte „sfântă”. Dar sfințenia sa se află dincolo de obiectul fizic. Venerată asemenea unui act venit din partea lui Dumnezeu, Coranul nu este o parte din Dumnezeu. Fiecare copie este tratată în mod natural cu respectul cuvenit: nimic nu este pus vreodată asupra unui Coran și trebuie să fie atins numai după finalizarea ablațiilor și a activităților pregătitoare necesare. Cu toate acestea, conform credinței musulmanilor, numai prin intermediul cititului (de preferință cu voce tare) apare Dumnezeu. Astfel, citirea cu voce tare în araba clasică a Coranului realizează și astăzi ceea ce a realizat lectura orală latină a Bibliei Sacra pentru majoritatea europenilor occidentali din Evul Mediu și nu numai.

În secolul al IX-lea, învățatul Ahmad ibn Muhammad ibn Hanbal a îndrăznit să pună întrebarea: întrucât Coranul este necreat și etern, provine doar din rostirea sa în rugăciune sau și-a îmbogățit esența în scris pentru a fi copiat de-a lungul existenței umane? Întrebarea aceasta a adus condamnarea lui în 833 de către mihnah sau Inchiziția islamică.[13] Acest lucru era din cauza faptului că Coranul putea fi privit doar ca Vocea lui Allah; nu ar fi putut fi niciodată o simplă „scriere”. Au mai trecut 300 de ani înainte ca teologul islamic Abu Hamid Muhammad al-Ghazali să poată postula cu impunitate reguli pentru studiul Coranului ca „scriere”, reguli care unesc atât ascultarea, cât și citirea Coranului – componente egale ale unui act sfânt.

În ceea ce privește califatul lui Abd al-Malik (685-705), araba a devenit limbă oficială oriunde au dominat arabii. În scurt timp, cultura arabă a dominat Mesopotamia, Egiptul de Sus, țările berbere din nordul Africii și Spania, gradul de utilizare al limbii arabe

diminuându-se cu cât au călătorit mai departe, dar pentru fiecare limbă de acolo fiind folosită exclusiv scrierea arabă. (Creștinii egipteni au continuat să își scrie textele sacre în coptă, bazată pe greacă, în timp ce evreii au scris araba vorbită cu ajutorul scrierii ebraice.) În cele din urmă, fiecare persoană din aceste țări, nu numai musulmanii, a trebuit să învețe să citească și să scrie în arabă. De-a lungul timpului, acest lucru a condus la persani, afgani, turci, mai multe popoare altaice din sud-estul Europei și Asiei, unii malaysieni și chiar mai multe popoare africane de culoare care foloseau scrierea arabă pentru a-și reda limbile indigene, multe dintre aceste popoare abandonând scrierile native.

Până în secolul al VIII-lea și al IX-lea tradiția orală a fost predominantă, memorarea bazată pe auz – subliniind repetarea – fiind primordială tuturor învățăturilor arabe. Dar apoi atât citirea, cât și scrierea, subliniind vizualul, și-au asumat o poziție critică în educație. Ritmuri specifice erau alăturate fiecărui rând de text scris, însoțite de o legănare a părții superioare a trunchiului, la fel cum procedaseră evreii în cazul lecturii orale. (Coranul încă este citit astfel în prezent.) Extrem de pricepuți la retorică, din care o parte era acum citită, arabii, din mai multe puncte de vedere adevărații moștenitori ai Antichității, au progresat rapid către scriere și comentariul analitic, către discursul științific și către o multitudine de alte genuri de proză. Fiind împrumutată în masă de la scriitori evrei și persani, dar bazându-se și pe elemente tradiționale pentru a crea ceva cu totul nou, a apărut o tradiție literară arabă, mai ales din secolul al X-lea.[14]

Gramaticienii au început acum să reflecte asupra ambiguităților citirii arabei și au introdus multe îmbunătățiri pentru a facilita, mai presus de toate, lectura orală a Coranului: transmiterea vocalelor scurte a, i, și u; marcarea consoanelor duble, scrierea literelor în trei moduri diferite pentru a arăta dacă acestea se regăsesc la începutul unui cuvânt, în interiorul lui sau la sfârșitul acestuia și altele. Poate cel mai important a fost faptul că arabii cărturari au început să separe cuvintele individuale folosind un spațiu simplu, înainte și după, pentru a se potrivi mai bine cu citirea Coranului cu voce tare. Și au introdus scrierea cursivă, clară, elegantă și rotundă. Astfel de inovații extrem de utile au permis ochiului să parcurgă repede un text scris. Ele au fost adoptate și pentru lucrări seculare, cum ar fi traducerile în arabă ale operelor lui Aristotel. (În doar trei generații au stârnit în cărturarii din scriptoriile creștine din Europa de Vest dorința de a-i

egala.)

Până în secolul al X-lea, erudiții arabi autorizați acceptau șapte „lanțuri" distincte de variante textuale ale Coranului, fiecare dintre interpretările acestora a fost recunoscută ca fiind o abordare validă a cuvântului lui Dumnezeu, așa cum a fost revelat de profetul său Mohamed. În acest fel – și spre deosebire de Occidentul reducționist, în care creștinismul a încercat să reducă cuvântul lui Dumnezeu la o singură limbă autorizată – lumea islamică a acordat sfintei Scripturi mai multe voci. Atitudinea reflectă liberalismul aproape universal, analitic și minunat de creativ de pe urma căruia a tras foloase Islamul în cea mai dinamică perioadă a istoriei sale.

Lectura în arabă era formată pe atunci doar din proză. (Narațiuni istorice orale, biografii, povești, basme, legende și multe altele erau deja scrise în secolul al VII-lea și al VIII-lea, când Coranul își primea forma „finală".)[15] Traducerile din greacă și persană erau deosebit de populare în rândul cititorilor arabi, care erau aproape exclusiv bărbați privilegiați. La fel de populară a fost literatura adab, așa-numitul „rafinament", în care temele precum filosofia morală, poezia, istoria și științele naturii alternau liber una cu cealaltă. Adab era domeniul special al secretarilor administrativi a căror datorie era să susțină eleganța asumată a stilului în araba clasică; pentru acești secretari au fost scrise întregi enciclopedii educaționale.

Vechile povești orale despre lupte au fost înlocuite de romane istorice, care făceau adesea referire la eroii păgâni din vechime, la cuceririle din timpul cruciadelor sau la migrațiile beduine din istoria mai recentă. Un public cititor numeros a devorat și legendele profetului (la fel cum publicul creștin era încântat de viețile sfinților). Un gen admirat în mod deosebit era basmul indiano-persan. Acesta s-a contopit cu un gen de romane originare din Bagdad și cu povești magice egiptene pentru a crea, în jurul anului 820, în Siria, lucrarea O mie de nopți (mai târziu O mie și una de nopți), una dintre puținele cărți arabe care, în timp, au inspirat Occidentul.

Școlile islamice, care erau exclusiv pentru băieți (unele fete erau educate acasă), s-au concentrat în principal pe citirea în araba clasică a Coranului. Doar foarte puțini elevi au ajuns să citească comentarii teologice despre Coran sau tratate științifice complexe. Gramaticienii arabi erau preocupați în primul rând de redarea corectă a limbii arabe

clasice pentru a surprinde „perfecțiunea” Coranului și, în acest proces, și-au creat propriul corpus de literatură lingvistică. Ca și în Grecia și Roma Antică, retorica a apărut într-un mod proeminent ca parte a filologiei, fiind gardianul culturii literare arabe.

Istoriografia persană mijlocie a inspirat în cele din urmă scriitorii arabi să se îndepărteze de poveștile profetului și ale faptelor de arme: Tabari (839-923), născut în Persia, a fost primul istoric arab care a scris tradițiile biblice, tradițiile arabe și iraniene într-o istorie mondială cuprinzătoare. Lucrările istorice ulterioare au prezentat în mod real prinții, dinastiile și națiunile individuale. Operele istorice literare au abordat biografiile cărturarilor, care, la rândul lor, au inspirat alte opere istorice ale orașelor, cum ar fi opera despre Bagdad de Khatib al-Baghdadi (1071) și cea despre Damasc scrisă de Ibn Asakir (1176).

Inspirați de Geografia lui Ptolemeu din secolul al II-lea, care fusese tradusă în arabă încă din secolul al VII-lea sau al VIII-lea, scriitorii arabi din secolul al X-lea au ajuns să exceleze în relatări geografice și de călătorie. Relatările lui al-Mukaddassi, ale lui Ibn Fadlan sau ale evreului Ibrahim ben Yakub (care a călătorit prin țările slavone și germanice în numele califului din Cordoba) și-au găsit timp de secole un număr mare de cititori. Relatările ulterioare despre călătorii, cum ar fi călătoria lui Ibn Jubair din secolul al XII-lea în Spania, Sicilia, Siria și așa mai departe, și cea a lui Ibn Battuta în secolul al XIV-lea către Constantinopol, sudul Rusiei, India și China, au oferit informații care nu se găseau nicăieri altundeva. Astfel de lucrări au fost copiate în sute de exemplare. Un gen iubit în mod special cuprindea descrierile oferite de hagiii care fuseseră în hagialâc la Mecca: arabii le citeau cu aceeași fascinație cu care cititorii din Occident urmăreau călătoriile lui Percival sau ale lui Sir Lancelot.

Odată ce Aristotel a devenit parte a curriculumului standard acceptat în Europa de Vest, cărturarii de acolo, aflați în căutarea celor mai bune texte, au fost surprinși de calitatea ridicată a edițiilor operelor lui Aristotel, adnotate complet de către cărturarii islamici Ibn Sina (Avicenna, 980-1037), Ibn Rushd (Averroës, 1126-88) etc. Cărturarii islamici se ocupaseră cu Aristotel încă de la începutul secolului al IX-lea, dacă nu chiar de mai devreme. Acesta a fost momentul în care conducătorii au început să strângă biblioteci personale enorme de opere traduse, în mare parte texte grecești.[16] Un centru timpuriu de

colectare a operelor a fost Bagdad, capitala foarte bogată a extinsului Califat Abbasid (cca 75-1258).

De exemplu, în secolul al X-lea, Abdul Kassem Ismael, Marele Vizir al Persiei, deținea o bibliotecă de 117.000 de volume. (Parisul deținea la acea vreme aproximativ 500 de cărți.) Ori de câte ori călătorea, își lua cu el biblioteca pe 400 de cămile, fiecare antrenată să urmeze în ordine alfabetică, astfel încât catalogarea să fie păstrată intactă![17] În secolul al XII-lea, biblioteca din Cairo a Califatului Fatimid – o fragmentare politică de succes – a adăpostit peste 1.100.000 de volume, toate complet catalogate în funcție de subiect: una dintre cele mai importante biblioteci din întreaga lume. (Înfrânți de faimosul general kurd Saladin, în 1171, fatimizii și-au văzut marea bibliotecă căzând victima epurării din 1175.)

Spania islamică avea și ea biblioteci în care se regăseau până la o mie de ori numărul volumelor din cele mai mari biblioteci creștine din nord. De exemplu, Biblioteca din Cordoba avea 400.000 de volume în timpul Califatului al-Hakam II din secolul al X-lea. Numai în provincia de sud a Andaluziei existau peste 70 de biblioteci. (Spania islamică a fost în egală măsură un centru activ de discuții științifice, lectură și scriere abundentă, poezie de curte inovatoare și traduceri voluminoase.)

Actul fizic al cititului i-a fascinat pe oamenii de știință islamici. Al-Hasan ibn al-Haytham (cca 965 – cca 1039) – cunoscut în Occident ca Alhazen, cel mai mare savant – a elaborat în secolul al XI-lea în Cairo, la Dar al-Ilm sau „Casa științei”, o teorie complexă a opticii pentru a explica procesul lecturii. Ibn al-Haytham a construit pe teoria „intromisiunii” lui Aristotel (conform căreia toate calitățile a ceea ce vedem intră în ochi prin aer), dar apoi a făcut distincția între „senzație pură” și „percepție”. Senzația pură, a scris Ibn al-Haytham, este doar inconștientă sau involuntară, dar percepția cere un act voluntar de recunoaștere, cum ar fi citirea unei pagini de text.[18] Aici, pentru prima dată în lume, a fost oferită o explicație formală pentru procesul activității conștiente care distinge „vizualizarea” de „citit”.

Teologii coranici au preluat și ei cititul. În secolul al XII-lea, Al-Ghazali – cărturarul care a postulat în cele din urmă reguli pentru studiul autorizat al Coranului ca „scriere” (vezi mai sus) – l-a îndemnat pe cititor, în Regula celor cinci, să citească încet, acest lucru

permițându-i să contemple textul în timp ce citește. În continuare, l-a avertizat pe cititor în Regula celor nouă să citească „suficient de tare pentru ca cititorul să audă el însuși, deoarece citirea înseamnă a distinge între sunete”.[19] Fiind destinată alungării oricărei distrageri externe, această regulă subliniază rolul important al citirii cu voce tare în societățile islamice medievale. Se credea în mod clar că lectura era percepția sunetelor individuale, mai degrabă decât însuși limbajul și/sau ideile transmise prin limbaj.

Experiența islamică medievală a fost construită pe patrimoniul intelectual al culturilor grecești (romane) și persane pe care le-a înlocuit, aducând o dinamică de învățare fără egal, pe care Europa a atins-o mult mai târziu, în perioada Renașterii. Printre cei mai mulți contribuitori ai Evului Mediu s-au numărat traducătorii islamici care, asemenea contemporanilor lor franci, au salvat multe opere valoroase de la a fi uitate: studiile grecești clasice și bizantine despre astronomie, matematică, medicină, fizică, farmacologie, chimie, agronomie, geografie, filosofie au devenit accesibile cărturarilor europeni prin traduceri în arabă. Până la sfârșitul primului mileniu d.Hr., în principal, ca o consecință a lecturii cu pasiune, lumea islamului găzduia cei mai buni oameni de știință, arhitecți, medici, geografi și filosofi din lume, mulți dintre ei fiind instruiți la unul dintre cele mai mari centre de învățare din istorie, celebrul al-Azhar din Cairo.

În tandem cu o asemenea rodnicie intelectuală, cărturarii evrei talmudici din Evul Mediu au susținut că un text este o descoperire continuă, un corn al abundenței deschis. Pentru ei, nici un text nu era absolut, ci o sursă nesfârșită de inspirație și de învățătură. Într-adevăr, actul lecturii a devenit o revelație, mai ales atunci când s-a îmbinat cu gândirea analitică. Avei nevoie doar de o minte curioasă.

Multe metode au fost folosite de savanții talmudici pentru a obține sensul ascuns din text. Una dintre preferatele lor (astăzi aparent antiteza raționamentului analitic) a fost gematria, prin care literelor consonantice ebraice li se atribuia câte o valoare numerică. De exemplu, în secolul al XI-lea, rabinul Shlomo Yitzhak (Rashi) a interpretat numele Isaac (în ebraică Y.tz.h.q.) ca 10.90.08.100, ceea ce pentru el însemna „anii fără copil ai lui Avram și Sara”, „vârsta lui Sara la nașterea fiului ei”, „ziua circumciziei” și „vârsta lui Avram la nașterea fiului său”. Mulți cărturari talmudici au considerat că toate

textele pot fi „decodate” în acest mod și nu numai.

La fel ca în cazul musulmanilor, viața evreilor medievali se învârtea în jurul cititului și a scrisului. Punctul lor central a fost Tora, desigur, care cuprindea în acel moment întregul corpus al învățăturii evreiești tradiționale, inclusiv legea orală. Bibliotecile evreiești erau pline de tomuri predominant religioase, aproape toate fiind distruse în masacre ulterioare și alte dezastre. De exemplu, geniza sau camera de depozitare a sinagogii Fustat din vechiul Cairo a fost descoperită în 1896 și găzduia o arhivă de 10.000 de texte ebraice, majoritatea medievale, dar unele dintre ele chiar din Antichitate, incluzând și un fragment din Regulile moscheii din Damasc din secolul I sau al II-lea d.Hr. Pe lângă cea mai veche referință cunoscută la opera O mie de nopți a arabilor, biblioteca includea cataloage ale librarilor, contracte de căsătorie și chiar și poeme de dragoste și liste de cumpărături, toate atestând interesele variate ale evreilor medievali din Cairo.

Evreii au sărbătorit cu seriozitate și solemnitate ritualul învățării cititului inițiindu-și băieții în comunitatea cititorilor religioși. Acesta avea loc de sărbătoarea Șavout, onorând faptul că Moise a primit Legea divină pe Muntele Sinai (Exodul 19-20). Băiatul care urma să fie inițiat era înfășurat mai întâi într-un șal de rugăciune, apoi condus de tatăl său către profesor. Profesorul îl punea în poală și îi arăta o tăbliță pe care era scris alfabetul ebraic, un pasaj din Scriptură și proclamația „fie ca Tora să fie ocupația ta”. Tânărul repeta fiecare cuvânt în timp ce profesorul citea cu voce tare, după care tăblița era acoperită cu miere. Băiatul mânca din miere, simbolizând ingerarea literelor sfinte. După aceasta, tânărul citea versete biblice scrise pe ouă fierte tari și prăjituri cu miere, pe care apoi le mânca într-un gest simbolic similar: dulceața gustului era menită să-i insufle băiatului dulceața lecturii.[20]

Cititul în tăcere

Scriptoriile din Europa de Vest au devenit tăcute în secolul al IX-lea.[21] Teologii din Evul Mediu Timpuriu au elogiat beneficiile cititului în liniște (vezi Capitolul 2), folosindu-se de noile semne de punctuație și de rândurile întregi scrise per cola et commata („prin fraze”) cu o ușurință pe care textele anterioare, lipsite de altfel de punctuații, nu au permis-o. Datorită unor astfel de inovații, Sfântul Isaac Sirul a putut să se entuziasmeze cu privire la lectura în tăcere în secolul al VI-lea:

„Practic tăcerea pentru ca versetele lecturilor și ale rugăciunilor mele să mă umple de bucurie. Iar când plăcerea de a le înțelege îmi reduce la tăcere limba, atunci, ca într-un vis, intru într-o stare în care simțurile și gândurile mele sunt concentrate. Apoi, când odată cu prelungirea acestei tăceri frământările amintirilor sunt nemișcate în inima mea, valuri neîncetate de bucurie îmi sunt trimise prin gânduri lăuntrice, apărute brusc pentru a-mi încânta inima.”[22]

Cea mai luminată minte europeană a Evului Mediu Timpuriu, teologul spaniol Isidor din Sevilla (cca 560-636), lăudase și el lectura în gând pentru că se făcea „fără efort”, puteai reflecta asupra a ceea ce a fost citit, făcând evadarea acesteia din memorie mai puțin ușoară.[23] Isidor le-a reamintit cititorilor săi că, după cum scrisese Sfântul Augustin, lectura a făcut posibilă o conversație în spațiu și timp cu cei care nu erau prezenți. Dar, spre deosebire de Sfântul Augustin, Isidor nu a considerat necesară legarea sunetelor de litere: „Scrisorile au puterea de a ne transmite în tăcere spusele celor care sunt absenți”.[24]

Înainte de secolul al IX-lea – adică înainte de Renașterea Carolingiană și de „revoluția cititului și a scrisului” pe care aceasta a declanșat-o – cărturarilor europeni fie le-a fost dictat, fie ei înșiși citeau cu voce tare, cuvânt cu cuvânt, textele pe care le copiau. Scriptoriul medieval era un loc zgomotos. Gălăgia și munca erau obositoare. Așa cum un cărturar anonim se tânguia în secolul al VIII-lea: „Nimeni nu poate ști ce eforturi sunt necesare. Trei degete scriu, doi ochi văd. O limbă

pronunță, întregul trup muncește”.[25] Dar acest lucru s-a schimbat ca urmare a mai multor evoluții fascinante.

Mai întâi a fost limba. În perioada post-clasică, latina și-a asumat treptat o ordine fixă a cuvintelor. Acest lucru înlocuia în general flexiunea, acele modificări ale terminațiilor de cuvinte care, până atunci, fuseseră principalul purtător al gramaticii limbii latine (de exemplu, domus, domum, domūs, domuī, domō pentru „casă”). Noua ordine a cuvintelor limbii latine din secolul al VIII-lea și al IX-lea a afectat lectura într-un mod profund, aducând limba scrisă mult mai aproape de ordinea familiară a cuvintelor propriei limbi native (germana, franceza, italiana sau engleza) și facilitând astfel prelucrarea neurofiziologică.[26]

Apoi a fost vorba de scrierea în sine. Nu există nici o îndoială că creșterea ratei lecturii în gând în jurul secolului al IX-lea a venit ca rezultat direct al unei noi scrieri clare, uniforme și simplificate. Pentru a pune în aplicare reformele sale educaționale atât de necesare, Carol cel Mare a comandat în 789 revizuirea completă a tuturor cărților bisericești din principalele centre monahale din Germania, Franța și nordul Italiei. Alcuin de York a fost abate al mănăstirii Sf. Martin din Tours (una dintre cele mai influente din Franța) între 796 și 804 și a supravegheat personal crearea a ceea ce ulterior a ajuns să fie denumită „minuscula carolingiană”. Aceasta a fost cea mai importantă reformă a scrisului occidental din ultimii două mii de ani.

Minusculele s-au dovedit mult mai ușor de citit decât literele folosite anterior. Acest lucru se datora celor trei înălțimi diferite ale acestora: ascendente (cum ar fi b), standard (m) și descendente (g). Combinate în utilizare, minusculele puteau conferi o „siluetă” grafică fiecărui cuvânt, transformându-l într-o unitate ușoară de recunoscut, care transcende componentele sale individuale. Văzând un astfel de cuvânt format din minuscule pe trei niveluri, cititorul din secolul al IX-lea nu mai trebuia să deconstruiască fonetic fiecare cuvânt, literă cu literă: a recunoscut imediat pachetul grafic autonom. Cu cât mai mulți ascendenți și descendenți au fost standardizați – și toate abrevierile, suspensiile și alte semne străine prin care era economisit pergamentul au fost eliminate –, cu atât mai ușor a devenit cititul.

În același timp, cărturarii carolingieni au introdus două „cazuri” de scriere separată: minuscula pentru majoritatea utilizărilor și litera

mare pentru a transmite lucruri cu adevărat speciale, precum titluri sau nume întregi. În timp, utilizarea combinată a majusculelor/minusculelor a creat un sistem de scriere pe două niveluri, cu propriile reguli specifice de utilizare. A devenit destul de complex și dificil de învățat și utilizat pentru că și-a asumat o semnificație semantică (bob/Bob). Și această inovație a contribuit la transmiterea mai rapidă a informațiilor, figurând ca parte a dinamicii istorice a „vizualizării" limbajului scris în cea mai simplă și mai eficientă expresie a sa.

Alte inovații au împărțit în mod similar un text scris în mai multe unități ușoare de înțeles. Pentru citit (nu pentru retorică, precum în Antichitate), cărturarii irlandezi au introdus o serie de semne de punctuație: punctul (apoi o combinație de puncte și liniuțe), virgula (un punct ridicat sau înalt), punctul și virgula (la fel ca astăzi).[27] Un secol mai târziu, majoritatea textelor aveau primele rânduri scrise cu cerneală roșie, fiind utilizate rubrici (din latinescul ruber sau „roșu") cu explicații independente ale celor ce urmau, acestea devenind în cele din urmă titluri de capitole. Paragrafele noi erau încă scrise în mod clasic, marcate doar printr-o pauză sau cu o pană de scris; în câteva secole, totuși, prima literă a fost scrisă mult mai mare, sau chiar cu majusculă, pentru a fi mai atrăgătoare din punct de vedere vizual.

Fiecare inovație ortografică principală, începând cu perioada carolingiană, a fost îndreptată spre uniformizarea alfabetelor latine și grecești (și a derivateor acestora), eliberând textul din ce în ce mai mult de limbă. Dar, începând cu secolul al X-lea, separarea cuvintelor a fost cea care a atras mai întâi privirea.[28]

Cea mai uimitoare caracteristică vizuală a minusculei carolingiene este separarea cuvintelor individuale folosind spațiul înainte și după, la fel ca în cazul cuvintelor pe care le citiți acum. Această inovație a ușurat cititul ca nimic altceva înainte sau după aceasta. Practica de separare a cuvintelor a cărturarilor carolingieni pare să fi derivat din traducerea scrierilor arabe, o întreprindere care a ocupat scriptoria vest-europeană de atunci și până în secolul al XIII-lea. Mai exact, aceste traduceri au format „cel mai vechi corp de scrieri care circulau invariabil sub formă de texte în care cuvintele erau separate".[29] Cărturarii arabi din secolul al X-lea au diferențiat cuvintele nu numai prin forme speciale de litere, ci și printr-un spațiu mic înainte și după fiecare cuvânt. Traducerile în arabă, cu cuvinte separate, a textelor

grecești, care în limba greacă originală fuseseră scrise în rânduri continue, au devenit acum modele pentru Occidentul latin. Lumea arabă a furnizat atunci Europei Occidentale atât formatul (separarea cuvintelor), cât și o mare parte din literatură (textele aristotelice și alte texte în principal științifice).

După aceea, citirea în liniște, oriunde a fost practicată, a introdus o nouă dimensiune a spectacolului, una care există și în prezent. Lectura a trecut de la un act public la unul privat. Un cititor nu mai împărtășea textul cu alții (care l-ar fi putut întrerupe cu întrebări sau comentarii) și nu lega sunetele de litere. Putea citi în mod confidențial, fără să fie auzit, accesând direct conceptele, lăsând gândurile să treacă la un nivel superior al conștiinței, făcând comparații și referințe, luând în considerare anumite elemente și făcând evaluări. Obiceiurile de citire occidentale au suferit schimbări puternice, fiind influențate nu numai de circumstanțele externe și de materia lecturii, ci și de efectele psihologice asupra cititorului. Cititul a în gând a devenit o parte din existența interioară a unei persoane.

Lectura și-a depășit funcția socială ca instrument pentru a deveni o facultate umană.

Lectura în liniște a introdus și ceva nou în societate: comunicarea necenzurată. Perioada plină de dogme instituționalizate și control rigid care a fost Evul Mediu a permis în sfârșit accesul la ideile eretice fără teama de a fi descoperit. Până în secolul al XI-lea, ereziile aveau tendința de a fi mici afaceri locale care reprezentau un pericol infim pentru biserica monolitică.[30] Poate că nu este o coincidență faptul că prima ardere a unui eretic pe rug a avut loc în 1022 (la Orleans, în Franța), într-o eră a accesului sporit la cunoștințe și a punerii în discuție a dogmei moștenite, foarte probabil o consecință a lecturii private și în liniște. Până în secolul al XII-lea, atât Biserica, cât și autoritatea feudală au fost atacate de mișcări eretice pe scară largă, care le-au contestat legitimitatea, afirmând „dreptul” umanității la o relație imediată cu Dumnezeu, fără intermediari puternici.[31]

Această evoluție a fost contestată puternic de elită: în 1231, Frederic al II-lea, Împăratul Sfântului Imperiu Roman a decretat erezia religioasă ca fiind o infracțiune civilă, pedepsită cu moartea. Și, totuși, ruptura socială a continuat să se extindă, ducând în cele din urmă la marea schismă din secolul al XVI-lea. Cu siguranță, nu cititul în gând

a cauzat aceste situații. Cu toate acestea, a permis multor oameni să învețe despre aspecte, concepte și credințe care până în acel moment fuseseră inaccesibile. Acest lucru, la rândul său, a ridicat și mai multe întrebări și a pavat calea spre schimbările importante.

Prin lectura în gând, liniștea a coborât brusc asupra scriptoriilor din Europa. Noua practică nu a însemnat o simplă reducere a zgomotului – toate limbile vorbite au fost interzise. S-a trecut de la o extremă la alta. Pentru a comunica cu un vecin, un cărturar trebuia acum să folosească un limbaj al semnelor special: atunci când avea nevoie de o nouă carte de rugăciuni pentru a o copia, el făcea semnul crucii; atunci când dorea să copieze un text profan, se scărpina ca un câine.[32]

Tranziția completă de la ascultarea exclusivă la citirea exclusivă nu a fost finalizată în Evul Mediu. Formula omniprezentă a germanilor, hoeren unde lesen – „a asculta și a citi", în care lesen însemna „a citi, a citi cu voce tare", dar și „a nara, a relata, a spune" – a caracterizat nu numai cele două moduri de a experimenta un text (spectacolul public și actul individual). De asemenea, a reprezentat cele două fețe ale audienței oricărei lucrări scrise: publică și privată. Ambele concepte erau în acest fel unul singur, cititorul ca ascultător, întrucât fiecare autor medieval a continuat să se adreseze cititorilor săi ca și cum ar fi fost în piața publică.

Ascultatul și cititul. Esența actului medieval a rămas.

În decurs de trei-patru secole, citirea în gând devenise nu numai comună în toată Europa de Est, ci și metoda preferată a cărturarului. Richalm, abate cistercian al abației Schöntal din vestul Germaniei, din 1216 până în 1219, a relatat cum demonii l-au forțat să citească cu voce tare, ceea ce, tulburând lectura obișnuită în tăcere, îl priva de perspicacitatea și conștientizarea spirituală.[33] Preferința pentru lectura în tăcere a fost exprimată de colegii săi cistercieni Bernard de Clairvaux, Isaac de Stella, Guillaume de Saint-Thierry și Aelred de Rievaulx, care erau de părere că lectura este un instrument important pentru a influența affectus cordi, starea sufletească.[34] Lectura – lectura în tăcere, adică cea care era considerată acum drept citirea în sine – a fost chiar considerată a fi o formă de meditație, pe care autorul anonim din secolul al XII-lea – a scris De interiori domo – a redefinit-o ca „lectură internă".[35]

Evul Mediu clasic

Astăzi ne gândim la un text literar ca fiind o entitate scrisă și inflexibilă. Dar, la fel ca publicul tradițional din preistorie și Antichitate, și ascultătorii medievali se așteptau ca poveștile și epopeile lor moștenite să fie flexibile și orale. Indiferent dacă acestea erau scurte sau lungi, cuprindeau în general un fir narativ bine cunoscut, transmis prin formule retorice care erau manipulate în mod creativ de recitatori în funcție de audiență. De aceea, fiecare spectacol era diferit. O operă literară era încă o creație vie, nu un document fosilizat.

Mimul roman dispăruse de mult, fiind înlocuit de un scoph curtenesc (în ținuturile germanice) sau de un bard (în cele celtice). Deși Biserica a încercat să înlăture acești cântăreți tradiționali, oamenii întotdeauna s-au adunat lângă ei ca să audă poveștile străvechi de care se bucuraseră strămoșii lor. Din secolele XVIII-IX, trubadurii călători au satisfăcut această nevoie permanentă. În secolul al XI-lea, acestor li s-au adăugat clericii rătăcitori, goliarzii și povestitori ambulanți și măscăricii. Pe măsură cei aceștia din urmă învățaseră să citească și să scrie, pe lângă limba populară, puteau recita povești clasice, teologice și chiar și eroice în limba latină, dintre care câteva le-au încredințat pergamentului.

Scrierea a început să înflorească din nou în secolul al XI-lea, când dezvoltarea comerțului a atras cu sine noi cereri din partea administrației. Numărul registrelor, al corespondențelor, al documentelor și al hărților a crescut foarte mult. Atunci, cuvântul scris a început să se întoarcă pe arena publică pentru prima dată de la sfârșitul Antichității. Reînviate în scopuri practice, citirea și scrierea au revigorat în scurt timp lectura vernaculară, clasică și chiar și gândirea speculativă.

În același timp, un alt tip de cântăreț înlocuia goliarzii instruiți în limba latină, care aveau acum de-a face cu un subiect abordat rareori până atunci: dragostea romantică. Genul revoluționar își are originea

în Spania, influențată de musulmani, apoi a traversat Pirineii în sudul Franței, de unde a declanșat un fenomen paneuropean. Poezia de dragoste îi avea acum în vedere pe animatorii profesioniști – jonglerii (din franțuzescul jongleur sau „bufon") – din piață, târg, de la conac și castel; acești jongleri primeau peste tot monede sau erau plătiți prin diverse favoruri. De obicei născuți într-o familie modestă, se poziționau în mod obișnuit dincolo de protecția legii, fiind nomazi, și negau sacramentele Sfintei Biserici. Dar s-au întrecut și cu trubadurii, cântăreți născuți în familii înstărite, care au compus și au interpretat versuri foarte stilizate despre virtuțile sau dificultățile iubirii. Cu toate acestea, arta celor din urmă fiind percepută de majoritatea oamenilor ca pretențioasă, jonglerii au rămas preferații tuturor. Trubadurul născut într-o familie bogată, Petrus Pictor, a cărei carieră și-a atins apogeul în jurul anului 1100, s-a plâns că unii dintre înalții prelați ai bisericii au preferat să asculte versurile fastuoase ale unui jongler decât strofele compuse de un poet latin, adică de el însuși.[36]

Deși multe versete ale trubadurilor, și chiar unele ale jonglerilor, au fost în cele din urmă scrise, în Evul Mediu, ele au fost citite rareori. Cele mai citite erau romanțele, narațiunile vernaculare. Acestea erau compuse în cuplete octosilabice rimate – Sir Orfei din Anglia, de exemplu, a fost „Un om stăruitor și curajos / Deopotrivă curat și politicos" –, o formă metrică prin care au fost înlocuite treptat versurile aliterative și care a dominat apoi literatura interpretată timp de câteva secole. Astfel de versuri erau produsul hibrid al chanson de gest scris și al epopeii naționale orale, două tradiții convergente, într-un moment în care prin scriere era posibil ca „istoria" faptică să înlocuiască mitul în conștiința națională.

Faptul că aproape toate narațiunile vernaculare din această perioadă trebuiau să fie interpretate cu voce tare poate fi dovedit prin includerea în textul scris a unor cuvinte prin care se atrăgea atenția („oyez!") sau prin care se indica, printre altele, necesitatea unei pauze. Majoritatea narațiunilor erau intonate, nu cântate, într-un anumit fel. După apariția ei în secolul al XI-lea, literatura vernaculară a câștigat la mijlocul secolului al XII-lea o popularitate deosebită în nordul Franței, făcând propaganda feudalismului: puterea „corporativă" a zilelor noastre. Era vocea elitei, a clasei dominante, pe care noua literatură o susținea, o valida și o întreținea. Infinit mai populară decât operele clasice, teologia sau științele naturi, literatura narativă vernaculară a rivalizat cu Scriptura însăși.

Romanțele în versuri au apărut inițial sub forma unei colecții de mituri, povestiri și legende antice adesea preluate din Grecia, Roma și Insulele Britanice și adunate împreună în episoade, cum sunt telenovelele din zilele noastre, pentru a captiva atenția. Desigur, legendele arthuriene, învârtindu-se în jurul aventurilor cavalerilor Mesei Rotunde, erau de bază în repertoriul romancierilor în versuri și au inspirat cititorii secole la rând. Popularizarea lor la castelele și conacele franceze din secolul al XII-lea a atras în scurt timp traduceri și adaptări în latina vernaculară, care au apărut în cea mai mare parte a Europei occidentale. La început, compozițiile exclusiv orale au fost pur și simplu așternute în scris. Au devenit în cele din urmă producții destul de lungi, cu generații succesive de autori care s-au distanțat tot mai tare de spectacolul oral inerent textului scris. Procedând astfel, aceștia au putut dezvolta o mai mare profunzime a gândirii, a etosului și a temei în ceea ce, până la începutul secolului al XIII-lea, devenise un domeniu scris extrem de pretențios.

Cu toate acestea, literatura „populară” (ne-ecleziastică) a perioadei medievale clasice a rămas literatura prezentată ca spectacol. Nu a fost scrisă pentru cititori, ci pentru ascultători (care puteau totuși să fie cititori). Stilul, formatul, genul, dicția, atitudinea și alte calități au fost determinate doar de oralitate. O astfel de literatură a fost impregnată cu „ciudățenia” pe care o înregistrăm astăzi atunci când o citim în modul nostru tăcut contemporan, lipsit de orice oralitate.

Mulți dintre cei cu cel mai înalt rang din societate, în special membrii casei regale, au evitat cu totul lectura. Aceștia considerau adesea lectura ca fiind o „chestiune” nedemnă de statutul lor, potrivindu-se doar preoților și cărturarilor de rang inferior pe care aceștia fie îi angajau, fie îi concediau. La cealaltă extremă a societății, majoritatea oamenilor de rând, în general superstițioși și dezinformați, au considerat scrisul ca fiind ceva „magic”, care avea puterea de a apăra drepturile asupra pământului și prin intermediul căruia își puteau comemora morții și puteau „să îl invoce pe Dumnezeu și puterile cerești la crucile și altarele de pe marginea drumurilor de țară”.[37] Evaluând analfabetismul oamenilor de rând în 1025, sinodul de la Arras a hotărât că „ceea ce oamenii simpli nu pot înțelege prin citirea scripturilor ar putea fi învățat prin contemplarea imaginilor”[38], printr-un gest menit să instruiască, să inspire și mai ales să controleze. Într-adevăr, astfel de ilustrații au continuat să fie mijloace puternice, așa cum dovedește faimoasa Tapiserie de la Bayeux de la sfârșitul

secolului al XI-lea – acea „poveste ilustrată pentru un public neînvățat” (care avea totuși subtitrări în latină).

Ca urmare a acestor evoluții variate, până în Evul Mediu clasic cărțile au început să capete o importanță considerabilă ca bunuri personale: acestea deveniseră articole valoroase. De exemplu, în testamentul său din 1059, aristocratul bizantin Eustathius Boilas a menționat printre cele mai prețioase bunuri ale sale o Biblie, diverse cărți de istorie și de hagiografie (viețile sfinților) și chiar și Alexandria.[39]

Una dintre cele mai populare cărți ale perioadei a fost Psaltirea, un volum care conține 150 de psalmi găsiți în fiecare Biblie. Majoritatea psaltirilor medievale, în limba latină, își modifică secvența și/sau numărul și includ imnuri, bocete, elogii, laude regale și cântece ale pelerinilor. Lăudându-l pe Dumnezeu atât prin rugăciune, cât și prin devotament, astfel de fragmente figuraseră deja în Liturghia bisericii creștine timpurii. Psaltirea constituie fundamentul Liturghiei orale deoarece călugării și călugărițele s-au adunat în corul mănăstirilor și al abațiilor pentru aceste horæ: cele șapte ore ale zilei destinate recitării rugăciunilor. Fiecare psaltire era împărțită în șapte zile și fiecare zi în horæ. Cei suficient de bogați pentru a deține o capelă privată într-un castel, conac sau reședință în oraș recurgeau la rugăciuni străvechi folosind o psaltire personală, foarte des aflată în proprietatea unei doamne.

Cel mai citit gen de literatură în Evul Mediu clasic, în secolul al XII-lea, era, fără nici o îndoială, cartea personală de rugăciuni în limba latina: Cartea orelor. Acest format a început în secolul al VIII-lea, când unul dintre stareții principali ai lui Carol cel Mare, Benedict de Aniane (cca 750-821), a elaborat un supliment special pentru slujbă, ceremonia de închinare prescrisă. Cartea orelor cuprindea antifoanele Sfintei Fecioare Maria (o colecție de slujbe scurte) care trebuia recitat pe tot parcursul zilei la intervale specifice.[40] În cea mai mare parte a copiat Liturghia, dar în formă prescurtată și incluzând diferiți psalmi și pasaje biblice, slujba celor adormiți, imnuri, rugăciuni preferate către sfinți și aproape întotdeauna un calendar care arăta zilele sfinților.

Aceste cărți portabile, de dimensiunea unei palme, de calitate, de la groase la subțiri (în funcție de adâncimea casetei în care erau plasate) și-au însoțit proprietarii, multe dintre ele femei, nu numai la biserică

și la capelă, pe tot parcursul zilei și al nopții, întotdeauna strânse în mână, ci și în toate călătoriile. Nobilii bogați, și mai târziu burghezia bogată, au oferit Cartea orelor drept cadou de nuntă.

Cel mai important, prin carte se realiza o legătură imediată între cititor și divinitate, fără medierea Bisericii, care până atunci monopolizase scrierea religioasă: cu o astfel de carte în mână, cititul în sine devenea un act personal și sfânt. Această nouă percepție a pregătit în cele din urmă calea pentru citirea Scripturii în limba populară – până acum de neconceput – și a contribuit în cele din urmă, deși doar parțial, la punerea în discuție a supremației Bisericii.

Deoarece multe doamne și-au dus Cartea orelor la Liturghie, pictorii medievali au început să o picteze pe Sfânta Fecioară ca o astfel de doamnă, cu o carte în mână. S-a susținut că imaginea din secolul al XVI-lea în care Fecioarei Maria citește din Cartea orelor afișează „însușirea femeilor de către opus Dei [„opera lui Dumnezeu”] și alfabetizarea femeilor”.[41] Atunci poate la fel de omniprezent ca omul care citea în anumite contexte sociale, femeia care citea și deținea Cartea orelor deținea și o Biblie, pe care, prin alfabetizare, o putea citit pentru ea însăși, fără ajutorul unui bărbat. Aceasta nu era o subversiune de gen, ci un egalitarism în plină dezvoltare. Fecioara Maria putea transforma Cuvântul în carne. Astfel de picturi ale Fecioarei cu carte în mână – adesea cu copilul Hristos care citea în poala ei – s-au înmulțit în secolele XIV-XV. Împărtășind amândoi Cuvântul lui Dumnezeu, atât bărbații, cât și femeile deopotrivă, ajung la adevărul etern prin lectură... sau cel puțin asta ar fi vrut artistul medieval să se înțeleagă.

Fiind încă din secolul al XIII-lea cartea de rugăciune a nobilului bogat sau al patricianului și al doamnei acestuia, Cartea orelor a rămas extraordinar de populară până în secolul al XVI-lea. În mii de gospodării înstărite, Cartea orelor a fost singura carte a familiei (o Biblie era întotdeauna prea scumpă). Foarte des copiii învățau literele, cu ajutorul mamei sau al dădacei, prin intermediul acestei cărți.

Începând cu secolul al XII-lea (corul francez Saint-Denis, 1140-1144), mișcarea gotică a respins dependența romanică de ziduri și a îmbrățișat coloanele sculptate și ferestrele mari și înalte. Acest lucru a transferat iconografia Bisericii pe vitralii, pe ziduri care se înălțau și pe sculpturi din lemn. Scene biblice complete au apărut acum în culori

strălucitoare, luminate de soare; pe amvonul de piatră sculptat, care se ridică de la sol către cer; și de-a lungul stranelor și în transept. În secolul al XIV-lea, de-a lungul Rinului de Jos, aceleași scene au fost pictate pe pergament și adunate în cărți: fără cuvinte sau cu scurte subtitrări.

S-au vândut ca pâinea caldă.

În scurt timp, aceste ilustrații au inspirat o industrie foarte diversificată. Până la începutul secolului al XV-lea, exemplarele tipărite cu ajutorul unor blocuri din lemn gravate cu litere umpleau tarabele librarilor. În afară de genuri extrem de populare, precum Dansul Morții sau Corabia Nebunilor, în care fiecare pagină conținea o ilustrație (un scurt poem cu conținut moralizator care însoțea și explica imaginea), cea mai populară a fost, desigur, Biblia în imagini. În secolele ulterioare, astfel de cărți au devenit cunoscute sub numele de Bibliæ pauperum sau „Biblia sărmanilor” (vezi mai jos).

Cât la sută din populația Evului Mediu Clasic putea citi? În centrele metropolitane poate până la 5% – sau jumătate din populația cititoare a Romei Antice. În zonele rurale, cel mult o persoană dintr-o sută. În orașele și statele mici dominate de omniprezentul castel feudal puteau citi doar două sau trei persoane: doamna, fiica ei adolescentă și, cu voința lui Dumnezeu, preotul. Cu toate acestea, pasaje rare din literatura medievală evidențiază alfabetizarea în cele mai surprinzătoare situații. De exemplu, în opera romantică Huon de Bordeaux din Franța secolului al XII-lea, eroul îi dă o scrisoare comandantului naval și oficialului portului din Brandisi, din sud-estul Italiei, care „a luat scrisoarea și a rupt sigiliul; a citit scrisoarea pentru că știa destule pentru a face acest lucru și a văzut bine ceea ce era scris acolo”.[42] Eclipsându-i omologii lor timizi față de scrisori din Europa de Vest, membrii familiei regale din Rusia medievală citeau adesea în latină și greacă (nu rusă) și erau surprinzător de erudiți. În secolele XI-XII, Rusia a fost o parte integrantă a Europei, prinții kieveni menținând legături dinastice strânse cu casele conducătoare ale țărilor occidentale, copiii lor căsătorindu-se cu suveranii sau prințesele din Anglia, Germania, Franța, Suedia, Ungaria și Bizanț.[43] În secolul al XI-lea, fiica lui Iaroslav I cel Înțelept, Anna, s-a căsătorit cu Henric I al Franței, care era singurul membru alfabetizat al întregii familii regale franceze; ea a semnat chiar și documente de stat cu mâna ei.

Cu toate că în Evul Mediu Clasic activitatea intelectuală a rămas specifică bărbaților, aceasta a fost abordată și de un număr surprinzător de femei.[44] Multe dintre acestea erau membre în diverse ordine religioase, dintre care unele susțineau educația pentru tinerele fete. Locuind mai degrabă în orașe decât în mediul rural, femeile dominicane, de exemplu, erau aproape universal alfabetizate și dedicate studiului religios (evitând clasicii); de la începutul secolului al XIV-lea, acestea și-au asumat pretutindeni instruirea fetelor locale, incluzând adesea o sofisticare a studiului teologic necunoscută în școala publică de băieți. Astfel, din comunitățile religioase au apărut personalități publice și alfabetizate. Deja în secolul al XII-lea, Hildegard von Bingen (1098-1179) – stareță, poetă, compozitoare și reprezentantă a misticismului german – a scris că slăbiciunea Bisericii era de fapt slăbiciunea unui bărbat: era de datoria femeilor să umple golul în epoca femeii.

Cu toate acestea, nu a fost să fie. Fratele dominican-italian și teologul scolastic Sfântul Toma de Aquino (1225-74) a definit în mod succint locul atribuit femeii în societatea medievală: „Femeia a fost creată pentru a fi ajutorul bărbatului”.[45] Femeia nu avea dreptul de a studia, de a se îndoi sau de a pune întrebări. După cum a afirmat Pierre Abélard (1079-1142), celebrul preot de la Notre-Dame din Paris – castrat pentru că și-a sedus eleva, Héloise, o cititoare strălucită și curioasă: „Prin îndoială ajungem la întrebări și prin întrebări învățăm adevărul”.[46] Iar adevărul era doar pentru bărbați, nu pentru femei. În ciuda tuturor, numele multor femei a supraviețuit secolelor: precum cel al lui Julian de Norwich (cca 1342 – cca 1413), reprezentantă a misticismului englez și pustnică, cunoscută mai ales pentru descrierea viziunilor despre adevărul transcendent în Revelations of Divine Love.

Femeile erau cititoare și autoare celebre și în rândul laicilor. Una dintre cele mai importante din Evul Mediu Clasic a fost enigmatica Marie de France (cca 1139-1216), posibila soră nelegitimă al lui Henric al II-lea al Angliei, care a compus opere laice (poezii narative scurte) și fabule care trădează o cunoaștere profundă a literaturii biblice și a clasicilor. Născută la Veneția, Christine de Pisan (cca 1364 – cca 1430) a compus balade franceze, rondele, poezii narative scurte și o celebră biografie a lui Carol al V-lea al Franței. O călugăriță, probabil Clemence de Barking, a scris Vie d’Edouard le confesseur. Hugh de Fleury și-a dedicat Historia ecclesiastica contesei Adela deoarece, spre deosebire de majoritatea contemporanilor ei, aceasta

era educată și stăpânea limba latină. Și în literatura epocii, femeile și fetele citeau pretutindeni. În lucrarea sa L'Estoire des Engleis (cca 1150), Geoffrei Gaimar povestește că doamna Constance a citit The Life of Henry of England în camera sa.[47] Marie de France însăși, în Yonec, operă scrisă de aceasta, prezintă o femeie în vârstă care recită versete din psaltirea ei de una singură.[48] Acest capitol a început cu un citat asemănător. Când a fost posibil din punct de vedere financiar și fizic, femeile de pretutindeni au devenit cititorii și scriitorii cei mai entuziaști ai perioadei respective.

Desigur, cenzura generală a continuat să existe. După ce Papa a anatemizat Talmudul evreiesc pentru că l-a portretizat pe Iisus drept un criminal comun, Ludovic al IX-lea al Franței (a domnit între 1226-1270) – canonizat încă din 1297 – a supravegheat arderea ritualică a talmudului la Paris. Probabil în jur de o mie de exemplare au alimentat flăcările, conform estimărilor recente, și asta într-un moment în care Parisul deținea nu mai mult de 4000 de cărți în total.[49] Dar astfel de evenimente erau rare. Cenzura a avut în mod normal obiceiuri mai convenționale: interzicerea, restricționarea, reeditarea, ștergerea, denunțarea prin dezbatere publică și alte măsuri care au apărut aproape în întregime în Biserică. (Majoritatea conducătorilor laici nu îmbrățișaseră pe deplin cultura scrisă.) Nu cartea fizică era amenințătoare, ci ideile transmise. Cartea nu reprezenta un pericol, dar un gând nou, da. Cenzura reușită consta de regulă în interzicerea unei doctrine suspecte și suspendarea sau înlocuirea oricărui profesor care o răspândea. Doar părți scurte ale unei cărți erau percepute în mod obișnuit ca fiind jignitoare; majoritatea părților dețineau informații utile, literatura scrisă în sine fiind foarte rară. Cărțile erau la urma urmei extrem de valoroase. Deci, o listă a secțiunilor problematice a fost atașată volumelor suspecte sau pasajele ofensatoare au fost marcate pentru eliminare în exemplarele ulterioare. În secolele XII-XIII, scrierea a jucat încă doar un rol secundar în răspândirea ereziilor, care au rămas aproape întotdeauna manifestări orale.

Cenzura a apărut și în moduri ascunse. Ceea ce nu se vede dezvăluie multe în această privință. Este ceva plin de învățăminte să observăm că în bibliotecile ordinelor medievale ale călugărilor cerșetori (cei care depindeau de pomană pentru a se putea întreține, cum ar fi dominicanii, franciscanii și alții) se regăseau extrem de puține lucrări din Antichitatea clasică, spre deosebire de scrierile creștine. Și aceasta

a fost cenzură și de cea mai înaltă clasă.

Începând cu sfârșitul secolului al XII-lea, cărțile – mai precis codexurile de pergament scrise de mână – au devenit articole comerciale profitabile. Erau comercializate din nou în Occident, după două secole lungi în care fuseseră închise în mănăstiri. Cămătarii, recunoscând valoarea comercială a cărților, le-au acceptat ca garanție; studenții obișnuiau să împrumute bani contra valorii apreciate a unei cărți.[50] Până în secolul al XV-lea, târgurile importante de la Frankfurt și Nördlingen, Germania, includeau cărți printre articolele lor comerciale. Cititul devenea o afacere mare.

Mulți clerici percepeau lectura ca fiind un panaceu pentru necazuri. Căci în actul lecturii se află însăși consolarea divină, așa cum a susținut Aelred de Rievaulx: „Vă spun fraților, nu ne poate atinge nici o nenorocire, nu poate apărea nici o situație atât de înfricoșătoare sau de dureroasă care să nu se estompeze în neant, devenid suportabilă odată ce cititul Sfintei Scripturi pune stăpânire pe noi”.[51] Nu doar scrierile sacre erau sfinte, ci chiar actul de a le citi a fost recunoscut a fi o cale care conducea atât la cunoașterea divină, cât și la întărire morală. După cum a proclamat scolasticul și adeptul misticismului francez Hugh of Saint Victor (1096-1141), unul dintre cei mai influenți teologi ai secolului al XII-lea, „rodul lecturii sacre este de două ori mai mare pentru că aceasta fie îmbogățește mintea cu cunoștințe, fie o înzestrează cu morală”.[52]

Europa de Est impărtășea aceleași păreri. Primii cititori slavi au citit în special scrieri religioase grecești. Slavii macedoneni, probabil din secolul al VII-lea d.Hr., au adaptat literele cursive grecești bizantine pentru a scrie Scriptura în propria limbă; în anii 860, Sfântul Chiril al Alexandriei le-a adaptat și formalizat în scrierea glagolitică. În anii 890, clericii bisericii bulgare au ales în schimb majusculele grecești bizantine pentru a realiza texte bisericești și, în acest fel, s-a născut alfabetul chirilic. Toată lectura din rândul slavilor, cu excepții notabile, era de natură religioasă. Foarte puțini slavi au învățat vreodată să citească și să scrie. Cei care au făcut-o au fost aproape exclusiv clerici, în principal în slujba Bisericii; totuși, mulți erau activi și la mai multe curți regale, lucrând în calitate de cărturari și traducători.

Scrisă în alfabetul chirilic, literatura rusă a început în Rusia Kieveană

(907-1169) cu viețile sfinților și predicile și scrierile didactice religioase. Au apărut noi lucrări originale precum Învățăturile lui Vladimir Monomahul (d. 1125), o formă de autobiografie destinată copiilor săi, sau Cântecul oastei lui Igor de la sfârșitul secolului al XII-lea. Byliny, poeziile eroice orale recitate de barzii țărani și cântate la gusli, un fel de harpă, deși foarte populare, nu au fost scrise decât la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea. Diferită de byliny și de poeziile religioase orale, poezia rusă scrisă a rămas obscură înainte de secolul al XVII-lea și s-ar putea să nu fi existat deloc. Cel mai semnificativ gen din Rusia, poezia epică eroică, a atras de fapt o tradiție literară, nu orală. Câteva epopei au fost păstrate în scrierea chirilică, cum ar fi Zadonshchina, care sărbătorea victoria rușilor asupra tătarilor de la Kulikovo în 1380, modelată pe Cântecul oastei lui Igor.[53]

Învățarea cititului

Un tip diferit de școală apăruse în secolele IV-V, în același timp în care nivelul de educație tradițional scădea rapid: școala creștină. Aceste instituții parohiale și monahale au înflorit cu adevărat odată ce Carol cel Mare a hotărât, patru sute de ani mai târziu, că toate bisericile și catedrele din Imperiul Franc trebuiau să înființeze școli în care era predată citirea, scrierea, aritmetica și muzica (cântarea). În aceste școli, instruirea s-a început cu citirea și scrierea în limba latină. Lectura introductivă a cuprins un manual și texte simple: Tatăl nostru, Ave Maria și Crezul apostolic. Odată ce acestea au fost bine stăpânite, profesorul le cerea elevilor să se afunde în cele mai comune manuale de lectură din epocă (la fel ca manualele curriculare standard de astăzi): de obicei Ars de octo artibus orationis de Aelius Donatus și, mai târziu, Doctrinale puerorum de Alexander de Villedieu.

Marie de France oferă o ilustrare amuzantă a modului în care o persoană începea să citească fonetic în secolul al XII-lea:

„Un preot a dorit să învețe odată un lup să citească. «A», a spus preotul. «A», a spus lupul, care era foarte viclean și deștept. «B», a spus preotul. «Spune cu mine.» «B», a repetat lupul. «Aprob asta.» «C», a spus preotul; «Hai, spune asta.» «C», a spus lupul. «Atât de multe sunt?» Preotul a răspuns: «Rostește-le de unul singur.»”[54]

Caietele din secolul al XV-lea demonstrează că mulți elevi au început să citească folosind rugăciunile zilnic (Tatăl nostru și Ave Maria) și selecții de psalmi, pasaje pe care elevii le știau deja pe de rost. Copiindu-le de pe tabla neagră în prima lor zi de școală, au fost apoi capabili să asocieze aceste unități de vorbire întregi cu grupuri individuale de litere. Pentru citirea avansată în Evul Mediu Clasic a dominat așa-numita „metodă scolastică”. Elevii alfabetizați aveau să devină membrii creștini exemplari ai comunității lor recitând și comparând interpretările marilor autori realizate de autorități, acestea fiind și aprobate: părinții Bisericii sau celebrii scriitori păgâni ai Antichității. Pentru a practica cel mai bine acest lucru, elevii care

citeau deja în mod adecvat au fost acum învățați să citească textele „corect”, într-o serie de pași prescriși. Lectio cuprindea o analiză gramaticală a unui text în latină, identificând și explicând cazul sau conjugarea fiecărui cuvânt individual. Acesta a dat littera, lectura literală a textului. Sensul său mai larg, pe fiecare elev era instruit să-l obțină prin învățături ortodoxe, era sensus. Abia după toate acestea putea fi abordată sententia, interpretarea critică în conformitate cu dogma moștenită. Așa cum a explicat un profesor de retorică din secolul al XVI-lea, scopul suprem al acestei instruiri era aparent „să vorbești elocvent și să trăiești virtuos”.[55]

Studenții erau în general prea săraci pentru a-și cumpăra cărțile. Deoarece munca depusă pentru producția fiecărui codex era mare – achiziționarea și pregătirea pieii de vițel, apoi copierea manuală a fiecărei pagini –, cărțile erau extrem de scumpe, cel puțin în comparație cu manualele de astăzi: în secolul al XII-lea, abatele Samson a plătit douăzeci de mărci, valoarea unei case în oraș, pentru un exemplar al Scripturii. Cel mai des școala însăși furniza cărțile, acestea fiind împrumutate; deseori acest lucru putea fi făcut de un profesor. Era întotdeauna o chestiune de încredere absolută. Studenții nu foloseau în mod normal cărțile pentru studiu ca atare, ci mai ales ca ajutor pentru memorie.

În sala de clasă comună regulile de gramatică latină erau scrise pe tablă cu creta pentru ca elevii să le citească și să le memoreze. A fost o metodă de învățare prin intermediul memorării, fiind citit doar ceea ce era esențial. Mulți factori au împiedicat lectura ușoară: limba străină, scrierea de mână cu litere și ortografie inconsistente, punctuația neregulată și, mai presus de toate, multitudinea de abrevieri și suspensii (linii reprezentând literele omise). Nu este de mirare că la sfârșitul școlii, după spusele unui absolvent din secolul al XV-lea, mulți băieți „nu puteau nici vorbi latina, nici compune o scrisoare sau un poem, nici măcar explica vreuna dintre rugăciunile folosite la Liturghie”[56], doar o variantă a unei plângeri comune fiecărui sistem de școlarizare din fiecare secol.

Așezați pe o bancă, trei sau mai mulți studenți aveau de obicei între ei o carte deschisă, dacă era disponibilă, ceea ce se întâmpla rareori.[57] Desigur, sistemul i-a distins pe acei studenți care aveau o memorie mai bună. O parte din educația lor primară a cuprins mai multe tehnici de îmbunătățirii a memorării care le-au permis multora să

acceseze informațiile stocate aproape la fel de ușor precum facem noi astăzi, dând click pe un fișier din computer. Toma de Aquino a conceput o astfel de tehnică, o serie utilă de reguli de memorare pentru cititori. Mai întâi, stabiliți o ordine a ceea ce urmează să fie memorat. Apoi dezvoltați o „afecțiune" pentru fiecare lucru care trebuie memorat – adică „etichetați" fiecare element cu o emoție. După aceasta, transformați-le în „similitudini neobișnuite", imagini atrăgătoare pentru a ajuta vizualizarea. Și apoi repetați-le adesea, deoarece se știe că repetiția întărește memoria. Așa cum se întâmplase în Antichitate, lectura încă era parte al marelui complex mnemonic. Acum opt sute de ani exista deja un curriculum standard de lectură. Pentru gramatică, lucrările lui Priscian și Donatus. Pentru matematică și astronomie, Euclid și rezumatele în arabă ale lui Ptolemeu, precum și Boethius. Dreptul civil a implicat Corpus juris civilis, dreptul canonic al lui Grațian, Decretum, dar și Decretals de Alexandru al III-lea. Pentru teologie, Biblia și Sententiæ de Petrus Lombardus. Printre cei mai citiți clasici latini se regăseau Virgiliu, Ovidiu, Cicero, Iuvenal, Lucanus, Titus Livius, Seneca, Horațiu, Sallustius, Marțial, Petronius și alții.[58]

Odată ce un băiat învățase să citească cu o relativă ușurință, la vârsta de unsprezece sau doisprezece ani, putea solicita episcopului său tonsura, după care putea merge la o școală superioară unde, timp de doi sau trei ani, urma să se concentreze în principal pe trivium (cele trei arte ale gramaticii, retoricii și logicii). Până la vârsta de 14 ani era de obicei pregătit pentru universitate, fie specializându-se în unele ramuri ale triviumului, fie trecând la quadrivium (aritmetică, geometrie, astronomie și muzică), medicină sau drept.

Fetele puteau avansa până la trivium, dar rareori depășeau această etapă. Mulți bărbați s-au opus educației formale în rândul femeilor. Philippe de Novare a argumentat: „Nu este firesc ca fetele să învețe să citească și să scrie dacă nu doresc să devină călugărițe, întrucât altfel, devenind majore, ar putea scrie sau primi scrisori de dragoste". Dar Chevalier de la Tour Landry considera că: „fetele ar trebui să învețe să citească pentru a învăța adevărata credință și pentru a se proteja de pericolele care le amenință sufletul".[59] Un număr mic de fete au primit o educație privată în literatura biblică și în latina clasică. Fiind probabil fiind educată la curtea regală a Angliei, Marie de France s-a bucurat cu siguranță de o educație excepțională la mijlocul secolului al XII-lea. Două sute de ani mai târziu, majoritatea fetelor care locuiau

în orașe în care se afla o mănăstire de călugărițe dominicane aveau parte acolo de o educație elementară și, trecând de alfabetizarea funcțională, în trei sau patru ani citeau texte literare complexe.

În general, era de așteptat ca acele mame care știau să citească să își instruiască copiii, atât băieții, cât și fetele, în vederea citirii și scrierii elementare. Dacă familia era destul de norocoasă și avea o carte (aproape întotdeauna Cartea orelor sau o Psaltire), atunci aceasta era folosită pentru învățătură. O legendă populară a făcut ca Fecioara Maria să învețe literele de la mama ei, Sfânta Ana; începând din secolul al XV-lea, aceasta a fost o ilustrație frecventă în Cartea orelor.

În anii 1300, orășenii de pretutindeni au început să preia controlul politic de la nobilii și episcopii locali, după care au cerut educație pentru copiii lor pentru a susține și a menține privilegiul popular. S-au deschis pentru prima dată școli publice. Clasa mercantilă în curs de dezvoltare se întemeia pe cărți și lectură, transformând societatea în ansamblu.[60] Până în cca 1340, între 45 și 50% dintre copiii din Florența, cu vârsta cuprinsă între șase și treisprezece ani, frecventau mai multe tipuri de școală. Și până în 1497 poate chiar 70% dintre locuitorii din Valenciennes știau să citească.[61]

Cu toate acestea, foarte puțini dintre acești cititori medievali ar fi atins „cursivitatea", cel puțin așa cum o știm noi. Studenții din Evul Mediu citeau cu totul altfel de cei de astăzi. Ochii unui student modern poate zbura pe o pagină curată, albă, frumos tipărită, sau pe ecranul computerului cu o cursivitate uimitoare, dar firească, care o transcende chiar și pe cea a limbajului vorbit. Spre deosebire de acesta, studentul medieval, care aproape întotdeauna citea în limba latină, pentru cei mai mulți o limbă dificilă, s-a luptat cu textul. Fiecare cuvânt trebuia să fie privit individual și era adesea recunoscut numai după ce îl rostea cu voce tare.

Lectura cu adevărat fluentă era semnul distinctiv al profesionistului. Un magistrat putea „citi cu ușurință" majoritatea textelor din domeniul său, investind mulți ani grei pentru a obține această abilitate. Cu toate acestea, dacă același maestru trecea de la teologie la jurisprudență, să zice că ochii lui pur și simplu încremeneau. Fiecare domeniu deținea vocabularul său latin special, retorica, formulele, abrevierile și semnele care necesitau ani de învățare și stăpânire. Evul Mediu a fost marea epocă a specializării, fiecare expert

fiind blocat în propriul domeniu de activitate. Din această cauză, majoritatea cititorilor au avut „vieți de grup”, căutând rareori în domenii străine – la fel ca majoritatea cadrelor universitare de astăzi.

Din cauza dificultăților de lectură de acest fel, chiar și într-un singur domeniu, o persoană trebuiau să depună un mare efort. Puțini sunt astăzi conștienți de perioada vastă de timp pe care o necesita o educație universitară medievală. Depășea cu mult cei patru ani ai ciclului de licență de astăzi, cei cinci ani cu masterat sau cei opt ani cu doctorat. De exemplu, la Sorbona, Paris, în secolul al XII-lea, studenții la teologie aveau între 24 și 35 de ani, iar titlul de doctor în filologie era conferit în mod normal numai celor care trecuseră de vârsta de 38 de ani.[62]

Scolastica

Petru Venerabilul, stareț al mănăstirii benedictine reformate din Cluny (estul Franței), din cca 1122 până la 1156, a comandat prima traducere latină în Europa a Coranului arabilor, pe care o echipă de erudiți creștini (care lucrau împreună cu un musulman și un evreu) a finalizat-o între 1140 și 1143. În această epocă a cruciadelor, Petru a dorit cu prin această traducere să poată respinge sfânta Scriptură a rivalilor creștinismului într-un mod mai judicios.

Gestul uluitor a reflectat o nouă atitudine în rândul cărturarilor europeni. Încă din secolul al X-lea, aceștia încercaseră să creeze un sistem original de teologie, filosofie și învățătură: relevația creștină armonizată cu gândirea filosofică. Apărută în secolul al XII-lea, „metoda scolastică" a presupus dezvoltarea clară a unui subiect, limitarea concisă și definirea conceptelor, formarea logică a probelor și discutarea argumentelor și a contraargumentelor în disputele corespunzătoare. „Scolastica" este numele cel mai general pentru ceea ce a fost de fapt un set de discipline. Cărturarii care erau convinși că învățăturile credinței religioase puteau fi împăcate cu argumentele rațiunii umane au combinat în esență învățăturile părinților Bisericii cu cele ale lui Aristotel. Remarcabila traducere a Coranului de Petru Venerabilul a exemplificat această mișcare, care a schimbat în moduri semnificative ce citeau și cum citeau europenii.

Recuperarea textelor din Antichitatea greacă începuse în secolul al X-lea. Cu toate acestea, procesul a fost finalizat abia la începutul secolului al XIII-lea.[63] De-a lungul Evului Mediu Timpuriu, Constantinopolul a furnizat cele mai multe texte și scrieri gramaticale și teologice grecești despre viețile sfinților. Dar, în secolul al X-lea, mulți cărturari latini s-au orientat și spre textele grecești clasice mediate de musulmani. Cele din urmă excelaseră în cercetarea științifică, așa cum am văzut deja, și mulți cărturari spanioli, dintre care mulți au fost evrei, începuseră să traducă operele grecești clasice din arabă în latină. La nord de Pirinei, s-a dat naștere unei noi aprecieri a clasicilor.

Tot aici a apărut un stil clasic de scriere. Căci în Evul Mediu un text clasic era considerat aproape universal ca fiind infailibil. În consecință, mulți cărturari și-au scris opiniile sub forma operelor clasice precedente, sperând că astfel cititorii le vor accepta mai ușor. Denunțând această practică a „argumentului autorității" în secolul al XII-lea, celebrul teolog de la Notre Dame, Pierre Abélard, l-a comparat la rândul său cu lanțul prin intermediul căruia erau conduse fiarele. O lectură, a susținut în schimb Abélard, trebuie să genereze interpretări, nu să valideze opinia unei persoane.[64]

Cu toate acestea, vocea lui Abélard a pierdut. Cu câteva secole înaintea timpului său, aceasta a fost de fapt șoapta individului împotriva autorității – în persoana lui Aristotel, a cărui redescoperire și reinterpretare în Europa de Vest a modificat profund gândirea medievală.

Bineînțeles, numele lui Aristotel le-a fost cunoscut teologilor creștini secole întregi. Părinții Bisericii timpurii, printre care și Sfântul Augustin, l-au menționat des și în termeni favorabili. În secolul al XII-lea, Grațian din Bologna (d. înainte de 1179) și Petrus Lombardus (cca 1100-1164) au scris despre excelența modelului lui Aristotel în ierarhia universală a existenței. Dar încă un secol urma să treacă înainte ca operele lui Aristotel să fie foarte solicitate în centrele de învățare occidentale. Începând din 1251, Universitatea din Paris a acceptat în mod oficial lucrările lui Aristotel ca parte a curriculumului.

După secolele XII-XIII a început să predomine metoda scolastică de citire. Cu această metodă, profesorii și-au îndoctrinat elevii astfel încât să ia în considerare un text numai din perspectiva criteriilor dogmatice moștenite. (Citirea unor astfel de texte provocatoare din punct de vedere psihic fusese până atunci facilitată de practica scribală a separării cuvintelor, invocație care a contribuit și la dezvoltarea scolasticii.) Rezultatul celor două domenii opuse – credința religioasă și rațiunea umană: concordia discordantium sau „armonia punctelor de vedere diferite" – a fost apoi, conform crezurilor scolasticilor, menit să servească drept un nou punct argumentativ de plecare.

Scolastica a devenit, în scurt timp, mai degrabă decât campionul gândirii creative, păzitorul dogmei, deși metodele difereau de la

Bologna la Oxford. În actul de lectură, credeau majoritatea scolasticilor, recepția conținutului urma să fie cernută prin filtrul criteriilor scolastice. Cititorul trebuia să primească înțelepciunea, nu să o atingă de unul singur. O impunere religio-filosofică similară a cuprins mai târziu și țările islamice, probabil într-un mod diferit, dar din motive care de atunci, spre deosebire de celebrele inventivități și toleranțe ale strămoșilor lor medievali, au încetat în mod similar să accepte schimbări intelectuale revoluționare. Mai întâi cu Renașterea, apoi mai târziu cu Iluminismul, Europa a înlăturat în cele din urmă această „mentalitate medievală". Cu toate acestea, majoritatea țărilor islamice nu aveau să experimenteze o emancipare similară.

Regele Alfonso al X-lea al Castiliei (a domnit între 1252-1284) a caricaturizat, fără să vrea, disciplina severă a scolasticii atunci când a scris:

„În adevăratul sens al cuvântului trebuie să-și arate dascălii știința în fața studenților, citindu-le cărți și făcându-i să înțeleagă după puterile fiecăruia; și, dacă elevii au început să citească, dascălii trebuie să continue să îi învețe, până când au ajuns la sfârșitul cărților pe care le-au început; și, dacă stau bine cu sănătatea, ei nu trebuie să-i trimită pe alții să citească în locul lor, decât dacă cer respectivului să citească pentru a-l onora, și nu ca să evite sarcina de a citi ei înșiși."[65]

Odată cu lectura scolastică a Evului Mediu Clasic o carte reprezenta pentru cititor în primul rând autoritatea. Textele nu trebuiau analizate, ci digerate încet, rând cu rând, cu tabele de context și indici care ajutau la clarificarea sensului intrinsec al operei. Comentariile umpleau adesea marginile, glosele îngrămădeau spațiul dintre rândurile textului.

Textele scrise de frății și citite în cadrul acestora au început să aibă însușiri asemănătoare. Cărturarii au început să abrevieze fără nici o reținere și să adauge punctuația în texte, încercând să ajute la înțelegere prin gruparea cuvintelor, dar creând astfel o densitate de pagini care nu mai fusese văzută din timpurile pre-carolingiene. Odată cu trecerea timpului, textele scolastice au devenit coduri opace, descifrabile doar de un număr redus de cărturari instruiți care se ocupau de ele zilnic. Erau cu totul diferite de textele libere, curgătoare, scrise cu litere mari ale unei povestire romantice franceze, laice englezești sau germane, ușor accesibile oricărei domnișoare.

Limbajul cărturăresc s-a schimbat și ca urmare a scolasticismului. Până la mijlocul secolului al XIII-lea toată Europa de Vest (din Scoția și Danemarca, în nord, până în Spania și Italia, în sud) „adoptase o formă unică și în general omogenă de latină scrisă care încorpora atât convențiile grafice ale separării [cuvintelor], cât și principiile de ordine a cuvintelor și gruparea sintactică a cuvintelor”.[66] Era o nouă latină, care diferea foarte mult de latina clasicilor și chiar de latina medievală timpurie: a devenit acum principalul instrument al discursului intelectual în rândul tuturor erudiților europeni. Un asemenea idiom internațională fusese extrem de necesar. Volumul lucrărilor științifice a explodat. Corespondența scolastică în această nouă limbă standardizată a fost sporită între universități și abații din Europa de Vest.

Lectura era acum apreciată ca fiind slujitoarea tuturor cunoștințelor. În jurul anului 1250, Richard de Fournival, cancelarul Catedralei din Amiens (Franța) a declarat că din moment ce omenirea a trăit prea puțin pentru a dobândi cunoștințele dorite, a trebuit să se bazeze pe cunoștințele altora – adică pe scris – pentru a le dobândi.[67] Dumnezeu a fost cel care a dat omenirii memoria a cărei accesare ne-a fost permisă de auz și vedere: vederea prin imagini și auzul prin cuvinte. Nici imaginea și nici textul nu sunt deloc neschimbătoare, dar sunt reconcepute și reconstruite de fiecare dată când sunt văzute sau auzite: „... când citești, această scriere cu a ei peinture [poză] și prin al ei parole [cuvânt] mă va face să fiu prezent în memoria ta, chiar și atunci când nu sunt fizic în fața ta”. Actul de lectură face ca trecutul să fie din nou viu, îmbogățind astfel prezentul. Contrar a ceea ce susține Socrate, a insistat Richard, nu cititorul, ci cartea în sine a păstrat și a transmis mai departe memoria umană.

Odată cu creșterea numărului de cărți pe rafturile unei instituții, memoria a devenit adesea insuficientă pentru a identifica pasaje sau citate specifice. Era nevoie de o carte cu referințe. Mesopotamienii avuseră diferite sisteme utile de indexare, Biblioteca din Alexandria avea un catalog enciclopedic de suluri. Bibliile creștine timpurii au adăugat capitulații, enumerând subiectele fiecărei cărți. Cu toate acestea, între secolele XI și XIII au apărut inovații care au făcut citirea nu numai mai organizată, ci și extraordinar de utilă. Operele, precum Decretum de Grațian din Bologna sau Sententiæ de Petrus Lombardus, aveau acum o varietate de dispozitive recente pentru a ajuta cititorul: la începutul operei se regăsea un cuprins, titlul era repetat pe fiecare

pagină, inițialele colorate distingeau pasaje, „ghilimelele” de diferite tipuri separau citatele directe. Acestea și altele asemănătoare au ajutat la redarea unui anumit text într-o manieră cât mai auto-explicativă și lipsită de ambiguitate pentru studiul individual în tăcere.

Aproape toate utilizate și în ziua de astăzi.

Au apărut și tipuri noi de opere scrise. De exemplu, cărturarul Papias, din nordul Italiei, a compilat la mijlocul secolului al XI-lea un fel de enciclopedie aranjată în ordine alfabetică. Pentru referințe ușoare a utilizat un sistem de litere de diverse dimensiuni, plasate pe marginea foii. Ulterior, cărturarii cistercieni au inovat un sistem pentru localizarea unei intrări în orice carte: pe baza împărțirii unei pagini în zone au folosit marginale corespunzătoare; acest sistem a rămas popular timp de 40 de ani. În secolul al XIV-lea, astfel de mijloace de lectură s-au răspândit puternic din cauza nevoii de educație publică apărute brusc și a expansiunii rapide a comerțului cu carte peste tot.

Actul de a citi se schimba din nou. Mai mulți cititori scandau texte – folosind în mod eficient noile spații goale, inițialele, semnele marginale și alte dispozitive ca „indicii vizuale”. Angajați în studiu solitar, un număr tot mai mare de cititori citeau acum în tăcere, pentru ei înșiși. Poate cel mai important a fost faptul că mulți priveau un text ca ceva obiectiv, detașat, care nu mai era vocea cuiva care îl rostea imediat. A oferit experienței o nouă dimensiune.

Cel puțin pentru cei care puteau vedea pagina.

Ochelari de citit

Din timpuri străvechi diferite dispozitive (tuburi de stuf, pahare de apă, pietre lustruite și altele) au fost folosite în timpul citirii pentru a compensa hipermetropia, incapacitatea de a concentra ochii asupra obiectelor din apropiere. Evul Mediu le cunoștea pe toate acestea. Acest handicap de lectură a fost cel mai frecvent provocat de iluminarea slabă clădirilor medievale. Cu excepția cazului în care cineva stătea afară în lumina directă a soarelui, citirea pergamentului scris, adesea scris de mână cu litere mici, putea fi o provocare de netrecut. Căldura amiezii sau frigul iernii ținea majoritatea cititorilor în interior, în umbră. Lectura de seară se făcea la lumina torței, a vetrei sau a lămpii care era rareori suficientă. Actul fizic al citirii a fost orice altceva decât ușor în Evul Mediu. Acest lucru i-a descurajat pe mulți.

Cărturarii au remarcat adesea în marginile manuscriselor disconfortul fizic al citirii și al scrisului în locuri întunecate, reci și triste. Așa cum Florencio a protestat la mijlocul secolului al XIII-lea: „E o treabă chinuitoare. Stinge lumina ochilor, cocârjează spinarea, strivește viscerele și coastele, provoacă durere la rinichi și oboseală întregului trup”.[68] Un cititor cu hipermetropie simțea suferința și mai acut. Chiar și atunci când se afla lângă o fereastră, trebuia să se ghemuiască și să se aplece peste pagină mai atent pentru a distinge literele neclare. Într-adevăr, cititorii cu deficiențe de vedere aveau deseori puține șanse să citească singuri. Un membru al familie, un prieten sau un coleg cleric trebuia citească pentru ei cu voce tare. Deoarece majoritatea oamenilor locuiau în grupuri extinse de familie pentru confort și supraviețuire, era de obicei cineva care putea face acest lucru, mai ales în orașe, până în secolul al XIV-lea, când școala publică a devenit predominantă. Incapabili să citească singuri, cei afectați au cerșit sau au suferit.

Până când au fost inventați ochelarii.

Lentilele speciale pentru citit au fost perfecționate aparent în secolul

al XIII-lea, după care au devenit comercializabile, apoi la modă. În 1268, călugărul și omul de știință englez franciscan Roger Bacon (cca 1214-1292) a scris, evident nu din auzite, ci din experimentarea imediată că „dacă cineva examinează litere sau obiecte mici prin intermediul unui cristal sau printr-o sticlă care forma unui segment mai mic al unei sfere, el va vedea literele mult mai bine și mult mai mari. Un astfel de instrument este util tuturor persoanelor”.[69] Bacon a considerat în mod vădit că aceasta nu era o simplă curiozitate, ci un „instrument”, ceva de uz zilnic. Cu toate acestea, dacă el însuși a folosit un cristal sau un pahar pentru a citi, rămâne un mister.

La fel de necunoscută este și persoana care a popularizat „invenția” care a fost cunoscută încă din Antichitate și a fost probabil redescoperită de nenumărate ori de-a lungul secolelor următoare. Cu toate acestea, dispozitivul nu a devenit niciodată o marfă obișnuită. Primii promotori documentați ai ochelarilor de vedere, în ultimul sfert al secolului al XIII-lea, au fost italienii din Florența, un mare centru al științei și al artelor: cum ar fi călugărul „Spina” care, după cum se pretindea în Evul Mediu Târziu, a fost primul care a fabricat lentile și a instruit alte persoane în producția lor. Deja în 1301, Ghilda lucrătorilor venețieni în cristal – a cărei membri au modelat celebrele obiecte de cristal care erau așezate pe mesele prinților și ale palatelor episcopilor din întreaga Europă – includea în regulile sale o particularizare a procedurii necesare celor care „voiau să facă ochelari pentru citit”.[70] Primul care a popularizat propriu-zis ochelarii ar fi putut fi Salvino degli Armati (d. 1317), care a fost onorat în biserica florentină Sf. Maria Maggiore cu o placă, încă lizibilă astăzi, ca „inventator de ochelari”.

Dar primii ochelari erau prea scumpi pentru a fi nelipsiți. Prea puțini meșteri îi produceau, fabricarea lor costând enorm de mult. De asemenea, cererea pentru aceștia a rămas scăzută atât timp cât cărțile erau la fel de rare. Cea mai veche ilustrație antică cunoscută a cuiva care poartă ochelari este reprezentarea cardinalului francez Hugues de Saint-Cher în sala capitolului dominican de la San Nicolò, Treviso, în nordul Italiei, de Thomas Tommaso da Modena, realizată în 1352.[71] Abia după invenția tiparului, la mijlocul secolului al XV-lea, a devenit comună purtarea ochelarilor. Odată ce producția de cărți a crescut și mai mulți oameni din mai multe clase citeau ca niciodată, cererea pentru ochelarii de citit a crescut și costurile au scăzut.

Ochelarii au devenit disponibili pentru cumpărare deoarece numeroși producători de ochelari au deschis magazine specializate – primul la Strasbourg, în 1466 – pentru a satisface această nouă cerere și alte clientele, producând atât lentile, cât și clipuri necesare pentru a le atașa pe nas.[72] Polizoarele pentru lentile au perfecționat apoi meșteșugul, experimentând cu diferite forme de poziționare a lentilei (lentilelor): de exemplu, lornietele (ochelarii montați pe un mâner) erau deosebit de populare în secolul al XVIII-lea, monoclurile din secolul al XIX-lea. Brațele ramelor de ochelari care se agățau pe ambele urechi au apărut abia în secolul al XIX-lea. Utilizarea acestora este acum în scădere pentru că sunt din ce în ce mai preferate lentilele de contact, operațiile cu laserul și alte proceduri de corecție chirurgicală.

Ochelarii au făcut posibilă lectura mai clară și mai frecventă. Odată ce au devenit accesibili tuturor celor cu deficiențe de vedere și nu au mai fost privilegiul celor bogați și puternici, purtarea lor în public a căpătat o semnificație socială. Într-adevăr, timp de mai multe secole, ochelarii de citit au figurat în iconografia occidentală ca accesoriul necesar cărturarului, pentru a fi înlocuiți în cele din urmă la sfârșitul secolului al XIX-lea de pipă.

Provocarea populară

Publicul laic din Evul Mediu ¨Clasic își modificase preferințele de lectură. Înainte de secolul al XIII-lea, cupletele rimate octosilabice „scandate” în limba populară au dominat gustul popular. Dar pe măsură ce societatea și limbajul în sine se schimbau, cerințele privind conținutul și situația au devenit din ce în ce mai pretențioase. Autorii au început să scrie – nu să compună oral – aceleași povești, și chiar și povești noi în proză în franceza veche, germana mijlocie, engleza mijlocie, spaniola veche, norvegiana veche și în multe alte limbi, plasând acum conținutul, concizia și descrierea faptică înainte de stil, performanță și mai ales de tradiție. Au dispărut rimele omniprezente până acum, clișeele, formulele și broderia ornamentată a unei tapiserii verbale chinuitoare. Activă, concretă, specifică, conștientă de timp și de spațiu, noua proză a devenit ceea ce luăm astăzi de-a gata când citim nonficțiune și ficțiune, una dintre așteptările noastre fiind verosimilitatea literară. Aceasta din urmă, ficțiunea, a fost o creație a secolelor XIV-XV. Până în acel moment proza simplă devenise forma preferată de lectură, iar majoritatea laicilor alfabetizați, care nu își primeau doza de literatură în piața publică, citită cu voce tare, citeau pentru ei înșiși... și în limba populară locală.

Schimbarea atitudinii publice a influențat și lectura științifică. Aceasta a permis unora chiar să pună la îndoială primatul latinei. Deja în 1267, Roger Bacon din Somerset, care studiase la Paris, a observat că nu erau nici măcar cinci bărbați în creștinătatea latină care să fie familiarizați cu greaca.[73] Acesta a fost deosebit de critic față de traducerea lui Aristotel, care, credea el, fusese contaminată cu învățături islamice. Cum puteau învățații precum Toma de Aquino și germanul Albertus Magnus (cca 1193-1280) să declare că îl „cunosc” pe Aristotel, s-a întrebat Bacon, dacă nu știau nici măcar greacă? Deși lăuda comentatorii arabi precum Ibn Sina (Avicenna), de la care putea să învețe ceva de valoare, el a simțit că un text nu poate fi înțeles și judecat în mod corespunzător decât în limba sa originală, niciodată în traducere. Iar Aristotel în latină a fost o traducere a unei traduceri (din greacă în arabă în latină), ceea ce a făcut-o de două ori mai

dubioasă. Bacon a murit înainte de a-și vedea teoriile acceptate, înainte ca al lui magnus opus să fie finalizat sau înainte ca cererea sa de instruire științifică fundamentală în universități să fie acceptată.

Un secol mai târziu, poetul și cărturarul italian Petrarca (Francesco Petrarca, 1304-1374), care săruta întotdeauna exemplarul din opera lui Virgiliu din piele de vițel înainte de a-l deschide, putea număra doar opt sau nouă italieni care cunoșteau greaca. Fiind unul dintre cei care au inspirat Renașterea ulterioară, Petrarca s-a simțit atât de aproape de personajul literar al Sfântului Augustin doar prin citire, încât a scris, aproape de sfârșitul vieții sale, trei dialoguri vizionare cu părintele Bisericii, publicate după moarte lui sub numele de Secretum meum (Secretul meu). Lucrarea a dezvăluit intensitatea emoției care putea fi obținută din lecturile medievale ulterioare, cu aceleași asociații și transferuri care au loc în actul pe care îl cunoaștem azi. De fapt, Petrarca s-a născut „cititor modern", cu toate că acest concept era încă neclar.

În conversația sa imaginară cu Sf. Augustin, care murise cu 900 de ani înainte, Petrarca este de acord că lectura îl ajută să suporte neliniștea vieții. Dar „de îndată ce cartea îmi părăsește mâinile, tot ceea ce simt pentru ea dispare". Aici Sf. Augustin îl sfătuiește să se bucure de fructul lecturii sale:

„De câte ori citești o carte și dai peste unele fraze minunate, care simți că-ți mișcă ori îți încântă sufletul, nu te încrede în puterea propriei inteligențe, ci forțează-te să le înveți pe de rost și fă-ți-le familiare meditând asupra lor, astfel că, de câte ori apare pe neașteptate un caz de întristare, vei avea remediul gata ca și cum ar fi scris în mintea ta. Când ajungi la pasajele care ți se par de folos, fă un semn hotărât în dreptul lor, ca să ți le întipărești în memorie și să nu le lași să-și ia zborul."[74]

Aceasta a fost o nouă abordare a lecturii, destul de separată de rolul său utilitar ca ajutor de memorie sau ca autoritate divină: conservarea unităților de gândire inspirațională, aparent din diverse surse, pentru a strânge propria „carte mentală" pentru o referință ulterioară. În acest caz, cititorul devine autor. Totuși, cum se discerne ceea ce merită păstrat? După cum credea Petrarca, o persoană trebuia să se bazeze pe „adevărul divin": vocea interioară care ghidează cititorul să selecteze și să interpreteze, o voce informată de o lectură anterioară.

În acest proces dificil, cititorul trebuia să recunoască limitele adevărului și să fie condus de conștiința cuiva: „citirea rareori evită pericolul, cu excepția cazului în care lumina adevărului divin strălucește asupra cititorului, învățându-l pe acesta ce să caute și ce să evite”.[75]

Petrarca pusese deja în practică această metodă. De exemplu, el și-a prezentat cartea De viris illustribus (Despre oameni faimoși) ca un fel de „memorie artificială”, o colecție de texte eterogene, aranjate metodic într-o anumită ordine.[76] Acest lucru era nemaiauzit: pe vremea lui Petrarca fiecare text era monumental și, astfel, indivizibil. Însă Petrarca, în calitate de cititor prototip al auctorialului, a refuzat să facă pe destinatarul obiectiv și pasiv – și a devenit un interpret subiectiv și activ. În acest fel, el a eliberat în mod simbolic lectura de pe soclul său monolitic medieval, demonstrând că literatura scrisă poate fi feliată, tăiată în cuburi și servită în orice fel de orice minte recreativă. Și când alții au început să copieze această abordare nouă, s-a născut o nouă rasă de intelectuali. Începând din acel moment, o carte a reprezentat pentru totdeauna un depozit de nenumărate fapte și fraze care puteau fi savurate, digerate, reținute sau respinse după cum considera a fi potrivit fiecare cititor, în funcție de abilitatea și înclinația sa. După Petrarca, „modalitatea lui Petrarca de a citi, re-creatoare, interpretativă și asociativă avea să devină metoda generală în învățământul european”.[77]

Atitudinea societății față de lectură a fost schimbată pentru totdeauna într-un mod fundamental și profund.

S-a schimbat și atitudinea cititorilor față de latină, care fusese în Evul Mediu limba oamenilor bisericii și a cărturarilor. Majoritatea europenilor nu înțelegeau deloc latina și, prin urmare, le-a fost refuzat accesul la majoritatea literaturii scrise. Poetul italian Dante Alighieri (1265-1321) a susținut că limba vernaculară, limba de zi cu zi a poporului, este de fapt mai nobilă decât latina din trei motive convingătoare: Adam a vorbit o limbă populară în Eden, este firească (nu se învață la școală, precum latina) și este universală (toată lumea o vorbește). Acest lucru l-a convins pe Dante să compună celebra La divina commedia în italiană, nu în latină. În acest fel, știa că se adresează unui public cât mai larg posibil.

Dante a extins și competența lecturii. În jurul anului 1316, poetul a

scris o celebră scrisoare către Cangrande I della Scala, vicar imperial din Verona, în care repeta banalul fapt că un cititor poate realiza cel puțin două interpretări ale oricărui text dat: „pentru că dobândim un înțeles de la litere și un altul de la ceea ce înseamnă literele; și primul se numește literal, pe când celălalt alegoric sau mistic”.[78] Dar apoi Dante a mers și mai departe, susținând că lectura alegorică în sine cuprinde de fapt trei moduri diferite de a citi un text. Dante a explicat astfel, folosind Scriptura:

„Când a ieșit Israel din Egipt, casa lui Iacob din mijlocul unui popor de limbă străină, Iuda era locașul său cel Sfânt și Israel stăpânirea sa. Pentru că, dacă avem în vedere doar literal, ce avem în față este exodul Fiilor lui Israel din Egipt în zilele lui Moise; dacă e alegoria, atunci este vorba despre mântuirea noastră, durată de Hristos; dacă sensul este analogic, atunci avem trecerea sufletului de la durere și ticăloșia păcatului la starea de grație; dacă e cel anagogic, atunci ni se înfățișează ieșirea sufletului din servitutea corupției sale spre libertatea eternei glorii. Și chiar dacă sensurile mistice sunt cunoscute sub nume diferite, toate pot fi numite în general alegorice, din moment ce diferă de cele literale și istorice.”

Cu siguranță, Dante nu era singurul cu o asemenea ingeniozitate. Deja în secolul al XIV-lea, majoritatea cărturarilor încercau să redescopere în acest mod, sau în moduri similare, maximul de semnificație dintr-un text. Majoritatea cărților nu mai erau acum produsul cărturarilor monahi, fiind destinate consumului ecleziastic, ci erau copiate în masă pentru profitul comercial de către copiști instruiți angajați de librari și papetari (comercianții ce aveau un „punct de lucru” sau un magazin), care erau la rândul lor constrânși prin reguli specifice stabilite de autoritățile universitare. Aceste reguli implicau nu numai prețuri acceptabile, ci, și mai important, menținerea calității copiilor. A apărut percepția unui text nealterat, o redare „originală” prin care savanții puteau lucra și puteau dezbate nestingheriți de edițiile contradictorii: una care deține o „esență” inerentă, inalterabilă, cu multiple niveluri de lectură, precum cele discutate de Dante mai sus.

Cititorii au început astfel să solicite „versiuni autorizate”, în a căror veridicitate puteau avea încredere. Drept răspuns, universitățile, aflate sub conducerea Bisericii prin persoane precum episcopul rezident, s-au angajat să garanteze o astfel de autorizare prin eliberarea licențelor. La universități, aceste texte „necesare” erau puține, cărțile rămânând

foarte scumpe. De obicei, era suficient un manual la trei studenți. În secolul al XIV-lea, erau în circulație în tot Parisul în jur de 200 de manuale. Cea mai bogată bibliotecă a creștinătății, cea de la Sorbona, avea 1728 de cărți înregistrate ca lucrări care trebuiau împrumutate (dintre acestea 300 au fost listate ca pierdute), iar alte 338 pentru a fi consultate la bibliotecă – legate de mesele destinate lecturii.[79]

În același timp, operele vernaculare au devenit din ce în ce mai populare. Transformarea publicului ascultător în public cititor a avut loc și atunci când autorii au început să traducă latina, versurile și proza deopotrivă, în proză vernaculară pentru a se conforma cerinței noii piețe laice. De exemplu, în 1387, scriitorul englez John of Trevisa, capelan al lui Sir Thomas, Lord de Berkley, a tradus în limba engleză din limba latină admirata narațiune istorică Polychronicon a lui Ranulf Higden, apreciind în mod deosebit faptul că cititorii săi erau întocmai asta: cititori, nu ascultători. Cărțile erau în primul rând citite, nu ascultate. Cererea de literatură scrisă nu putea fi satisfăcută, mai ales când venea vorba de lucrări vernaculare scrise cu cuvinte separate care permiteau o lectură mai ușoară și care permiteau „transferul subtilităților gândirii scolastice dezvoltate pe deplin către un nou public laic”.[80]

În acele societăți dominate de o aristocrație feudală, a avut loc în secolele al XIV-lea și al XV-lea o creștere a unei culturi clericale secularizate care modifica în mod similar obiceiurile tradiționale de lectură. Patronii privați (în special membrii familiei regale) au angajat copiști clerici pentru a le produce cărți, au angajat traducători, au cumpărat colecții întregi de cărți pentru propriile biblioteci și au angajat clerici care să scrie corespondența regală, hristoavele, documentele și registrele financiare. Erau copiate nu numai genurile comune identificate în bibliotecile universitare și cele de la catedrale, ci și lucrări care tratau probleme politice și sociale, epopei lungi, versuri și proză, aventuri, povestiri de război și despre explorări. Unii nobili au angajat autori pentru a-și crea propriul arbore genealogic. Multe dintre aceste biblioteci feudale au înflorit, în timp ce altele s-au dezintegrat din cauza moștenitorilor iresponsabili. Dar elita din Europa de Vest, influențată de clerici, considera de acum că citirea era și a ei.

Începând cu secolul al XIV-lea, învățarea cititului și a scrisului a devenit aproape o datorie civică. Burghezia comercială din nordul

Italiei a îmbrățișat în mod special cititul și scrisul t, generând un val de educație civică, un val care s-a răspândit în scurt timp în toată Europa. (Cu toate acestea, unele țări, ca aproape tot teritoriul Franței, au redus în continuare majoritatea învățământului la școala parohială locală, unde era oferită doar o educație rudimentară.) Mamele și dădacele începeau instruirea devreme pentru că se credea, așa cum afirma „umanistul" italian Leon Battista Alberti, în jurul anului 1440, că alfabetul ar trebui predat chiar înainte lecțiilor formale de la școală.[81] Mama sau dădaca îi arăta copilului literele dintr-o carte sau dintr-un abecedar și îl punea să pronunțe literele fonetic până când acestea erau învățate pe de rost. După cum am văzut, această activitate a devenit una dintre cele mai frecvente motive ale miniaturilor, picturilor și statuilor din perioada medievală târzie.

Tot în secolul al XIV-lea extinderea comerțului a declanșat creșterea corespondenței cu scop administrativ care, la rândul său, a generat necesitatea unei mici armate de curieri – mai întâi în Italia, apoi în Franța, Germania, Spania, Anglia și în alte părți – pentru a putea fi trimisă în mod regulat, creându-se astfel o rețea și mai largă de cetățeni care citeau în limbi vernaculare. În timp, acest lucru a dus la dezvoltarea vastelor servicii poștale din Europa, deservind nevoile regale, civice și domestice. (De exemplu, până la începutul secolului al XVI-lea, familia Taxis din Lombardia, Italia, căreia împăratul Maximilian I i-a încredințat conducerea activităților poștale de la Viena până la Bruxelles, număra până la 20.000 de curieri-călăreți care deserveau o mare parte a Europei.)

Cu toate acestea, lecturile publice au continuat. Cu siguranță, englezul Geoffrey Chaucer (cca 1340-1400), care în operele sale descrie frecvent lecturile publice, și-a împărtășit propria literatură cu un public captivat, citind dintr-un manuscris autograf. Poezii epice lungi în engleză, franceză, germană, spaniolă și în alte limbi europene au fost scrise având în vedere spectacolul public. În 1309, Jean de Joinville (cca 1224-1317) și-a dedicat opera Vie de St. Louise „ție și fraților tăi, și altora care o vor auzi citită". De exemplu, cronicarul și poetul francez Jean Froissart (cca 1333 – cca 1404) i-a citit cu voce tare opera sa romantică Méliador noaptea, timp de șapte săptămâni, Contelui de Blois, care se întâmpla să sufere de insomnie. Lecturile private pentru membrii familiei sau pentru prieteni erau din ce în ce mai frecvente. În 1507, poetul italian Ludovico Ariosto (1474-1533) i-a citit cu voce tare capodopera sa neterminată Orlando Furioso

Isabellei Gonzaga, în timp ce aceasta se recupera dintr-o boală foarte gravă, „făcând să treacă două zile nu numai fără plictiseală, ci cu cea mai mare plăcere”.

Desigur, cititul cu voce tare a devenit activitatea preferată în mediile domestice, deoarece, pentru prima dată, cărțile au devenit disponibile în rândul celor din rangurile inferioare ale societății. De exemplu, la începutul secolului al XIV-lea, în Montaillou, sudul Franței, preotul din sat a citit cu voce tare dintr-o presupusă carte eretică, în numeroase ocazii, unui publicul adunat în case private. Un țăran de la Ax-les-Thermes a fost arestat și judecat de Inchiziție pentru că i-a citit cu voce tare mamei sale dintr-o lucrare eretică.[82] Călătorii bogați luau cu ei mai multe cărți și le citeau cu glas tare la hanul la care poposeau, distrându-i pe toți cei prezenți. În satele mai mari, cărțile treceau adesea din casă-n casă, fiind citite cu voce tare familiilor și vecinilor adunați.

Părinților le-a plăcut întotdeauna să le citească copiilor. Un notar italian i-a cerut, în 1399, unui prieten Florile Sfântului Francisc pentru a le putea citi cu voce tare fiilor săi: „Băieții se bucurau de ea în serile de iarnă pentru că este, după cum știți, o lectură foarte ușoară”.[83] Copiii s-au bucurat în special de laici, opere romantice și de epopei. Nu exista un gen separat de literatură pentru copii. (Acesta a fost o invenție comercială a secolului al XIX-lea.) Copiii citeau ce citeau și adulții sau ascultau ceea ce considerau adulții că trebuie să audă. Rareori dețineau propriile cărți. Cu toate acestea, unii copii extrem de înzestrați își făceau propria carte. De exemplu, în secolul al XVI-lea, „umanistul” german Caspar Peucer și-a amintit cum în copilărie își făcuse

„o carte cu pagini goale și în ea scrisesem principalele versuri divinatorii ale lui Virgiliu, cu care făceam presupuneri – în joacă sau ca simplă distracție – în privința a ceea ce-mi trecea prin cap, cum ar fi viața și moartea părinților, aventurile mele și altor asemenea lucruri, ca să-mi întipăresc mai bine și mai viu acele versuri în minte”.[84]

În unele manuscrise medievale rare încă se regăsesc marcaje speciale folosite pentru spectacolul public. Semnul > a indicat mai întâi un amestec de lecturi, versuri separate, un paragraf și altele, după care, în multe manuscrise, semnul s-a transformat în ghilimele, indicând

„rolurile” care trebuiau citite în mod diferit. Manuscrisul Ellesmere, de la sfârșitul secolului al XIV-lea, al Povestirilor din Canterbury de Geoffrey Chaucer utiliza semnul / pentru a segmenta expresiile care trebuiau grupate atunci când erau citite cu voce tare. Scopul acestor semne a fost de a evidenția o abordare specială fără să fie nevoie de instrucțiuni scrise. Când citea cu voce tare, un cititor medieval care ajungea la > își schimba imediat vocea, așa cum putem observa astăzi în lecturile publice, la radio și la alte spectacole.[85]

Și alte inovații cărturărești au afectat lectura. Narațiunile au fost împărțite în „capitole” (cuvânt provenit din chapitre din limba franceză veche, însemnând „titlu” sau „categorie”), care au fost precedate de titluri speciale care au anunțat sau au rezumat conținutul secțiunii. Acest lucru i-a permis inițial celui care citea oral lucrări lungi o binevenită pauză: să bea ceva, să își facă nevoile sau chiar să se culce. De-a lungul timpului, capitolul s-a transformat într-o unitate separată de aventură, experiență, lecție și alte lucruri pe care cititorul a fost apoi invitat să le împărtășească ca ceva aparte și special: o diviziune internă existentă acum în cadrul operei scrise în sine.

Lucrurile s-au schimbat și din alte puncte de vedere. Pentru ca cititul să fie mai confortabil, a fost inventat un mobiliar special pentru lectură: pupitrul și biroul. Lectrumul medieval era masa de lectură sau de cântat într-o biserică, în special cea de pe care lecțiile erau citite cu voce tare. Cuvântul desca sau „tejghea, tocător” a descris și o suprafață înclinată pe care se putea așeza o carte și pe care se putea scrie; mai târziu acesta a reprezentat scândura înclinată dintr-o biserică sau capelă pe care erau așezate cărțile folosite în slujbă. De asemenea, cititorii au creat pentru ei înșiși birouri ajustabile de citire care permiteau o varietate de unghiuri și înălțimi. (În secolele următoare, dispozitivele de acest fel au devenit din ce în ce mai numeroase și mai fanteziste.)

Dacă ordinul lor le permitea, călugărițele și călugării citeau de obicei în intimitate pe patul din camera lor. Puteau fi utilizat și un pupitru. (Aceștia și scriau în camerele lor; foloseau cel mai des tăblițele de ceară, dar numai până în secolul al XIV-lea, când hârtia a început să le înlocuiască atât pe acestea, cât și pergamentul utilizat în diverse scopuri.) Viața sfântului Grigorie din secolul al XII-lea descria toaleta ca fiind „un loc de retragere în care tăblițele puteau fi citite fără întrerupere”.[86]

Dormitorul a devenit un loc preferat pentru depozitarea și utilizarea cărților, mai întâi pentru aristocrație, și apoi pentru burghezie. De exemplu, Eduard al III-lea al Angliei a plătit în 1374 66 de lire (prețul a trei case din Londra) pentru o carte de povestiri care trebuia păstrată în dormitorul său personal. În secolul al XIV-lea, trecerea bogăției și a puterii de la nobilime și cler la locuitorii bogați – noua burghezie – a adus pretutindeni obiceiuri până atunci necunoscute acestui ultim grup social. Și aceștia au început să doarmă în dormitoare speciale, cu paturi din lemn sculptate ornamental, având cărți pe care le păstrau pe rafturi speciale încuiate în noile lor dormitoare. Citeau frecvent în acel loc. În Book of the Duchess, Chaucer, în calitate de narator la prima persoană, mărturisește:

„Deci, noapte trecută, când am văzut că nu pot adormi,

În patul meu m-am ridicat,

Și am poruncit să-mi se aducă o carte,

O poveste de dragoste, și am luat-o

Pentru a o citit ca noaptea să treacă;

Pentru că mi s-a părut

Că e mai bine decât să joc șah sau table.”[87]

De altfel, pentru că majoritatea oamenilor din Europa de Vest din secolele XI-XV dormeau goi – un contract de căsătorie din secolul al XIII-lea stipula că soția „nu ar trebui să doarmă într-o cămașă fără consimțământul soțului ei”[88] –, cititul s-a desfășurat în aceleași circumstanțe, cititorul fiind aproape întotdeauna dezbrăcat.

La fel ca în Roma Antică, cărțile erau adesea expuse public atunci când oaspeții veneau în vizită. De asemenea, au apărut în testamentul unui decedat pe lista celor mai valoroase bunuri ale acestuia. Deși fetelor și femeilor li permiteau puține bunuri personale în Evul Mediu (pământurile, bijuteriile, veșmintele și alte bogății fiind proprietatea tatălui sau a soțului lor), acestea aveau cărți pe care „le transmiteau fiicelor lor mai degrabă decât fiilor”.[89] De exemplu, în 1432, Joanna Hilton din Yorkshire i-a lăsat fiicei ei câte un exemplar din Romance of the Seven Sages, Roman de la Rose și Romance With the Ten

Commandments.[90] Cu toate acestea, nu toate cărțile puteau fi în proprietatea femeilor. Mai presus de dorința mamei sale, fiul cel mai mare încă era primul în linie pentru orice psaltire scumpă, Cartea orelor, breviare, Biblii și cărți cu miniaturi, care figurau în mod clar ca parte a tezaurului familiei.[91]

În secolul al XIV-lea, un secol dinamic și tulburător – cel a Morții Negre și al schimbărilor sociale revoluționare –, materialul de lectură preferat al laicilor era evlavios: poate Vita Christi pentru cei cu un intelect mai rafinat, cu siguranță Legenda Aurea pentru orice persoană și pentru preoți, și desigur, Psaltirea și Cărțile orelor, ca întotdeauna. Dar, mai presus de toate, Legenda aurea scrisă de italianul Jacobus de Voragine (cca 1228-1289), mai târziu arhiepiscop de Genova, a fost „bestseller-ul" Evului Mediu. Jacob a numit-o Legenda sanctorum, adică Lectura sfinților. Era un lecționar laic, o carte care conținea relatări despre viețile și lucrările sfinților creștini care trebuiau citite pe măsură la sărbătorile de-a lungul anului. Cu peste 500 de exemplare copiate de mână și peste 150 de ediții și traduceri apărute în primul secol al tiparului, Legenda aurea a devenit o carte esențială pentru orice gospodărie educată din Europa de Vest. Despre această lucrare, primul tipograf al Angliei, William Caxton (cca 1422-1491), s-a simțit să obligat să recunoască, chiar în prefața propriei traduceri în engleză, că:

„M-am străduit să traduc în engleză legenda sfinților, care se numește aurea în latină, adică legenda de aur. Căci la fel cum aurul este cel mai nobil dintre metale, așa este și această legendă mai nobilă decât toate celelalte opere."

Cu toate acestea, cartea cea mai răspândită în Evul Mediu fost aproape întotdeauna Cartea orelor. Ca întotdeauna, credincioșii creștini s-au complăcut în lectură de cel puțin trei ori pe zi, și atât de omniprezentă a fost această carte mică și portabilă, încât unii duhovnici se așteptau ca membrii congregației lor să mărturisească la spovedanie dacă uitau să citească din ea. Cu cartea în mână, în capela privată sau în fața unui altar, omul devotat se putea adresa în mod corespunzător Creatorului și Sfintei Fecioare în limba latină. Cartea orelor din perioada medievală târzie cuprindea nu numai rugăciuni latine specifice, ci și un calendar util și, adesea în ordine alfabetică, informații practice precum sfaturile medicale populare. Pentru acei membri ai familiei care nu știau să citească, un exemplar ilustrat din

Cartea orelor le amintea de frescele bisericii locale, „relatând” în mod similar poveștile biblice pe care le auziseră atât de des.

Majoritate europenilor, care încă nu știau să citească și să scrie, au continuat să fie puternic influențați de astfel de ilustrații. Încă din Antichitatea târzie, ilustrațiile se regăseau din abundență pe zidurile catedralelor, ale mănăstirilor și ale bisericilor parohiale, trâmbițând povești din Biblie, Pătimirea lui Hristos, alegorii cunoscute și multe alte lucruri: pentru a inspira, a amenința și a îndoctrina cu o atotputernică ideologie, care, în Europa medievală, a influențat fiecare aspect al vieții de zi cu zi. De exemplu, în „Ballad of Prayer to Our Lady”, compusă în 1461, poetul francez François Villon (1431 – după 1462) o observă pe mama sa declarând:

„Femme je suis povrette et ancienne,

Qui rien de sai; onques lettre ne lus.

Au moustier voi dont suis paroissienne

Paradis peint, où sont harpes et lus,

Et un enfer où damnez sont boullus;

L’un me fait peur, l’autre joie et liesse.”[92]

(„Sunt o femeie bătrână care nu știe nimic, nu pot citi nici o scrisoare. Pe pereții bisericii mele văd o imagine a Raiului cu harpe și lăute și una a Iadului unde sunt fierți blestemații. Una mă umple de frică, cealaltă de fericire și de bucurie.”)

Dar, tot în Evul Mediu, cărțile ilustrate – cu scopul de a distra și de a învăța, dar mai ales de a îndoctrina și de a controla – au ajuns să fie citite pe scară largă. Dintre acestea, Bibliæ pauperum sau „Biblia sărmanilor” a fost cea mai comună; era vorba de biblii ilustrate cu două sau mai multe scene pe pagină. Singura lor scriere presupunea nume simple deasupra sau dedesubtul unui portret; fraze explicative alături de o scenă sau steaguri albe care vesteau o întâmplare sau citau un pasaj. Aproape întotdeauna deținute de o biserică sau de o catedrală, unde erau deschise pe pupitre și legate cu lanțul, astfel de Biblii cu imagini erau răsfoite zilnic de preot, astfel încât enoriașii care soseau la Liturghie să poată vedea și ultima „parte” a unei

povestiri. Datorită practicii, preoții au avut mereu parte de un public curios, precum fanii telenovelei de astăzi: astfel era încurajată participarea credincioșilor la slujbe, erau stimulate discuțiile publice despre scenele ilustrate și semnificația lor în ansamblu și era asigurată învățarea „adecvată" a Bibliei în întreaga congregație de analfabeți. Odată ce imaginile Bibliei erau „citite"până la sfârșit, cartea se lua de început și, astfel, era „citită" de mai multe ori.

Bibliile sărmanilor i-au ajutat pe preoți în structurarea și popularizarea predicilor lor. Au fost, în același timp, propagandă eficientă în argumentarea unității mesajului creștin, mai ales așa cum era revelat în Vechiul și Noul Testament.[93] Omniprezența lor sugerează chiar și o politica instituțională. Cu toate acestea, pentru milioanele de laici care le-au folosit, acestea au reprezentat primul „citit" și accesarea cuvântului lui Dumnezeu direct, fără mediere.

Bineînțeles că în Evul Mediu aceste cărți nu s-au numit niciodată Biblia sărmanilor, acest nume disprețuitor a fost o denumire greșită postmedievală, care pur și simplu a rămas în uz. Multe din aceste cărți ilustrate cuprindeau opere de artă extrem de valoroase a căror producție ar fi costat o avere. Având în vedere distribuția și frecvența cu care au fost „citite", acestea ar fi trebuit să fie denumite mai degrabă Biblii pentru toți.

Totuși, așa cum a stabilit în urmă cu mai bine de două secole dramaturgul și criticul german Gotthold Ephraim Lessing (1729-1781), lectura unei Bibliæ pauperum a presupus un tip de lectură complet diferită față de cea a cuvintelor scrise pe o pagină.[94] Acest lucru se datorează faptului că spectatorii-cititori ai unor astfel de cărți ilustrate, a căror metodă de lectură era similară cu „citirea" desenelor animate, erau lipsiți de multiplele sensuri obținute prin analogii, referințe încrucișate și secvențializarea pe care le experimentăm cu celelalte cărți. Practic, cărțile ilustrate nu codifică nimic. Acestea cuprindeau puține informații și, prin urmare, solicitau un grad foarte ridicat de participare a spectatorilor-cititori pentru a concretiza puținele date. Pentru a realiza acest lucru, spectatorii-cititori avea încă nevoie de mediere. Așadar, intervenea preotul în calitate de interpret – reafirmând hegemonia Bisericii.

Și tocmai aceasta a fost presupusa „înșelăciune instituțională" care a stat la baza Bibliilor sărmanilor. Căci în acea epocă a alfabetizării

sporite omul de rând nu trebuia să citească Biblia latină, Biblia Sacra. El era menit să învețe textul numai prin medierea autorităților Bisericii. Meseria clericului se bazase pe această exclusivitate; încă depindea de ea pentru a supraviețui. Deviind lectura către Biblia sărmanilor, care era similară cu „citirea" vitraliilor, Biserica a ținut congregații întregi în siguranță, în limitele analfabetismului și subordonării prelungite, permițând alfabetizarea doar celor aleși de Biserică.

Unii oameni de știință au sugerat recent că Biblia sărmanilor putea fi citită doar de clericii analfabeți; oamenii de rând au perceput-o de fapt ca neinteligibilă din cauza numărului mic de informații transmise. În acest caz, cei „sărmani" ar fi fost înșiși preoții.[95] Totuși, acest lucru este puțin probabil. Bibliile sărmanilor erau mult prea numeroase pentru fi fost doar ale preoților, deși unii sigur le-au citit. Și au fost mult prea afișate public pentru a fi ignorate de congregațiile curioase. Poate că nu ar trebui să uităm că, pentru oamenii medievali, o carte era ceva „miraculos". Prin carte, preotul transmitea mai departe Cuvântul lui Dumnezeu. Dintr-o carte era citită și Liturghia. Cartea făcea parte din procesul mântuirii lui Dumnezeu, fiind un canal către cel Atotputernic. „Citind" o astfel de Biblie, enoriașii au crezut că puteau imita ceea ce făcea preotul și că puteau deschide pentru ei înșiși o cale directă către Divinitate – ceva ce nici un vitraliu și nici o strană sculptată nu ar fi putut realiza. Era un instrument prea convenabil pentru a fi ignorat de Biserică.

Alte dezvoltări legate de lectură au apărut în secolul al XIV-lea. Datorită Bisericii și a educației laice alimentate de o economie internațională aflată în plină expansiune, colecționarea cărților a devenit o meserie foarte profitabilă. Colecționarii individuali au devenit primii bibliofili medievali ai Europei. Cu siguranță, cea mai remarcabilă personalitate a epocii în acest sens a fost Richard de Bury (1287-1345), episcop de Durham și cancelar și trezorier al lui Eduard al III-lea al Angliei. De Bury era într-adevăr un „iubitor de cărți", nu numai că deținea mai multe decât toți episcopii din Marea Britanie, ci le și citea pentru plăcere – o raritate în Evul Mediu scolastic. Un biograf a menționat că „[de Bury] avea o bibliotecă separată în fiecare dintre reședințele sale și, oriunde locuia, atât de multe cărți zăceau în dormitoarele lui, încât era greu să stai în picioare sau să te miști fără să le calci... În fiecare zi i se citea o carte la masă... și apoi se angaja în discuții privitoare la subiectul lecturii".[96] În capodopera sa

Philobiblon (Dragostea pentru cărți), una dintre cele mai captivante cărți despre lauda cărților care a fost scrisă vreodată, pe care a finalizat-o la împlinirea a cincizeci și opt de ani, Richard de Bury a scris despre pasiunea sa de-o viață:

„În cărți îi întâlnesc pe cei adormiți ca și când ar fi încă în viață; în cărți întrevăd lucrurile care vor urma; în cărți sunt expuse războaiele; din cărți ies legile păcii. Toate lucrurile sunt trecătoare și se dispar în timp; Saturn [asociat cu zeul grec Cronos] continuă să-și devoreze copiii; toată gloria lumii ar fi fost îngropată în uitare, dacă Dumnezeu nu le-ar fi furnizat muritorilor de rând remediul cărților."[97]

A murit patru luni mai târziu, misiunea lui fiind îndeplinită.

Nu trebuie să ne imaginăm că Richard de Bury călca pe mii de volume: bibliotecile medievale de dinaintea invenției tipografiei erau ridicol de mici. Prima bibliotecă medievală din Europa de Vest care a depășit două mii de volume a fost biblioteca papală de la Avignon.[98] (Pentru a realiza o comparație, ne vom aminti că în primul secol î.Hr., Biblioteca din Alexandria deținea jumătate de milion de suluri și alte 40.000 în depozitul său, în timp ce în secolul al X-lea, Abdul Kassem Ismael, Marele Vizir al Persiei, deținea o bibliotecă personală de 117.000 de volume.) Deoarece majoritatea bibliotecilor monahale și regale europene nu au cuprins niciodată mai mult de câteva sute de cărți, catalogarea lor era cu adevărat inutilă. Unele biblioteci aveau liste primitive, cuprinzând mai întâi Biblia, apoi exegezele biblice, urmate de scrierile Părinților Bisericii, lucrările filosofilor, legi, gramatici și, la sfârșit, tratatele medicale. Majoritatea cărților medievale nu aveau un titlu formal, astfel încât lista cita doar primele cuvinte ale textului sau oferea o scurtă descriere. Foarte rar, autorii erau enumerați în ordine alfabetică. Catalogarea subiectelor a fost utilizată în secolul al XI-lea la catedrala Le Puy din Haute-Loire, Franța, dar tot foarte rar. Cărțile erau în mod normal depozitate în funcție de utilizare, poziția lor fiind pur și simplu memorată de către un însoțitor senior la care toți mergeau pentru a găsi textul dorit.[99] Acest lucru era suficient, deoarece „biblioteca" medievală era rareori mai mare decât o cămară.

Noua abordarea a lecturii, exprimată de așa-numiții „umaniști", o dimensiune în afară de cea a scolasticilor, a apărut tocmai în secolul al XIII-lea, când un cărturar necunoscut a scris cu discernământ pe

marginea manuscrisului său: „Ar trebui să vă faceți un obicei ca atunci când citiți cărți, să vă preocupați mai mult de sens decât de cuvinte, să vă concentrați mai degrabă pe fructe decât pe frunziș”.[100] Cu toate acestea, a trecut un secol întreg până Petrarca a susținut acest tip de lectură. Și încă un secol până când ea a devenit modul în care citeau majoritatea oamenilor.

Cititorii laici au început să citească în tăcere și, în cele din urmă, în Evul Mediu Târziu nu au mai considerat pergamentul scris ca fiind ceva miraculos. Cititorii laici alfabetizați au putut „să interiorizeze și să individualizeze dialogul cu Dumnezeu”.[101] Până în secolul al XV-lea, „binecuvântarea” individuală care era prezentă la actul fizic al lecturii – deseori legată pe atunci de precedentul său sfânt – a fost recunoscută și onorată de toată lumea din societatea europeană. Călugărul german Thomas à Kempis (cca 1380-1471), autorul operei De imitatione Christi, care alături de Biblie a fost cel mai citit text religios din lumea creștină, chiar și-a îndemnat cititorii să ia:

„...o carte în mâini așa cum Sfântul și Dreptul Simeon l-a luat pe Pruncul Isus în brațele lui pentru a-l purta și a-l săruta. Și când ai terminat de citit, închide cartea și mulțumește pentru fiecare cuvânt al lui Dumnezeu; pentru că în câmpul Domnului ai găsit o comoară ascunsă”.[102]

Întrucât a implicat reconstruirea Europei în urma Morții Negre, mijlocul secolului al XV-lea a fost din nou un moment de schimbare și dezvoltare rapidă. Mulți studenți străini s-au înscris la Universitatea din Padova (din nordul Italiei), unde operele lui Aristotel erau studiate în mod liber. Mișcarea „umanistă” a Italiei se deplasa la nord de Alpi: greaca a fost introdusă ca limbă de studiu la Heidelberg și la Erfurt s-a format un cerc „umanist”. Erudiții de la Oxford și Cambridge au început să țină prelegeri pe teme clasice. Practicile educaționale s-au schimbat, mai întâi în Italia și în Țările de Jos, apoi în Germania, Franța, Anglia și în celelalte părți, atunci când clasicii au început să conteste pedagogica tradițională și să ridice statutul individului. Acești „umaniști” ignorau comentariile venerate până în acel moment, preferând să studieze direct și să discute în mod liber textele originale ale părinților Bisericii și ale scriitorilor păgâni fără medierea autorităților ortodoxe. Acum se discutau deschis manualele latine ale lui Donatus și Alexandre de Villedieu, în care regulile erau în sfârșit explicate. Pentru prima dată elevii puteau „învăța” cu adevărat, adică

puteau citi și gândi singuri.

Acea esență a „lecturii medievale”, ascultarea și citirea pasivă, începea să dispară. Lectura activă în tăcere s-a răspândit, ceea ce necesita un anumit tip de angajament. Prin aceasta, un cititor a devenit autor în măsura în care autorul era acum doar un ghid care îi arăta acestuia sau publicului său tăcut și invizibil o varietate de căi. Dacă primii cititori-ascultători medievali auziseră aproape întotdeauna un cor de voci care cântau litania creștină la unison, erudiții „umaniști” din Evul Mediu târziu citeau în tăcere o sumedenie de voci, fiecare cântând câte un cântec diferit și în multe limbi. Odată cu alfabetizarea sporită, mirenii nu mai cereau mijlocirea Bisericii, deoarece prin cititul individual și în tăcere dialogul divin devenise în mare parte privat și solitar. Până la jumătatea secolului al XV-lea, după generații întregi care se dezvățau de la oralitate, cititorii puteau admite în sfârșit, la fel ca Thomas à Kempis în Imitațiunea lui Hristos: „Am căutat fericirea pretutindeni, dar nu am găsit-o nicăieri decât într-un colțișor cu o cărticică”.[103]

Hans Burgkmair, gravură pe lemn a unui erudit renascentist

aflat la biroul său (1530).

·1530·

Pagina tipărită

Odată cu prima pagină tipărită cu tiparul cu caractere mobile din metal în Mainz, Germania, în 1450, Epoca Pergamentului s-a înclinat simbolic înaintea Epocii Hârtiei. Lecturile „medievale” – acel citit și ascultat bidimensional, dogmatic, descris în capitolul anterior – au continuat cu siguranță în multe locuri până în secolul al XVIII-lea. Dar, odată ce Gutenberg a inventat presa tipografică, materialul de lectură, subiectele, limbajul și practica lecturii au început să se schimbe. Desigur, invenția tiparului a marcat nu numai transformarea lecturii, ci și a întregii societăți europene, atât de puternic a influențat pagina tipărită aproape toate aspectele vieții din societatea respectivă. Invenția a anunțat una dintre cele mai mari rupturi sociale și intelectuale din istoria lumii.

Până la sfârșitul secolului al XV-lea ierarhia „autor > comentator > episcop > profesor > elev” a predominat aproape peste tot, fiecare cititor pasiv auzind nu numai ceea ce se citea, ci și felul în care era interpretat fiecare text în conformitate cu regulile stabilite. Cu toate acestea, în a doua jumătate a secolului al XV-lea cititorii au devenit din ce în ce mai responsabili cu privire la ceea ce citeau: deveneau cititori activi. Odată cu extinderea listelor de titluri determinată de tipărire, publicul citea din ce în ce mai des ceea ce dorea să citească. De asemenea, cititorii au început să evolueze în tăcere și să interpreteze materia de lectură aleasă după criterii personale, deși încă înrădăcinate în clasica educație creștină.

Când a început tipărirea, cuvântul scris nu era omniprezent. Astăzi suntem obișnuiți să vedem scrierea în aproape toate circumstanțele imaginabile, de dimineața până seara: pe ceas, în ziar, pe o notiță lipită pe frigider, pe o etichetă de pe borcanul de dulceață, pe tabloul de bord, pe panourile de pe stradă, la televizor și în reclame, în cărți și reviste și în multe alte locuri.

Dar la începutul anilor 1400 scrisul era încă ceva destul de rar, chiar mai rar decât în Roma Antică. Scrisorile scrise pe pergament atrăgeau

totuși uimire și admirație. Un manuscris era o comoară unică, conținutul său existând adesea într-un singur exemplar, fiind de obicei prea scump pentru oamenii de rând, dar nu și pentru aristocrați, episcopi sau patricieni. (Și vor trece mai multe secole înainte ca cuvântul scris să atingă acea minune supremă, banalitatea, unul dintre „triumfurile tăcute” ale societății.)

Cuvântul scris a devenit brusc omniprezent datorită tipăritului.

Deoarece cuvântul tipărit pe hârtie era „ieftin”, cel puțin în comparație cu pergamentul scris de mână, cartea tipărită produsă în lanț a devenit deodată comună, înlocuibilă. Cartea fizică solitară care înainte reprezentase bogăția de clasă a devenit acum proprietate intelectuală, ceva ce trebuia „deținut” și împărtășit cu posesorii de cărți care aveau aceeași gândire. Cărțile fuseseră întotdeauna mărfuri. Dar odată cu apariția tipăririi câteva sute de cititori (chiar și o mie) ar fi putut deține copii identice ale unei opere, conținutul acesteia fiind apoi în domeniul public. Ceva asemănător nu a avusese loc niciodată. Și din această relație radical schimbată cu cartea s-a născut o nouă comunitate intelectuală, una care transcendea abatele, orașele și principatele dominate de cărturari. După câteva decenii, această comunitate fost modelul și elementul care a făcut posibilă Renașterea, acea expansiune bruscă și dinamică a culturii occidentale care a îndrăznit să depășească limitele Evului Mediu.

Datoria cărturarului nu mai era doar să dezvăluie cunoștințele, ci să le completeze.

În romanul său Notre-Dame de Paris (Cocoșatul de la Notre-Dame)Victor Hugo (1802-1885) a proclamat profetic că tipărirea va distruge Biserica și că:

„gândirea omenească, schimbându-şi forma, va schimba modul de expresie, că ideea capitală a fiecărei generații nu se va mai scrie cu aceeași materie şi în același fel, că anume cartea de piatră, atât de solidă şi de durabilă, va face loc cărții de hârtie, chiar mai solidă şi mai durabilă”.[1]

Pentru sutele de mii de persoane „postmedievale” care urmau să fie cititori, această schimbare, atât de viu articulată de Hugo, a însemnat un mare sacrificiu care a adus un mare câștig: s-a pierdut oralitatea

pentru a face loc alfabetizării, povestea ilustrată a făcut loc poveștii tipăriteă, latina a fost înlocuită de limba populară, vasalitatea gândirii a fost înlocuită de independența gândirii. Odată cu tipăritul și repercusiunile sale, cititorii europeni au ajuns la un alt nivel de dezvoltare.

Pe măsură ce din ce în ce mai mulți cititori laici au început să citească Biblia fără preotul lor, punându-și întrebări și gândindu-se singuri, au început să citească și lucrări nereligioase. În scurt timp, cititorii europeni au ajuns să repingă dogma și au ajutat la avansarea societății prin propriul intelect înnăscut, crezul „umanist" care într-adevăr a distrus monopolul Bisericii în ceea ce privea învățarea. Esențială în mișcarea culturală a Renașterii, revenirea conștientă a occidentului la originea sa clasică, a fost lectura filosofilor greci în greaca originală (adică nu în traducerile latine ale traducerilor în arabă). Aceste lucrări au fost studiate și comentate acum în ediții tipărite pe scară largă. S-a format un val de inovație intelectuală care în timp a dat naștere gândirii reducționiste a Occidentului, științei bazate pe dovezi și Iluminismul. Desigur, independența cuvântului scris câștigată prin intermediul tipării a definit dinamică esențială a lumii noastre moderne, accesul ușor la informații.

Și totul a început cu Gutenberg, la Mainz. Inovația a avut un impact mult mai rapid decât crede majoritatea oamenilor. În 1450, funcționa o singură tipografie în toată Europa. Până în 1500 aproximativ 1700 de tipare din peste 250 de centre de tipărire publicaseră deja în jur de 27.000 de titluri cunoscute în peste zece milioane de exemplare. Pe parcursul a doar două generații, cei câțiva zeci de mii de cititori au devenit câteva sute de mii. În ultimii cinci sute de ani, nimic nu a mai contribuit mai puternic la societate decât invenția tiparului.

„Trecerea treptată de la lumea oralității la societatea scrisului", ne-a reamintit istoricul francez Henri-Jean Martin, „...a condus, conform ultimei analize, la ceva destul de nou – dezlănțuirea mecanismelor care au determinat o nouă percepție a sinelui și un spirit de abstractizare. A încurajat o logică a actului, precum și o logică a cuvântului și, de asemenea, o capacitate de a lua decizii motivate și o măsură mai înaltă de autocontrol".[2]

Acestea au fost, fără nici o îndoială, cele mai mari realizări ale paginii tipărite.

Când Johannes Gensfleisch zur Laden zum Gutenberg din Mainz a inventat prismele metalice pentru a modela fețele literelor și o cerneală specială care să adere la tipul de metal și a început apoi să le folosească cu un tipar cu șurub, în 1450, pentru a produce în masă pagini de hârtie tipărită, ultimul lucru pe care l-a avut în minte era să schimbe lumea. Scopul său principal a fost profitul obținut prin creșterea creativă a producției pentru a maximiza vânzările. Detaliile despre povestea lui Gutenberg și despre răspândirea rapidă a invenției sale pot fi citite în altă parte.[3] Elementul central al unei istorii a lecturii a fost efectul uimitor al tipăririi asupra cantității de producție, determinând astfel în timp atât audiența, cât și materia de lectură.

Contribuția lui Gutenberg poate fi supraapreciată, întrucât tipărirea își datorează impactul imediat pașilor care fuseseră realizați în Evul Mediu.[4] Apariția tipografiei în jurul anului 1450 se explică în primul rând prin cerințele acelei culturi alfabetizate pe care Europa Occidentală o obținuse deja, una suficient de puternică pentru a justifica și pentru a susține producția în masă a cărților tipărite (vezi Capitolul 4). Cu toate acestea, Gutenberg, dorind să obțină ceea ce i se cuvenea, a descoperit fără să vrea ceea ce era cu siguranță cel mai eficient mod de a multiplica textele scrise în sistemul de scriere special al Europei, deși nici el și nici o altă persoană din Europa nu era conștientă la acea vreme de această convergență a circumstanțelor.

Tipărirea cu presa tipografcă cu caractere mobile era într-adevăr tehnologia ideală pentru scrierea alfabetică completă. Spre deosebire de scrierea cu cuvinte întregi sau scrierea silabică, scrierea alfabetică reprezintă cuvântul vorbit prin „micile” sale trăsături constitutive – consoanele (cum ar fi p, t, k) și vocalele (a, e, i, o, u) –, care sunt scrise secvențial și liniar ca membri egali ai aceluiași sistem. Prin folosirea unui alfabet complet, presa tipografcă cu caractere mobile putea reproduce un text cu ușurință și eficacitate pentru că utiliza doar un mic inventar de litere (de obicei între 20 și 30 de litere sistematice de ordin superior) pentru a reproduce orice cuvânt dat în limba respectivă: deci stocul de litere rămânea cu ușurință în limite gestionabile fizic și accesibile din punct de vedere financiar. (În schimb, tiparele chinezești aveau nevoie de caractere separate pentru aproape fiecare cuvânt, ipotetic vorbind, în număr de zeci de mii; până mai de curând acest lucru a făcut ca tipărirea în bloc sau a întregii pagini să fie mai practică, deși tot dificilă.) Astfel, tiparul cu caractere mobile oferea un avantaj care era imposibil pentru

societățile care utilizau sisteme de scriere non-alfabetice. De aceea, datorită apariției tiparului, Occidentul a avut imediat un avantaj cultural față de restul lumii.

Cu toate acestea, tipărirea a avut succes doar datorită disponibilității hârtiei. (Deși unele tipografii timpurii foloseau pergamentul, costurile acestuia erau prohibitive.) Avantajul principal al tipăririi consta în producții în masă ieftine, pe care numai hârtia – niciodată pergamentul – le favoriza. Dezvoltată în China în jurul anului 100 d.Hr. și utilizată în toată Asia de Est, hârtia a ajuns în țările islamice doar în jurul secolului al IX-lea și s-a răspândit în Europa de Vest abia în anii 1300. Până la mijlocul anilor 1400, hârtia a înlocuit pergamentul aproape peste tot. Odată cu apariția tiparului, numai hârtia a reprezentat materialul perfect și ieftin pentru propagarea cuvântului scris. Pergamentul a dispărut, cu excepția cazurilor în care era utilizat în scopuri ceremoniale și oficiale: prezentări, diplome, titluri, hrisoave și altele asemănătoare.

Cele aproximativ 27.000 de titluri individuale care au fost tipărite între 1450 și 1500 (numărul manuscriselor copiate manual crescând în același timp datorită cererii mari de materiale de lectură) au reprezentat o extindere și o diversificare a publicării și a lecturii fără egal, în doar două generații. Până în jurul anului 1480, tiparul a imitat pur și simplu formele literelor comune utilizate de cărturari: tipografii de pretutindeni au conceput intenționat fonturi (un set complet de scriere cu un singur stil și o singură dimensiune) pentru a copia scrierile de mână regăsite în manuscrisele contemporane. Întrucât clienții erau obișnuiți să citească acest tip de scriere, își doreau și erau dispuși să plătească cu livre, lire și guldeni pentru a le obține. Nu doar forma cuvintelor, ci și rubricile, inițialele, ilustrațiile și chiar și subiectele au urmat tradiția manuscrisului. Dar odată ce tipografiile au început să se perfecționeze, piața comercială a trebuit să se adapteze și ea. Deja în ultimele două decenii ale anilor 1400 dinamicile interne ale tipăririi – standardizarea, claritatea și atracția publicului – erau recunoscute și exploatate din punct de vedere comercial. Odată cu această dezvoltare, tipărirea a devenit un comerț autonom, copierea manuală începând să dispară încetul cu încetul odată cu Evul Mediu.

Ce tipăreau primele tipare? Texte scurte, efemere, în cantități mari (cum ar fi scrisorile), calendare, almanahuri, gramatica latină a lui

Donatus destinată școlilor etc. Mai puțin obișnuite erau acele întreprinderi măreațe care au rămas de domeniul cărturarilor: Biblia cu 42 de rânduri, Biblia cu 36 de rânduri și Catholiconul lui Balbi (un fel de enciclopedie medievală) și alte cărți de acest fel. Spre deosebire de Asia de Est, unde producția literară a ținut cont întotdeauna de dorințele celor bogați și a membrilor familiei regale, în Europa Occidentală, tipografii din Evul Mediu erau negustori care trebuiau să își câștige propriul trai, aproape întotdeauna fără a avea patroni bogați. Așadar, piața în sine a determinat tirajul. După ce au recunoscut nișa specifică pentru noul lor meșteșug, primii tipografi s-au concentrat pe tiraje mari și texte scurte în ediții ieftine destinate magazinelor locale. De cele mai multe ori acestea erau în limba populară, în limbajul cotidian al oamenilor. În scurt timp, au început să apară și cărți întregi în limba vernaculară, la prețuri cu care nici un cărturar nu ar fi putut concura vreodată. Cantitatea față de calitate a devenit etosul care a condus revoluția tipografică, întotdeauna o aventură capitalistă.

O consecință imediată a fost reducerea dimensiunii cărților. Majoritatea editorilor din secolul al XV-lea produceau deja cărți în conformitate cu una dintre cele trei dimensiuni ale paginii: folio (din latina folium, sau „frunză”), împăturită o singură dată, quarto (patru pătrate), împăturită de două ori și octavo (opt pătrate) împăturit de trei ori. Acest model a devenit oficial datorită tipăririi. Acele Biblii enorme în format folio, făcute din pielea a 200 de viței sacrificați pentru castel, catedrală sau parohie, au dispărut odată cu cererea de Biblii de hârtie mai ieftine, portabile, în format quarto și octavo. În 1527, Francisc I al Franței a decretat dimensiuni standard de hârtie pentru toată Franța, ignorarea acestora fiind pedepsită cu închisoarea. Și alte țări i-au urmat exemplul.

Dintre cele peste 250 de centre de tipărire care funcționau în Europa anilor 1500, cea din Veneția – unde și-au găsit refugiul mulți germani care și-au părăsit principatele din cauza tulburărilor de acasă (primele tipografii erau aproape toate germane) – era cunoscută ca fiind cea mai dinamică și mai inovatoare.[5]

Doi frați, Johann și Wendelin din Speier, operaseră prima tipografie de la Veneția în 1467. Concurența a apărut în anii 1470 din partea strălucitului francez Nicolas Jensen, care a murit în 1480 în timp ce îl vizita pe Papa Sixt al IV-lea. Primul tipograf al Veneției în 1480 era alt

german, Erhard Ratdolt din Augsburg, care s-a întors acasă în 1486. În anul 1500, Veneția găzduia nu mai puțin de 150 de tipografii, cea mai celebră fiind cea a lui Aldus Manutius (d. 1515), un italian din Bassiano.

Susținut financiar de doi prinți, „umanistul" (mai potrivită ar fi denumirea de clasicist) Aldus a început să tipărească la Veneția în jurul anului 1490, după ce a hotărât de la început să producă o serie de cărți care să fie „științifice, compacte, la îndemână și ieftine".[6] Spre deosebire de tirajul obișnuit de 100 sau 250 de exemplare, Aldus a tipărit în mod deliberat nu mai puțin de o mie de exemplare ale fiecărei ediții pentru a-și asigura un profit. Cele mai vechi titluri ale sale cuprindeau operele grecilor Aristotel, Platon, Sofocle și Tucidide; în câțiva ani, Aldus a inclus și clasici latini, tipărind operele lui Virgiliu, Horațiu și Ovidiu.

Dar profitul nu era totul. Aldus a insistat asupra faptului că acești autori clasici puteau fi citiți „fără intermediari": adică operele lor erau tipărite în limba originală, fără glose sau adnotări intruzive incluse de către autorități. Ca „umanist" își dorea ca cititorii săi să „converseze liber cu cei de demult".[7] Pentru a permite această conversație, Aldus a publicat și dicționare și gramatici clasice separate pentru a facilita accesul la operele menționate. În acest fel, Aldus le-a oferit cititorilor săi un mijloc de a studia singuri, fără să fie nevoiți să călătorească la Bologna, Heidelberg, Paris sau Oxford. Cu alte cuvinte, cu una dintre cărțile tipărite ale lui Aldus în mână, fiecare cititor putea deveni un erudit.

Pentru a include cât mai mult text posibil pe fiecare pagină mică, Aldus a ales să tipărească lucrări întregi în format cursiv, font cu care a economisit cel mai mult spațiu. A folosit un format cursiv proiectat de gravorul său, Francesco Griffo, originar din Bologna. Fiind bazată pe fonturile precedente și ușor de recunoscut datorită înclinației, această nouă scriere cursivă a permis includerea mult mai multor litere pe fiecare rând, fără a da senzația de aglomerare; doar mult mai târziu a ajuns să fie numit „italic".[8] (Tipograful francez Claude Garamond a creat mai târziu un font care îmbina MAJUSCULELE, minusculele și cursivele ca „parte ale unui singur design".[9]) Diferitele contribuții ale lui Griffo la atelierul tipografic venețian al lui Aldus au creat o pagină tipărită care a permis o citire mai ușoară, în principal prin eliminarea ornamentelor.

Datorită acestor invenții și a altora asemănătoare, o carte nu mai era o investiție elaborată, apreciată, ci un instrument simplu și elegant pentru învățare. Pentru mulți lectura a încetat să fie un proces dificil de descifrare și a devenit un act de plăcere pură. La acest moment, exista deja o nouă generație de cititori care crescuseră citind doar cărți tipărite și care aveau puțină afecțiune pentru folio-urile de tratate ecleziastice:

„Conoscenti și dilettanti, distinșii domni care au prins gustul și învățăturile umaniștilor și ale maeștrilor școlii, clericii, avocații și medicii care trecuseră prin cursurile lor universitare de litteræ humaniores și-au dorit cărți pe care să le poată duce în plimbări și călătorii, pe care să le citească în fața șemineului și care, de altfel, să fie la îndemână din punct de vedere financiar celor mai sărmani dintre acești potențiali cumpărători de cărți. Aldus a avut una dintre acele idei demne cu adevărat de un mare editor."[10]

Căci Aldus a inventat prima „carte de buzunar".

A început cu Opera lui Virgiliu, în aprilie 1501, apoi, în următorii cinci ani, a lansat un volum nou odată la două luni, fiecare având același format. Utilizând textele furnizate de cei mai buni cărturari clasici, după 1502 fiecare dintre edițiile sale „Aldiene", denumite după el însuși, avea un delfin care se răsucea în jurul unei ancore (adaptat de pe o monedă a împăratului roman Vespasian). Imprimate superb cu un text lizibil, lucrările au fost editate impecabil și au avut un preț „mic": adică în limita bugetului unei persoane umile.

Ideea lui Aldus cu privire la edițiile „de buzunar" s-a răspândit ca focul în toată Europa de Vest. În scurt timp, a devenit fundamentul unei întregi industrii. De fapt, cartea pe care o ținem în mână este un descendent al acesteia.

Până în acel moment, Europa era plină de tipografii, majoritatea situate aproape de clientela vizată. Datorită distanței mici dintre acesta și Universitatea din Paris, cartierul latin al orașului, de exemplu, a devenit centrul de tipărire din Paris, cu strada Saint-Jacques plină de librării și cu legători de cărți pe străzile și aleile din apropiere. În acest loc a apărut o întreagă industrie producătoare de carte; în decursul unui secol câteva mii de tipografi, legătorii de cărți, furnizori, intermediari înrudiți și familiile acestora, care își câștigau

existența din producția și distribuția cărților în cartier și chiar și în străinătate. Și alți librari parizieni au deschis magazine specializate în apropierea clientelei respective: au fost vândute cărți religioase lângă Notre Dame, cărți de drept la Palais de Justice și așa mai departe.

Ca parte integrantă a istoriei generale a civilizației, tipărirea a schimbat societatea într-un mod fundamental. Punând la dispoziție prin mijloace mecanice copii aproape nelimitate ale textelor disponibile, a condus societatea de la accesul limitat la cunoaștere la un acces aproape nelimitat. De fapt, tipărirea a oferit posibilitatea existenței societății moderne. Nu ar fi o exagerare să susținem că tipărirea a fost la fel de importantă pentru omenire precum utilizarea controlată a focului sau roata.[11]

Cartea „din nou” ca instrument

Insistența lui Aldus cu privire la limba greacă nu fusese întâmplătoare. Cucerirea Constantinopolului de către turcii otomani în 1453 îi forțase pe mulți cărturari greci să fugă în Italia ca să-și salveze viața. Câțiva dintre aceștia s-au stabilit la Veneția, unde, de peste un secol, exista un interes pentru învățătura greacă. Orașul a devenit un centru măreț pentru studiile clasice tocmai când au sosit tipografii germani, care încercau să scape în mod asemănător de tulburările civile. Odată cu grecii a apărut o atitudine diferită față de lectură, una individualistă și analitică. Iar odată cu germanii a apărut un nou mod de a o împărtăși: prin tiparire. Combinația fără precedent a alimentat „umanismul”, un termen inventat la începutul secolului al XIX-lea, care este de fapt înșelător prin eșecul său de a surprinde adevăratele complexități ale mișcării.

În acest moment, între 1460 și 1470, metoda scolastică era contestată activ în toate principalele centre de predare din Europa. După cum a fost menționat mai devreme (în Capitolul 4), unele voci puseseră deja scolasticismul sub semnul întrebării încă din secolul al XIII-lea, dar abia acum a fost acesta contestat în mod serios (deși discursul științific în latină a continuat până în secolul al XVIII-lea). De ce? Au existat două motive principale: ascensiunea burgheziei și inventarea tiparului care permitea o mai mare disponibilitate a cărților. Un rezultat imediat al noii abordări directe a lecturii, în afară de trezirea entuziasmului elevilor de a afla mai multe, a fost că mulți absolvenți ai școlilor teologice și ai școlilor patronate de Biserică vorbeau fluent latina și erau capabili să extragă mult mai multe informații din fiecare text. (Un elev chiar s-a entuziasmat de modul în care directorul a prioritizat „stoarcerea textului de fiecare picătură de semnificație”.[12]) Cu toate acestea, virtuțile și morala creștină au rămas dominante, unii profesori insinuând chiar preceptul lui Aristotel că un om se comportă în viața ulterioară în conformitate cu educația pe care a primit-o. Într-adevăr, această atitudine a inspirat toată educația occidentală până în secolul al XX-lea.

„Umanismul” a transformat cititul în ceva personal, punând sub semnul întrebării înțelepciunea primită și a căutat în mod creativ noi alternative. Ortodoxia comună trebuia să cedeze în fața opiniei individuale, deoarece fiecare cititor devenea o autoritate. Manifestarea socială a acestei schimbări fundamentale de atitudine – determinată în principal de modificarea obiceiurilor de citire – a fost Renașterea, care a adus schimbări imense în fiecare sferă a vieții de zi cu zi din Europa: tezele și protestantismul lui Luther, cosmologia lui Copernic, extinderea în Lumea Nouă și în Pacific și multe altele. Redescoperirea limbii originale a jucat un rol important în acest proces.

Presele tipografice au favorizat de fapt limba populară pentru că operele în aceste limbi s-au vândut mai bine și astfel au adus un profit mai mare. De exemplu, dintre cele 90 de cărți publicate de primul tipograf englez, William Caxton (cca 1420-1491), în decursul carierei sale de șaisprezece ani în domeniul tipografiei, în mod uimitor 74 dintre ele erau în engleză, nu în latină. Aceasta nu indica nici o înclinație, nici o comandă, ci reflecta piața londoneză la vremea respectivă: majoritatea cărților în latină erau importate de pe continent. Caxton a inclus în producția sa lucrările celor mai mari autori ai Angliei: Chaucer, Gower, Lydgate și Malory. A fost o eră cu totul nouă a producției literare și a prefigurat toate publicațiile viitoare. Vânzătorii de cărți nu propagau, ci reacționau, scopul lor fiind acela de a maximiza profitul. Acest lucru era diferit de producția de carte medievală, care fusese determinată de sus în jos, în funcție de rang: lectură științifică și ecleziastică în limba latină pentru clerul bogat și epopei și romane de dragoste, în principal în limba populară, pentru nobilii bogați. În această perioadă, burghezia, aflată în plină ascensiune, s-a ocupat de direcția lecturii și a introdus alte gusturi, mult mai frecvent exprimate în limba populară.

Până la sfârșitul secolului al XV-lea, cuvântul scris îmbogățea din nou societatea europeană într-un mod care nu mai fusese văzut de aproape o mie de ani.[13] Majoritatea administratorilor depindeau acum de citit și de scris, corespondența comercială era în plină expansiune, clasificarea și recuperarea informațiilor scrise urmau scheme sistematice și exista un volum de literatură spirituală și de gândire speculativă care, datorită tipăririi, era fără precedent. În plus, literaturile naționale scrise umpleau repede bibliotecile naționale și instituționale în creștere din Europa.

Cu toate acestea, lumea lecturii a rămas strict compartimentată. Doar câteva sute de mii de europeni au fost cercetători, contabili, notari, copiști, studenți și, cel mai rar, autori. Numărul celor alfabetizați a continuat să crească pe măsură ce educația publică s-a răspândit prin comunitățile bogate. Cu toate acestea, în jur de cincizeci de milioane de oameni încă recurgeau la dispozitivele orale tradiționale pentru a-și îndeplini sarcinile. S-a creat o tensiune între alfabetizații privilegiați, adică elita, și aceste mase de neșcoliți. Desigur, scrierea i-a favorizat pe alfabetizați și, fiind inatacabilă, a prevalat. Deoarece epopeea națională orală cedase mai devreme în fața romanului de dragoste, toată oralitatea s-a înclinat în fața alfabetizării. Deși izvorul literaturii scrise fusese literatura orală, literatura scrisă a început să se inspire din ea însăși. Frecvența tradițiilor orale a scăzut drastic, urmând ca acestea să dispară. Odată ce alfabetizarea a ajuns la putere, o întoarcere la prerogativa orală a fost imposibilă. Societatea literată i-a forțat pe analfabeți să se schimbe. Comunitatea de alfabetizați, care nu mai era formată doar din privilegiați sau din membrii elitei, s-a mărit și s-a extins creând astfel o nouă Europă.

Cartea a fost „din nou” un instrument, dar de data aceasta a fost un instrument de ordin superior. Nu mai era doar vehiculul vorbirii umane, ci era acum recunoscută, la sfârșitul secolului al XV-lea, ca fiind cel mai important mediu al societății educate pentru accesarea cunoștințelor. Într-adevăr, percepția a fost atât de profundă și de răspândită încât practic fiecare carte, nu doar Scriptura, și-a asumat un stat aproape sacru în rândul elitei educate. Numai cei neșcoliți au folosit în mod greșit lectura, pierzându-și timpul cu cărți inutile. În această direcție, avocatul de la Strasbourg, Sebastian Brant, a început să redacteze opera sa clasică din 1494, Das Narrenschiff (Corabia nebunilor), cu articolul „Despre cărți inutile”, incluzând chiar și o xilografie a tânărului artist de la Nürnberg, Albrecht Dürer, care sună astfel:

„Mie mi-a lăsat-o pe cea dintâi,

Căci am multe cărți inutile

Pe care nu le citesc și nu le înțeleg.”[14]

Înconjurat de cărțile sale și cu pliciul în mână ca să alunge muștele neplăcute, „nebunul de carte” declară:

„Am motive întemeiate

să fiu primul care urcă în această corabie.

Pentru mine cartea este totul, mai prețioasă decât aurul.

Am aici mari comori, din care nu înțeleg o iotă,

dar totuși le păstrez cu mare plăcere

ca să alung mușteleu cu ele!”

Gluma constă în faptul că acest bibliofil aparținând epocii medievale târzii era și doctor (atunci echivalentul unui profesor titular) care „cunoștea limba latină prețioasă; / Știu că vinum înseamnă vin, / Gucklus înseamnă idiot, stultus înseamnă prost,/și că sunt numit domne doctor!”, un joc de cuvinte bazat pe cuvintele din germană domne/damne („damn”, care în limba română înseamnă „la naiba”).

Inspirat de satira de succes a lui Brant, popularul predicator Johann Geiler (1445-1510), unul dintre cei mai influenți moraliști ai Evului Mediu, născut în Elveția, dar crescut în Kaysersberg în Alsacia, unde se vorbea germana, a creat o serie de predici bazate pe Corabia nebunilor cu doar un an înainte de moartea sa. În prima predică, în care a tratat doar articolul „Despre cărți inutile” de Brant, Geiler și-a îndemnat congregația de pe amvonul catedralei din Strasbourg, astfel: „cel care dorește faima adusă de cărți trebuie să învețe ceva din ele; nu trebuie să le depoziteze în biblioteca sa, ci în capul său”.[15] Cărțile erau cele mai importante instrumente, insistă Geiler. Faima nu se câștigă prin expunerea acestora, prin volumele acumulate, ci prin esența cunoașterii, prin învățarea conținutului volumelor – la fel cum a susținut filosoful, omul de stat și dramaturgul roman Seneca (cca 4 î.Hr. – 65 d.Hr.) cu aproximativ 1500 de ani mai devreme, acesta fiind unul dintre autorii preferați ai lui Geiler și al umaniștilor.

Astfel de moraliști, precum Geiler, evitau banalul resentiment față de oamenii care foloseau lectura pentru ceva cu totul diferit: resentiment față de cei care foloseau lectura în mod greșit. Cititul era un instrument prea prețios pentru a putea fi utilizat greșit. Cărțile fiind „dorite” în cele din urmă din cauza tipăririi (cu toate că încă erau rare), utilizarea lor corectă nu era doar recomandabilă, ci imperativă, deoarece cărțile reprezentau cel mai important instrument al omenirii

pentru învățătură și pentru dezvoltare. Din acest motiv, lectura trebuia să fie de competența tuturor, nu doar a erudiților și clericilor din elită, care fuseseră în Evul Mediu cei mai obișnuiți cititori. Cititul era acum de datoria tuturor, dar lectura „corectă” a devenit în cele din urmă lectura analitică individuală.

Deschisă interpretării, distincția urma să împartă Europa în două.

„Ardeți toate însemnările din tărâm”

Așadar, cartea tipărită încetase să mai fie o reproducere a manuscrisului scris de mână și în curând a căpătat o identitate proprie. Cititorii nu au mai descifrat fiecare cuvânt, nu au mai adaptat, îmbunătățit și/sau cenzurat opera ca pe o copie redactată de mână pentru colegi, prieteni și familie.

Textul tipărit era solid, imuabil, final. Nu este de mirare că odată cu tipărirea s-a schimbat atitudinea cititorilor: pentru că textul tipărit nu mai era o invitație personală precum în cazul manuscrisului medieval, ci o provocare impersonală. Odată cu această percepție alterată asupra cuvântului scris, din a doua jumătate a secolului al XV-lea, s-a născut lectura modernă.

Desigur, respectul pentru cuvânt, deși acum tipărit, a continuat. „Umanistul” olandez Erasmus din Rotterdam (cca 1466-1536) și-a sărutat cu devotament volumul tipărit din Cicero înainte de a-l deschide. Funcționarul public și filosoful florentin Niccolò Machiavelli (1469-1527), la încheierea unei zile de muncă, și-a îmbrăcat cele mai bune haine înainte de a citi operele autorilor preferați, acestea fiind bineînțeles tipărite. Dar acest respect nu a oprit transformarea accelerată a cuvântului scris.

În secolul al XVI-lea, textele tipărite au fost eficientizate în mod radical pentru a reduce costurile fonturilor și pentru a facilita și mai mult lectura. Abrevierile medievale, literele duble și pauzele folosite de majoritatea tipografiilor timpurii au dispărut. Sutele de caractere au fost mai întâi omogenizate cu un număr mic de caractere clar lizibile – fie în fontul Roman sau cel Gothic – și mai apoi standardizate într-un sistem de MAJUSCULE, minuscule și italice, a căror utilizare a fost determinată de regulile universale acceptate. Forțele pieței (cererea pentru multe cărți și, mai presus de toate, de cărți ieftine) au cerut aceste inovații. Căci cărțile au devenit mărfuri comune, articole comerciale, o unitate schimbabilă a bogăției economice ca orice alt produs similar.

Prin urmare, s-a schimbat și conceptul tipografilor „umaniști” despre cum ar trebui să arate și ce ar trebui să conțină o carte. Acum, când nu mai favorizau obiceiul medieval al comentariilor de pe margini și al gloselor dintre rânduri pentru a îndruma cititorul către o singură lectură „corectă” a unei opere, voiau în schimb să pună la dispoziție o lucrare originală în cea mai exactă versiune posibilă; ajutoarele de citire externe, cum ar fi dicționarele și enciclopediile, trebuiau să ofere un sprijin în cazul în care era nevoie. Cititorul trebuia să profite la maximum de un text literar. Pentru cititor acesta era punctul culminant al cunoașterii. Îndepărtându-se de obiceiurile epocii medievale, etosul a inspirat „umanismul”. Și toate persoanele cu adevărat educate au citit în acest mod în perioada respectivă.

Cu toate acestea, în ciuda lui Petrarca și a „umaniștilor”, metoda scolastică de citire – cenzurând personal fiecare text conform unui set de criterii bine stabilite – a prevalat până în secolul al XVI-lea atât în toate universitățile, cât și în toate școlile monahale, civile și parohiale. Fiind cea mai resimțită în secolele XVI-XVII, cenzura a determinat în Europa nu numai ce, ci și modul în care se citea. O problemă specială a fost faptul că efectul imediat al tipăririi a fost producerea unui număr tot mai mare de opere vernaculare care vizau cel mai mare public posibil. În secolul al XVI-lea, vânzătorii de cărți întreprinzători s-au adresat pieței naționale, în limba populară, cu un nou tip de literatură care se adresa în mod special cititorilor laici relativ educați ce făceau parte din grupul funcționarilor publici, al comercianților bogați și, pentru prima dată, femeilor. Tipografii chiar i-au invitat pe cărturari să scrie pentru ei acel tip de propagandă pe care cei mai puțin educați au putut să o înțeleagă cel mai bine.

Acest lucru a condus la o popularizare nu numai a literaturii, ci și a societății în sine.

Unii analfabeți revoluționari, care au luat în nume de rău poziția în societate a alfabetizaților, doreau să pună capăt nu numai tipăririi, ci și cărților și educației, acestea fiind percepute drept instrumentele celor puternici utilizate pentru a-i subjuga pe cei neputincioși. O astfel de chemare răsună în Actul IV, scena 7 din Regele Henric al VI-lea, Partea a doua, recreând anii 1450, când negustorul de haine și rebelul Jack Cade, un muncitor obișnuit, susține tradiția orală strigând: „Pleacă, arde toate însemnările din tărâm: gura mea va fi vocea parlamentului Angliei!” După care el solicită ca Lord Say să fie

decapitat de „zece ori”, urlând către acesta:

„Eu sunt cel care va curăța curtea de trădători ca tine. Ai corupt în cel mai josnic mod posibil tineretul din tărâm prin întemeierea unei școli de gramatică: și întrucât strămoșii noștri nu aveau alte cărți în afară de război, ai făcut ca tipărirea să fie folosită...”

Shakespeare a făcut o licență poetică: Caxton deschisese prima tipografie în Anglia pe 13 decembrie 1476, cu o generație întreagă după întâmplările cu Jack Cade. Un produs al secolului următor, Shakespeare era preocupat în primul rând de a pune în opoziție cultura orală a oamenilor de rând cu acea cultură scrisă a educației și a administrației despre care știa că va triumfa în viitor. Lord Say într-adevăr este decapitat la ordinele lui Jack Cade, dar la scurt timp el însuși este ucis; cauza lui eșuase.

La interferența violentă dintre oralitate și cultura scrisă pe care tipărirea a determinat-o în acest moment a venit stabilirea unor sisteme stricte de cenzură: „conducătorii, care erau mai ales arbitri decât părți ale disputei, au constatat că trebuie să joace un rol activ în organizarea circuitelor de distribuție a cărților dacă doreau să păstreze pacea publică și să mențină prosperitatea economică”.[16] Cenzura literaturii a lovit din nou la scurt timp după inventarea tiparului. În 1478, crearea Inchiziției spaniole, care a continuat în următorii 400 de ani, a condus imediat la o cenzurare severă, o constrângere în adevăratul sens al cuvântului, a tuturor materialelor scrise din Spania, paralizând dezvoltarea intelectuală a țării aproape la fel de mult timp. În luna martie a anului 1479, după ce fusese abordat de medicii de la Universitatea din Cologne, Papa Sixt al IV-lea a decis că toți tipografii, cumpărătorii și cititorii de cărți eretice urmau să fie pedepsiți, iar vânzătorii de cărți trebuiau să ceară mai întâi acordul autorităților bisericești locale înainte de a lansa o nouă lucrare. Șase ani mai târziu, arhiepiscopul din Mainz s-a pronunțat împotriva utilizării „necorespunzătoare” a tiparului de către librarii desfrânați, criticând atât traducerile vernaculare ale textelor latine de drept canonic și ale lucrărilor religioase, precum erau cărțile de rugăciuni, cât și traducerile scriitorilor greci și latini. Acesta a stipulat că autorizația de tipărire a oricărei cărți trebuia obținută în prealabil de la o comisie formată din patru membri. La scurt timp, și celelalte centre au aplicat aceste măsuri.

Aproximativ 1500 de cărți evreiești și arăbești au pierit din cauza Inchiziției spaniole. Regele și regina Spaniei au preluat apoi inițiativa și, în 1502, au decis că nici o carte nu putea fi tipărită fără autorizația lor sau a persoanelor pe care aceștia le desemnaseră personal – verificând în esență controlul inchizitorilor asupra lecturii și făcând din acest proces o prerogativă regală. A fost ceva fără precedent în Europa. La cel de-al V-lea Sinod Lateran din 1515, Papa Leon al X-lea a interzis pretutindeni în creștinătate publicarea oricărei lucrări tipărite fără autorizația prealabilă a uneia dintre cele două persoane desemnate: la Roma, vicarul; în afara Romei, episcopul sau inchizitorul local.[17] Șase ani mai târziu, Francisc I al Franței a ordonat parlamentului francez să interzică publicarea tuturor cărților religioase care nu au reușit să obțină un imprimatur (autorizație indicând bunul de tipar pe o corectură) de la un membru al Facultății de Teologie a Universității din Paris.

Cu toate acestea, la un secol de la inventarea tiparului, numărul tot mai mare de titluri, pe orice subiect posibil, a zădărnicit orice control eficient. Autoritățile încă nu cedau. În 1559, Congregația pentru Doctrina Credinței, instituția judiciară a Bisericii Romano-Catolice înființată în 1232 pentru a suprima ereziile, a publicat primul său Index Librorum Prohibitorum; acele titluri pe care Biserica le considera a fi nocive pentru credință, a cărei posesie atrăgea de la sine cenzura sau și mai rău decât atât. (Lucrarea a încetat să aibă efect abia în 1966.) Lista a fost frecvent utilizată în țările catolice, forțând uneori autorii în exil, alteori transferând publicarea titlurilor interzise către centrele protestante.

În aceste centre non-catolice, comerțul cu carte a înflorit, contribuind la dezvoltarea intelectuală și la avansarea științifică și tehnică a acestor națiuni protestante din nord și la bogăția și puterea lor ulterioare. În această perioadă – datorită lecturii și a comerțului cu cărți, a educației, a protestantismului, printre altele – centrul economic și intelectual al Europei s-a mutat din sud în nord, unde a și rămas de atunci. (Revoluția industrială și mai târziu revoluția digitală au fost rezultatele directe ale acestui transfer de privilegii intelectuale, obținute în parte prin restrângerea libertății de lectură în țările sudice.)

Cu toate acestea, cenzura a continuat fără întrerupere, răspândindu-se chiar mai puternic odată cu creșterea numărului de cărți publicate. În

1563, regele Carol al IX-lea al Franței a decretat că nici o carte nu putea fi publicată fără „permisiunea, încuviințarea și privilegiul” garantat de Marele Sigiliu regal prin intermediul agenției cancelarului; la fel ca în Spania, acest lucru le-a permis mai apoi regilor Franței să concureze cu Biserica Catolică în controlul presei. Cu toate acestea, doctorii de la Sorbona au luptat activ pentru dreptul de a evalua singuri toate lucrările tipărite, netolerând nici o altă cenzură decât mintea liberă și instruită. În decursul unui secol, acest lucru a dus la o prăbușire a cenzurii regale și bisericești în Franța: pe măsură ce tipografii și librarii s-au răspândit, lucrările au fost deseori publicate și distribuite fără nici o autorizație prealabilă. Pe de altă parte, în Spania, Consiliul Castiliei a pretins, până în 1927, dreptul de a inspecta toate documentele – chiar și cele de doar câteva pagini – înainte ca acestea să fie tipărite.

Ca întotdeauna, Biserica Romano-Catolică s-a ținut de tradiție, cu preoții care erau responsabili de transmiterea Scripturii latine către credincioșii aproape exclusiv analfabeți. Biblia latină Vulgata a Sfântului Ieronim a fost declarată ca fiind singura versiune „autentică”. Bula papală Dominici gregis, din 1564, a stabilit reguli universale referitoare la lectură: cărțile principalilor lideri eretici (Luther, Hus și alții) erau interzise; toate cărțile necreștine despre orice subiect religios, toate cărțile obscene și imorale, toate cărțile despre magie și astrologie au fost interzise; traducerile biblice și cărțile controversate trebuiau citite numai după consultarea prealabilă cu un preot sau un duhovnic; nici un copil nu avea voie să citească autori clasici greci și latini; publicarea oricărei lucrări tipărite necesita autorizația prealabilă a Bisericii, iar tipografiile și librăriile trebuiau inspectate în mod regulat.

Anglia a avut parte de măsuri similare. O proclamație regală a regelui Henric al VIII-lea al Angliei din 1538 a interzis publicarea oricărei cărți care nu avea permisiunea scrisă a Consiliului privat, iar acest principiu național al cenzurii anterioare a fost întărit de Eduard al VI-lea în 1549 și 1551 și, ulterior, de Elisabeta I în 1559. În timpul domniei reginei Maria I a Angliei (1553-1558) orice expresie a protestantismului, inclusiv tipărirea și citirea, a fost suprimată cu cruzime. Mulți au conceput modalități ingenioase pentru a nu fi descoperiți, întrucât cititorii englezi refuzau să fie descurajați de la a se bucura de lecturile lor religioase.

De exemplu, strămoșii protestanți ai lui Benjamin Franklin dețineau o Biblie interzisă, scrisă în limba engleză, care era „fixată deschisă cu chingi sub tapițeria unui scaun rabatabil”.[18] Când venea vremea pentru o slujbă familială, străbunicul lui Franklin:

„rabata scaunul peste genunchi, întorcând apoi paginile pe sub chingi. Unul dintre copii stătea la ușă ca să dea semnalul dacă vedea vreun slujbaș, ofițer al curții ecleziastice. Atunci scaunul era întors din nou în poziția normală, iar Biblia rămânea ascunsă sub el, ca înainte”.

Englezii și-au dorit cuvântul scris în limba populară la fel de mult ca europenii continentali. Sub domnia reginei Maria I, Rollins White, un pescar sărac, a plătit ca fiul său să meargă la școală pentru ca atunci când White se întorcea acasă de la pescuit băiatul lui să îi citească Biblia după cină; o femeie săracă și oarbă, Joan Waist of Derby, a economist pentru a cumpăra un exemplar din Noul Testament și apoi a plătit oameni să i-l citească cu voce tare. O importanță fundamentală a avut citirea personală a Bibliei în limba engleză nativă, fără agenția Bisericii ca mijlocitor al unei mântuiri latine.

La sfârșitul anilor 1500, puritanii, prin intermediul tipografiei de la Universitatea Cambridge, au militat pentru a fi eliberați de intervenția statului în toate problemele credinței. Cu toate acestea, Star Chamber a decretat în 1586, sub conducerea Elisabetei I (a domnit între 1558-1603), că toate cărțile urmau să fie supuse controlului arhiepiscopului de Canterbury sau episcopului Londrei înainte ca acestea să se poată înregistra la Companiei de papetărie, o condiție prealabilă pentru publicare. Drept urmare, multe tipografii clandestie au prosperat în Londra, propaganda prezbiteriană s-a extins dincolo de Scoția, iar lucrările protestante olandeze au inundat piața engleză. Aprobarea prealabilă a manuscriselor destinate publicării a fost decretată din nou de către Star Chamber în 1637, sub conducerea lui Carol I. Cu toate acestea, tipărirea și distribuția au continuat. Cenzura a încetat brusc în 1640 – și Star Chamber a fost abolit în anul următor –, dar absența tuturor reglementărilor a dus la haos. În 1643, prezbiterienii și puritanii care dominau Camera Comunelor au reinstituit cenzura anterioară pentru a reduce propaganda tipărită a adversarilor lor. Cenzura urma să caracterizeze publicațiile britanice pentru tot restul secolului, având ca efect reducerea numărului de tipografii din Londra cu aproape două treimi (până la douăzeci) și apariția unui val de ediții piratate.

Reforma și cititul

În secolele XV-XVI, Europa nu era pregătită pentru alfabetizarea universală. Autoritățile civice din metropole s-au concentrat asupra învățământului superior și, prin urmare, școlile primare au funcționat prost, în cea mai mare parte rămânând cazuri relativ izolate. Majoritatea copiilor europeni nu au urmat deloc cursurile unei școli. Aceștia participau la cursurile de catehism doar uneori, rămânând astfel analfabeți. Prin urmare, cunoștințele fiecărei generații noi au fost obținute de la generația anterioară prin memorare, fiind utilizate elemente preponderent orale. De aceea, ignoranța și superstiția erau peste tot. Această situație a durat până în secolul al XVII-lea.

În plus, deși s-a citit mai mult datorită apariției tiparului, era vorba în principal de reclame și alte texte tipărite de mici dimensiuni. Doar foarte puțini oameni dețineau cărți adecvate, după cum mărturisesc în principal înregistrările testamentelor din epocă. De exemplu, la Florența, în timp ce între 1413 și 1453 cărțile erau deținute de aproximativ 3,3% dintre cei care, la moarte, au lăsat în urmă unul sau mai mulți copii pentru ca aceștia să devină paznici ai orașului, între 1467 și 1520, după introducerea tiparului, acest procent scăzuse surprinzător la doar 1,4%. Și abia mai târziu a crescut din nou: între 1531 și 1569, 4,6%; iar între 1570 și 1608, 5,2%.[19] Dintre cei care dețineau cărți, majoritatea aveau mai puțin de zece: înainte de 1520, 75%; la mijlocul anilor 1500, 67,5%; și aproape de sfârșitul anilor 1500, puțin sub 50%. Cărțile au rămas rare, iar citirea unei cărți era o experiență specială, într-adevăr memorabilă, care nu era încă la îndemâna tuturor.

De exemplu, în Valencia secolului al XVI-lea 75% din toate cărțile menționate în testamente aparțineau judecătorilor, medicilor și clerului. La fel ca în Italia, apariția tiparului în Spania nu a provocat nici o revoluție socială, deoarece țara, după ce tocmai încheiase reconquista, era efectiv legată de puternica tradiție naționalistă. Alte centre spaniole, cum ar fi Valladolid din nord-vest, care a fost ulterior pentru o perioadă scurtă capitala, au fost ceva mai cosmopolite,

cumpărând un număr mare de cărți religioase, clasice, de călătorie, de drept și umaniste, precum și romane de dragoste cavalerești. Dar Valladolid a fost și un centru universitar.

În aproape toată Europa, din secolul al XV-lea până în secolul al XVIII-lea, majoritatea cititorilor de cărți erau medici, nobili, negustori bogați și clerici, la fel ca în Evul Mediu. Unii negustori, meșteșugari și comercianți puteau să citească, chiar dacă nu perfect. Aceștia deseori preferau broșuri de balade sau povești, variante ieftine ale lucrării Cartea orelor și manualele pe care copiii lor le foloseau probabil la școala locală, dacă exista una. Fermierii și zilierii rareori puteau citi. Deținerea și citirea unei cărți propriu-zise, un volum legat în piele bogată și tipărit pe hârtie fină, erau în continuare de domeniul celor bogați și inteligenți. Cultura lecturii a consolidat castele sociale, separându-i și sprijinindu-i pe puținii care controlau majoritatea. Citirea cărților era încă departe de a deveni o prerogativă publică.

Dar aveau loc schimbări profunde, în special datorită lecturii.

A început în Germania, locul de naștere al primului tipar și a celor mai timpurii tipografi. În secolul al XVI-lea, Germania a condus Europa în alfabetizare. De asemenea, atât cererea de cărți tipărite, cât și de reclame, pamflete și broșuri a fost cea mai mare în Germania, o cerere satisfăcută cel mai adesea de negustorii ambulanți care făceau naveta între orașele mai mici, satele și așezările rurale cu calul, căruța sau vagonul plin cu cărți și broșuri legate în piele. De obicei, cartea cumpărată într-o astfel de locație rurală – un castel sau un vicariat – era apoi citită cu voce tare membrilor familiei și vecinilor de către singura persoană de acolo care putea citi. Și odată cu accesul mai mare la cunoaștere, relația cu cei de la putere a început să fie constestată. Nu întâmplător, la scurt timp după invenția tiparului, Germania a devenit vasul Reformei, acea mișcare politică și religioasă care a început ca o încercare de reînnoire a Bisericii Romano-Catolice și a dus la înființarea Bisericilor Protestante din Europa.

La începutul secolului al XVI-lea, germanul Martin Luther (1483-1546) declara că omul putea primi harul lui Dumnezeu numai prin propria credință, și nu prin intermediul Bisericii. Deși eretică, ideea nu era tocmai revoluționară, fiind deja exprimată în secolul al XII-lea și apoi în fiecare secol ulterior. Iar pentru această idee predecesorii lui Luther arseră pe rug. Însuși Luther abia a scăpat de

rugul din Augsburg. Dar, datorită tiparului și a puterii economice a prinților germani din centrul și nordul țării, care considerau independența față de jugul roman avantajoasă din punct de vedere financiar, Luther și ideile sale eretice nu numai că au supraviețuit, ci au devenit baza unei noi Biserici din Europa, Biserica Protestantă (deși aceasta nu fusese niciodată intenția lui Luther).

După cum teologul roman Silvester Prieria declara că lucrarea pe care a fost întemeiată Sfânta Biserică trebuia să rămână un „mister", pentru a fi explicată doar prin medierea puterii și autorității Preasfinției Sale Papa la Roma, Martin Luther și susținătorii săi din Germania, Olanda și Elveția au anunțat în 1519 în toată lumea că fiecare persoană – bărbat și femeie – posedă „dreptul divin" de a citi Cuvântul lui Dumnezeu pentru ea însăși, fără intermediar și în propria limbă. Doi ani mai târziu, Luther a început chiar și publicarea Bibliei sale în limba germană (Noul Testament a apărut în 1522) și în câțiva ani Germania centrală și de nord abunda în publicații luterane, în timp ce sudul Germaniei abunda în lucrări antiluterane care susțineau revigorarea romano-catolică. Polemica bazată pe scriere, care era rezultatul direct al noii dinamici a tipăririi, a împărțit poporul german și a stârnit discursul social, nu numai în Germania, ci în întreaga Europă.

În 1529, împăratul Carol al V-lea, presat de Biserica Romano-Catolică, a anulat toate privilegiile acordate lui Luther și susținătorilor săi. A fost o mișcare greșită, din moment ce șase prinți luterani și paisprezece orașe germane libere s-au ridicat imediat în semn de protest, declarând într-un manifest tipărit care a fost larg distribuit: „În chestiuni care privesc onoarea lui Dumnezeu și mântuirea și viața veșnică a sufletelor noastre, fiecare trebuie să stea înaintea lui Dumnezeu și să dea socoteală pentru sine". Problema a împărțit Europa; cinci sute de ani mai târziu încă nu e tranșată. Și, în esență, s-a concentrat pe dreptul oamenilor de a citi și de a gândi singuri.

Instrucțiunile lui Luther în această privință fuseseră clare. În micul său tratat din 1520 An den christlichen Adel deutscher Nation (Către nobilimea creștină de națiune germană), el cerea ca fiecare copil să cunoască noțiunii din Evanghelii înainte de vârsta de nouă sau zece ani și ca toate studiile secundare să fie concentrate pe citirea personală a Scripturii. Doi ani mai târziu, în prefața traducerii sale din Noul Testament, el i-a sfătuit pe toți creștinii să citească zilnic Evanghelia

după Sf. Ioan sau Epistola Sf. Pavel către Romani. Numai prin astfel de eforturi personale, urma să afirme Luther pentru tot restul vieții sale, putea fi câștigată mântuirea personală: prin lectură evlavioasă și doar prin astfel de expresii individuale ale credinței.

Martin Luther a exercitat o influență publicistică de neegalat în toate țările vorbitoare de limbă germană, traducerile sale din Biblie devenind lucrări de bază ale tipografiilor germane din centru și nord. Noul Testament, care a apărut pentru prima dată în reședința sa din Wittenberg, a avut parte de 14 reeditări în următorii doi ani, apoi de 66 reeditări în Augsburg, Basel, Strasbourg și Leipzig. În scurt timp, s-a bucurat de 87 de ediții în germana literară și 19 în germană de jos (un dialect nordic similar cu limba olandeză). Traducerea Vechiului Testament a lui Luther, care a apărut în cele din urmă în 1534, a cunoscut câteva sute de ediții doar până în 1546. (Tirajele erau încă destul de mici.). Din 1546 până în 1580, editorul lui Luther din Wittenberg, Hans Lufft, a produs singur 36 de ediții. De fapt, Lufft a fost responsabil pentru distribuirea a nu mai puțin de 100.000 de exemplare ale diferitelor texte biblice în perioada 1534-1574.[20]

Erasmus din Rotterdam a fost categoric în sprijinul său pentru citirea religioasă personală în limba populară:

„Îmi doresc ca până și cea mai umilă dintre femei să poată citi Evanghelia – să citească Epistolele lui Pavel. Și îmi doresc ca acestea să fie traduse în toate limbile, ca să poată fi citite și înțelese nu doar de scoțieni și irlandezi, ci și de turci și sarazini [musulmani]... Îmi doresc ca gospodarul să îngâne fragmente din Epistole în urma plugului, ca țesătorul să le murmure în ritmul suveicii”.[21]

Peste tot în Europa, Biblia a început să apară în ediții tipărite (Noul Testament/Vechiul Testament): în engleză (1526/35), olandeză (1526), daneză (1526/41), franceză (1535), islandeză (1540/84)), poloneză (1551), slovenă (1555/84), cehă (1579/93), galeză (1588) și în multe alte limbi. În secolul al XVI-lea, câteva milioane de volume din Vechiul și Noul Testament au fost publicate, cumpărate și citite doar în țările germane. Minunea aceea a catedralelor și a bisericilor parohiale – Scriptura – a ajuns în sfârșit, datorită preselor Reformei, la vatra familiei.

Mulți duhovnici nu erau încântați. Potopul brusc al traducerilor

vernaculare a fost responsabil, au considerat ei, de versiunile biblice care erau „corupte și nu corespundeau cu adevărul originalului”, așa cum i-a spus în 1604 doctorul puritan John Rainolds „regelui Marii Britanii, Franței și Irlandei, apărător al credinței” . Urcând pe tron doar cu un an mai înainte, după moartea reginei Elisabeta, Regele Iacob I al Angliei a fost de acord și, pentru a-și marca domnia, i-a însărcinat pe cei mai buni cărturari ai țării cu efectuarea unei noi traduceri „autorizate” a Bibliei (vezi mai jos).

Luther însuși a avut ocazia să se întrebe dacă a avut dreptate să traducă Biblia și (amintind de plângerea lui Socrate) să o pună la îndemâna cititorilor care puteau trage chiar concluziile pe care le-a condamnat de fapt. (Întrucât nu a mai existat medierea Bisericii, cine interpreta „corect” un text pentru cititorul neautorizat?) Alături de mulți „umaniști” ai perioadei, Luther s-a temut, de asemenea, că răspândirea bruscă a cărților va încuraja cititorii să citească prea superficial și, astfel, vor rata majoritatea straturilor de sens pe care cărturarul instruit le găsea în fiecare text. Nici traducerea nu era o sarcină simplă, așa cum se plânsese în 1530: „Ah, traducerea nu este în nici un caz arta fiecăruia, așa cum afirmă sfinții nebuni; îi aparține unei inimi drepte, evlavioase, adevărate, harnice, timide, creștine, învățate, experimentate, unei inimi pricepute”.[22]

Era periculos și să efectuezi traduceri biblice. Acest lucru a subminat autoritatea Bisericii, transformând chiar un plugar într-un cărturar biblic. Tatăl Bibliei englezești, William Tyndale (cca 1490-1536), născut în Gloucestershire și educat la Oxford și Cambridge, a fost un exemplu în acest sens. În 1524, Tyndale a fugit din Anglia în Germania, deoarece fusese condamnat ca eretic de regele Henric al VIII-lea pentru că a criticat divorțul monarhului de Ecaterina de Aragon. Un an mai târziu, la Köln, a publicat Noul Testament, tradus direct din greaca originală, într-o engleză simplă, clară, de zi cu zi. Publicând ulterior în orașul german Worms, Tyndale și-a văzut Noul Testament apărând în mai multe ediții până în 1534, iar fiecare dintre acestea a fost trimisă în Anglia ca marfă de contrabandă. Tyndale a început să traducă și Vechiul Testament din ebraica originală. Dar în 1535 a fost trădat de dușmani și închis lângă Bruxelles. Într-o scrisoare adresată guvernatorului castelului Vilvorde unde era ținut, Tyndale a cerut mai întâi niște haine mai călduroase, apoi a menționat:

„Îmi doresc și permisiunea de a avea o lumânare seara, pentru că este o muncă obositoare să stai singur în întuneric. Dar, mai presus de toate, vă rog și vă implor clemența să mijlociți înaintea Procurorului ca el să îmi permită cu bunăvoință să am Biblia, gramatica și dicționarul meu ebraic, ca să-mi petrec timpul cu acest studiu”.[23]

Pe 6 octombrie 1536, imediat după ce a strigat „Doamne, deschide-i ochii regelui Angliei!”, Tyndale a fost sugrumat. Apoi cadavrul său a fost ars pe rug. Noul Testament englez al lui Tyndale a introdus în uzul comun noile cuvinte „paște”, „pacificator” și chiar „frumos”, așa de admirată a fost traducerea sa biblică în Anglia. (Prima ediție tipărită a unei biblii complete în limba engleză fusese realizată cu doar un an mai devreme, opera lui Miles Coverdale, care a tradus nu din greaca și ebraica originală, ci din germană și latină.)

Despărțirea lui Henric al VIII-lea de Biserica Romano-Catolică, determinată de eșecul său de a obține de la Papă divorțul de Ecaterina de Aragon, a lăsat bibliotecile bisericești din țară în ruine, conținuturile lor fiind fie furate, fie arse. Bibliotecile din Oxford și Cambridge, precum și cele ale catedralei, au supraviețuit nevătămate și au avut parte de o creștere a fondului de carte fără precedent, deseori prin donații de colecții bisericești furate. În același timp, lichidarea titlurilor funciare ale Bisericii și transferul acestora către o nouă nobilime funciară au distribuit bogăția fără precedent în rândul clasei de mijloc a Angliei, făcând din comercianții rurali ai țării, bărbați mai înstăriți, meșteri proprietari și, în special, nobili funciari, o forță dinamică cu o putere necunoscută în Europa. Contribuția lor imediată a fost de a oferi majorității țării (cu excepția nordului și a vestului) o societate mai egalitară, inclusiv o educație mai bună. Spre deosebire de colegii lor de pe continent, medicii, avocații, clerul și chiar profesorii din școlile primare din Anglia dețineau până la câteva sute de cărți, selectate în funcție de profesie și gust, dar tratând în primul rând teologia, dreptul și științele.

În restul Europei, interfața culturilor orale și scrise a rămas o zonă expansivă, gri, periculoasă, plină de tipare în această eră a fanatismului religios dus la extrem. O soartă deosebită, în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, a fost cea a morarului Menocchio din Friuli, regiunea dintre Alpi și Golful Veneției.[24] Având o Biblie în limba italiană (a lui sau împrumutată), un Rosario della gloriosa Vergine Maria și o Legenda aurea, Menocchio, care nu fusese

niciodată instruit cum să citească inteligent și, prin urmare, nu era capabil să înțeleagă aceste lucrări, a înțeles aceste trei texte vernaculare doar fragmentar și literal (așa cum se întâmplă cu mulți autodidacți), apoi a combinat bucăți din ele cu tradiții orale pentru a-și inventa propria teorie „coerentă” a lumii. La scurt timp, a început să își promoveze public noul crez, sfidând atât bunul simț, cât și Biserica.

Devotatul amăgit al cuvântului scris a fost închis pentru erezie și ars de viu pe rug de către alți adepți amăgiți.

Urechile de măgar și Tora

Puținii oameni din secolele XVI-XVII care aveau cărți, și-au amplasat de regulă textele religioase tipărite pe un raft din dormitor: un exemplar din Cartea orelor, o Biblie, Viețile sfinților, un breviar (care conținea psalmi, imnuri sau rugăciuni care trebuiau spuse zilnic) sau poate părinții Bisericii – mai presus de toate Sf. Augustin. Cei doi „bestselleri" ai Antichității, Homer și Virgiliu, rareori lipseau din bibliotecile de două sute de volume sau mai mult. Totuși, astfel de biblioteci mari erau încă rare. Majoritatea acestora se regăseau în Anglia ca urmare a reformei lui Henric al VIII-lea, care a dus la deprecierea bibliotecilor romano-catolice. În Amiens, Franța, între 1503 și 1575, douăzeci și una dintre elitele orașului dețineau mai mult de o sută de cărți, și doar un cetățean de frunte avea până la cinci sute de volume.[25] De interes special pentru puținii care dețineau cărți în Florența secolului al XVI-lea au fost scrierile despre Fecioara Maria, din nou Legenda aurea, tratate despre religia populară și, desigur, lucrările Sfântului Augustin (aproape toate aceste volume erau încă în latină, nu în italiană). Florentinii citeau și autori clasici, chiar dacă mai rar: Virgiliu, Ovidiu, Valerius Maximus, Horațiu, Livius, Plutarh și Boethius. Și lucrările „moderne" ale lui Boccaccio, Dante, Petrarca, Ariosto și ale cărturarului-cardinal Pietro Bembo au fost citite cu pasiune de-a lungul râului Arno.

Încă destul de rare, cărțile erau aproape la fel de apreciate în Renaștere ca și în Evul Mediu, furtul lor fiind pedepsit în mod obișnuit cu moartea, ca și cum ar fi fost vorba de cai sau vite. Nenumărate volume ale epocii au purtat în interiorul copertei lor un „blestem de carte" al proprietarului, cum ar fi acesta în germana populară:

Das puech ist mir lieb

Wer das stilt ist ain dieb

Er sei riter oder knecht

Er wer dem galgn gerecht.[26]

(„Cartea îmi este dragă/Cine o fură este un hoț/Fie el cavaler sau iobag/Ar merita spânzurătoarea.”)

În ciuda introducerii de către Aldus Manutius a cărților de format mic, accesibile tuturor, majoritatea lucrărilor aveau tendința de a avea proporții impresionante, uneori chiar descurajante: foliouri și cvartouri care erau cam de două ori mai mari decât cartea standard de astăzi, poate chiar mult mai mari. Dar apoi formatele octavo și duodecimo au devenit populare, fiind adesea de mărimea broșurilor mai mici de astăzi. Acest lucru s-a întâmplat din mai multe motive. Deși volumele mari atrăgeau clientela bogată, cărțile mari necesitau hârtie prea scumpă și erau foarte costisitoare. Edițiile piratate fiind răspândite peste tot, aproape toate în format mic, au forțat din ce în ce mai mulți editori autorizați să se conformeze pentru a supraviețui. Și, mai important, cititorii preferau formatul mai mic în această epocă a „statului polițienesc”, când titlurile erau verificate public și când discreția a salvat vieți. Dar, mai presus de toate, dimensiunea mai mică însemna un preț de vânzare mai mic, punând cărțile la îndemâna indivizilor nu prea bogați, ce reprezentau majoritatea consumatorilor. Deci, cu cât era mai mică cartea, cu atât erau mai mari vânzările. Cele mai importante cerințe ale pieței libere au fost cele care au micșorat cartea europeană. De la mijlocul anilor 1600, majoritatea cărților din Europa, și apoi din întreaga lume, au fost tipărite în aceste formate octavo și duodecima.

Prețul mai mic a dus la volum mai mare de cărți, iar creșterea numărului de exemplare a adus cu sine o diminuare a respectului tradițional față de acestea. Nimic nu poate fi mai sugestiv în acest sens decât apariția omniprezentă a „urechilor de măgar”, colțurile îndoite ale paginilor cărților. Practic necunoscute cărților scumpe de pergament din Evul Mediu, urechile de măgar au devenit comune în secolul al XVI-lea. De exemplu, în Actul IV, Scena 3, din Julius Caesar de Shakespeare, Brutus ridică o carte, spunând: „N-am îndoit foaia,/ unde m-am oprit din citit?” Cu siguranță, Brutus nu ar fi putut face „urechi de măgar” unui sul de papirus din secolul I î.Hr. Shakespeare, din nou anacronistic, și l-a imaginat pe Brutus folosind un codex, o carte, ca și cum ar fi avut o marfă relativ ieftină din secolul al XVI-lea.

Se pare că deja la un secol de la invenția tiparului mulți își aruncau semnele de carte tradiționale pentru a începe să plieze colțurile paginilor pentru a indica locul în care s-au oprit din citit. Acest gest simplu marchează o schimbare fundamentală de atitudine. Obiectul minunat și prețios de până atunci devenise în sfârșit... o simplă carte.

Deoarece în secolele XIV-XVI aristocrația folosise citirea și scrierea pentru a contesta puterea Bisericii, noua „clasă de mijloc" – fabricanții de tot felul, comercianții, distribuitorii, intermediarii și investitorii – a început să citească și să scrie din secolul al XVI-lea până în secolul al XVIII-lea pentru a contesta la rândul său aristocrația. (La periferia Europei procesul a continuat până în secolul al XX-lea.) Lectura cărților a înflorit pe măsură ce cititorii din clasa de mijloc (nu nobilii sau clericii) au influențat piața cărților, depășindu-i în importanță pe predecesorii lor de elită.

La început, pe măsură ce pendulul se înclina spre cealaltă extremă, se tipăreau toate lucrurile imaginabile, fiecare editor concurând prin noutate pentru a-și asigura cota de piață. Concurența calitativă (fonturile, substanța științifică, legătoria) a cedat aproape peste tot concurenței cantitative și astfel, în decurs de cincizeci de ani – până la mijlocul secolului al XVI-lea, când un cititor avea deja peste opt milioane de cărți din care putea alege –, calitatea cărților a scăzut. Secolul care începuse cu editori inteligenți, care susțineau participarea cărturarilor eminenți la diferite proiecte, s-a încheiat în cele din urmă cu editori – librari orientați spre vânzare care „nu mai erau preocupați de conducerea lumii literelor, ci pur și simplu au căutat să publice cărți a căror vânzare era garantată. Cei mai bogați și-au făcut averea din cărți pe o piață garantată, cu reeditări ale bestseller-urilor vechi, lucrări religioase tradiționale și, mai presus de toate, cu părinții Bisericii".[27]

La acest moment, soțiile negustorilor și ale comercianților învățau adesea să citească și să scrie pentru a ajuta la afacerea familiei în calitate de contabili. În acest fel, s-a dezvoltat și un grup de cititori de sex feminin din clasa mijlocie, a cărui putere de cumpărare, deoarece locuia în principal în orașe, a afectat imediat selecția și direcția titlurilor „populare", acestea fiind adesea lectura preferată a femeilor cititoare din clasa de mijloc.

Una dintre piețele principale ale industriei tipografice din secolul al

XVI-lea a fost școala locală, de obicei școala primară pentru băieți. Tipografiile s-au luptat între ele pentru a furniza glose pentru lecturi, manuale de gramatica limbii latine și, mai presus de toate, foi tipărite individual pentru abecedare. Fiind omniprezent din anii 1500 până în anii 1800, un abecedar era de obicei prima lucrare o citea un copil. Acest abecedar rudimentar era alcătuit dintr-o scândură subțire din lemn – de obicei la fel de lungă și de lată ca mâna unui adult –, cu un mâner mic în partea de jos, acoperită cu o peliculă din corn de animal (atât de subțire încât era transparentă) pentru a evita murdărirea. Unica foaie tipărită a abecedarului cuprindea în mod normal, de sus în jos, alfabetul cu litere mici, alfabetul cu majuscule, ocazional primele nouă cifre sau combinații silabice speciale și Tatăl nostru.

Deși populația Angliei a rămas aproape în întregime analfabetă în secolele XVI-XVII, cetățenii din clasa de mijloc aflată în plină expansiune au îmbrățișat lectura din toată inima. Primele biblioteci municipale din Anglia au fost înființate la începutul anilor 1600, mai ales datorită subvențiilor comercianților. Bibliotecile universitare și bibliotecile școlare publice și-au mărit fondurile de multe ori, adesea prin achiziția bibliotecilor parohiale sau monahale prădate odinioară. Casele private dețineau tot mai multe cărți. De exemplu, între 1560 și 1640, în orașele Faversham și Maidstone (cca 2000 fiecare) numărul caselor care dețineau cărți a crescut de la una din zece la cinci din zece case.[28] Această ultimă cifră, mult mai mare decât în orice alt loc de pe continent, inclusiv Germania, era martorul triumfului Angliei în ceea ce privește distribuția și consumul de cărți în secolul al XVII-lea. Multe cărți erau acum păstrate în bucătărie, unde aveau loc multe lecturi cu voce tare în rândul familiei și al personalului, dezvăluind o mai mare familiaritate și intimitate cu lectura. Datorită influenței puritanilor, una dintre forțele culturale majore ale Angliei la acea vreme, citirea Bibliei a ocupat, desigur, primul loc la astfel de adunări.

Cu toate acestea, în Europa secolelor XVI-XVII, dormitorul a rămas locul preferat de citit și pentru depozitat cărți. Dar dormitorul era la acea vreme un loc prin care treceau și alte persoane, astfel încât, chiar și în pat, o persoană rareori putea citi fără a fi deranjată. Dacă o persoană dorea să citească în liniște, atunci trebuia să se retragă în altă parte – într-un loc în care avea o lumânare sau, dacă era zi, în aer liber, unde încă se citea des, la fel ca în Evul Mediu.

În societățile încă puternic comunale din Europa, astfel de cititori solitari pasionați erau adesea priviți cu suspiciune. Cu toate acestea, chiar și viitorii sfinți s-au numărat printre astfel de suflete. De exemplu, când era încă tânără, Tereza de Ávila (1515-82) din Spania, care a reformat mai târziu ordinul carmelit al călugărițelor, a fost ea însăși o cititoare avidă care citea romane cavalerești:

„M-am obișnuit să le citesc și acest mic păcat mi-a domolit dorința și m-a făcut să vreau să-mi îndeplinesc celelalte îndatoriri. Și nu mă gândeam deloc că petrec multe dintre orele zilei și ale nopții cu o asemenea deșartă îndeletnicire, ascunzându-mă de tatăl meu. Eram atât de sedusă de ea încât mi se părea că aș fi nefericită fără o carte nouă de citit."[29]

În toată Europa lectura a devenit hrana supremă pentru minte și spirit. Într-adevăr, metafora „citirea ca hrană" era una frecvent întâlnită. Asemenea contemporanei sale Tereza de Ávila, autoare și ea, regina Elisabeta I din Anglia a descris lectura ei religioasă în acești termeni:

„Deseori merg în câmpurile plăcute ale Sfintei Scripturi, unde scot ierburile frumoase și verzi de propoziții, le mănânc citind, le mestec meditând și le așez pe scaunul memoriei... astfel încât să percep cu mai puțină amărăciune această viață mizerabilă."[30]

Femeile au început de fapt să exceleze în domeniul cititului și scrisului dominat de bărbați. O altă contemporană, Louise Labé (cca 1524-66) din Lyon, le-a depășit probabil pe toate. Nici sfântă, nici de proveniență regală, ea a compus lucrări într-un realism pământesc, senzual; operele sale figurează printre cele mai inspirate din Franța. Atractivă, înțeleaptă, dinamică, Louise fusese instruită în toate artele bărbătești ale literelor, ale armamentului, ale vânătorii, ale călăritului, ale cântecului la lăută și ale cântării. La 16 ani, s-a îndrăgostit de un cavaler și a plecat în sud-vestul îndepărtat pentru a lupta alături de iubitul ei la asediul coastei Perpignan. În cele din urmă, s-a căsătorit cu un fabricant de cabluri din Lyon de vârstă mijlocie, bogat, cu care se pare că a fost foarte fericită, dar apoi s-a dedicat în totalitate activităților literare, scriind sonete, elegii și o piesă de teatru și întreținând cel mai celebru salon literar din Lyon. Biblioteca sa privată găzduia nu doar opere latine, ci și franceze, italiene și spaniole. Unii dintre cei mai mari poeți contemporani din Franța au cântat-o în versuri. Dintre propriile producții, cele mai bine amintite sunt acele

sonete care vorbesc despre visele adolescentine, cum ar fi: „Baise-m'encor, rebaise-moi et baise... Sărută-mă, sărută-mă din nou, sărută-mă iar: oferă-mi una dintre dulcile tale sărutări, una dintre cele mai drăgăstoase: eu îți voi da înapoi unele mai fierbinți decât cărbunii...". Un volum al lucrărilor scrise de Louise Labé, publicat de celebrul tipograf Lyonnais Jean de Tournes, a apărut în 1555, când avea aproximativ 30 de ani și era la apogeul talentului și celebrității sale.

Despre citirea propriilor scrieri, Louise a scris:

„Trecutul ne aduce plăcere și ne e mai de folos decât prezentul; dar plăcerea pe care am simțit-o cândva s-a pierdut în mod misterios, ca să nu se mai întoarcă niciodată, iar amintirea ei este peste tot atât de tulburătoare pe cât au fost de plăcute cândva evenimentele. Celelalte voluptoase simțiri sunt atât de puternice, încât, indiferent ce ne aduce amintirea, ea nu poate recupera dispoziția de-atunci și, indiferent cât de puternice sunt imaginile pe care ni le întipărim în minte, știm totuși că nu sunt altceva decât umbre ale trecutului, care ne chinuie și ne înșală. Dar când ni se întâmplă să ne punem gândurile pe hârtie, cât de ușor, mai târziu, aleargă mintea noastră printr-o infinitate de întâmplări, dintr-odată vii, așa că atunci când, la multă vreme după aceea, luăm acele pagini scrise, ne putem întoarce în același loc și la aceeași stare în care ne-am aflat cândva."[31]

Așadar, pentru Louise Labé, cititorul care citește despre propriile pasiuni din trecut nu doar le recreează, ci le retrăiește, triumfând asupra memoriei fragile. Perspectiva ei este una profundă și atemporală despre puterea înnăscute a lecturii.

În țările slavone, cuvântul tipărit a rămas, în general, o afacere mult mai primitivă. Deși o varietate de alfabete transmiteau o serie de limbi slavone diferite, de fapt erau foarte puțini alfabetizați care să le folosească, iar aceștia citeau aproape exclusiv lucrări religioase. Doar un număr redus de profesioniști citeau, în principal în latină, lucrări din sfera dreptului, a științelor și a medicinei. În 1563, țarul Ivan al IV-lea, cunoscut sub numele de „Ivan cel Groaznic" (a condus din 1533 până în 1584), a înființat la Moscova prima tipografie semipermanentă din Rusia folosind litere chirilice; la sfârșitul anilor 1600, această tipografie, care se mutase în satul Sloboda Alexandrovskaya, a produs aproximativ 500 de titluri, toate religioase cu excepția a șapte dintre ele. În secolul al XVII-lea, Ucraina număra

în jur de 15 tipografii; cele mai importante două fiind conduse de călugării ruteni din Lvov și de la Lavra Peșterilor din Kiev. Lectura slavonă orientală era aproape exclusiv masculină, religioasă și tradițională. În ceea ce privește gustul, stilul și conținutul, lectura slavonă occidentală (cea a cehilor, slovacilor și a polonezilor) a fost mai degrabă occidentală europeană. Cu toate acestea, limba latină a predominat până în secolul al XVIII-lea, când limbile vernaculare au devenit în cele din urmă populare în rândul unui public alfabetizat aflat în plină expansiune, care producea noi opere literare naționale.

Tradiția literară rusă a apărut abia la mijlocul secolului al XVII-lea și s-a inspirat exclusiv din tendințele occidentale. S-a format din traducerea sau adaptarea în limba rusă a operelor poloneze, germane, franceze și italiene și s-a adresat unui public restrâns, deși entuziast, în principal la Sankt Petersburg și Moscova. Majoritatea celor care știau să citească, puțini de altfel, au preferat să citească în limbile originale, o caracteristică a elitei ruse. Atelierele tipografice rusești au înflorit în secolul al XVIII-lea, dar au fost supuse unei cenzuri severe, lucru care a caracterizat producția de cărți și periodice rusești până în prezent, neavând astfel parte de acele beneficii pe care o presă liberă le putea conferi societății. O literatură rusă indigenă a devenit populară abia în secolul al XVIII-lea și a înflorit în secolul al XIX-lea odată cu operele lui Pușkin, Tolstoi, Dostoievski, Turgheniev, Gogol, Cehov și mulți alți autori luminați. Până la Revoluția Bolșevică, elita rusă a preferat totuși lucrările la modă în limba franceză, italiană, germană și, din ce în ce mai mult, în limba engleză.

În altă parte a lumii, conducătorii otomani – care de la sfârșitul secolului al XIII-lea conduceau puternicul Imperiu Turc din Europa, Asia și Africa de Nord – s-au opus tipăririi de texte în limba arabă, menținând tradiția manuscrisului până în secolul al XIX-lea din cauza conservatorismului religios. În consecință, aproape nici o țară islamică nu a reușit să ia parte la inovațiile occidentale din cultură, știință și tehnologie. Respingerea tiparului a marginalizat, apoi a fosilizat cultura islamică. În secolele XV-XVI, literatura arabă, chiar și manuscrisă, a decăzut în imitația lipsită de imaginație a genurilor și stilurilor arabe clasice. Adesea, aceasta implica pur și simplu o transmisie pedantă și un comentariu asupra clasicilor literaturii arabe; la fel de populare erau compendiile istorice, selecțiile de scrieri a diverși autori din diferite epoci. Imitând cercetările istoriografilor creștini, mai mulți scriitori, cum ar fi Suyuti (d. 1505), și-au îndreptat

eforturile către narațiuni istorice cuprinzătoare. Mai târziu, odată cu schimbarea norocului unei societăți fragmentate, care fusese foarte influențată de intruziunea turcească, producția literară arabă a devenit din ce în ce mai izolată. De la sfârșitul secolului al XIX-lea, când, odată cu prăbușirea Imperiului Otoman, au fost adoptate tiparele și modelele occidentale, Egiptul și Siria au devenit din nou centrele producției de limbă arabă, imitând aproape exclusiv genurile, stilurile și chiar și etosul specific operelor franțuzești, englezești, germane și italiene. Acest lucru a dus în țările islamice la o ruptură și mai mare între lectura clasică și cea modernă decât cea observată în alte părți ale lumii: prima era percepută adesea ca fiind indigenă, evlavioasă și adecvată, iar a doua, ca fiind străină, necredincioasă și amenințătoare. Polemica e prezentă și astăzi, alimentând extremismul.

Prin contrast, evreii din diaspora au continuat să vorbească o varietate de limbi: spaniola, idiș (germana), olandeza, engleza, franceza, italiana, poloneza, rusa, greaca, araba și altele. (Dar, ca limbă învățată și liturgică, au păstrat pretutindeni în scriere ebraica tradițională.) De asemenea, când a apărut tiparul, evreii l-au îmbrățișat imediat, considerându-l o „lucrare sfântă”.[32] Într-adevăr, se presupune că evreii se numărau printre primii tipografi din Mainz din anii 1450. Magazinele tipografice evreiești funcționau deja în Italia și Spania în anii 1470 și în Portugalia în anii 1480. Alungați din Spania și Portugalia în anii 1490, mulți evrei s-au refugiat în Italia, țară care fusese deja centrul studiului „umanist” al limbii ebraice. Acest lucru a revigorat piața științifică a lucrărilor ebraice tipărite, probabil controlată și dirijată de creștini, dar aflată în mod clar sub tutela iudeo-spaniolă.

Pentru scandarea liturgică a Torei în sinagogă, evreii au insistat să citească din suluri tradiționale de piele sau pergament, la fel cum arabii au insistat asupra citirii de manuscrise ale Coranului. Dar toate celelalte scrieri evreiești au fost tipărite și distribuite pe scară largă. Cititorii erau aproape exclusiv bărbați, deoarece femeilor li se interzicea studiul științific și orice formă de dezbatere teologică. Toate celelalte forme de lectură evreiască au avut loc în limba populară a țării respective. Cu toate acestea, lectura non-religioasă nu era văzută cu ochi buni de către evreii tradiționaliști, și mai ales de către rabini, cu excepția cărților de drept, de științe și de medinică, lucrări care se citeau de obicei în limba latină.

În Constantinopol, sultanul Baiazid al II-lea (a domnit între 1481 și 1512) i-a primit cu brațele deschise pe tipografii evrei emigranți, care au tipărit apoi lucrări ebraice aproape fără încetare până la începutul anilor 1800. Cele mai mari centre de tipărire evreiești din epocă au fost cele din Praga (începând cu 1512), Cracovia (1534) și Salonic (dominat de turci), Grecia, unde evreii reprezentau jumătate din populație (până la recucerirea greacă din 1912). Dar au existat, de asemenea, tipografii evreiești remarcabile și în Fez, Maroc (1516-1521) și în Cairo, Egipt (1557), iar evreul Isaac Ashkenazy din Praga a înființat primul atelier tipografic din Orientul Mijlociu în 1577 la Safad, Galileea (Safedul de astăzi din nordul Israelului).

Învățații evrei din secolul al XVI-lea au elaborat două moduri diferite de a citi Biblia. Cei sefarzi din Spania și Africa de Nord s-au concentrat asupra sensului gramatical sau literal. Savanții așkenazi din Franța, din țările vorbitoare de limbă germană și din Polonia, studiind nu doar fiecare cuvânt, ci fiecare rând și paragraf în același timp, au căutat atât sensul literal, cât și cel alegoric – adică simbolic moral sau spiritual. Dorind să descopere toate semnificațiile posibile, savanții așkenazi au comentat fiecare comentariu precedent din literatura talmudică, sursa principală a dreptului religios evreiesc, care duce înapoi la textul original. Spre deosebire de literatura creștinismului în care fiecare text nou l-a înlocuit pe cel de dinaintea lui, literatura talmudică a devenit acumulativă: fiecare text nou a inclus toate textele anterioare.

La fel ca Dante, majoritatea învățaților talmudici așkenazi s-au bazat pe cele patru simțuri ale lecturii. Dar diviziunile lor difereau semnificativ de cele ale lui Dante. Pshat-ul era sensul literal. Remez era semnificația limitată. Drash-ul era sensul rațional. Iar sod-ul cuprindea interpretarea mistică sau ocultă.

De exemplu, sod-ul dezvăluia de ce lipsea fiecare primă pagină a fiecărui capitol din Talmudul babilonian. Așa cum a explicat în secolul al XVIII-lea maestrul Levi Yitzhak din Berdîciv, membru al comunității evreilor hasidici, „pentru că oricâte pagini citește omul studios, nu trebuie să uite niciodată că tocmai la prima pagină n-a ajuns încă”.[33]

Secolul al XVII-lea

Din secolul al XV-lea și până în secolul al XVII-lea, cea mai mare parte a afacerii marilor librari din Europa consta încă în lucrări în limba latină pentru bibliotecile celor evlavioși și cărturarilor.[34] Utilizarea latinei ca limbă de studiu a internaționalizat comerțul cu carte. Furnizorii din întreaga Europă s-au strâns la târgurile anuale de carte pentru a face afaceri cu o marfă comună: cartea în limba latină, care putea fi citită de la Dublin la Moscova. Dar apoi cererea de cărți vernaculare a desființat acest comerț fără granițe, fragmentând comerțul prin „naționalizarea" lecturilor, în special în secolul al XVII-lea.

De exemplu, marea Companie de papetărie din Londra s-a descotorosit în totalitate de stocul de cărți în latină în 1625, deoarece comerțul devenise pur și simplu neprofitabil. Piața s-a prăbușit pe măsură ce învățăturile au intrat sub dictatul vernacular, care avea parte de dinamici complet diferite. Până la sfârșitul secolului al XVII-lea, latina a dispărut de pe majoritatea listelor de publicare europene, cu excepția edițiilor teologice și științifice cu tiraj limitat. Majoritatea oamenilor de știință din secolul al XVII-lea și din prima jumătate a secolului al XVIII-lea încă se opuneau tendinței pentru că aceasta împiedica dialogul internațional. Celsius, Galvani, Halley, Kepler, Leibniz, Linnaeus, Newton, van Leeuwenhoek și contemporanii lor au continuat să își împărtășească ideile în singura limbă europeană de studiu: latina. (Nu și oamenii de știință de la sfârșitul secolului al XVIII-lea: Herschel, Kant, Laplace, Lavoisier, Malthus, Ritter, Volta, von Humboldt și alții, care și-au transmis cunoștințele în limba populară.) Nici lucrările teologice romano-catolice și nici studiile clasice nu au încetat să apară în latină; într-adevăr, edițiile în latină au supraviețuit până astăzi, deși în ediții foarte restrânse.

Deși erau acum redactate în limba majorității, cele mai recente lucrări pe care aproape toți editorii le promovau au apărut în ediții rafinate, la prețuri dincolo de posibilitățile celor mai mulți. Recunoscând problema, pentru a reduce costurile și prețurile, mulți editori au

început să scadă drastic calitatea, în principal, prin eliminarea legăturilor scumpe, a hârtiei fine și a ilustrațiilor elaborate. Mai mult decât atât, și-au modificat și strategia de marketing, vizând acum un public mult mai larg prin genuri noi sau reactualizate. Ca rezultat direct, romanul modern a ajuns la vârsta majoră: Don Quijote de la Mancha al lui Cervantes și romanul picaresc a lui Quevedo în Spania; Simplizissimus de Grimmelshausen în Germania; The Pilgrim's Progress de Bunyan în Anglia; și Clélie și Le grand Cyrus de Madeleine de Scudéry, precum și L'Astrée de Honoré d'Urfé, primele „bestselleruri" din vremurile moderne[35], în Franța. Romanele erau vândute acum într-un tiraj fără precedent, pentru că genul se plia perfect pe gusturile oamenilor aparținând mai multor clase: aventura și călătoriile clasei de mijlocie, cu protagoniști și decoruri aristocratice; „romantismul" femeilor; critica socială într-o epocă a întrebărilor reînnoite și multe alte lucruri, printre care reformarea imaginativă a unui gen odată atât de admirat în Antichitate.

În secolul al XVII-lea, oamenii încă se adunau frecvent pentru a asculta lecturile informale. Dar acestea nu mai erau exclusiv din Biblie, din Legenda Aurea sau dintr-o operă religioasă – în schimb, proveneau din ce în ce mai des din aceste romane de aventuri sau de dragoste. Întreruperile și divagările care au făcut întotdeauna parte din povestirea naturală au avut, desigur, puțin loc în aceste lucrări, oferind în locul lor o poveste liniară și simplificată retoric care era mai mult produsul artificiului literar decât o invenție naturală. Această ciocnire de stiluri – oral versus literar – a fost satirizată în mod intens de poetul și scriitorul spaniol Miguel de Cervantes (1547-1616) în Don Quijote de la Mancha când, după ce Don Quijote îl roagă pe servitorul său Sancho Panza să „vorbești liniar și să spui [povestea] ca un om inteligent, sau altfel nu spune nimic", Sancho răspunde: „așa se spun poveștile prin acele părți ale țării din care sunt eu; nu cunosc nici o altă cale și nu-i cinstit din partea Înălțimii Voastre să-mi ceară să-nvăț căi noi".[36]

Dar citirea publică a romanelor a modelat în mod considerabil un nou public în conformitate cu dictatul literar. Din nou, Cervantes surprinde acest lucru cu o ingeniozitate inimitabilă. Aflat în căutarea lui Quijote, preotul zelos care arsese cărțile lui Quijote de teamă că i-au otrăvit mintea cu poveștile cavalerești, explică boala ciudată a lui Quijote celor pe care i-a întâlnit la hanul la care poposise. Cârciumarul amintește, totuși, că el însuși se bucură foarte mult de cărțile de acest

fel, adăugând:

„La vremea secerișului se adună aici la clacă o grămadă de secerători și întotdeauna se întâmplă să se afle și câte unul știutor de carte, care pune mâna pe vreuna din cărțile astea și noi facem roată în jurul lui câte treizeci și mai bine și stăm și-l ascultăm cu atâta plăcere, că parcă ne-ar lua cine știe ce greutate de pe suflet! Cât despre mine, când aud povestea faptelor cavalerilor, tânjesc să fac aceleași lucruri; aș vrea să-i ascult zi și noapte”.

Soția lui este de acord, pentru că singura liniște pe care o primește în casă este atunci când soțul ei ascultă lectura! Fiica lui adaugă apoi că nu-i plac „cruzimile care îl încântă pe tatăl meu; numai lamentația cavalerilor când sunt departe de domnițele lor mă fac uneori să plâng, atât de multă milă simt pentru ei”. Moment în care un alt invitat produce trei cărți mari și câteva foi scrise de mână, iar preotul însuși citește cu voce tare pentru ei trei capitole lungi din opt foi intitulate „În care se povestește nuvela curiosului nestăpânit”, pe care toată lumea de la han o întrerupe după bunul plac cu un comentariu personal.

Prosperitatea fără precedent și fără egal a Angliei, între 1520 și 1640 (de la Henric al VIII-lea la Carol I), a schimbat și obiceiurile de lectură ale țării, așa cum a fost deja menționat. Cu o dublare a populației generale (Londra în sine a crescut de fapt în acești ani de la 60.000 la 450.000 de locuitori), dar o triplare a nobilimii funciare prin redistribuirea terenurilor deținute formal de Biserica Romano-Catolică, prosperitatea sporită a încurajat comunitățile să susțină educația locală: școlile au apărut practic peste tot, iar rezultatul imediat a fost alfabetizarea pe scară largă.[37] Școlile civice conduse de organele locale au început să concureze cu vechile școli publice cu școlarizare plătită, cum erau cele din Westminster, Winchester și Eton. Oxford și Cambridge au acceptat un număr din ce în ce mai mare de studenți în prima jumătate a secolului al XVII-lea: de exemplu, în fiecare an, între 1620 și 1640, fiecare universitate înscria peste o mie de „băieți noi”, care aveau media de vârstă de 14 ani. Până în 1640, în instituțiile superioare de învățământ din Anglia învățau un număr de studenți care nu a fost atins din nou până la începutul anilor 1800. În acest caz, cantitatea a produs calitatea: pentru că din această generație au provenit mulți dintre cei mai mari parlamentari, experți în drept, intelectuali clerici din Anglia – la prețul a mii de absolvenți fără loc de

muncă, întrucât tradițiile, administrația și profesiile țării nu erau încă pregătite pentru o elită cu adevărat educată.

Probabil cele mai importante rezultate tangibile al revoluției educaționale din Anglia au fost generațiile de comercianți, proprietari și fermieri care, după ce au frecventat una dintre noile școli puritane timp de câțiva ani, au putut citi atât Biblia în propria lor limbă, în engleză, cât și alte opere literare din acea vreme; ei – și adesea soțiile acestora – puteau să-și consemneze în scris activitățile de zi cu zi. Cu toate acestea, încă exista un decalaj între cetățenii alfabetizați și populația analfabetă sau slab alfabetizată. În 1642, aproximativ 60% dintre locuitorii orașelor englezești își puteau scrie numele, dar doar 38% din membrii parohiilor rurale puteau face acest lucru, procentul scăzând până la 20% în zonele din nordul și vestul îndepărtat. (Între 1638-1643 doar unul din patru scoțieni știa cum să își scrie numele.) S-a estimat că „trei sferturi din păstori, pescari, muncitori în construcții și micii fermieri, două treimi din comercianți și meșteșugari și jumătate dintre fabricanții de textile puteau citi puțin, dar nu și scrie.[38]

O revoluție educațională similară cu cea din Anglia a avut loc și în țările în care se vorbea limba germană. Cu toate acestea, atât această mișcare, cât și mișcarea din Anglia, au avut un final nefericit. În principatele germane acest lucru s-a întâmplat din pricina Războiului de Treizeci de Ani (1618-1648), în urma căruia unul din trei germani a fost ucis; iar în Anglia din cauza Războiului Civil, care a avut loc mai târziu (1642-1649) și a durat mai puțin. În consecință, alfabetizarea completă nu a fost atinsă în nici una dintre țări.

Franța nu a experimentat o dezvoltare educațională similară, școlile sale rămânând mici, slab finanțate și fiind aproape întotdeauna conectate la biserica locală. Francezii din mediul rural rareori știau să citească. Presupusa fiică a fermierului care citea și scria în piesa L'Ecole des femmes, scrisă de Molière în 1662, a oferit o perspectivă uimitoare. Cu toate acestea, Franța domina acum lumea editorială: peste Italia, care trecea printr-o recesiune; peste Germania, devastată de Războiul de Treizeci de Ani și peste Anglia, a cărei creștere economică fusese afectată de Războiul Civil.

Întrucât întreaga Europă se clătina acum la limita recesiunii, piața

cărților necesita încă odată idei noi și nu avea nici o însemnătate dacă aceste idei urmau să apară din domeniul religiei, încă dominant, sau de pe piața seculară a romanelor.[39] Doar una din zece lucrări publicate se vindea bine, iar acel „bestseller” ajuta apoi la finanțarea publicării celor care nu se vindeau la fel de bine. (Această schemă a funcționat foarte bine, oferind societății varietate și calitate, până în anii 1970, când a fost abandonată aproape universal în favoarea vânzările „garantate”, cu scopul de a maximiza profiturile pentru giganții corporativi.) Cu toate acestea, în Franța dominantă vedetele nu erau poeții, dramaturgii sau romancierii din țară, ci încă autorii operelor religioase, numele acestora fiind astăzi în mare parte uitate. În acel moment, textele religioase erau ceea ce urma să devină romanul de suspans, romantic sau groază, în secolul al XX-lea – sursa de trai a editorului. Nu ar trebui să fie o surpriză că prima carte britanică publicată în America de Nord nu a fost un roman, ci The Whole Booke of Psalmes Faithfully Translated into English Meter, tipărită de Stephen Daye din Cambridge, Massachusetts, în 1640.

Tipografii provinciali au continuat să submineze tipografiile metropolitane prin publicarea unor ediții piratate, mai ieftine, destinate unui public mai mare, copiind de obicei primele ediții scumpe imediate după apariția acestora. Tipografii metropolitani mai puțini înțelepți când venea vorba de piață i-au contracarat adesea prin vânzarea cărților la cel mai mare preț posibil: de exemplu, în Franța, în 1660, prima ediție a operei Clélie de Scudéry s-a vândut cu treizeci de lire (jumătate din zestrea unei soții), aceasta fiind formată din zece volume legate cu piele de vițel, în format octavo. Drept urmare, piratarea cărților – care avea loc peste tot în lume, dar în principal în Germania și Italia –, a furnizat cele mai multe cărți celor care altfel nu și-ar fi putut permite să le cumpere. Pirateria a crescut cu mult numărul cărților aflate în circulație, promovând mai mult ca niciodată lectura.

Pe parcursul secolelor XVI-XVII, lecturile efemere, oficiale și educaționale, au reprezentat încă o mare parte din producția unei tipografii: foile de calcul, broșurile, foile de știri locale, documentele administrative și judiciare, abecedarele, catehismele, manualele și cărțile de etichetă pentru uz parohial. Dar tot mai mulți tipografi au remarcat lucrările pentru care locuitorii erau dispuși să plătească din banii lor câștigați din greu și au ales să tipărească și aceste titluri. Așa a luat naștere comerțul cu cărți „populare”, diferit de cel cu cărți

religioase, științifice și administrative.

Aproape imediat au apărut primele cărți broșate, celebra serie franțuzească „Bibliothèque bleue". La începutul secolului al XVII-lea, în Troyes, tipograful Nicolas Oudot a produs cărți subțiri, de format mic, folosind anumite fonturi pe hârtie ieftină legată cu o legătură albastră de hârtie (de unde și „Biblioteca albastră"). Le-a vândut cu un preț ridicol de mic. Au fost cumpărate în zeci de mii de exemplare. Într-adevăr, ideea s-a dovedit atât de reușită încât, până la sfârșitul secolului, succesorii lui Oudot din Troyes a acaparat Parisul și s-au aventurat și mai departe. Până în 1722, în depozitele din Troyes se regăseau patruzeci de mii de exemplare din aceste broșuri albastre subțiri care se vindeau cu doar câțiva șfanți fiecare, precum și 2576 de teancuri de coli tipărite, suficiente pentru a produce 350.000 de volume octavo de câte 48 de pagini.[40] Când dinastia Oudot a încetat să mai publice, familia Garnier a preluat controlul, iar tirajele sale din anii 1780 erau și mai voluminoase. Subiectele seriei „Bibliothèque bleue" erau „populare" în sensul cel mai larg: fabule, opere romantice cavalerești, povești editate de erudiți (mai ales în secolul al XVIII-lea), dar și cântece de Crăciun, catehisme, cărți de bune maniere și abecedare școlare. „Bibliothèque bleue" a contribuit foarte mult la transformarea estului Franței în cea mai alfabetizată regiune a națiunii. Alte regiuni franceze au copiat apoi ideea.

La acea vreme se citeau și primele ziare din lume. Tiparul de ziare a luat naștere în Europa în secolul al XV-lea, când corespondenții autorizați începuseră să trimită rapoarte periodice către bancheri, comercianți, oameni de stat și alți lideri cu privire la afacerile financiare și la aspectele politice care aveau un impact: bătălii, invazii, nunți, investituri și altele asemenea. În broșuri de dimensiuni reduse erau relatate întâmplări remarcabile: comete, catastrofe, minuni, monștri, fenomene naturale și multe alte lucruri care erau considerate a fi fascinante. Aceste rapoarte și broșuri au fost copiate pe scară largă pentru că cererea pentru o astfel de lectură era mare. În timp, a luat naștere o piață comercială care nu existase mai înainte. Până în secolul al XVI-lea, astfel de rapoarte și broșuri, sub multe titluri diferite, erau tipărite în număr enorm într-o varietate de formate mici și ieftine. Mulți conducători, precum și instanțele civile ulterioare, și-au tipărit decretele sub formă de pliante sau afișe pentru circulație publică. Scrisorile tipărite care susțineau o facțiune sau alta erau, de asemenea, vehiculate de conducătorii înțelepți pentru a

controla și a îndruma potențialii insurecționiști; la fel ca știrile, acestea au fost apoi citite cu voce tare și dezbătute în han, hambar sau curte. (Bineînțeles că practica era orice altceva decât nouă: amintiți-vă de propaganda electorală găsită pe zidurile din Pompei.)

Prin secolele XVI-XVII zidurile, ușile, stâlpii și ferestrele din Europa erau împodobite de o adevărată bibliotecă efemeră. Aceasta includea scrisori pastorale, provocări științifice (cum ar fi cele 95 de teze ale lui Luther, tipărite în 1517 pe o pancartă bătută în cuie pe ușa bisericii castelului din Wittenberg), anunțuri notariale, notificări de deces, notificări de evenimente publice, decrete regale, reclame pentru luptele cu tauri sau pentru o companie de teatru. Astfel de afișe și pancarte au fost tipărite în zeci de mii de exemplare și au fost citite cu nerăbdare – sau ascultate – de toată lumea. De fapt, au fost „știrile de la radio și de la televiziune" ale epocii.

A existat și un sortiment de publicații care conțineau știri curente. Cea mai populară formă de tipărire a fost foaia volantă care conținea pe scurt evenimente din întreaga provincie, națiune și chiar și din Europa. Publicațiile speciale au detaliat evenimente deosebit de frapante: asasinări, decese în familia regală, războaie civile, arestarea anumitor personalități publice. Publicațiile s-au răspândit pe străzile din Londra, Paris, Hamburg, Lisabona, Madrid, Anvers, Amsterdam și Veneția în cazul în care exista o confruntare între grupările politice, fiecare dintre acestea luptând pentru sprijinul poporului. Unele broșuri au abordat probleme teologice profunde și se adresau inteligenței, care avea puțini membri, dar o putere semnificativă. Majoritatea acestor lucrări erau succinte și s-au adresat maselor, în special atunci când apărea o criză națională. Din volumul acestor tipăriri putem presupune că acestea au ajuns la aproape fiecare membru al comunității. S-a estimat doar pentru Paris că, între anii 1649 și 1653 – doar patru ani –, au fost tipărite și distribuite nu mai puțin de 5000-6000 de asemenea titluri: până la patru titluri noi în fiecare zi a anului.[41]

Astfel de evenimente demne de a fi știri au fost incluse în mod regulat în almanahurile și analele ieftine din Europa, care s-au vândut pe scară largă. Dar, spre sfârșitul secolului al XVII-lea, au început să apară periodic revistele și seriile de ziare cu abonamente. În Anvers, ziarul de știri Nieuwe Tidinghe a fost lansat în 1605, apărând săptămânal; după 1620 se vindea de trei ori pe săptămână. Prima

broșură de știri în limba engleză a fost tipărită de gravorul de hărți olandez Pieter van den Keere, la începutul anului 1621, urmată jumătate de an mai târziu de un „coranto” de știri publicat de papetarul londonez Thomas Archer. Până la mijlocul secolului al XVII-lea, aceste „gazete” (de la venețianul gazeta de la novità sau „știri în valoare de jumătate de penny”, cât se cerea în Veneția pentru o gazeta, o sumă modică), puteau fi achiziționate în fiecare metropolă, care de multe ori avea multe titluri concurente, precum și în multe orașe de provincie. În acea perioadă, acestea furnizau materialul citit cel mai frecvent în Europa, după Scriptură. Deși tirajele au rămas încă relativ mici – 1200 de exemplare ale săptămânalului La Gazette din Paris, 500 pentru abonații din Bordeaux, 200 pentru abonații din Grenoble –, existau mai mulți cititori pe număr publicat: în timp ce un abonament privat la La Gazette costa douăsprezece lire pe an, abonamentul de închiriere (un abonat oferea publicația următorului abonat) costa doar jumătate.

După ce au realizat că lucrările lor în limba latină nu mai ajungeau la majoritatea colegilor lor, oamenii de știință din domeniul literelor au abordat o metodă similară și s-au orientat spre publicarea teoriilor, opiniilor, descoperirilor științifice și a recenziilor de carte în primele reviste științifice tipărite periodic din Europa: Journal des savants din Paris, Acta eruditorum în Germania (editat la Leibniz) și alte publicații prestigioase care s-au bucurat de un grup larg, chiar dacă select, de cititori. (În doar un secol, această inovație a contribuit la naționalizarea culturală și științifică a Europei, pentru că până în acel moment chiar și aceste reviste abandonaseră limba latină.)

Broșurile mici, ieftine, asemănătoare cu cele din seria franțuzească „Bibliothèque bleue” au fost vândute aproape peste tot în Europa, din ușă în ușă și din sat în sat, de către acei negustori care încă mai făceau comerț ambulant cu cântece, balade, imnuri, gravuri, almanahuri, calendare, catehisme, Cartea orelor și cărți de rugăciuni. Negustorii de cărți au jucat un rol important în circulația literaturii atât despre Reforma protestantă, precum și despre Contrareforma romano-catolică. Având uneori o căruță trasă de cai, dar cel mai des pe jos, cu un cal care ducea bunurile, aceștia parcurgeau sute de kilometri până își vindeau marfa, care putea include ediții mari și scumpe de lucrări complete. În Actul IV, Scena 4 din Poveste de iarnă, de Shakespeare, scrisă cel mai probabil la începutul anului 1611, negustorul ambulant Autolycus oferă o „baladă voioasă, dar foarte drăguță... una veselă, pe

melodia «Două servitoare pețesc un bărbat»: are de fapt o singură servitoare care o cântă; e la mare cerere, vă spun”.

Bineînțeles, negustorii ambulanți din Europa au adoptat itinerarii locale care vizau maximizarea profiturilor. De exemplu, Londra furniza aproape toate stocurile pentru comercianții englezi și, prin urmare, ce se citea acolo – și gusturile, cultura și vocabularul londonez – a început să influențeze și să ducă la o standardizare a comunităților provinciale englezești. Europa de Sud și-a primit cărțile de la negustorii ambulanți care le-au cumpărat din Avignon, Franța, și din Veneția și Brescia, nordul Italiei; acești negustori erau adesea slavi din partea venețiană a continentului, ai căror itinerar a inclus nu numai insulele grecești, ci și Spania și Portugalia.

De asemenea, prin intermediul negustorilor de cărți au avut unele orașe sau sate primul contact cu scrierile interzise, străine sau ezoterice. În acest fel, magia și artele negre au circulat pe scară largă, în ciuda pastorilor protestanți locali și a preoților romano-catolici, la fel ca noile filosofii politice și economice. Până în secolul al XIX-lea, acești negustori de cărți au prosperat; la periferiile Europei acestora le-a mers bine până în secolul al XX-lea. Dar apoi, în majoritatea țărilor, sistemele educaționale la scară largă și impunerea legiuitorilor de carte (inspectorii oficiali) au dus la declinul rapid al negustorilor de cărți. Listele de cărți ale negustorilor independenți – timp de multe secole invidiați pentru libertatea și universalitatea lor – s-au micșorat în fața listelor conservatoare și exclusiviste, impuse de ideologiile naționale.

Cititul și scrisul, care fuseseră atât de mult timp simbolurile detestate ale elitei conducătoare, deveneau pretutindeni respectate și dorite. Tocmai din cauza acestei schimbări a putut Shakespeare să exploateze în mod creativ figura istorică a lui Jack Cade ca epitom al fanatismului incult: un obiect al urii și al disprețului, Cade a personificat acea „mentalitate medievală” care fusese complet înlocuită de apariția tiparului și de beneficiile sale. Sau cel puțin așa a susținut dramaturgul londonez un secol și jumătate după evenimentele respective. Căci după generația lui Shakespeare, cărțile au devenit extrem de accesibile și ușor de manipulat și de transportat, erau omniprezente, iar în multe cercuri abilitatea de a citi era ceva obișnuit. Aproape toată lumea „devora” acum cuvântul scris... sau își dorea să facă asta.

Într-adevăr, mai mulți învățați ai epocii au oferit sugestii despre cum puteau fi citite cărțile. Filosoful și omul de stat englez Francis Bacon (1561-1626) a sugerat că „unele cărți trebuie gustate, altele, înghițite și câteva, mestecate și digerate”.[42] Cu siguranță, metafora „citirea ca hrană” devenise atât de comună în limbile europene, încât mulți și-au permis să o satirizeze. În piesa sa Iubire pentru iubire, din 1695, dramaturgul englez William Congreve (1670-1729) îl face pe pedantul Valentine să îi spună valetului său „Citește, citește, omule, și rafinează-ți apetitul; învață să trăiești după ce cunoști; hrănește-ți mintea și nesocotește-ți trupul; citește și hrănește-ți ochii cu asta; închide gura și rumegă bolul înțelegerii”. După aceea, valetul său, Jeremy, asemănat cu Sancho Panza, comentează „te-ai îngrășa al naibii în cura asta de hârtie”.[43]

În acea perioadă au fost tipărite adevărate capodopere. Convins de cei mai de seamă membri ai bisericii și cărturari din Anglia, Regele Iacob I a poruncit să fie făcută o nouă traducere regală „autorizată” a întregii Biblii. Realizată în cele din urmă de 49 de teologi și filologi de elită de la Westminster, Oxford și Cambridge, este vorba, desigur, de varianta King James a Bibliei din 1611, The Holy Bible, Conteyning the Old Testament, and the New: Newly Translated out of the Originall Tongues: & with the Former Translations Diligently Compared and Revised, by His Maiesties Speciall Comandment. Appointed to be Read in Churches. A devenit cea mai influentă carte publicată vreodată în limba engleză. Deoarece a avut aprobarea supremă a Coroanei în vederea sprijinirii Bisericii Anglicane și, astfel, a contribuit la triumful decisiv al protestantismului în Insulele Britanice, proiectul a fost un act politic de o maximă importanță. Anglia (numită încă din 1603 și „Marea Britanie” pentru a sublinia noua domnie a regelui James) avea acum propria Biblie anglicană, într-o versiune care putea fi citită de către toți. În acest sens, varianta King James a Bibliei și-a îndeplinit sarcina în mod eminent. Ajunsă mai întâi în America de Nord britanică, apoi în Imperiul Britanic, această Biblie a servit o comunitate globală de cititori religioși care profesau aceeași credință sau una foarte asemănătoare. În timp, textul identic a fost citit și ascultat de la Londra la Auckland. Mai mult, dincolo de valoarea geopolitică, ediția King James a Bibliei a fost o capodoperă a limbii engleze scrise, una dintre cele mai bune opere de literatură care au apărut vreodată în engleză.

Cu toate acestea, unele obiceiuri vechi de lectură erau încă prezente.

De exemplu, practica sortes Vergilianæ (prezicerea din Antichitate cu un citat selectat aleatoriu din opera lui Virgiliu) nu a fost niciodată uitată în totalitate. Chiar și regele Carol I al Angliei a recurs la aceasta atunci când a vizitat Biblioteca Bodleian de la Oxford, la sfârșitul anului 1642 (sau începutul anului 1643). Lordul Falkland, aliatul regelui în timpul Războiului Civil, a sugerat ca Majestatea Sa „să facă o încercare a sorții sale prin sortes Vergilianæ, despre care toți știau c-a fost un mod obișnuit de prezicere în acele vremuri trecute". După aceea, suveranul a deschis în mod aleatoriu Eneida lui Virgiliu la Cartea a IV-a, rândurile 615-16, apoi a citit cu voce tare în latină: „Să fie târât în război de triburi cutezătoare și exilat din propria țară". Șase ani mai târziu, Carol I a fost decapitat.

„Lectura face ca omul să fie complet", a declarat Francis Bacon, care a îndemnat oamenii să „citească nu pentru a contrazice și pentru a combate, nici ca să creadă și să dea de la sine, nici ca să găsească dezbateri și discursuri, ci ca să cântărească și să ia în considerare".[44] În a doua jumătate a secolului al XVII-lea își făcea simțită prezența o nouă atitudine față de lectură și față de cine ar trebui să participe la ea, în special în societatea britanică, care era cea mai egalitară. În 1660, primul său an pe tron, regele Carol al II-lea al Marii Britanii și al Irlandei a decretat, prin Council for Foreign Plantations, că toți proprietarii de plantații din coloniile Marii Britanii urmau să le ofere sclavilor și altor membri ai gospodăriei lor o educație creștină. A fost un gest nobil, chiar dacă naiv.

Căci imediat elita colonială din America de Nord britanică și din Caraibe a protestat, susținând că cei care puteau citi Biblia vor citi în curând și alte scrieri care îi vor face apoi să gândească, mai degrabă decât doar să se supună. Și în Biblie erau multe istorisiri despre popoare robite care se ridicau pentru a-și câștiga libertatea. Toți erau de părere că – pentru a-și păstra bogăția, puterea și poziția socială – lectura ar fi fost un dar mult prea periculos pentru cei care trebuiau să rămână supuși. Astfel, proprietarii de plantații au ignorat în mare măsură decretul regelui Carol și, prin urmare, generații de sclavi și chiar de oameni liberi au rămas analfabeți prin „bunăvoința" stăpânilor lor coloniali britanici. Această situație regretabilă a fost remarcată în special în coloniile sudice ale Americii de Nord britanice, unde pedepse surprinzător de dure au fost aplicate celor prinși învățându-i pe africani și pe descendenții lor să citească și să scrie; oamenii de culoare care erau descoperiți citind puteau fi spânzurați.

Cu toate acestea, au citit și și-au învățat semenii să citească. Precum însăși credința, lectura nu poate fi nicăieri suprimată cu adevărat.

La fel ca în cazul lui Socrate, lectura a fost din nou percepută ca fiind un instrument periculos, dar motivul era altul decât cel remarcat de Socrate: nu cuvintele scrise erau problematice, în sensul în care, fiind ambigue, puteau provoca confuzii cu privire la descifrarea sensului. Problematic era faptul că în a doua jumătate a secolului al XVII-lea actul cititului nu mai aparținea doar elitei educate, ci devenise cel mai important mediu pentru accesarea cunoștințelor societății. În avansarea materială și conceptuală a lecturii, de la limba papirusului până la foaia de pergament, ultima manifestare a acestei capacități, pagina tipărită, a fost în cele din urmă – așa cum poetul și eseistul american Ralph Waldo Emerson (1803-1882) avea să proclame la scurt timp – „expresia măreață a conștiinței universale”.

Samuel Billin, gravură după o pictură în ulei de E.M. Ward,

Dr. Johnson Reading the Manuscript of The Vicar of Wakefield

(cca 1850), înfățișându-l pe dr. Johnson, aflat în vizită

la casa lui Oliver Goldsmith.

„Conștiința universală”

Un campion al lecturii individuale din secolul al XIX-lea, Ralph Waldo Emerson, a întocmit odată o listă personală de „texte sacre”, afirmând:

„Toate aceste cărți sunt expresii măreațe ale conștiinței universale și au o însemnătate mai mare pentru scopurile noastre zilnice decât almanahul din anul acesta și ziarul de astăzi. Dar sunt pentru cămăruță și trebuie citite cu genunchii plecați. Ce au ele de spus nu trebuie primit și dat mai departe cu buzele și vârful limbii, ci cu obrajii împurpurați și inima bătând.”[1]

Abia în anii 1800 oralitatea a devenit ceva învechit. Cartea tipărită a fost percepută de mulți drept sanctuarul celor mai importante sentimente ale umanității, sentimente care trebuiau experimentate și savurate de fiecare persoană în mod egal, în tăcere și liniște. Într-adevăr, cărțile erau percepute ca fiind „expresii ale conștiinței universale”, indiferent de ce însemna acest lucru de fapt.

Acestea erau acum mult mai diferite față de „martorul nemuritor” al tăblițelor de lut ale scribilor sumerieni.

Statutul cărții a suferit o transformare semnificativă, în special între secolele XVII-XVIII, în special în rândul nobililor din Europa. De exemplu, cabinetul din Versailles al „Regelui Soare” deținea doar opere scrise de mână, deseori conținutul acestora fiind foarte elevat. Acest lucru se datora faptului că Ludovic al XIV-lea (a domnit între 1643-1715) considera încă tipărirea și gravarea „doar modalități de a-și familiariza supușii cu capodoperele cu care se înconjura și cu minunățiile pe care le sponsorizase”.[2] Cărțile, în acest caz manuscrisele, erau doar opere de artă menite să impresioneze și să uimească oamenii, conținutul lor fiind neimportant. La fel ca multe persoane aparținând clasei sociale privilegiate, Ludovic al XIV-lea, în calitate de proprietar de carte, nu a fost niciodată apreciat ca învățat, gânditor sau bibliofil, iar pentru el cunoașterea cuvântului scris fusese, în cel mai bun caz, utilitară. Spre deosebire de el, succesorul său Ludovic al XV-lea (a domnit între 1715-1774) a fost instruit să compună texte și a învățat scrierea creativă. Până în acea perioadă,

mulți dintre aristocrații francezi aveau și foloseau tipare de birou și discutau despre tipografiile preferate; alții comandau cărți și ilustrații și le urmăreau succesul cu cel mai mare interes. La 300 de ani de la invenția tiparului, elita societății a acceptat în cele din urmă cartea tipărită atât ca artă, cât și ca instrument.

Dar nu numai aristocrații. Eseistul și dramaturgul de origine olandeză Richard Steele (1672-1729) a vorbit în numele tuturor europenilor când a susținut că: „cititul este pentru minte ceea ce este exercițiul fizic pentru corp". În cele din urmă, părea că fiecare persoană era pregătită pentru regim. Iar rezultatul final a constat într-o Europă alfabetizată.

Desigur, dezvoltarea economiei de piață îi favorizează pe cei ce știu să scrie și să citească. Prin urmare, nu este o coincidență că cititorii au ajuns să ocupe regiunile care aveau să devină cele mai bogate ale lumii. (În contrast, societățile țărănești feudale au ținut o mare majoritate de analfabeți la mila unei mici minorități de alfabetizați.) Eșuând în împărtășirea ideilor inovatoare, respingând restricțiile religioase, stabilind rețele de muncă și bunuri cu schimburi de informații concomitente – în esență, în acea „civilizație a cuvântului scris" –, acești analfabeți au fost marginalizați timp de secole întregi. Căci, mai presus de toate, abilitatea de a citi a dat naștere Omului Modern și nu a fost o coincidență faptul că apariția acestuia a avut loc la intersecția celor mai frecvente rute terestre, fluviale și maritime, pe care erau transportate cărți tipărite și alte materiale de lectură: alfabetizarea răspândită era pretutindeni un eveniment geo-economic. În Europa secolului al XVIII-lea, cu o rețea bine definită de drumuri și căi ferate, capacitatea crescândă de a citi a dus la apariția Iluminismului, mișcarea intelectuală care a oferit lumii, printre altele, cele trei concepte esențiale ale utilizării libere a rațiunii, metoda empirică a științei și a progresului uman universal. Căci acolo unde era bogăție, erau școli; acolo unde erau școli, exista o rată mai mare de alfabetizare; și acolo unde a existat o rată mai mare de alfabetizare, au avut loc progrese rapide.

Revoluția industrială care a îmbogățit într-o perioadă scurtă Anglia, Scoția, Irlanda de Nord, Statele Unite, Olanda, Scandinavia, nordul Franței și majoritatea principatelor în care se vorbea limba germană a fost un rezultat direct al alfabetizării: adică al lecturii. A luat naștere din sinergismul producției, al bogăției și a educației. (Țările cu rate

scăzute de alfabetizare care nu au reușit să creeze o legătură cu acest sinergism rămânând în urmă chiar și în prezent.) Doar societățile industriale au instituționalizat alfabetizarea pentru majoritatea femeilor și a bărbaților.[3] Și pentru că „cultura se dezvoltă în funcție de bani”, noile puteri industriale – în special în Franța, Germania, Marea Britanie, Italia și, mai târziu, în Statele Unite – au determinat cursul dezvoltării culturale. Au condus revoluția literară, înființând noi piețe de carte și reviste, tehnici inovatoare de publicare și de distribuție, subgenuri originale, stiluri și gusturi pe care restul lumii (Orientul Mijlociu, Asia, Africa, America Latină, Oceania) a fost „obligată” să le urmeze.

Secolul al XVIII-lea

Începând cu sfârșitul secolului al XVII-lea, cititorii din Europa de Vest au început să acorde prioritate lecturii extensive. Până la acel moment, având un acces redus la informații tipărite, aceștia citiseră încet puținele lor publicații disponibile (Biblia, Cartea orelor, broșurile și pamfletele negustorului ambulant), repetând fiecare cuvânt de mai multe ori într-o contemplare intenționată. Adică citeau intens. Dar, la sfârșitul anilor 1600, când cititorii puteau achiziționa mai multe cărți, scopul lor s-a orientat spre cea mai largă acoperire posibilă a unui subiect sau chiar a unei varietăți de subiecte. Au început să citească extensiv. După aceea, conceptul asupra funcției principale a cititului s-a modificat: de la focalizare la acces.

Societatea a trecut printr-o schimbare profundă. De atunci, lectura nu a mai fost privită ca o destinație, ci ca un drum de parcurs. Într-adevăr, lecturile extensive ne informează și astăzi și stau la baza tuturor sistemelor educaționale moderne.

Desigur, mulți gânditori contemporani au respins această idee și s-au plâns de efectele sale secundare. Poetul britanic Alexander Pope (1688-1744) a spus „Neghiobul plin de carte, citește ignorant/ Cu o mulțime de vechituri memorate în cap”.[4] Dar tendința socială a alfabetizării accelerate încurajată de accesul mai larg la cărți nu trebuia sistată. Alfabetizarea făcea un progres substanțial în acest moment, după cum dovedesc în special semnăturile de pe registrele de nuntă și testamentele. De exemplu, în 1640, 30% din englezi și 25% din scoțieni se semnaseră în registrul de nuntă; dar până în secolul al XVIII-lea 60% din englezi și scoțieni (și 30% din femeile din Anglia și 15% din cele din Scoția) își semnau numele. La sfârșitul secolului, în Statele Unite ale Americii, independentă acum, cifrele erau considerabil mai mari: de exemplu, între 1787 și 1797, 84% dintre anglo-neo-americani și 77% dintre cei din Virginia și-au semnat personal testamentele.[5] Între 1786 și 1790, în nordul Franței, 71% dintre bărbați și 44% dintre femei își puteau scrie numele, un procent mai mare decât cifrele înregistrate în aceeași perioadă în Marea

Britanie, Scoția și Olanda condusă de Austria (60-65% la bărbați, 37-42% la femei). În schimb, doar 27% dintre bărbați și 12% dintre femei și-au putut scrie numele în regiunile sudice ale Franței. În Prusia germană (nordul Germaniei, către estul Mării Baltice) doar 10% dintre bărbați își puteau scrie numele în 1750, 25% în 1765 și 40% în 1800: o creștere de patru ori în două generații.

Învățământul primar din Marea Britanie de la începutul secolului al XVIII-lea a urmat în continuare modelul strict al pedagogiei latine, care nu a reușit să îi instruiască pe cei din clasa mijlocie inferioară, ca să nu mai vorbim de milioanele de persoane din clasa de jos. Mulți educatori, în special cei din cercurile puritane, au perceput acum nevoia de a adapta instruirea la cerințele unice ale limbii engleze. Începând cu al doilea sfert al secolului, acești educatori au înființat școli publice pentru elevii plătitori ai căror părinți doreau ca aceștia să știe citirea și scrierea limbii engleze, nu a latinei.

Consecințele asupra publicării au fost enorme. La Londra, de exemplu, Charles Ackers a tipărit și a vândut 27.500 de copii după o singură carte de gramatică a limbii engleze, între 1730 și 1758.[6] Folosind astfel de cărți, profesorii au învățat sute de mii de fete și de băieți englezi să citească și să scrie în propria limbă și au practicat retorica prin declamare: prima lectură, apoi întipărirea în memorie și prezentarea înaintea clasei a celebrelor discursuri, poezii și pasaje de proză, un instrument pedagogic preferat de mulți. În acest fel, în câteva decenii, familiile din clasa mijlocie inferioară, ale căror cap de familie citise în mod obișnuit cu voce tare din Biblie seara, aveau acum copii care începeau să citească pliante și reclame, apoi romane și aventuri de călătorie. Mamele lor s-au arătat, de asemenea, foarte interesate să învețe să citească, chiar dacă la început lucrări religioase (și, în special, narațiunile romantice). Bărbații au apelat din ce în ce mai des la poezia și drama populară, cum ar fi piesele tipărite ale lui Shakespeare. Până la sfârșitul secolului al XVIII-lea mai mult de o treime din populația rurală a Marii Britanii putea citi – și cetățenii orașelor sale locuiau într-o lume deja dominată pe deplin de cuvântul tipărit.

În 1686, Biserica Luterană a Suediei a introdus un sistem sever pentru a ridica nivelul de alfabetizare al regatului: le-a interzis analfabeților nu numai sfânta comuniune, ci și căsătoria! (Lăsând selecția naturală să își atingă obiectivul.) În același timp, sub supravegherea pastorului

luteran local, tuturor femeilor care trăiau în ferme izolate li s-a cerut să își îndrume copiii atât în citit, cât și în scris. Ca urmare a acestui sistem, în câțiva ani, aproximativ 80% din totalul suedezilor puteau citi, chiar dacă, în majoritatea cazurilor, nu citeau foarte bine, atingându-se astfel una dintre cele mai ridicate rate de alfabetizare din Europa. Cu toate acestea, mulți nu știau încă să scrie.[7]

În restul Europei, comercianții, bărbații și femeile se ocupau acum de distribuția literară, ocupație care aparținuse anterior cărturarilor bogați și clericilor puternici. Clasele societății care fuseseră până acum suprimate cereau în cele din urmă accesul la cunoștințe prin intermediul cărților tipărite, făcând din epocă perioada de glorie a unor titluri precum „Pe scurt către…" și „Metoda ușoară a…". Bineînțeles, acestea au prefigurat cărțile ulterioare de tipul „Învață singur", care au și azi un succes considerabil.

De asemenea, după secolul al XVII-lea, publicațiile periodice au crescut ca număr și s-au diversificat. Almanahurile, gazetele literare, jurnalele, lucrările medicale, dar mai presus de toate știrile, anunțurile publice și publicitatea au găsit peste tot un public acerb. Cu toate acestea, cenzura riguroasă a continuat să înăbușe potențialul mult mai mare al cititorului, împiedicând evoluția presei publice într-un motor social eficient.

Odată cu abolirea în 1696 a Legii privind licențierea, Marea Britanie a deschis calea eliberării presei europene. Deja în 1702, primul cotidian din Europa, Daily Courant, se vindea pe străzile Londrei care, cu o populație de peste jumătate de milion, devenise cea mai mare metropolă a continentului. Legea ulterioară din 1709 privind drepturile de autor a abolit o dată pentru totdeauna cenzura anterioară: dar numai pentru cărți, nu și pentru ziare, pamflete și broșuri.[8] Aceeași lege a acordat drepturi exclusive de autor timp de 21 de ani pentru lucrările publicate înainte de 1 aprilie 1709 și timp de 14 ani pentru lucrările publicate ulterior (plus încă 14 ani dacă autorul trăia). Înfuriind vânzătorii de cărți, legea a abolit și drepturile pe viață ale copyrightului tradițional. Dar legea a statornicit pentru prima dată în Europa principiul proprietății literare, deoarece a promovat conceptul de libertate a exprimării scrise.

Dezvoltarea fenomenală a publicării britanice, care a caracterizat Europa secolului al XVIII-lea, a fost o consecință directă a unei astfel

de legislații liberale. Între 1712 și 1757 gradul de circulație al ziarelor din Marea Britanie a crescut de opt ori în ciuda Legii ștampilelor din 1712, care impunea fiecărui exemplar tipărit o taxă strictă care a crescut ulterior periodic.[9] Începând din 1771, presa britanică a primit permisiunea de a raporta dezbaterile din Parlament în mod public, iar în 1792 Legea calomniei a garantat tipografilor și librarilor adevărata libertate a presei, dar i-a responsabilizat pe jurnaliști din punct de vedere legal pentru ceea ce tipăreau. În timpul Războaielor Napoleoniene, The Times (înființat în 1785 sub numele de The Daily Universal Register) trimitea corespondenți pe continent pentru a scrie articole. Din 1760 până în 1820, vânzările anuale ale mai multor ziare din Londra au crescut de la 9,5 la aproape 30 de milioane.

Multe dintre broșurile mai scurte erau acum numite chapbooks, pentru că erau adesea vândute de negustori de mărunţişuri (chapmen) aparținând unui colectiv al muncitorilor tipografi (chapel).[10] La acest moment, foaia tipărită era de obicei în format duodecima (12 pătrate îndoite) oferind, atunci când era tipărită pe ambele fețe, 24 de pagini pe broșură, formatul cel mai popular în rândul maselor.[11] Punând la dispoziție o literatură ușoară, introduceri în bunele maniere și elementele de bază ale cunoașterii generale despre lume, aceste publicații ieftine, de mici dimensiuni, erau formate din capitole scurte care cuprindeau narațiuni scrise în cele mai simple și mai actualizate limbaje pentru a fi înțeles imediat.[12]

Totuși, cei mai mulți cititori încă aveau dificultăți la citirea cărților ieftine. De exemplu, țăranii francezi care învățau să citească în timpul Revoluției Franceze, s-ar fi retras cu o astfel de carte pentru mai multe ore la rând, rostind fiecare cuvânt la un moment dat și meditând mult asupra semnificației fiecărei propoziții.[13] Se știe că aceiași țărani recitau adesea pe de rost pasaje lungi din aceste mici broșuri, dezvăluind cât de importante erau încă pentru învățare memorarea și tradiția orală. Se pare că neofiții simțeau că trebuie să „valideze” ceea ce citeau împărtășindu-l cu alții pe cale orală. (Transformarea în cititori „compleți” – cei care nu aveau nevoie de validarea orală – urma să vină odată cu nepoții și strănepoții lor, în secolul al XIX-lea.)

De asemenea, în secolul al XVIII-lea, regii, prinții, conții și episcopii din întreaga Europă au început să ridice biblioteci uriașe în formă de mausolee clasice pentru a găzdui lucrările pe care ei înșiși le citeau uneori și le prețuiau mai presus de toate posesiunile. Înainte de

Revoluția Franceză, chiar și reședințele domestice de pe străzile mai bogate din Besançon, din estul Franței, dețineau până la sute de mii de volume.[14] Au apărut și bibliotecile publice. De exemplu, Biblioteca British Museum a fost deschisă la acest moment ca urmare a achiziționării de către Parlament a mai multor colecții private; la acestea s-au adăugat moștenirile regelui George al II-lea și ale regelui George al III-lea. Și deja la începutul secolului bibliotecile și cafenelele aveau obiceiul de a închiria cărți contra cost, cel mai frecvent romane la modă.

Bibliotecile germane erau formate aproape în întregime din colecții princiare, ecleziastice sau universitare, în principal titlurile lor teologice și științifice (până la deschiderea primelor biblioteci publice din Germania la începutul secolului al XX-lea). Revoluția din 1789 a distrus marile biblioteci private ale Franței și guvernele care au urmat nu au reușit să creeze biblioteci publice pentru ai lor citoyens; în cele din urmă, la sfârșitul anilor 1800, bibliotecile franceze au suferit din cauza stagnării sociale, apoi, mai târziu, din cauza haosului creat de Primului Război Mondial. În afară de Marea Britanie, Statele Unite, Canada, Australia și Noua Zeelandă, cele mai multe țări ale lumii s-au putut mândri cu bibliotecile lor publice numai în anii 1900 – și cele mai multe dintre acestea și-au deschis porțile în a doua jumătate a secolului.

Aproape toate bibliotecile din secolul al XVIII-lea din țările vorbitoare de limbă engleză au fost fondate de societăți private și, prin urmare, au reflectat în principal interesul specializat al unei meserii, profesii sau a confesiunii respective. Un program nemaîntâlnit până atunci, conceput pentru a face vizibilă o astfel de instituție – prima dată când au fost vizați din punct de vedere comercial cititorii de masă – a avut loc în anii 1740, când predicatorul John Wesley (1703-1791), fondatorul metodismului, și adepții săi au răspândit literatură de calitate promovând crezul metodist. (Însuși Wesley a prescurtat și a adaptat The Pilgrim's Progress de John Bunyan și opera lui John Milton, Paradisul pierdut.) La tipografia pe care au fondat-o la Londra, numită Methodist Book Room, metodiștii au tipărit broșuri și pamflete pentru a fi distribuite în capelele lor în număr foarte mare. Acestea s-au răspânditt apoi peste tot în Marea Britanie. Jumătate de secol avea să treacă înainte ca astfel de tiraje enorme să reapară pentru un cititorul din clasa de mijloc.

Alte societăți private din Marea Britanie și America de Nord britanică au răspuns la această mișcare și la mișcări similare punând la dispoziția membrilor selecți tarife mai bune atât în bibliotecile în care se închiriau cărți, cât și în cele în care se împrumutau. În jurul anului 1790, doar în Marea Britanie se regăseau aproximativ 600 de biblioteci de închiriere și împrumut, cu o clientelă de aproximativ 50.000 de persoane. Existau adesea săli de lectură unde membrii puteau chiar să stea să citească sau să consulte lucrări de referință valoroase care nu puteau fi luate acasă. Astfel de biblioteci dețineau deseori un număr mare de lucrări mai noi, satisfăcând preferințele personale ale clienților.

În rândul publicului larg, s-au atins vânzări fără precedent, în special datorită unor titluri noi. De exemplu, versiunile prescurtate ale romanelor Robinson Crusoe (1719) de Daniel Defoe și Călătoriile lui Gulliver (1726) de Jonathan Swift au fost vândute în zeci de mii de copii. Chiar și din lucrarea Reflecții asupra revoluției din Franța, din 1790, scrisă de omul de stat și reprezentantul Partidului Whig Edmund Burke (1729-1797) se vindeau până la treizeci de mii de exemplare sub formă de broșură. În anul următor, publicația lui Burke l-a determinat pe pamfletarul american de origine britanică Thomas Paine (1737-1809) să publice o apărare viguroasă a Revoluției Franceze intitulată Drepturi ale omului: acesta a fost un fenomen literar din care s-au vândut până la un milion de exemplare. Pentru a contracara tendințele profane din epocă, cunoscuta poetă, dramaturgă și misionară creștină Hannah More (1745-1833) a condus o campanie de furnizare a literaturii populare care promova Biserica și națiunea, publicând seria creștină „Cheap Repository Tractst" vândute fie cu jumătate de penny, fie cu un penny jumătate pe exemplar. Multe societăți religioase au urmat exemplul lui More. De exemplu, între 1804 și 1819, numai Societatea Biblică Britanică și Străină a distribuit aproximativ două milioane și jumătate de exemplare din Noul Testament și Biblia completă.

Cu toate acestea, lectura religioasă era în mod clar în declin. Căci aceasta a fost și epoca Iluminismului – „ieșirea omului din minoritatea sa autoprovocată" (Kant) – o epocă în care superstiția emoțională, cel puțin în majoritatea națiunilor occidentale, a fost înlocuită cu prudență de noul „simț al rațiunii" care includea sagacitatea literată. (Procesul istoric, încă în desfășurare în Occident, influențează acum multe alte popoare.) O mărturie contemporană deosebit de vizibilă a

acestei emancipări mai recente a intelectului uman a fost popularitatea bruscă a romanului în Europa și America de Nord. Căci, mai presus de toate, romanul a făcut ca acesta să fie și „secolul cărții".

Deja popular în Spania, Franța, Germania și Italia cu un secol mai devreme, romanul a început acum să fie vândut peste tot cum nu a mai fusese niciodată. Deși în unele părți citirea romanelor era încă considerată imorală sau o pierdere de timp, cei mai mulți alfabetizați erau avizi de astfel de lecturi. Lamentările cu privire la cantitatea excesivă de timp petrecut cu citirea romanelor s-au înmulțit.[15] Dar pentru mulți, romanul era o modalitate de a trăi experiențe mai ample. Alții au obținut din această lectură satisfacerea unei nevoi personale profunde de „îndrumare filosofică sau morală, nu prevăzută în reguli, ci elaborată experimental, în conduită".[16]

O popularitatea similară, dar nu la fel de mare, au cunoscut-o jurnalele. Relatările de călătorie entuziasmaseră deja secolul al XVII-lea, iar interesul s-a menținut până în secolul al XVIII-lea. (Cu toate acestea, cele mai cunoscute jurnale din secolul al XVII-lea, cele ale lui John Evelyn și Samuel Pepys, nu au fost publicate decât în 1818, respectiv în 1825.) În această perioadă, astfel de romane și jurnale erau citite de domni într-un scaun special „de luptă cu cocoși" (cockfighting chair) (numit astfel deoarece apărea adese în picturile despre luptele cu cocoși): conceput pentru bibliotecile private, cu cotiere mici capitonate de ambele părți, cititorul stătea pe el cu fața către un mic pupitru.

Totuși, publicațiile vremelnice au fost cele mai răspândite tipărituri din secolul al XVIII-lea. Short Title Catalogue din Marea Britanie, care a inclus în listele sale toate „non-cărțile", conține un număr uimitor de 250.000 de titluri – excluzând atât ofertele de muncă, cât și aproximativ cincizeci de mii de postere de teatru. În același timp, abonații la săptămânalele din Londra și din provincii erau acum în număr de zeci de mii. În special în cea de-a doua jumătate a secolului, lucrările efemere britanice au proliferat, aproape incontestabil, cu reclame, prospecte, orare, broșuri și apoi cataloage de orice fel pentru o gamă largă de produse și bunuri disponibile atât în Marea Britanie, cât și în străinătate, în special în America de Nord britanică, Caraibe și India.

Dr. Johnson: „Temelia trebuie pusă prin lectură”

Cu siguranță, unul dintre cei mai remarcabili exponenți ai cuvântului scris din istoria europeană mai recentă a fost britanicul Samuel Johnson (1709-1784). Încă numit „Dr. Johnson”, de către istorici și admiratori deopotrivă, la mai mult de două secole după moartea sa, lexicograful, eseistul și criticul a fost cel mai celebru om de litere din Marea Britanie a secolului al XVIII-lea. Cele două lucrări celebre care i-au adus faima – Viețile poeților în zece volume (1779-1781), care a cuprins cea mai importantă contribuție a Dr. Johnson la literatură, și Dicționarul limbii engleze (1755), regăsit în aproape fiecare gospodărie în care se vorbea limba engleză – au fost concepute cu siguranță pentru a ajuta clasa de mijloc emergentă a Marii Britanii să își însușească noi valori.[17] De asemenea, cel mai mare bibliofil al Marii Britanii, Dr. Johnson a citit cu voracitate și idiosincrazie. Comentariile sale cu privire la chestiuni, obiceiuri și principii de lectură dezvăluie multe despre lecturile din secolul al XVIII-lea.

Fiul unui negustor de cărți și articole de papetărie din Lichfield, Dr. Johnson i-a mărturisit odată biografului său, scoțianul James Boswell (1740-1795), „Domnule, în primii ani citeam foarte greu”.[18] În tinerețe, el fusese sfătuit de un bătrân gentleman de la Oxford, „Tinere, deschide-ți cartea cu sârguință acum și acumulează cunoștințe; căci când anii vor năvăli peste tine, vei descoperi că analiza cărților nu va fi decât o sarcină deranjantă”. Și asta a și făcut. Într-adevăr, un prieten apropiat, economistul și filosoful scoțian Adam Smith (1723-1790), i-a mărturisit odată lui Boswell că Dr. Johnson cunoștea mai multe cărți „decât orice om în viață”. Cu toate acestea, când era băiat, „citise foarte mult într-o manieră dezgustătoare, fără nici un fel de program de studiu, întrucât întâmplarea îi arunca cărți și înclinația îl îndruma prin ele”, a relatat Boswell, relevând amintirile personale ale doctorului Johnson. De exemplu, când s-a urcat pe un raft din librăria tatălui său în căutarea merelor ascunse de fratele lui, a descoperit un folio din Petrarca, după care: „curiozitatea sa fiind atât de mare, s-a așezat cu aviditate și a citit o mare parte din carte”.

Dr. Johnson era de părere că lectura „adevărată” are ca scop „învățarea”, un sentiment împărtășit încă de milioane de persoane din întreaga lume. Citea rareori lucrări în întregime: aproape invariabil „căuta” în cărți, extrăgând din fiecare seva acesteia. Astfel, el a declarat odată: „O carte poate fi bună de nimic sau poate exista un singur lucru în ea care merită știut; trebuie să citim toată cartea?” Pentru Johnson, lectura nu a fost niciodată un divertisment ca atare, ci mai presus de toate un instrument pentru accesarea informațiilor care meritau osteneala. În orice caz, marele lexicograf a fost de fapt flămând nu de cărți, ci de cunoștințe tipărite. Având lectura ca armă, întotdeauna vâna după noi perspective.

Cu toate acestea, Dr. Johnson a apreciat și orizonturile mai largi ale lecturii. „Am susținut întotdeauna educația băieților; căci este un bine sigur. I-aș lăsa la început să citească orice carte de limbă engleză care se întâmplă să le atragă atenția; pentru că avem deja o victorie dacă se vor delecta citind. Vor primi cărți mai bune după aceea”. Pentru a fi sigur, „aș duce un copil într-o bibliotecă (unde nu există cărți nepotrivite) și l-aș lăsa să citească orice dorește. Un copil nu ar trebui să fie descurajat să citească ceva care îi place, doar pentru că nu e pentru vârsta lui. Dacă chiar așa este, copilul își va da seama curând și va renunța; dacă nu, el are doar de câștigat...”.

Boswell relatează în altă parte cum Dr. Johnson:

„a profitat de ocazie pentru a evidenția avantajele lecturii și a combătut noțiunea superficială conform căreia cunoștințe suficiente pot fi dobândite prin conversație. «Temelia (a spus el) trebuie pusă prin lectură. Principiile generale trebuie să fie luate din cărți, care trebuie adaptate totuși la încercările vieții. În conversație nu ai niciodată un sistem. Ceea ce se spune despre un subiect trebuie adunat de la o sută de oameni. Părțile unui adevăr, pe care un om le obține astfel, sunt la distanță una de cealaltă și nu ne permit formarea unei imagini de ansamblu»”.

Bineînțeles că această perspectivă a contrazis poziția pe care și-a asumat-o Socrate, care susținuse că adevărul nu se află decât în cuvântul rostit, nu în cuvântul scris. (Socrate a crezut acest lucru în principal pentru că scrierea greacă din acea perioadă nu era clară.) Pentru Dr. Johnson adevărul putea fi aflat doar prin citit: doar un cititor putea ajunge la o viziune mai completă a lucrurilor, adică la

imaginea de ansamblu.

Dr. Johnson era mai mereu cu o carte în mână. Boswell a observat cum, în timp ce lua masa, Dr. Johnson ținea o carte în poală, înfășurată în fața de masă: „din dorința de-a se delecta cu lectura după ce termina de mâncat; semăna (dacă pot folosi o atât de grosieră comparație) cu un câine care ține un os de rezervă între labe, în timp ce roade altceva decât ce i-a fost aruncat".

Dr. Johnson credea că „un om ar trebui să citească după cum îl poartă înclinația; căci ceea ce citește din obligație nu-i va face prea mult bine. Un tânăr ar trebui să citească cinci ore pe zi și astfel poate dobândi o mulțime de cunoștințe". Căci, a insistat el, „ceea ce citim cu înclinație se întipărește mult mai puternic. Dacă citim fără înclinație, jumătate din minte este angajată în fixarea atenției; deci nu este decât pe jumătate atentă la ceea ce citim".

Despre scriitorii moderni, Dr. Johnson a afirmat clar:

„Trebuie să citim ceea ce citește lumea în acest moment. S-a susținut că această abundență de titluri din timpurile moderne prejudiciază literatura bună, deoarece ne obligă să citim atât de mult din ceea ce este de valoare inferioară, pentru a fi la modă; astfel, lucrările de calitate vor fi neglijate din lipsă de timp, pentru că o persoană va avea mai multă satisfacții în conversație din citirea cărților moderne, decât din citirea celor mai bune opere ale Antichității. Dar trebuie luat în considerare faptul că acum avem mai multe cunoștințe în general; toate doamnele noastre citesc, ceea ce este extraordinar. Scriitorii moderni reprezintă Luna literaturii; strălucesc cu lumină reflectată, cu lumină împrumutată de la antici. Grecia mi se pare a fi izvorul cunoașterii; Roma, al eleganței."

De asemenea, acesta a deplâns tendința generală a maselor needucate de a evita cu totul lectura:

„Este ciudat că se citește atât de puțin în lume când avem atât de multe scrieri. În general, oamenii nu citesc de bună voie, dacă pot avea altceva care să-i amuze. Trebuie să existe un impuls extern; emulație sau vanitate sau avariție. Progresul făcut prin intermediul unei cărți provoacă mai multă durere decât plăcere. Limbajul nu poate exprima diversitatea și frumusețea sentimentelor noastre. Nici un om

nu citește o carte de știință din înclinație pură. Cărțile pe care le citim cu plăcere sunt compoziții ușoare, care conțin o succesiune rapidă de evenimente. Totuși, anul acesta am citit toate operele lui Virgiliu. Am citit o carte din Eneida în fiecare seară, așa că am terminat-o în douăsprezece nopți și m-am bucurat foarte mult de ea."

Cu toate acestea, chiar și acest cititor înrăit, fidel prezicerii mentorului său de la Oxford, a ajuns să cunoască acea suferință a vârstnicilor. Odată ce a îmbătrânit a descoperit că analiza cărților a devenit într-adevăr o „sarcină deranjantă" pentru că nu mai putea citi nici măcar în timpul orelor de nesomn. „Înainte", i-a mărturisit el lui Boswell de pe patul de moarte, în 1784, „când stăteam în pat fără să pot dormi, citeam ca un turc", adică, în limba epocii, ca un „sălbatic".

Nici trei sau patru zile mai târziu, Dr. Johnson era mort. Mormântul său de la Westminster Abbey are încă piatra funerară originală, mare, albastră, cu o inscripție simplă în latină; un cenotaf comemorativ se află și în Catedrala Sf. Paul din Londra.

Demonstrații pe continent

Până în anul în care Dr. Johnson a murit la Londra, peste o sută de mii de cărți se aflau în vânzare pe strada Saint-Jacques din Paris, o cifră tipică pentru comerț cu carte din majoritatea orașelor europene mai mari. Franța a liberalizat publicarea în secolul al XVIII-lea, dar numai după dispute controversate care au dus în cele din urmă la o nouă dinamică de cercetare și publicare, una care aproape rivaliza cu cea a Marii Britanii. Principatele germane au liberalizat și ele publicarea, dar fragmentat: în timp ce anumite principate din nord rareori recurgeau la cenzură, foarfeca romano-catolică a afectat sever avansul intelectual al sudului, în special al Bavariei. Principatele Italiei au cunoscut o fragmentare similară, citind și scriind peste tot la mila dispoziției monarhului respectiv. Mulți din Europa încă se plângeau de o practică de lectură mult prea liberală. Acest lucru l-a determinat pe scriitorul francez Voltaire (1694-1778), în eseul său satiric Despre pericolul oribil al lecturii să „fie de acord" cu cât de periculoase sunt într-adevăr cărțile – pentru că „risipesc ignoranța, custodele și paznicul statelor polițienești".

În acest climat de teamă și suspiciune, curtea regală franceză i-a interzis filosofului și scriitorului elvețian Jean-Jacques Rousseau (1712-1778), care a devenit unul dintre marii clasici ai literaturii franceze, să își publice Confesiunile autobiografice. După ce s-a întors la Paris din Marea Britanie, Rousseau a citit fragmente din opera sa în mai multe locații, în timpul iernii anului 1768, unor susținători aristocrați care au fost emoționați până la lacrimi. Capodopera a fost publicată în cele din urmă postum, între 1781 și 1788, în douăsprezece volume.

Filosoful francez Denis Diderot (1713-1784) aprecia valoarea citirii cu voce tare unui grup de ascultători, când a scris în 1759: „Fără să-și dea seama, cititorul se comportă în modul pe care-l consideră mai adecvat, iar ascultătorul face așijderea. [...] Adăugați scenei un al treilea personaj și el se va supune regulii instaurate de primii doi: este un sistem combinat de trei interese".[19] Cu trei ani înainte de moarte,

Diderot chiar și-a descris satiric încercarea de a se vindeca, citind cu voce tare opere literare soției sale, Nanette, care declarase că va atinge doar o carte „care o va înălța spiritual”:

„Am devenit lectorul ei. Îi administram trei porții de Gil Blas în fiecare zi: una dimineața, una după masa de prânz și una seara. Când vom ajunge la sfârșitul lui Gil Blas vom continua cu The Devil on Two Sticks și The Bachelor of Salamanca și alte lucrări vesele de același fel. Câțiva ani și câteva sute de asemenea lecturi vor completa tratamentul. Dacă aș fi sigur de succes, nu m-aș plânge că n-a meritat efortul. Ceea ce mă amuză este că primește pe oricine-i vine în vizită repetându-i ceea ce tocmai i-am citit și, astfel, conversația dublează efectul medicamentului. Am vorbit întotdeauna despre romane ca despre niște producții frivole, dar am descoperit până la urmă că sunt bune pentru nervi. Îi voi da doctorului Tronchin rețeta data viitoare când îl văd. Rețetă: opt pagini din Romanul comic al lui Sacarron; patru capitole din Don Quijote; un paragraf bine ales din Rabelais; infuzie cu o cantitate rezonabilă din Jacques Fatalistul sau Manon Lescaut, iar aceste doctorii trebuie schimbate așa cum cineva schimbă ierburile, substituindu-le cu altele cu proprietăți similare, dacă este necesar.”[20]

Astăzi ne este greu să apreciem scandalul moral pe care astfel de titluri „licențioase” (de Lesage, Prévost și Diderot însuși) l-a provocat în unele părți ale societății franceze contemporane.

Cititul în pat era acum considerat o activitate indolentă, privită cu dispreț de societatea „adecvată”. Așa cum educatorul francez Jean-Baptiste de La Salle, care urma să fie canonizat în 1900, a sfătuit în 1703: „Să nu imitați anumite persoane care își petrec timpul citind sau altele asemenea; nu stați în pat dacă nu o faceți ca să dormiți, iar virtutea voastră va profita mult din asta”. Cu toate acestea, această practică încântătoare s-a bucurat de faimă peste tot. Lampa Argand, pe care omul de stat american Thomas Jefferson (1743-1826) a îmbunătățit-o la rândul său, a fost de fapt creditată cu scăderea numărului de petreceri de seară, foarte populare în New England în secolul al XVIII-lea – un număr mare de cititori se retrăgeau acum seara în dormitoarele lor pentru a-și citi singuri în lumina mult mai bună.[21] Dormitorul de la 1800 era încă un loc social, loc în care se primeau oaspeți și se purtau conversații. Se regăseau aici scaune lângă pat, locuri la fereastră și foarte adesea două sau trei rafturi mici de

cărți. Acest lucru avea să se schimbe în secolul al XIX-lea, când camera de dormit a devenit în schimb un loc de refugiu de la zarva socială, un loc pentru toaletă, odihnă și citit pentru sine. Alte camere au apărut apoi pentru a îndeplini funcția pe care o îndeplinise odinioară dormitorul: sala de recepție, salonul, coridorul. Doar cele mai bogate case aveau o bibliotecă privată separată. Familiile bogate încă se luptau pentru a cumpăra colecții întregi de cărți frumos legate cu care să umple pereții înalți. Acestea erau însă rareori deschise. Totuși, toate clasele sociale citeau sau cel puțin încercau să citească. În gospodăriile pariziene din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, unii slujitori și lachei făceau chiar schimb de scrisori de dragoste, copiind obiceiurile stăpânilor.[22] Era vorba de un public alfabetizat în creștere, acei cumpărători ai celebrei serii de broșuri „Bibliothèque bleue", în special în metropolele dens populate. De exemplu, în rândul trupelor lui Napoleon învățarea cititului și a scrisului era acum o condiție prealabilă pentru promovarea de la soldat la caporal.[23]

Metode noi sau reînviate de predare a citirii au devenit la modă. Avocat francez al metodei „cuvântului întreg", Nicolas Adam nu a avut nici o îndoială cu privire la eficacitatea abordării:

„Când îi arătați unui copil un obiect, o haină, de exemplu, v-a trecut vreodată prin minte să-i arătați mai întâi volanele, apoi mânecile, după aceea fața, buzunarele, nasturii etc.? Nu, evident că nu; i-o arătați întreagă și-i spuneți: aceasta este o haină. Așa învață și copiii să vorbească de la doicile lor; de ce n-ar fi la fel când îi învățăm să citească? Ascundeți de ei toate abecedarele și toate manualele de franceză și latină; oferiți-le spectacolul unor cuvinte întregi, pe care le pot înțelege și pe care le vor reține cu mult mai multă ușurință și plăcere decât toate literele și silabele tipărite."[24]

Campania lui Adam pentru învățarea cuvintelor întregi a dat naștere în cele din urmă unei dezbateri în rândul educatorilor care a continuat cu o vigoare neîncetată până în prezent. Nici deconstrucționiștii, nici susținătorii cuvintelor întregi nu au „câștigat" deoarece adevăratul proces de învățare a citirii face apel la ambele metode – și nu numai (vezi Capitolul 7).

În timpul Revoluției Franceze, marile biblioteci ale aristocraților, multe dintre ele vechi de câteva sute de ani, așa cum a fost menționat anterior, au fost jefuite sau lăsate în paragină sau au fost vândute prin

licitație civică în principal colecționarilor englezi și germani. În acest moment al istoriei, unele dintre cele mai mari colecții de cărți din Franța au trecut în proprietatea străină. În urma unor vânzări finale a fost păstrată cel puțin o colecție substanțială în Franța. Aceasta a avut loc la Paris în 1816, când Jacques-Simon Merlin a cumpărat (la valoarea greutății lor în hârtie) suficiente volume, multe dintre ele extrem de rare, pentru a umple două case cu cinci etaje pe care le cumpărase special pentru a le depozita aici.[25] Franța a găsit în cele din urmă un loc pentru acele cărți care nu putreziseră, nu fuseseră furate sau vândute în străinătate într-una dintre primele biblioteci publice de referință din țară (unde cărțile erau citite, nu închiriate sau împrumutate). Cu toate acestea, puțini cititori francezi erau mulțumiți: orele de deschidere în noile biblioteci au fost restricționate și, până la mijlocul anilor 1800, mulți dintre ei nu au putut trece dincolo de ușă din pricina unui cod vestimentar strict.[26]

Odată ce Războiul de Treizeci de Ani s-a încheiat, în 1648, principatele Germaniei au experimentat o renaștere a culturii și a obiceiurilor, monarhii respectivi renunțând la tradițiile Europei Centrale pentru a îmbrățișa mai presus de toate o abordare mai franțuzească a sofisticării sociale. Limba și literatura franceză au devenit de rigueur la curțile germane, societatea la modă urmând modelele franceze de etichetă și comportament, inclusiv în ceea ce privea lectura. Totuși, în timp ce elita părea să își fi negat patrimoniul, un număr mic de oameni ai literelor din secolul al XVIII-lea și-au redescoperit rădăcinile germane, au publicat și citit lucrări medievale germane și chiar au dezvoltat o nouă mișcare literară indigenă – Sturm und Drang – pe baza experienței unice germane. Adepții săi, precum tânărul Johann Wolfgang von Goethe (1749-1832), au trebuit să își găsească patronajul la astfel de curți reduse precum cea de la Weimar. Pentru clasa mijlocie mai largă, nici francezii, nici manifestările literare indigene nu aveau o importanță deosebită. Cei care locuiau în orașe mai mari, precum Hamburg, Berlin și Frankfurt, încă apreciau în primul rând lucrările religioase, dar, ca și în Marea Britanie, de-a lungul secolului au manifestat o preferință crescândă pentru romanele sentimentale, jurnale, istorie, drept și alte publicații care, la sfârșitul secolului, erau de fapt mai numeroase decât cele religioase.[27]

În adolescență, Goethe a asistat la Frankfurt la ritualul arderii cărților:

„Să vezi cum este pedepsit un obiect neînsuflețit este în sine ceva cu adevărat îngrozitor. Grămada de cărți a fost aruncată în foc și nu a trecut mult timp până când foile zburau prin aer, iar mulțimea le-a luat cu lăcomie. Nici măcar noi nu ne-am potolit până nu am apucat o bucată și nu au fost puțini cei care și-au satisfăcut astfel plăcerile interzise. Într-adevăr, dacă aveau de gând să facă publicitate unor autori, nici că s-ar fi putut descurca mai bine."[28]

„Ce cititor îmi doresc?", s-a întrebat Goethe mai târziu, având în gând propriile opere. „Cel mai imparțial, care uită de mine, uită de sine, uită lumea și trăiește doar în carte". De asemenea, Goethe - omul de litere fără egal al Germaniei, dramaturg (Faust), romancier (Werther, Wilhelm Meister, Afinități elective), poet, om al științelor naturale, om de stat - a declarat în poemul său „Sendschreiben" din 1774: „Vezi, astfel natura este o carte vie/neînțeleasă, dar nu de neînțeles..., și care a văzut toată viața însăși ca pe o carte care trebuia citită și interiorizată.

Până la sfârșitul anilor 1700, în țările germane a apărut o „literatură distinctă a clasei de mijloc", care a fost produsul mai multor forțe. Se pare că clasa de mijloc inferioară nu a avut prea mult de-a face cu acest proces, iar clasa de jos nu avea de-a face deloc. De fapt, nivelul de lectură al comercianților și al meșterilor a scăzut pentru că pastorii protestanți și o clasă emergentă de profesioniști începuseră să impună noi valori și gusturi tuturor celorlalți. Tendința a caracterizat publicul cititor german din anii 1800.

În Rusia, în timpul domniei împărătesei Ecaterina cea Mare, născută în Germania (a domnit între 1762-1796), un anume Herr Klosterman s-a îmbogățit vânzând cotoare goale. Era vorba de cotoare goale, umplute în interior cu ziare pentru a imita volumele autentice. Aceste „cărți" goale umpleau apoi zidurile conacelor acelor curteni care doreau să-și impresioneze împărăteasa bibliofilă.[29] Într-un fel, era un simptom al felului în care era percepută lectura în Rusia acelor timpuri, unde a fi perceput ca cititor conta mai mult decât cititul în sine. Cu toate acestea, unii nobili citeau, în principal opere în franceză. Aproape nimeni din Rusia nu a citea în rusă. Cu excepția membrilor Bisericii Ortodoxe din Rusia, pentru toți ceilalți cititul era o noutate venită din Occident.

Secolul al XIX-lea

Marile schimbări sociale care au avut loc la sfârșitul secolului al XVIII-lea și mijlocul secolului al XIX-lea au fost marcate, în primul rând, de cele trei revoluții: cea politică americană, cea industrială engleză și cea socială franceză. Aburul a făcut fabricile să prospere, a adus o bogăție fără precedent și a revoluționat transportul feroviar și maritim. Populațiile au crescut considerabil atunci când țăranii s-au adunat în număr mare în noile orașe-fabrici de la marginea vechilor metropole. În 1800, existau în Europa 22 de orașe cu peste 100.000 de locuitori; cu toate acestea, doar o jumătate de secol mai târziu, această cifră ajunsese deja la 47 de orașe, iar 21 dintre acestea se aflau în Anglia. (Fiind încă cea mai mare metropolă din Europa, numărul locuitorilor din Londra a crescut în acest timp de la 960.000 la 2.300.000, iar în Paris, de la 547.000 la 1.000.000.) Viața socială a fost definită din ce în ce mai mult de o clasă mijlocie în plină expansiune, în principal de alfabetizați care locuiau în orașe, cu mase dezrădăcinate de analfabeți care amenințau stabilitatea socială. O mai bună integrare a unor astfel de populații potențial periculoase era posibilă prin educația publică, finanțată de regat, de principat sau chiar de oraș, dar prin această cale generații întregi de copii au fost îndoctrinate cu ideologia elitei. Dacă în secolul al XVIII-lea alfabetizarea a cucerit clasele mijlocii ale societății, în secolul al XIX-lea a pătruns în clasele de mai jos – mai întâi în orașe, apoi în zonele rurale – promovând principiile dominante ale disciplinei, ale eticii muncii și ale responsabilității civice ale clasei conducătoare prin valorile creștine tradiționale.

Acum era mult mai ușor de citit. Cărțile erau mai ieftine și mai multe ca oricând, iar noaptea lumina era mult mai bună. Lămpile speciale cu lumină puternică și iluminatul pe gaz erau frecvente, astfel încât din ce în ce mai mulți oameni puteau să citească, în special noile „clase muncitoare” care aveau timp liber pentru astfel de activități personale doar seara și duminica după-amiaza, cele șase zile lucrătoare fiind ocupate cu douăsprezece ore (uneori chiar mai multe) de muncă în fabrici. Astfel, noua tehnologie a reprezentat un impuls enorm și

pentru alfabetizare.

La începutul secolului al XIX-lea, în Marea Britanie și America de Nord, era considerat încă nepotrivit ca o femeie să fie văzută citind deoarece lectura era încă ceva specific masculin. (Injoncțiunile împotriva citirii cărților de către femei au rămas în vigoare în multe comunități evreiești, de exemplu, până în secolul al XX-lea, iar în unele societăți islamice chiar și până în prezent.) De exemplu, între anii 1810 și 1820, chiar și în cele mai la modă cercuri încă „se considera că nu se cuvine ca o tânără domnișoară să studieze la vedere", după cum amintea mai târziu scriitoarea Harriet Martineau (1802-1876) din Norwich:

„Se aștepta de la ea să șadă în salon cu lucrul de mână, să asculte citindu-i-se, cu voce tare, dintr-un volum și să fie gata să primească oaspeți. Când aceștia veneau, conversația se abătea, în mod firesc, asupra cărții care tocmai fusese lăsată din mână, care, prin urmare, trebuia să fie aleasă cu multă grijă, ca nu cumva vizitatorul șocat să facă vreo relatare despre impardonabila permisivitate arătată de familia de la care plecase în următoarea casă în care poposea dând curs altei invitații."[30]

Desigur, a asculta un bărbat citind era pretutindeni acceptabil din punct de vedere social.

„Să ai lângă tine cea mai bună companie când citești", a îndemnat duhovnicul și scriitorul britanic Sydney Smith (1771-1845), care știa exact ce se înțelege prin „cea mai bună companie", întrucât se includea pe el și pe colegii săi în lumea extrem de stratificată pe care o favorizau. În timp ce majoritatea populației a ținut seama de acest lucru și de îndemnuri similare de la amvon, mulți alții au acordat prioritate lecturii neîngrădite. Unul dintre campionii britanici ai lecturii libere, eseistul și criticul Charles Lamb (1775-1834), a promovat în special puterea practicii libere personale: „Îmi place să mă pierd în mințile altora. Când nu mă plimb, citesc; nu pot sta să gândesc. Cărțile gândesc pentru mine".[31] Pentru Lamb, o carte era un prieten personal, o posesie intimă, nu ceva extern care trebuia arătat tuturor, ci ceva personal care trebuia prețuit: „Cartea care se citește cel mai bine e cea care ne aparține și ne e cunoscută de atât de multă vreme, încât știm topografia fiecărei pete de cerneală și colțurile îndoite și putem găsi urma murdăriei rămase de când am citit-o la ceai

cu brioșe unse cu unt”.

Într-o aparentă continuare a aversiunii lui Platon față de ficțiune, pe care filosoful grec o interzisese în Republica sa ideală (vezi Capitolul 2), în secolul XIX-lea încă exista o părere nefavorabilă despre cititorul care pășea pe tărâmul ficțiunii. În lucrarea sa biografică Tatăl și fiul, Edmund William Gosse (1849-1928) a descris această antipatie care încă își făcea simțită prezența. Pe când era încă un copil, la începutul anilor 1800, pasiunea mamei sale de a citi și de a inventa povești a fost interzisă de guvernanta ei calvinistă strictă, care o convinsese că un asemenea „divertisment” era păcătos. La vârsta de 29 de ani, mama lui Gosse scrisese în jurnalul ei: „De atunci, am considerat că a inventa o povestire de orice fel este un păcat”.[32] După aceea, ea și soțul ei au pus aceeași cămașă calvinistă pe fiul lor, care nu a auzit niciodată de pirați, ci de misionari, niciodată de zâne, ci de colibri. „Au dorit să devin credincios; dar au reușit să mă facă pozitivist și sceptic”, a scris Gosse mulți ani mai târziu. „Dacă m-ar fi înfășurat în învelișurile moi ale fanteziei supranaturale, mintea mea ar fi putut fi mult mai mulțumită să își urmeze tradițiile într-un spirit de necontestat.” În schimb, a devenit un adult care a respins valorile părinților săi.

Citirea cu voce tare a rămas extrem de populară, alegerea textului fiind încă o problemă la fel de sensibilă ca și în Roma din primul secol. De fapt, această alegere a determinat încă în mare măsură ce opere erau „acceptabile” pentru publicare, menținând acea ancoră socială a cenzurii autoimpuse. De exemplu, Jane Austen (1775-1817) a scris în 1808 cum la rectoratul lor din Hampshire, în familia Austen se citea cu voce tare pe parcursul zilei și se schimbau adesea păreri despre ceea ce ascultau: „Ar trebui oare să fiu foarte încântată de Marmion (scrisă de Sir Walter Scott) ? Deocamdată nu sunt. (Fratele cel mare al lui Jane) James citește din el cu voce tare în toate serile – seri scurte, care încep la zece și sunt întrerupte de cină”.[33] În altă parte, Jane scrie: „Tata ne citește din Cowper dimineața și eu ascult de câte ori pot. Am făcut rost de al doilea volum din Scrisorile Espriellei de Southey și l-am citit cu voce tare la lumina sfeșnicului”. Cu toate acestea, când un membru al familiei citea Alphonsine de Madame de Genlis, „Am fost cuprinși de dezgust după douăzeci de pagini, pentru că, pe lângă proasta traducere, am întâlnit grosolănii ce nu fac cinste unei pene altfel atât de pure; și am schimbat-o cu Un Quijote feminin de Lennox, care acum constituie amuzamentul nostru de seară, pentru mine unul foarte mare”. (Nu se poate să nu comparăm acest lucru cu

serile de film în familii moderne și să nu regretăm că ceva de valoare s-a pierdut de atunci.)

Unii autori le-au citit cu voce tare altora în mod special pentru a-și îmbunătăți lucrările. De exemplu, romancierul Samuel Butler (1835-1902) a mărturisit că „simt întotdeauna pornirea să citesc, iar în general citesc cuiva ceea ce-am scris; mă mulțumesc aproape cu oricine, numai să nu fie într-atât de deștept încât să-mi fie teamă de el. Simt punctele slabe imediat ce citesc cu voce tare pasajul pe care îl consideram bun atunci când îl citisem în gând”.[34] Alții s-au remarcat prin lecturi dramatice ale operelor lor. Lordul Tennyson (1809-1892), care a citit cu voce tare lungul său poem Maud în saloanele literare din Londra, a manifestat în mod exagerat chiar acele emoții pe care ar fi trebuit să le aibă ascultătorii săi. La o astfel de lectură, Tennyson a început să plângă, așa cum a consemnat poetul și pictorul Dante Gabriel Rossetti (1828-1882), „cu o asemenea intensitate a sentimentului încât, fără să-și dea seama, prinsese și răsucea în mâinile lui puternice o pernă mare de brocart”.[35]

Lecturile publice ale autorilor din operelor lor au înflorit în secolul al XIX-lea, într-o măsură care nu se mai experimentase în Europa de Vest de aproape două mii de ani. În Marea Britanie și America de Nord, Charles Dickens (1812-1870) și-a depășit toți contemporanii, atât în lecturi private pentru grupuri selecte de prieteni care să îi testeze lucrările, cum a făcut Butler, cât și în marile turnee de lectură în care a fost privit ca o celebritate. În primul său turneu mai mare, în peste 40 de orașe din Marea Britanie, Dickens a citit de aproximativ 80 de ori, scopul său principal fiind de a-și copleși emoțional audiența. El a fost un cititor desăvârșit – nu un actor – care a plănuia cu atenție lecturile publice ale operelor sale cu scopul de a genera un răspuns pozitiv maxim din partea ascultătorilor. Textele de lectură ale lui Dickens includeau chiar și note marginale care indicau ce emoție să afișeze sau ce gest să folosească.[36] Scopul său principal era de a deveni un recipient vizibil al romanelor sale, permițându-le să prindă viață prin el – nu de la el, așa cum ar face un actor. Charles Dickens era lectura întrupată: cartea făcută de om. Poate tocmai din acest motiv, când a terminat de citit, nu a așteptat niciodată aplauzele, ci pur și simplu s-a plecat, apoi a părăsit scena, sala sau camera, pentru a-și schimba hainele îmbibate de transpirație. Lectura publică a epocii moderne și-a atins apogeul cu Charles Dickens.

Au apărut și alte tipuri de lecturi publice. De exemplu, obiceiul monahal al lectorului a fost reînviat în 1865 în fabricile cubaneze de trabucuri, dar apoi a fost interzis în cursul anului de către guvernul spaniol pentru subversivitatea sa.[37] Emigranții cubanezi au luat obiceiul cu ei în Key West, New Orleans și în New York, practicându-l acolo din 1869 până în anii 1920: de dimineață până seara, atâta timp cât lucrau, ascultau lecturi de istorie, romane, ziare, poezie, pamflete politice și multe altele. Nu se știe dacă acest lucru i-a determinat pe muncitorii analfabeți să învețe să citească, dar lectura publică a transformat altfel orele lungi și covârșitoare în educație morală și intelectuală și chiar în inspirație: mâinile acestora fiind ocupate, mințile erau libere și puteau să învețe și să se dezvolte. Producătorii de țigări cu vechime puteau chiar recita pe de rost lucrări complete.

Comerțul cu cărți

La începutul secolului al XIX-lea, un editor, care era acum diferit de un librar, recunoștea doar două categorii: clientela de elită dispusă să plătească un preț mare pentru literatura de calitate și clasa de mijloc inferioară și săracă cu gusturi culturale limitate. Negustorii ambulanți de cărți înțelegeau cel mai bine cât de mare era piața potențială a acestei clase din urmă, dacă prețurile cărților ar fi putut fi reduse, iar titlurile extinse. Cărțile noi – volume „corespunzătoare", legate cu piele, inscripționate în aur, scoase direct din presă – aveau încă prețuri exorbitante la începutul secolului al XIX-lea. De exemplu, în Franța, un roman nou costa o treime din salariul lunar al unui fermier. În schimb, o primă ediție a unui volum din secolul al XVII-lea putea fi achiziționată pentru doar o zecime din preț.[38] (Astăzi, este exact invers: un volum vechi de 200 de ani costă de zece ori mai mult decât o carte cartonată recent publicată.) Începând cu inventarea tipografiei în secolul al XV-lea, forțele pieței au condus întotdeauna producția de carte; acum însă le-au copleșit. Deși unii editori au rămas în continuare loiali clientelei lor de elită, majoritatea au optat pentru un volum mai mare și randamente mai mari. Un segment al societății ignorat până acum a devenit noua țintă a comerțului cu carte: masele.

Rezultatul a fost „industria cărții".

Cărțile au devenit acum produse de distribuție în masă. Pe măsură ce veniturile au crescut, au fost cumpărate și citite și mai multe cărți. Lectura a înflorit peste tot. Dacă până odinioară în majoritatea caselor se regăseau cel mult unul sau două texte religioase, acum aproape fiecare casă avea Biblia, dicționarul, ziarul săptămânal, mai multe romane și diverse manuale școlare. Medicii și avocații aveau biblioteci profesionale esențiale pentru profesiile lor. Gusturile se schimbaseră și ele: clasicii veneranți erau acum citiți de clasele mijlocii și de săraci, care în sfârșit își permiteau să dețină un exemplat ieftin. Romanele în serie, precum cele ale lui Dickens, din toate țările vorbitoare de limbă engleză, sau ale lui Victor Hugo din Franța, au devenit la modă. Autorii erau profesori (în special în Germania), medici, funcționari

publici și – mult mai rău decât atât și de care multe persoane din acele perioade se plângeau – jurnaliști (precum Dickens însuși sau Mark Twain din America).

Odată cu Iluminismul, cartea de limbă franceză a cucerit Europa, iar odată cu Revoluția, societatea franceză a cucerit cartea. Comerțul cu cărți franțuzești era într-o situație dificilă. Publicațiile religioase, până atunci baza comerțului, fuseseră interzise, guvernul noului popor confiscând bibliotecile ecleziastice și confiscând sau împrăștiind bibliotecile interne, așa cum am văzut. Literatura de dinainte de Revoluție nu mai putea fi vândută; o mare parte din ea a fost chiar distrusă. Această situație a continuat în Imperiu, sub domnia lui Napoleon Bonaparte, din 1804 până în 1815. Nu a fost exact perioada cea mai fericită a cititorului din Franța, majoritatea presei limitând producția la formele oficiale, la documentele legislative și la textele utilitare.[39] Doar odată cu restabilirea monarhiei în 1815 a început să reînvie comerțul cu carte în Franța. Palatele, castelele și reședințele bogaților aveau nevoie de restaurarea bibliotecilor prădate și, astfel, a început epoca publicării unor colecții vaste de opere complete: dicționare, biografii, călătorii, lucrări arheologice, tratate medicale și botanice și așa mai departe, dar mai ales marii filosofi clasici și francezi. Mișcarea romantică și-a găsit un public numeros, chiar dacă mai greu la început, la fel ca traducerile franceze ale pieselor de teatru italiene, englezești și spaniole. Dar, în general, cărțile erau încă prea scumpe pentru ca publicul larg să ajungă la ele, astfel încât majoritatea francezilor din clasa de mijloc s-au orientat în primul rând către biblioteci pentru a închiria și a împrumuta materiale de lectură.

Tot în secolul al XIX-lea au apărut acele inovații (mai întâi în Marea Britanie, apoi și în alte părți) care urmau să determine obiceiurile internaționale de consum din secolul al XX-lea. Și-a făcut apariția cea mai veche serie de cărți de buzunar, precum și romanul de șase șilingi. Atât sistemul redevențelor, cât și noua Societate a autorilor au protejat scriitorii britanici. Asociația Librarilor și Asociația Editorilor au păzit și promovat cele două profesii din Marea Britanie și din străinătate. Folosite pentru prima dată în Marea Britanie în 1822, copertele din pânză au început să le înlocuiască pe cele scumpe din piele. În curând, a apărut reclama la cărți. Această ultimă inovație a transformat în imaginea publică a cărții dintr-o operă de artă elegantă într-o marfă comună de zi cu zi. Virtutea intrinsecă a unei cărți era acum percepută ca rezidând în conținutul ei – deși, în același timp, arta

legării cărților atingea apogeul său istoric, fiind totodată și marginalizată.

Oricât de mici ar fi fost, bibliotecile existau acum chiar și în cele mai umile locuințe, cărțile acestora reflectând interesele proprietarilor. Volumele rare atrăgeau doar atenția anticarilor și a altor colecționari. Marea majoritate a cititorilor din Europa și din America de Nord au căutat în cărți plăcerea utilitară, iar nașterea „industriei cărții" s-a restructurat în conformitate cu această preferință reorientată. Cu alte cuvinte, cărțile au fost produse până acum în primul rând pentru lectură în interior sau în grădină, în funcție de lumină, dar odată cu apariția călătoriilor pe calea ferată, mobilitatea crescută a publicului larg a dat naștere unei cereri pentru un tip de carte diferit de cele menite bibliotecilor de interior: cartea de călătorie ieftină cu subiect, dimensiune și lungime specială (care va fi descrisă în cele ce urmează). Și această inovație a apărut în Marea Britanie.

Mai mulți editori britanici au căutat să imite succesul seriilor de volume religioase produse în masă. În 1827, Society for the Difusion of Useful Knowledge a lansat seria Library of Useful Knowledge, la doar șase penny pe titlu. A urmat apoi seria Library of Entertaining Knowledge, care oferea informații culturale generale, precum și Penny Cyclopædia și extrem de popularul Penny Magazine. Aceste serii și reviste au înflorit – în timp ce piața tradițională a cărții din Marea Britanie s-a prăbușit.[40] Deși publicul cititor arăta clar editorilor ce cale să urmeze, baronii cărții nu erau încă în măsură să depășească inerția, aparent înrădăcinată în secole întregi de tradiție. Nu dovediseră romanele extrem de reușite ale lui Sir Walter Scott, care erau vândute la un preț exorbitant de 31 de șilingi și șase penny fiecare că cititorii bogați încă existau?

După o serie de inflații, deflații și vânzări în scădere, între anii 1820 și 1830, editorii din Londra și Edinburgh, alarmați mai presus de toate de falimentul concurenților, au început să producă volume pentru doar cinci șilingi. Dar erau încă prea scumpe pentru majoritatea cititorilor, acesta fiind începutul zilelor de glorie ale bibliotecilor unde se închiriau și se împrumutau cărți. Pentru a rămâne pe piață, editorii au reacționat scoțând titluri populare la prețuri mici: de exemplu, în luna iulie a anului 1836, fiecare capitol din Documentele postume ale clubului Pickwick de Charles Dickens s-a vândut pentru un șiling. Acesta a fost singurul mod în care fanii lui Dickens au putut citi

lucrarea.

Și ziarele au reacționat la forțe identice ale pieței. Pentru a atrage muncitorii alfabetizați din anii 1830, editorul britanic Edward Lloyd a copiat metoda de producție a unor periodice precum Sunday Times (fondată în 1822), folosind prese rotative și tipărind romane în foileton în publicațiile sale The Penny Sunday Times și The Police Gazette. În 1836, Lloyd a lansat, de asemenea, seria Penny Bloods, care prezenta viețile pungașilor, ale hoților și ale bandiților și excela în senzațional și groază. Pentru a contracara astfel de publicații, a căror popularitate a crescut în deceniile următoare, Religious Tract Society a început, în anii 1860, să publice propriile reviste săptămânale competitive: The Boys' Own Paper, ajungând în scurt timp la jumătate de milion de exemplare, și The Girls' Own Paper, cu mai puține exemplare.[41]

Anii 1826-1848 s-au dovedit foarte dificili și pentru comerțul cu carte din Franța, care s-a păstrat pe linia de plutire doar printr-o publicitate intensă a ultimelor publicații (cu ajutorul fluturașilor, al afișelor și al recenziilor din ziare). La fel ca în Marea Britanie, noile tehnologii au contribuit la creșterea volumului și la reducerea costurilor. Acțiuni similare, cum ar fi comercializarea cărții Gil Blas a lui Lesage în 24 de părți la câte 50 de centime fiecare, s-au dovedit profitabile. Volumele în octavo urmau să fie vândute cu 3,50 franci, la jumătate de preț față de anii precedenți. Și, într-un format nou și mai ieftin, erau acum disponibile operele clasice din lumea întreagă: Homer, Shakespeare, Goethe și, mai presus de toate, capodoperele Franței din secolele al XVII-lea și al XVIII-lea.

Dar majoritatea muncitorilor, grefierilor și meșterilor francezi câștigau încă doar aproximativ patru franci pe zi și astfel periodicele ieftine au rămas principalul material de lectură al țării. În 1848, Gustave Havard a publicat o ediție a capodoperei Manon Lescaut scrisă de abatele Prévost (în coloane duble, cu ilustrații), care s-a vândut cu doar 20 de centime. Și în Franța venise epoca broșurilor ieftine, iar literatura de calitate a fost pusă la îndemâna tuturor. Havard a fost primul editor din Europa care a publicat lucrări de calitate la prețuri scăzute. Până în 1856, publicase aproximativ șaizeci de milioane de cărți.[42]

La fel ca în Marea Britanie, între 1835 și 1845, editorii francezi s-au diferențiat de vânzătorii de cărți. Un editor se concentra acum pe

strategiile de piață, pe potențialul operelor, pe publicitate și distribuție, transformând comerțul și fiind atent în primul rând la ceea ce doreau cititorii să citească, mai degrabă decât publicând ceea ce o elită credea că ar trebui să citească toată lumea. Până în 1850, au apărut principalele edituri din Franța, care încă înfloresc și astăzi, punând la dispoziție literatură de calitate – atât opere clasice, cât și lucrări recente – la un preț pe care fiecare și-l permitea. Unele publicații au atins vânzări fenomenale: de exemplu, între 1834 și 1880, edițiile lui Hachette ale operei La petite histoire de France scrisă de Madame de Saint-Ouen au fost vândute în 2.276.708 de exemplare. În timpul celui de-al Doilea Imperiu (1852-1870), numărul titlurilor a crescut exponențial, pe măsură ce industria cărții franceze a ieșit din criză revigorată și reformată, bazată exclusiv pe cererea populației.

Cu toate acestea, periodicele și documentele administrative franceze au dominat încă tipărirea și lectura din țară. De asemenea, editorii se specializau pentru a cuceri piețele de nișă – cărți cu premii, de gramatică, dicționare, cărți pentru copii, chiar și serii erotice. Editurile franceze s-a bucurat de un avantaj unic: în întreaga lume, cărțile în limba franceză erau la modă și, prin urmare, li s-a garantat un volum mai mare decât cel al cărților în limba engleză, germană, italiană sau spaniolă. Până la 1900, rușii, intelectualii japonezi și chiar elevele din Kansasse bucurau de un exemplar în franceză al operelor lui Victor Hugo, Émile Zola sau Jules Verne.

Elita germană din secolul al XIX-lea citea încă lucrări franceze, lăsând lectura în limba germană pentru publicul de clasă mijlocie. La fel ca întotdeauna, foarte populare în rândul cititorilor erau Biblia germană și alte lecturi religioase, în special în rândul protestanților din nord, unde alfabetizarea era mai des întâlnită. Datorită numeroaselor ediții piratate din sutele de state germane fragmentate, orașul Leipzig a devenit în secolul al XVIII-lea capitala comerțului german cu cărți.[43] Cererea de cărți în limba germană a crescut foarte mult odată cu Revoluția Industrială, care a avut un efect mult mai profund în Germania decât în Franța: urbanizarea accelerată, un nivel de trai mai ridicat, un sistem educațional mai bine dezvoltat și o pregătire tehnică superioară au fost unele dintre consecințele imediate. Librarii au prosperat în numeroasele centre de învățare; aveau, de asemenea, și un statut social ridicat. La începutul secolului al XIX-lea, Berlinul și Stuttgartul concurau cu Leipzigul în comerțul cu cărți și, la scurt timp, vânzătorii de cărți din Germania erau cei mai internaționali din

Europa, tranzacționând în multe limbi și punând în aplicare strategii globale care depășeau piața locală.

Cel mai proeminent „bestseller” al Germaniei în acest moment a fost cu siguranță Enciclopedia Conversationslexikon, începută de R.G. Löbel și C.W. Franke și completată, în șase volume, de Friedrich Arnold Brockhaus, în 1796-1808 (cu un supliment în două volume, 1809-1811). Nu cu mult mai târziu, concurenții publicau imitații profitabile: până în 1907-1990, Grosse Konversationslexicon-ul lui Joseph Meyer ajunsese la a șasea ediție în 20 de volume. Încă din anii 1820, Meyer publicase cărți piratate din clasicii literaturii germane la 2 groși (20 de penny) pe volum. Săptămânalele ilustrate au fost, de asemenea, foarte populare printre cititorii germani: de exemplu, Gartenlaube-ul din Leipzig s-a bucurat de o circulație de aproximativ 100.000 de exemplare în 1861 și aproape 400.000 de exemplare până în 1875.[44]

În acest moment, Germania conducea lumea în producția de cărți broșate de calitate. Începând cu 1841, editorul din Leipzig, Christian Bernhard Tauchnitz, publica un titlu pe săptămână, iar succesorii săi au păstrat ritmul și un secol mai târziu – după mai mult de cinci mii de titluri sau între cincizeci și șaizeci de milioane de exemplare.[45] În 1858, tot la Leipzig, Anton Philipp Reclam a publicat operele lui Shakespeare într-o traducere în limba germană de douăsprezece volume. Succesul financiar al campaniei l-a inspirat pe Reclam să publice din nou pe Shakespeare, dar de data aceasta în 25 de volume broșate roz, care costau doar un gros bucata. A fost o senzație. La scurt timp după aceea, în 1867, odată cu intrarea în vigoare a constituției Federației Germaniei de Nord (începutul naționalității germane), lucrările unor autori germani decedați de 30 de ani sau chiar mai mult au devenit în mod oficial domeniu public. Biblioteci întregi de ediții broșate foarte ieftine ale clasicilor germani au inundat imediat piața. Așa că și Reclam și-a extins ideea de carte broșată cu noua serie Universal-Bibliothek (Biblioteca universală) din care volumul inaugural – Faust, Prima parte a lui Goethe – a costat și el doar un gros. Ăn cele din urmă, au urmat mii de titluri au urmat, care au inclus aproape toată marea literatură a lumii. În acest fel, și în ciuda imitațiilor majorității țărilor occidentale, cărțile broșate Reclam au devenit cea mai importantă serie de acest fel de din lume. Cu toate acestea, după 1880, cererea de cărți germane din materiale de calitate (hârtie, folosită atât pentru tipărire, cât și pentru legare) s-a făcut

simțită, pentru că cititorii din clasa mijlocie, care își permiteau acum să aibă biblioteci proprii mai prezentabile, au început să evite edițiile ieftine.

Cititul în Lumea Nouă

Coloniștii spanioli, olandezi, britanici și francezi aduseseră cu ei în America de Nord obiceiurile europene de lectură. Tipografiile și ziarele s-au mutat apoi spre vest, în principal, dar nu numai, datorită pionierilor britanici: Tennessee avea un ziar încă din 1701, Ohio din 1793; St. Louis avea o tipografie în 1808, Galveston în 1817, iar San Francisco în 1846.[46] Numai între 1820 și 1852, editorii de pe Coasta de Est au comercializat aproximativ 24.000 de titluri de cărți, același număr care fusese publicat acolo între 1640 și 1791.

Orașe precum New York, Philadelphia, Boston și Baltimore au condus domeniul editorial din America de Nord, fiind urmate de alte centre: până în anii 1850, Cincinnati, Ohio, găzduia nu mai puțin de 25 de edituri de carte. În timpul Războiului Civil (1861-1865), o rețea complexă de tipografii a făcut din ziare, periodice și cărți niște obiecte comune ale vieții de zi cu zi. Publicarea de cărți în America a fost o întreprindere dinamică, plină de resurse și deosebit de agresivă, care, la începutul secolului al XX-lea, începea chiar să domine piața mondială de limba engleză, eclipsând Marea Britanie. În secolul al XIX-lea, 90% din cărțile publicate pe teritoriul Statelor Unite erau vândute prin abonamente, poștă sau de vânzători de cărți ambulanți. (În schimb, aproape toate cărțile din Europa erau vândute în librării.) Cu toate acestea, ca utilitate și importanță, în America cărțile erau considerate de majoritatea oamenilor ca fiind inferioare față de ziare și reviste și, mai târziu, inferioare radioului, televiziunii și computerului personal. Dar în majoritatea Europei cartea și-a păstrat statutul principal. (Majoritatea europenilor și-au schimbat atitudinea în acest sens în a doua jumătate a secolului al XX-lea, imitându-i totuși pe americani.)

Când, în 1215, regele Ioan al Angliei și-a pus sigiliul pe Magna Carta, carta care recunoaște drepturile și privilegiile baronilor, ale Bisericii și ale oamenilor liberi, pergamentul inscripționat cu cerneală era pur și simplu un document, care nu trebuia citit ca atare, ci servea ca probă legală dacă principiile respective erau încălcate vreodată. Cu toate

acestea, când, în 1787, a fost scrisă Constituția Statelor Unite, Benjamin Franklin (1706-1790), nu numai un Părinte al Constituției, ci și unul dintre cei mai importanți editori și tipografi din Philadelphia, a insistat ca mai multe mii de exemplare ale acestui document să fie tipărite. Această carte fundamentală a drepturilor omului, a declarat Franklin, urma să fie citită de cât mai mulți americani (adică proprietari, bărbați și aparținând rasei albe): nu doar pentru că era dreptul lor fundamental, ci, și mai important, pentru că era responsabilitatea lor civică în calitate de cetățeni egali ai unei națiuni libere. Cu siguranță, nici un gest nu ar putea semnala mai puternic progresul social al lecturii de-a lungul secolelor.

Cititul în sine constituia acum un pilon al noii societăți „egalitare".

Și americanii au dezvoltat sau au reînviat metode de predare a cititului. În timpul Războiul de Independență al Statelor Unite ale Americii, profesorul Noah Webster (1758-1843) din Connecticut era de părere că elevii pot învăța să citească „corect" doar pronunțând separat fiecare silabă. Dar, credea el, nu puteau face acest lucru dacă așa-numitele „litere tăcute" din ortografia limbii engleze nu erau abandonate. Așadar, în The American Spelling Book (1788), publicată la scurt timp după război, Webster a introdus o ortografie americană distinctă în care „litera u consacrată" din cuvinte precum colour („culoare") și honour („onoare") a fost abandonată, printre alte schimbări. Naționalistul Webster a declarat că toți americanii ar trebui să evite ortografia vrăjmașilor britanici: „Onoarea noastră ne cere să avem un sistem propriu atât în limbă, cât și în guvern". Deși cu lucrarea sa din 1828, American Dictionary of the English Language, Webster a devenit principalul lexicograf al Americii de Nord, influența sa imediată a fost mică și a murit în sărăcie, practic uitat, în 1843. Cu toate acestea, după moartea sa, mai ales după apariția Dicționarului Merriam-Webster revizuit din 1847 – un adevărat fenomen – „ortografia americană" ale lui Webster a dobândit popularitate.

În statele din sudul Statelor Unite legile draconice, care interziceau oamenilor de culoare (indiferent dacă erau sclavi sau nu) să învețe să citească și să scrie, au rămas în vigoare până când sudul a pierdut Războiul Civil în 1865. Desigur, mulți oameni de culoare învățaseră să citească clandestin, învățându-i și pe alții la rândul lor și ascunzându-și abilitățile și cărțile de stăpânii lor, albi și oameni de culoare deopotrivă.[47] Fostul sclav „Doc" Daniel Dowdy și-a amintit că: „prima

oară când erai prins încercând să citești sau să scrii erai biciuit cu un bici pentru vite, data următoare se folosea un bici cu două noduri, și a treia oară ți se tăia prima falangă a arătătorului”.[48] Dar mulți stăpâni au fost mai răi: proprietarii de plantații spânzurau cu ușurință orice negru prins învățându-l pe altul să citească.

Cu toate acestea, fără să fie descurajați, cititorii de culoare au perseverat. Unii au învățat de la persoanele religioase sau liberale aparținând rasei albe; majoritatea însă au învățat de la oamenii de culoare alfabetizați. Educația se făcea pe ascuns, într-o atmosferă dominată de frica de a fi prins. Celebrul abolиționist de culoare, scriitor și editor Frederick Douglass (cca 1817-1895), născut în sclavie, și-a reamintit una dintre lecțiile sale:

„Auzind-o des pe stăpâna mea citind Biblia cu voce tare [...] mi s-a trezit curiozitatea, impresionat fiind de misterul cititului, și în mine a crescut dorința de-a învăța. Până în clipa aceea nu știusem absolut nimic în privința acestei minunate arte, iar ignoranța și necunoașterea mea despre ce-ar fi putut face ea pentru mine, precum și încrederea în stăpâna mea, m-au îmboldit să-i cer să mă învețe să citesc. [...] Într-un interval incredibil de scurt, sub blânda ei îndrumare, am stăpânit alfabetul și am putut citi cuvinte din trei sau patru litere. [...] [Stăpânul meu] i-a interzis să-mi mai dea alte lecții [...], dar hotărârea pe care a dovedit-o în a mă ține în ignoranță n-a făcut decât să mă împingă către și mai multă cunoaștere. Nu sunt sigur dacă nu cumva datorez faptul că am învățat să citesc în aceeași măsură împotrivirii stăpânului meu, cât și blândei îndrumări din partea binevoitoarei stăpâne.”[49]

Alți sclavi au trebuit să apeleze trucuri ingenioase pentru a putea citi. Thomas Johnson, un predicator misionar popular în Marea Britanie în anii 1880, fusese sclav în America înainte de Războiul Civil. Dorința lui aprinsă de a învăța să citească îl determinase să fure o Biblie pe care o ascunsese cu grijă. Apoi, în fiecare seară, asculta cu atenție lecturile stăpânului său din Noul Testament, încurajându-l pe acesta să repete același capitol și astfel îl învăța pe de rost. Apoi a comparat cuvintele din cap cu cuvintele din Biblia furată. În timp ce fiul stăpânului său își făcea lecțiile, Johnson spunea și „Domnu’e stăpânul meu, mai citește asta odată”, prefăcându-și admirația. Băiatul citea din nou, oferindu-i lui Johnson mai multe resurse secrete. În acest fel, până în 1861, când a început Războiul Civil, Johnson putea citi în

secret ziarele stăpânului său. După război, înainte de a părăsi America și de a pleca în Marea Britanie, Johnson a înființat o școală privată pentru a-i instrui pe frații și surorile lui să citească și să scrie, pregătindu-i pentru libertatea proaspăt obținută.[50]

„Citiți totul despre asta!”

Periodicele ilustrate ieftine (primele reviste) puteau fi tipărite prin utilizarea gravurii pe lemn, tehnică prin care textul și ilustrația puteau fi tipărite pe aceeași pagină. În Marea Britanie, revista ilustrată Penny Magazine și-a făcut debutul în 1830, copiată trei ani mai târziu de Pfennig-Magazin din Germania, care a ajuns în cele din urmă la un tiraj de câteva sute de mii de exemplare.[51] „Ilustratele” au încântat apoi publicul cititor peste tot. Cu greu ar fi putut fi găsită o familie de clasă mijlocie fără cel puțin un exemplar din The Illustrated London News din Marea Britanie (începând cu 1842), L’Illustration din Franța (1843) sau Illustrierte Zeitung din Germania (1843).

Secolele XVIII-XX au fost „Epoca de Aur” a ziarului propriu-zis, cel mai citit în toate națiunile. Londra, cea mai mare metropolă din Europa, a fost întotdeauna un mare centru de lectură a ziarelor și nu numai. În al doilea deceniu al secolului al XIX-lea, așa cum a scris Thackeray în Vanity Fair, „războiul se dezlănțuia în toată Europa și imperiile erau puse în joc; iar ziarul Courier avea zeci de mii de abonați...”.[52] Ziarele europene erau mari afaceri, având mii de angajați. Editorii, corespondenții și reporterii lor foloseau frecvent agențiile de știri profesionale încă din 1832 (Correspondance Garnier din Paris), dar mai ales din anii 1840 (Wolff Agentur din Germania și, în 1849, Reuterbüro, din 1851 situată la Londra sub denumirea de Reuter’s Limited). Punând la dispoziția cititorilor toate evenimentele din lume într-un timp scurt, acestea puteau crea și dezbina guverne, exercitând o putere politică enormă, deoarece influențau zilnic zeci de milioane de persoane din întreaga Europă. Ziarele muncitorilor au apărut, de asemenea, în Marea Britanie, Franța și Germania între anii 1830 și 1840, dar la scurt timp au început să dispară – nu numai din cauza ingerinței și a suprimării guvernamentale, ci și din cauza lipsei de abonați plătitori.

Ziarele și săptămânalele nu fuseseră concepute pentru a fi citite în grabă. Într-adevăr, cititorii din secolele XVIII-XIX aveau mai mult timp pentru asemenea activități. Nu existau titluri mari și îndrăznețe care

să „atragă” atenția cititorului: atenția era deja atrasă. Prin urmare, articolele puteau fi argumentate în detaliu cu o mulțime de dovezi justificative și puteau avea mai multe coloane și chiar și pagini. Jurnaliștii au apelat la rațiune, nu la emoție și, în schimb, cititorul obișnuit reflecta în mod deliberat și încet la ceea ce citea. La fel ca în jurnalele științifice, multe dintre ziarele și articolele săptămânale au fost semnate la sfârșit de autorul lor. Cu toate acestea, astfel de practici urmau să se schimbe în scurt timp.

Un teren mai potrivit pentru publicațiile periodice de masă urma să apară în SUA, unde exista un liberalism și o varietate de lecturi de care nu se pomenea în Europa mai conservatoare și mai represivă. Deși la începutul secolului al XIX-lea numărul exemplarelor era mai mic în comparație cu Europa, prin reducerea prețului la un cent și prin specializare în senzaționalism, redactorii de ziare din New York au obținut o creștere uimitoare a tirajului în anii 1830, înaintea tuturor celorlalte ziare. Până în 1850, SUA aveau 240 de cotidiene cu un tiraj de 750.000 de exemplare. (Șaizeci de ani mai târziu, din 2340 de ziare se vindeau 24 de milioane de exemplare în fiecare zi.) Ziarul cotidian devenise principalul și cel mai influent material de lectură al celor mai mulți americani.

În același timp, ziarele și periodicele au început să fie mai diversificate. Un ziar concurat cu altul oferind informații mai multe și mai detaliate unui public din ce în ce mai exigent, alfabetizat și care judeca mai aspru. Ca întotdeauna, presa locală și regională a prezentat materiale de interes pentru cititorii săi, dar acestea includeau acum și recenzii literare și eseuri științifice, critici teatrale și muzicale și opere de literatură în foileton. Într-adevăr, multe dintre cele mai celebre opere de ficțiune ale epocii au apărut pentru prima dată în ziarele zilnice sau în revistele săptămânale sau lunare.

„Citind de parcă viața ar depinde de asta”

Până la mijlocul secolului al XIX-lea, cele mai dezvoltate națiuni nu mai considerau cuvântul scris ca fiind un accesoriu elitist, ci o parte integrantă a existenței zilnice. De exemplu, în fiecare biserică citirea imnurilor a făcut parte integrantă din Liturghia cântată; cei care nu puteau citi răspunsurile sau imnurile se simțeau deseori excluși din slujbă, întrucât lectura comună definea ce înseamnă să fii creștin. Dar lectura a ajuns mult mai departe. A trecut mai departe de pagina tipărită a Bibliei, a imnului, a romanului, a revistei sau a ziarului, astfel încât a inclus semne de circulație, etichetele produselor și publicitatea afișată pe panourile publicitare sau pe Litfassäulen („stâlpi de publicitate”) din Germania. Obiectele izolate nu mai monopolizau lectura. Oriunde se uita omul, părea că avea ceva de citit.

Au apărut noi subgenuri literare. De exemplu, romanul s-a ramificat în continuare în romanul polițist, romanul science-fiction, romanul de groază și altele, fiecare răspunzând necesităților unei societăți aflate în schimbare. Autorii și cititorii s-au specializat apoi într-un subgen sau altul. Secolul al XIX-lea a dus, de asemenea, la apariția unei piețe comerciale separate care se ocupa cu literatura pentru copii. (Avea să devină, până la sfârșitul secolului al XX-lea, unul dintre cele mai mari și mai profitabile domenii la nivel internațional.) În secolele anterioare, autorii își începuseră în mod tradițional cărțile cu o dedicație exagerată (după standardele de azi, pompoasă) către conducătorul de atunci sau către o altă persoană importantă, adesea ca mijloc de a obține o recompensă, dar cel mai frecvent ca dispozitiv pentru a obține protecție sau sprijin. În secolul al XIX-lea însă acest obicei a dispărut aproape în întregime în favoarea unei introduceri regăsite în „Cuvânt înainte”: introducerea personală a unui autor către cititorul individual. Schimbarea a marcat nu numai schimbarea dinamicii pieței, ci și schimbarea atitudinilor psihologice, însemnând că acum se credea că există o relație imediată între autor și public. Nu era nevoie de nici un protector, deoarece cititorul era acum un „prieten”.

Cu siguranță, cea mai intimă adresare auctorială a epocii către cititori a fost cea a poetului american Walt Whitman (1819-1892) care, în cea de-a treia ediție (1860) a Firelor de iarbă, în continuă evoluție, a scris:

„Camerado, nu-i doar o carte asta:

Cine-o atinge a atins un om.

(E noapte? Suntem aicea singuri împreună?)

Sunt eu cel ce te ține și cel pe care-l ții!

Zbucnesc din pagini în brațele-ți deschise – dar iată,

Moartea mă tot duce mai departe."

Unii au criticat noile manifestări literare. De exemplu, romanciera britanică George Eliot (Mary Ann Evans, 1819-1880) a condamnat

„romanele stupide ale Doamnelor Romanicere [...] un gen cu multe specii determinate de calitatea specifică a stupizeniei care predomina în ele – cea spumoasă, cea prozaică, cea pioasă ori cea pedantă. Dar există un amestec din toate acestea – o clasă compozită a imbecilității feminine, care produce cea mai largă categorie de astfel de romane, pe care am putea-o caracteriza ca specia «mintea-și-basmaua». [...] Scuza obișnuită a femeilor care au devenit scriitoare fără nici un talent deosebit este aceea că societatea le-a refuzat alte sfere de preocupare... «Din orice muncă e ceva de câștigat»; dar stupidele romane feminine, ne imaginăm, sunt mai puțin un rezultat al muncii, cât al lenei harnice."[53]

Căci era într-adevăr și era femeilor care citeau, care se refugiau în propriile cărți – în saloanele și cercurile literare, acasă și chiar la birou –, care nu numai că au citit mult, dar au contribuit, într-o măsură fără precedent, la producția literară a țărilor respective.[54] Desigur, această dezvoltare urma să pregătească scena pentru emanciparea socială a femeilor din secolul al XX-lea, în mare parte rezultatul obiceiurilor de lectură extinse și mai liberale ale femeilor din secolul al XIX-lea. În acest moment, lectura era și o parte elementară a ideii de a te dezvolta în societatea occidentală. Cele mai intime și mai memorabile experiențe ale multor copii au venit nu din evenimente, ci din cărți, ceva ce în general nu se întâmpla înainte. Poate că tipicul epocii este

ceea ce personajul David Copperfield al lui Dickens și-a amintit când era închis, după ce mama sa se căsătorise cu tiranul domn Murdstone:

„Un singur lucru mă împiedica să mă îndobitocesc cu desăvârșire...

Tata lăsase într-o cameră, la al doilea cat, o mică colecţie de cărţi. Odaia mea era alături şi nimeni nu se gândea la biblioteca aceea. Încet, încet, Roderick Randon, Peregrine Pickle, Humphray Clinker, Tom Jones, Vicarul din Wackefield, Don Quijote, Gil Bias şi Robinson Crusoe ieșiră, glorios batalion, din acea prețioasă odăiță, ca să-mi țină tovărășie. Îmi țineau închipuirea trează, îmi dădeau speranța că voi scăpa odată din locul acela. Nici cărțile acelea, nici O mie și una de nopți, nici poveștile cu zmei nu-mi stricau, căci răul care se putea găsi în ele nu mă atingea: nu-l pricepeam. Mă mir, astăzi, cum de găseam timp pentru lectură, în mijlocul frământărilor şi necazurilor mele...

Era singura şi credincioasa mea consolare. Când mă gândesc la ea, se ivește înainte-mi o frumoasă seară de vară. Copiii din sat se jucau în cimitir, iar eu citeam în pat, ca şi cum viața mi se hotăra din carte."[55]

Scriitorul scoțian Robert Louis Stevenson (1850-1894), căruia în copilărie îi citea bona lui, Alison „Cummie" Cunningham, a împărtășit amintiri similare. Îi umpluse capul cu povestiri scoțiene, învățături calviniste, povești de aventuri, imnuri, povești cu fantome – toate materiale folositoare pentru scrierile sale ulterioare. „Tu ești cea care mi-a insuflat pasiunea pentru dramă, Cummie", i-a spus odată după ce a devenit un autor consacrat.[56]

După cum dezvăluie mesajul lui Whitman de mai înainte, lectura a fost pentru majoritatea oamenilor din secolul al XIX-lea ceva personal, chiar intim, ce avea o profundă fascinație și care, în secolele anterioare, îi sedusese doar pe învățați sau pe clerici. O celebră femeie a literaturii, Jane Carlyle (1801-1866), soția celebrului istoric scoțian Thomas Carlyle, spunea că a citi cărțile împrumutate de la alții era „ca și cum am avea o relație ilicită".[57]

Cititorul călător

Până în 1850 alfabetizarea îmbogățea deja nordul Europei, în timp ce sudul și estul Europei rămâneau în urmă din cauza analfabetismului. Având 90% din populație „alfabetizată” (un termen relativ), Suedia încă conducea Europa la numărul celor care știau să citească, urmată îndeaproape de Scoția și Prusia (cu 80%). Atât în Anglia, cât și în Țara Galilor, nivelul de alfabetizare era acum de 65-70%, în timp ce în Franța procentul era de 60%. Spania putea pretinde doar o rată de alfabetizare de 25%, Italia de 20%, fiind urmată de Grecia și de țările balcanice. 5 până la 10% din populație Rusiei era alfabetizată, rata dobândită de europenii occidentali cu trei secole mai devreme; având în vedere că puțini ruși citeau, cel mai mare public al capodoperelor lui Gogol, Lermontov, Pușkin și Turgheniev se află de fapt în afara Rusiei.

În același timp cu răspândirea lecturii în lume, călătoria internă a lecturii (adică în creierul uman) începea să fie și ea înțeleasă. De exemplu, în 1865, oamenii de știință francezi Michel Dax și Paul Broca au demonstrat că majoritatea oamenilor se nasc cu o emisferă cerebrală stângă „predispusă” pentru codificarea și decodarea limbajului.[58] Totuși, și-au dat seama și că oricare emisferă va funcționa în acest fel – atât timp cât omul este expus limbajului. Cu alte cuvinte, toți suntem născuți cu abilitatea de a înțelege limbajul și de a vorbi, dar această abilitate înnăscută trebuie să fie „începută” prin expunerea directă. Implicațiile descoperirii erau evidente pentru lectură. Căci însemna că, chiar înainte ca scribii sumerieni să fi elaborat fonetismul sistemic, rețelele lor neurologice, creierele lor, fuseseră predispuse să înțeleagă și să utilizeze această capacitate până atunci necunoscută. Și același lucru a fost obținut ulterior, desigur, de popoarele de dinaintea limbajului scris de pretutindeni, fie că era limba chineză care întâlnea scrierea din Asia Centrală în cca 1400 î.Hr., japonezii care au descoperit pentru prima dată scrierea chineză în cca 100 d.Hr. (dacă nu mai devreme) sau locuitorii de pe Insula Paștelui care au început să facă cunoștință cu alfabetul latin al spaniolilor în 1770. Cu alte cuvinte, fiecare societate este capabilă să

citească chiar înainte de a ști ce este de fapt lectura. Așa cum fiecare copil se naște cu potențialul de a citi, chiar înainte ca acesta să experimenteze lectura pentru prima dată.

Cititorul de cărți de călătorie călătorea și el la propriu. La fel ca în Roma Antică, cititorii europeni din secolul al XIX-lea se bucurau de cărți în orice moment și în orice loc, dar mai ales în timpul unei călătorii. Acum, noile căi ferate ale Europei au fost cele care i-au oferit un scop cititorului itinerant. De fapt, călătoria pe calea ferată a determinat o nouă ramură publicistică: cartea feroviară. Bibliotecile de la terminalele feroviare răspundeau cerințelor specifice ale publicului călător, iar noua amenajare deschidea o altă dimensiune a publicațiilor ieftine, de unică folosință, care de-a lungul timpului au contribuit și la modificarea gusturilor publice. Prima astfel de bibliotecă feroviară din Europa a fost WH Smith&Son la gara Euston din Londra, care a fost deschisă în 1848. La scurt timp de la deschidere, Smith a vândut în mare parte serii octavo, precum Run&Read Library și Routledge's Railway Library, precum și ziare și reviste. Cititorii lor de clasă medie au creat o piață enormă pentru gusturile clasei de mijloc. Cu toate acestea, alți victorieni au preferat lecturi mai șocante. Așa cum mărturisește Gwendolen în Actul II din Ce înseamnă să fii onest: „Nu călătoresc niciodată fără jurnalul meu. Trebuie să ai întotdeauna ceva senzațional de citit în tren”.[59]

Repercusiuni la nivel global

Pentru majoritatea oamenilor de astăzi, „lectură” înseamnă tradiția și cultura scrisă occidentală. Literatura locală e prezentă în continuare, dar nu mai este predominant orală. Cele două tradiții sunt de obicei domenii separate și, așa cum a descoperit copistul lui Beowulf în urmă cu aproximativ 1300 de ani, sunt fundamental ireconciliabile. În cele din urmă, doar una predomină: de obicei cuvântul scris, cu numeroasele sale avantaje irezistibile.

De la sfârșitul anilor 1700 până la începutul anilor 1900, expansiunea occidentală în regiunile anterior neconectate ale globului a adus lectura pentru prima dată la milioane de persoane care nu cunoșteau cuvântul scris. I-a inspirat fie să copieze alfabetul latin, fie să împrumute doar ideea de a scrie pentru a-și forma propriul sistem de scriere local. La început, majoritatea celor care nu cunoșteau cuvântul scris erau neîncrezători. Însuși conceptul de a pune vorbirea umană în semne grafice a trebuit mai întâi să fie integrat în domeniul oral local pentru a fi legitimat. Lecturile publice ale textelor scrise în mod tradițional au realizat în mod obișnuit acest lucru, exploatând mijloacele retorice indigene. Majoritatea celor care doreau să imite scrierea străină în propriul lor mod unic nu aveau de fapt o nevoie imediată de scriere. La fel ca europenii occidentali care descoperiseră pentru prima dată scrierea etruscă, latină sau greacă, aceste popoare își citeau propriile tradiții în ritualuri comunale sau inscripționau obiecte sau artefacte realizate local cu numele unui proprietar sau cu o scurtă zicală. Procesul a redat frecvent nu numai obiectul, ci și actul lecturii în sine, sfânt sau magic.

Printre astfel de invenții locale s-au numărat scrierile africane Vai, N’ko, Mende, Bamum și Osmanian, scrierea cherokee a poporului Sikwayi (Sequoya), scrierea Cree de pe teritoriul Golfului Hudson, scrierea din Alaska, scrierile din Insulele Caroline, scrierea rongorongo din Insula Paștelui și alte zeci de scrieri.

Cu toate acestea, odată ce acești noi alfabetizați și-au creat și legitimat

reproducerea sau imitarea scrierii, au experimentat o activitate și un comerț sporit cu occidentalii, în special cu misionarii care acordau prioritate Scripturii. Acest lucru a dus mai presus de orice la o mai mare familiaritate cu alfabetul latin și apoi a provocat o dependență de acesta. În timp, imitația și literatura ei și-a pierdut autoritatea în fața intruziunii latine „superioare" prin beneficiile sale tentante. În cele din urmă, de obicei, după doar două sau trei generații, incapabilă să concureze cu alfabetul latin, imitația a fost abandonată în favoarea acestuia. Procesul descris aici a avut loc în întreaga lume și sub multe forme diferite. Dar rezultatul a fost întotdeauna același: odată cu împrumutul alfabetului latin, tradițiile orale antice și mecanismele însoțitoare ale acestora, care încă participaseră la reproducerea sau imitația locală, au fost abandonate pentru genurile, formatele, stilurile, valorile și etosul transmis de alfabetul latin al Occidentului.

De la Africa de Nord până la Africa Centrală, alfabetul consonantic arab oferea deja de câteva secole principalul material de lectură pentru zeci de milioane de oameni care l-au folosit în principal pentru a citi Coranul. În Nigeria secolelor XVIII și XIX erau folosite plăci de rugăciune. Similare cu alfabetarele folosite timp de secole întregi în Europa pentru a-i învăța pe copii cum să scrie, aceste plăci de rugăciune aveau un mâner în partea de sus și erau sculptate dedesubt într-o semilună pentru a se potrivi deasupra piciorului unui adult. Versetele din Coran, scrise pe o foaie de hârtie, erau lipite pe tablă.

Nu numai musulmanii africani de culoare, ci toți musulmanii au învățat să citească fiind „aruncați în apă", din moment ce legea religioasă dicta că rândurile din Coran nu trebuie alterate în nici un fel, nici măcar pentru a simplifica citirea pentru copii. Desigur, acest lucru a împiedicat mult procesul de învățare a copiilor în majoritatea regiunilor islamice, unde rata de analfabetism a rămas în general ridicată. (Națiunile islamice dezvoltate au adoptat de atunci practici pedagogice occidentale, folosind alte texte decât Coranul.) Țările islamice au introdus utilizarea pe scară largă a cărților tipărite abia la sfârșitul secolului al XIX-lea – la patru sute de ani după Europa.

Din cauza colonizării britanice, franceze, belgiene, germane și portugheze, majoritatea națiunilor din Africa Subsahariană, în special de la sfârșitul secolului al XIX-lea, au adoptat alfabetul latin. În timp ce inițial probabil și-au concentrat lecturile asupra scrierilor creștine, aceste națiuni au dezvoltat de atunci literaturi puternice: Wole

Soyinka din Nigeria, de exemplu, a câștigat Premiul Nobel pentru literatură în 1986. Deși obiceiurile de lectură ale majorității oamenilor din țările în curs de dezvoltare ale lumii sunt asemănătoare cu cele ale națiunilor dezvoltate, rămân în continuare diferențe semnificative. Una deosebit de izbitoare implică materialul de lectură: literatura națiunilor în curs de dezvoltare include un procent mai mare de opere religioase (Biblia, Coranul), iar cea a națiunilor dezvoltate cuprinde un procent mai mare de texte efemere (ziarele, revistele și Internetul).

În America de Sud din secolul al XIX-lea, negustorii francezi, majoritatea din Normandia și Alpi, au creat rețele de piață similare cu cele din Europa. (Unul dintre ei era unul dintre frații Garnier, a cărui familie pariziană continuase seria „Bibliothèque bleue".) În altă parte a lumii, tipografiile specializate, care erau frecvent operate de emigranți, tipăreau și distribuiau (prin negustori de cărți itineranți care își riscau adesea viața) scrieri religioase, culturale și politice pentru popoarele subjugate, cum ar fi polonezii dominați de ruși și grecii și armenii aflați sub turci. Acest material de lectură de contrabandă a însemnat foarte mult pentru aceste victime etnice, poate mai mult decât se poate crede astăzi: le-a oferit acestora speranța libertății, deoarece a ajutat la păstrarea identităților naționale.

Până la sfârșitul secolului al XIX-lea, în aproape toate țările neoccidentale, genurile de lectură occidentale, gusturile, stilurile, valorile, etosul, producția și distribuția înlocuiau practicile tradiționale. Acest lucru s-a întâmplat chiar și în China, țară care, până atunci, cultivase o tradiție literară mult mai bogată decât oricare alta din Occident. Odată introduse, practicile de lectură occidentale – cu repercusiuni concomitente – au fost acceptate fără posibilitatea de a le elimina. Deseori, o astfel de lectură străină a devenit emblema renașterii naționale, reflectând acele calități percepute ca a fi occidentale (progresul, modernizarea, sufragiul universal) pe care noua elită, în procesul de suprimare a elitei, le-a exploatat pentru a-și asigura bogăția și pentru a menține puterea pentru ei și pentru susținătorii lor. Consecința supremă?

Monocultura de lectură a secolului al XX-lea.

Secolul al XX-lea

Acele schimbări implementate în secolul al XIX-lea au fost cele care au caracterizat practicile de lectură ale lumii în cea mai mare parte a secolului XX. Totuși, inovațiile au continuat să apară, în special în domeniul tehnologiei. Îmbunătățirile în fabricarea hârtiei și noile tehnologii de tipar au însemnat o producție mai mare și un preț pe unitate chiar mai mic. De exemplu, în Germania valoarea materiilor prime reprezenta 30% din prețul unei cărți în 1870, dar doar 12% în 1912. Astfel de îmbunătățiri au permis producția în masă a cărților din hârtie de tip „pastă" de calitate slabă, generând suficient profit pentru editori pentru a finanța ediții similare. Ca urmare, și gusturile s-au îmbunătățit pentru că mult mai mulți cititori au devenit acum familiarizați cu formele de artă aflate până acum „deasupra clasei lor". Și au început să ceară mai multe lucrări din aceeași categorie.

Cartea devenise o marfă pe scară largă.

La începutul secolului al XX-lea, cele mai multe producții tipografice erau reprezentate la nivel mondial de periodice, reclame și documente guvernamentale. Înainte de Primul Război Mondial (1914-1918), principalele mijloace de infomare au fost periodicele: ziarul sau revista. Citirea acestora transporta cititorul în casa celui despre care era informația, iar importanța lor continuă și efectul asupra epocii nu poate fi subliniat suficient de mult. Periodicul conținea știri, anunțuri, informații generale, reclame și chiar literatură de calitate în foileton. Adesea era figura centrală a divertismentului consumat seara – înainte ca radioul și apoi televiziunea să preia acest rol. În ceea ce privește tipărirea, periodicele s-au bucurat cu siguranță de cel mai larg public posibil. Deoarece cea mai mare parte a educației a rămas slab dezvoltată, elevii abandonând de regulă școala după al șaselea an, cotidianul sau săptămânalul și revista reprezentau pentru această majoritate a cititorilor întregul lor univers de informații externe, legătura lor principală cu lumea în general.

În acest moment al istorie, cotidianul trecea printr-o schimbare

internă. Titlurile erau acum clasificate și încapsulate, ca un index. Argumentarea textuală a făcut loc expunerii pe scurt a faptelor. Ilustrațiile, acum de cele mai multe ori fotografii, înlocuiseră descrierile detaliate: „O imagine face cât o mie de cuvinte”. Căutând acum subiecte scurte de interes, publicul doar analiza paginile în loc să le citească în profunzime. Timpul petrecut zilnic cu citirea ziarelor a dispărut. Pentru o acoperire mai în profunzime se citea ziarul săptămânal (mulți salariați aveau după-amiezile de duminică libere pentru a citi ziarul), revista lunară sau jurnalul. Cotidianul, spre deosebire de acestea, devenise un rezumat pentru cititorul grăbit. Și, în timp, oamenii nu mai aveau nici o altă așteptare de la cotidian. Bineînțeles că editorii de ziare au trebuit fie să atingă așteptările publicului, fie să renunțe. Ca urmare a acestei evoluții, aproape toate ziarele zilnice de la începutul secolului XXI au folosit texte scurte, dar titluri și fotografii din abundență.

Lectura a însoțit și tehnologii necunoscute până acum. La începutul secolului, filmele mute și-au transmis poveștile prin legende intercalate care trebuiau citite pentru a înțelege conținutul. În afară de momentele amuzante ale filmului, analfabeții nu prea aveau parte de divertisment în această situație. Avem tendința de a uita de amploarea cinematografiei și de influența sa la acea vreme. În 1926, numai în Statele Unite ale Americii, aproximativ cincizeci de milioane de oameni pe săptămână mergeau la cinematograf, majoritatea fiind adulți. O astfel de citire a subtitrărilor, împreună cu citirea ziarelor, era probabil singura activitate de lectură a câtorva sute de milioane de persoane din întreaga lume. La sfârșitul secolului, o altă inovație tehnologică a inspirat o adevărată revoluție a lecturii: computerul personal. Spre deosebire de filmul mut, această activitate bazată pe lectură, cu implicații deocamdată inimaginabile pentru viitor, necesita un angajament activ, direct și complet cu cuvântul scris – cel puțin pentru moment (sistemele de recunoaștere a vocii sunt încă la începutul existenței). Într-adevăr, în multe situații, cuvântul scris și citit a înlocuit chiar cuvântul vorbit: în loc să telefoneze sau să facă o vizită, o persoană folosește acum e-mail-ul, chatul și Internetul. Eclipsând recordurile stabilite de filmele mute, ecranul electronic al computerului este deja utilizat de miliarde de persoane din întreaga lume (vezi Capitolul 7).

Până la 1900, aproximativ 90% din oamenii din Anglia, Franța, Germania și SUA erau alfabetizați din punct de vedere funcțional, în

principal datorită legislației educaționale pe care aceste guverne au implementat-o cu conștiinciozitate. În alte părți, cifrele au fost doar cu puțin mai mici: 88% în Belgia, 78% în Imperiul Austro-Ungar, aproximativ 60% în Italia și până la 50% în unele orașe din Rusia.[60] Având în vedere această evoluție, „mari revoluții par să fi izbucnit – în Anglia în secolul al XVII-lea, în Franța spre sfârșitul secolului al XVIII-lea, și în Rusia la începutul secolului al XX-lea – în momentul în care rata de alfabetizare a atins sau a depășit 50%”.[61] Acest lucru pare să sugereze că abilitatea de a citi și utilizarea activă a lecturii stau la baza marilor transformări sociale ale epocii moderne. Deși limitată în mare măsură la lecturi de bază, această capacitate fundamentală a fost suficientă pentru a împuternici masele. Căci lectura a oferit acces la cunoștințe.

Povestea Rusiei este relevantă.[62] La mijlocul secolului al XIX-lea, cel mult un bărbat din șase din Rusia rurală, unde trăia 90% din populația țării, era capabil să citească în mod rudimentar. Până în 1897, datorită inițiativelor educaționale imperiale de succes, unul din trei bărbați ruși cu vârsta de peste opt ani devenise alfabetizat: cu alte cuvinte, aproape o dublare a alfabetizării în rândul bărbaților. După ce a devenit primul conducător al Uniunii Sovietice, Vladimir Ilici Lenin (1870-1924), care a declarat odată că „politica nu există pentru cineva care nu poate citi”, a fost nemulțumit de faptul că doar mai puțin de o treime din populația rusă era alfabetizată. În 1919, a făcut obligatorie frecventarea școlii pentru toți analfabeții cu vârste cuprinse între 8 și 50 de ani și, prin urmare, până la sfârșitul Războiului Civil, în 1921, se estimează că aproximativ cinci milioane de ruși învățaseră să citească și să scrie. În termen de cinci ani, se presupunea că aproximativ 45% din populația rurală a Rusiei era alfabetizată. Iosif Stalin (1879-1953) a făcut din alfabetizare o prioritate națională în anii 1930 și, până în 1939, 89% din populația rusă cu vârsta cuprinsă între nouă și 49 de ani putea să citească și să scrie, conform cifrelor oficiale.

A fost cea mai mare campanie de alfabetizare din istorie, pusă în aplicare riguros de la clasa superioară până la cea inferioară, ca o chestiune de urgență economică, pentru a crește productivitatea industrială care, așa cum au susținut liderii țării, se baza pe capacitatea de a citi. Materialul de lectură din Rusia cuprindea în principal manualele de instruire și tehnice, periodicele cenzurate, literatura de partid și un număr mic de clasici aprobați. Cu toate

acestea, cetățenii Uniunii Sovietice au citit toate acestea cu voracitate și au pus lectura pe lista formelor de divertisment preferate.

În Occident, anii 1930 au reprezentat epoca cărților broșate. Primele zece cărți din colecția Penguin Books au fost publicate la Londra, în 1935, fiind vândute cu șase penny pe volum. De fapt, s-au vândut prost, așa că editorul lor l-a abordat pe proprietarul lanțului de magazine Woolworth, a cărui soție a venit imediat cu ideea de a vinde cărți la de ieftine precum chibriturile și scutecele și și-a încurajat soțul să convingă conducerea Woolworth de temeinicia propunerii. Conducerea a fost de acord și, până la izbucnirea celui de-al Doilea Război Mondial, în 1939, în sute de puncte de vânzare aparținând lanțului Woolworth se vindeau mult mai multe exemplare din colecția Penguin decât din cea care deținea până acum recordul pentru cele mai multe exemplare vândute, adică Reclam, colecția de cărți broșate vândută în țările vorbitoare de limbă germană. Până în anii 1960 colecția Penguin umplea rafturile librăriilor de pretutindeni, cu excepția țărilor dominate de comunism din Europa de Est și din Asia de Est. Încercările de a publica cărți de calitate mai ieftine și accesibile, începute de Aldus Manutius în anii 1400 au culminat în cele din urmă cu Penguin. Astăzi, Penguin rămâne cea mai vândută serie de cărți broșate din lume, în orice limbă.[63]

Unele obiceiuri de lectură venerabile au continuat. De exemplu, lecturile publice. Poetul, dramaturgul și criticul britanic născut în Missouri, T.S. Eliot (1888-1965), citea adesea în fața publicului, inclusiv la radio, cu o voce sobră și profundă. Și poetul galez Dylan Thomas (1914-1953) a citit frecvent publicului, a scandat versurile sale și uneori a făcut pauze de câte un minut între versuri, iar alteori a subliniat fraze cu izbucniri puternice ale tonalității. (Oratorii antici romani i-ar fi aprobat abordările.) Lecturile publice de astăzi se țin din aceleași motive pe care le-a avut în vedere Plinius cel Tânăr: crearea unei audiențe pentru o anumită carte, realizarea și menținerea celebrității autorului și încurajarea lecturii și a publicării în general. Oamenii se adună încă la aceste lecturi publice din aceleași motive: să se distreze, să vadă și să asculte o celebritate, să împărtășească minunea interpretării a unui autor, să învețe. Alți scriitori se prezintă pentru a-și sprijini colegii și noile talente – din nou, la fel ca Plinius cel Tânăr.

Diferit este acum faptul că lectura publică este un monolog: nu mai

este un dialog care ar putea da naștere unei lucrări mai bune. Societatea a devenit prea mare pentru acest lucru, iar contabilii din industria cărții au primul cuvânt. O mare parte din anunțurile și programele din zilele noastre de la radio și TV implică citirea cu voce tare, dar pentru un public fără chip, cu un răspuns uman redus sau deloc. Textele în general nu mai sunt efemere, ci eterne: cuvântul tipărit este final. Doar Walt Whitman putea modifica edițiile Firelor de iarbă, o lucrare care copia natura însăși – la fel ca Leonardo da Vinci, care a completat pe parcursul vieții cu noi abordări pictura sa Mona Lisa.

Cenzura încă îi amenință pe cititori și scriitori. Așa cum a comentat eseistul american H.L. Mencken (1880-1956) în 1917 despre cruciada aberantă din America de Nord pentru interzicerea lucrărilor de literatură percepute a fi „obscene, obraznice sau indecente”: „Scopul acesteia nu e să înalțe sfinți, ci să-i doboare la pământ pe păcătoși”.[64] Timp de secole întregi acest tip de literatură fusese ținta moraliștilor și a grupurilor religioase: cazuri celebre din secolul al XX-lea au implicat Amantul doamnei Chatterley (1928) de D.H. Lawrence și Tropicul cancerului de Henry Miller (1934), fiind testate limitele toleranței societății. Cenzura sexuală s-a prăbușit în cele din urmă în Occident la sfârșitul anilor 1960, ducând la o inundație de publicații explicite, precum și la un nou realism literar și la o sinceritate care mai degrabă reflectă decât determină schimbarea radicală a societății în acest sens. (Majoritatea națiunilor islamice și asiatice cenzurează încă literatura cu conținut sexual.)

Nu numai sexul a scăpat de sub cenzură. Congregația Sacră a Inchiziției Romane a încetat să își mai publice Indexul de cărți interzise în 1966, considerând pe bună dreptate cenzura Bisericii Romano-Catolice ca fiind un anacronism social. Ultima sa listă, realizată în 1948, a inclus autori atât de „periculoși”, precum Voltaire din Franța și Graham Greene din Marea Britanie.

Cu toate acestea, principala țintă a cenzurii din secolul al XX-lea a fost scrierea politică. Simbolul epocii a fost arderea a peste douăzeci de mii de cărți la Berlin, pe 10 mai 1933, la doar trei luni după ce Adolf Hitler a preluat cancelaria Reichului german. Ministrul său pentru propagandă, Paul Joseph Goebbels, a declarat unei mulțimi estimate la peste o sută de mii de persoane: „Ați procedat bine c-ați încredințat în noaptea asta focului toate aceste obscenități ale trecutului. Este o

întreprindere de forță, uriașă și simbolică deopotrivă, care va comunica lumii întregi că vechiul spirit a murit. Din această cenușă se va înălța pasărea Phoenix a noului spirit". Și, pe măsură ce camerele de știri filmau, în foc au zburat lucrările lui Bertolt Brecht, Thomas Mann, Albert Einstein, Karl Marx, Sigmund Freud, Émile Zola, Marcel Proust, H.G. Wells, Upton Sinclair, Ernest Hemingway și ale altora. Doisprezece ani mai târziu, o mare parte din Germania se afla în ruine, în timp ce acești autori au dobândit un număr mai mare de cititori germani decât oricând.

Țările comuniste au cenzurat lectura capitalistă; țările capitaliste au cenzurat lectura comunistă, deși cu mai puțină râvnă. În mod semnificativ, cel puțin jumătate din stocul librăriilor din Blocul de Est din Europa postbelică cuprindeau publicații de partid despre politică, economie, administrație, scrieri ale comuniștilor de frunte și probleme ideologice similare, restul fiind o varietate de genuri supuse cenzurii severe a partidului. Desigur, odată cu prăbușirea Uniunii Sovietice, acest lucru a fost înlocuit peste tot în Europa de Est cu metodele și materialele de publicare viguroase și agresive din Europa Occidentală dominată de americani. În mod paradoxal însă, liberalizarea lecturii în Europa de Est a provocat devalorizarea ei, întrucât cartea necenzurată, care nu mai este un material de contrabandă prețuit, a devenit acum un bun comun.

Cenzura politică a terorizat și multe alte regiuni. Când Khmerii Roșii comuniști au preluat capitala Cambodgiei, Phnom Penh, în 1975, sub îndrumarea lui Pol Pot, bibliotecile au fost printre primele care au dispărut, urmate la scurt timp de aproape jumătate din populația țării (până la 4,3 milioane); dar în Cambodgia de astăzi lectura înflorește din nou și bibliotecile noi le-au înlocuit deja pe cele distruse. În 1981, junta militară din Chile, sub conducerea generalului Augusto Pinochet, a interzis chiar, printre multe alte titluri, Don Quijote de la Mancha a lui Cervantes (cea mai citită carte în limba spaniolă) din cauza declarației sale de libertate personală și a provocării autorității tradiționale; totuși, astăzi Don Quijote și toate celelalte lucrări interzise mai înainte pot fi citite din nou fără restricții.

De-a lungul istoriei alfabetizate, regimurile dictatoriale au crezut întotdeauna că prin restricționarea lecturii și distrugerea cărților vor câștiga putere și timp, că anularea istoriei va da naștere unui nou destin. Dar fiecare campanie a eșuat, deoarece regimul se viza doar pe

sine. O societate elevată apreciază că adevărata forță constă în libertatea individuală, a cărei lectură necenzurată este prima expresie.

Până la mijlocul secolului al XIX-lea, în cele mai multe țări dezvoltate, capacitatea de a citi devenise o trăsătură pe care celălalt, conform așteptărilor, trebuia să o dețină, lipsa acesteia fiind considerată o stigmă socială. Mai mult, până la sfârșitul secolului al XX-lea, cetățenii națiunilor dezvoltate nu mai puteau face nimic în societate fără abilitatea de a citi. În acest moment, analfabetismul era mai rău decât un handicap fizic: era un exil intern.

Lectura a devenit cheia către umanitate.

Acele subgenuri care au apărut pentru prima dată în secolul al XIX-lea, precum romanul polițist sau science-fiction, s-au ramificat în a doua jumătate a secolului al XX-lea: romanul polițist istoric, gotic, sportiv; sau SF-ul despre călătorii spațiale, SF-ul despre călătorii în timp și acum SF-ul despre roboți. Ceea ce face ca romanul, în prezent cea mai bine vândută categorie literară din lume, să fie atât de atrăgător în fiecare țară combinând puterea prozei cu entuziasmul dramei. Este, de asemenea, „forma literară care a explorat cel mai adânc în viața omului obișnuit și a găsit-o demnă de a fi portretizată”, sau așa a recunoscut eminentul istoric literar britanic Lord Evans, care a mai remarcat că: „din anumite motive, este forma literaturii în care femeile au concurat cu succes cu bărbații, iar romanul viitorului ar putea fi mai mult pentru femei decât pentru bărbați. Este probabil ca publicul cititor al romanului să aibă astăzi o majoritate feminină”.[65] Deși generația Lordului Evans se temea că vizionarea programelor la televizor ar putea înlocui cu totul lectura romanelor, astăzi se vând mai multe romane decât oricând și pronosticul este de o piață în creștere... de cititori în mare parte de sex feminin.

Materialul principal de lectură al lumii rămâne, totuși, cotidianul, urmat îndeaproape în lumea dezvoltată de ecranul computerului. Lucrătorii cu gulere albe – cei care nu fac muncă fizică, ci de birou – își câștigă salariile peste tot prin citirea și prelucrarea textelor scrise, fie în copie dactilografiată, fie în format electronic (care începe să predomine). Lectura este de fapt principala ocupație a acestora, care au depășit în cele din urmă numărul lucrătorilor cu gulere albastre din țările dezvoltate. Acest lucru însemnând că lectura este acum principala activitate care asigură hrana, îmbrăcămintea și adăpostul

lumii dezvoltate.

Începând cu sfârșitul secolului al XIX-lea, numărul relativ mic de directori din industria editorială gigantică determina cea mai mare parte a materialului de lectură din lume: producția de masă pentru consumul de masă. Și, pe măsură ce noul secol a înaintat și majoritatea popoarelor au ajuns în cele din urmă la alfabetizare, în mod paradoxal au avut mai puține titluri din care să aleagă. Strategia străveche a editorilor de a permite unui bestseller să finanțeze alte nouă lucrări a dispărut aproape în totalitate în anii 1970: de regulă, doar cel „ce avea cu siguranță succes" găsea acum un editor. Listele s-au micșorat pe măsură ce tirajele au crescut. Când a fost nevoie de un capital mai mare pentru a produce un număr mare de cărți, concurenții din piață mai puțin solvenți s-au retras în favoarea unui număr mic de magnați care au ajuns să controleze cea mai mare parte a producției mondiale.

Acești editori au fost devorați la rândul lor de vastele „imperii" editoriale cu personal specializat (management și producție) cu o serie de servicii afiliate, situație pe care o observăm în general astăzi (cu câteva excepții). Întreprinderea familială a devenit o corporație deținută și condusă prea des de băncile multinaționale. Ca urmare, cartea modernă poate fi considerată efectiv o marfă globală supremă: o valută.

Secolul al XX-lea a produs propriile romane bestseller care, concurând cu nișa de piață unică de care se bucura până acum Biblia, se vindeau în milioane de exemplare: Nimic nou pe Frontul de Vest (1929) de Erich Maria Remarque, Pe aripile vântului (1936) de Margaret Mitchell, De veghe în lanul de secară (1951) de J.D. Salinger, Stăpânul inelelor (1954-1955) de J.R.R Tolkien și Pasărea spin (1977) de Colleen McCullough. Cu toate acestea, până la sfârșitul secolului, a apărut un nou fenomen global, superseller-ul. Într-un timp surprinzător de scurt, superseller-ul a putut să vândă zeci de milioane de exemplare în întreaga lume și în mai multe limbi.

În special seria de cărți pentru copii Harry Potter de J.K. Rowling a anticipat la sfârșitul anilor 1990 viitorul publicării de cărți: prin imitarea succeselor fenomenale recente ale industriei cinematografice și ale muzicii pop, se făcea o selecție limitată de lucrări predominant în limba engleză în tiraje enorme, pentru consumatori în mare măsură

juvenili și adolescenți. (Secțiunea „Cărți pentru copii” domină în întreaga lume până la jumătate din suprafața etajelor librăriilor recent renovate.) În urmă cu cinci sute de ani, William Caxton a vizat cu înțelepciune adulții din Londra care citeau în limba engleză și s-a bucurat astfel de câțiva mii de cititori. Caxtonii moderni vizează acum tinerii de pe întreaga planetă – și se bucură de zeci de miliarde de cititori.

Ca urmare a noii strategii globale de marketing, cel mai mare tiraj pentru cea mai mică listă de opere, a avut loc o neliniștitoare omogenizare a literaturii mondiale. Se pare că doar o mică coterie de autori consacrați în limba engleză ocupă rafturile librăriilor și bibliotecilor din lume, în principal cu cărți pentru copii, cărți romantice și thrillere, în conformitate cu un set standard de reguli convenționale plasate într-un cadru politic (stabilit de contabilii corporativi). Operele sunt traduse în nenumărate limbi, de la greacă la gujarati. Acest lucru nu numai că elimină distincțiile culturale, ci, mai îngrijorător decât atât, impune valorile și etosul purificat – ca să nu mai vorbim de prioritățile naționale (și chiar naționaliste) – ale editorilor cu sediul în principal în Statele Unite, tuturor celorlalți din lume. Aflate în imposibilitatea de a concura pe piața deschisă, operele literare locale nu pot să nu se intre în colaps. Pentru multe persoane această tendință este alarmantă fiindcă pare să amenințe identitățile naționale.

Alte tendințe recente determină îngrijorări la fel de mari. Se estimează că 85% din populația lumii (peste cinci miliarde) poate acum să citească și să scrie. Cu toate acestea, numai în acea fortăreață a publicării globale, adică în Statele Unite, aproximativ 15% dintre absolvenți sunt considerați a fi analfabeți funcționali.[66] În națiunile subdezvoltate, ratele de alfabetizare rămân îngrozitor de scăzute: în mult prea multe locuri la același nivel pe care l-a atins Europa de Vest acum trei secole. Nu este de mirare, așadar, că aceste națiuni își așteaptă încă Revoluția Industrială și Iluminismul, dacă este permisă impertinența de a sugera că aceste două manifestări străine ar putea fi de un beneficiu similar pentru astfel de popoare. Cu toate acestea, este clar că orice speranță de prosperitate viitoare trebuie să provină dintr-un nivel adecvat de alfabetizare națională prin programe educaționale implementate cu succes. Odată ce astfel de programe au succes, obiceiurile de lectură ale națiunilor până acum neconectate tind să le imite pe cele din Occident, evitând moștenirea tradițională. Cea mai

mare parte a lecturii ajunge, așadar, să cuprindă textele lucătorilor cu gulere albe, ziare și reviste, dar va include și alte cărți – aproape toate de origine occidentală, în traducere. Poate cel mai semnificativ este faptul că noii alfabetizați vor putea accesa și Internetul.

Cuvintele noastre scrise au devenit într-adevăr acele „expresii măreție ale conștiinței universale”, așa cum spunea Emerson, care, în realitate, nu a putut prevedea monocultura globală a lecturii moderne. Cărțile noastre, periodicele și mai ales acele noi dispozitive, ecranele electronice, sunt acum cele mai puternice voci ale omenirii, „martorul nemuritor” al Antichității înmulțit cu gigabitul. Căci oglindesc fiecare aspect al vieții noastre, absorbindu-ne pe parcursul fiecărei zile de lucru, inspirându-ne, educându-ne, distrându-ne.

Și oferindu-ne posibilitatea de a citi și mâine.

Viitorul lecturii...

Viitorul cititului

Pentru a pătrunde în ceața din mintea lui Hamlet, multora dintre noi ne-ar plăcea să știm ce citea tânărul prinț în Actul II, Scena 2, a dramei lui Shakespeare, atunci când el pare că îi oferă lui Polonius la întrebarea „Ce citești, măria-ta?” un răspuns evaziv, spunând sarcastic „Vorbe, vorbe, vorbe”. Desigur, cartea nu este identificată niciodată. Căci lectura însăși este problema: bogăția de informații care solicită fiecărui individ matur exercițiul zilnic de alegere rațională, analiză, înțelegere. Cei care nu sunt încă maturi sau sunt pur și simplu copleșiți de volumul informațiilor își vor neglija intelectul. Cea mai importantă lecție din scenă: există într-adevăr o cale de a trece de cuvintele individuale, de abundența datelor. Prin transformarea informațiilor în cunoștințe se poate întâlni, înțelege și îmbogăți viitorul. Prin aceasta, se poate obține la majoratul meritat... și poate fi evitată soarta tânărului Hamlet.

Problema lui Hamlet este menționată aici pentru că astăzi a devenit problema civilizației. În trecut, comunicarea era lentă, defectuoasă, limitată și costisitoare. Acum este instantanee, în mare parte fiabilă, nelimitată și ieftină. De asemenea, aceasta ne copleșește cu informații.

De exemplu, în 1750, Statele Unite ale Americii au publicat doar zece reviste științifice, tehnice și de recenzii. Cincizeci de ani mai târziu, de zece ori mai multe. Cincizeci de ani după aceea, din nou de zece ori mai multe. Cincizeci de ani după aceea, din nou de zece ori mai multe. Și încă cincizeci de ani mai târziu – acum suntem în 1950 – de zece ori mai multe, pentru a număra în total o sută de mii de titluri. De atunci până în anul 2000, numărul publicațiilor a crescut de câte cinci ori, până la un total de jumătate de milion de titluri. Dar revistele online se multiplică acum exponențial și sunt disponibile unui public global la un click distanță. Multiplicarea, diversificarea, proliferarea și accelerarea materiei scrise caracterizează actuala „pandemie informațională”. Și, deoarece aceasta este un fenomen care se bazează pe citit, strategiile bazate pe lectură reprezintă răspunsul actual.

O strategie socială deosebit de reușită este noua încarnare a librăriei

tradiționale: librăria modernă. Cu mai multe etaje, spațioasă, elegantă, chiar interesantă, librăria ca experiență umană este în prezent idealul perceput al planetei noastre pentru macro-accesarea informațiilor tipărite. (Bibliotecile publice au început să copieze această nouă strategie.) S-au dus vremurile rafturilor înalte, umplute de lucrări în funcție de numele de familie ale autorilor. Într-un spațiu confortabil, cititorul modern întâlnește un mediu armonios și bine organizat, care permite găsirea ușoară a titlurilor și încurajează gusurile personale. Incluși în aceste „spații comune" ușor de utilizat sunt mulți scriitori antici, precum și acele volume la modă care atrag individual și direct, printre alții, pasionații de computere, pasionații de sport, pasionații de gătit, iubitorii de filme și de muzică, pasionații de călătorii, adepții DIY-ului, pe cei care luptă pentru drepturile femeilor, homosexualii, lesbienele, religioșii, neo-păgânii și pe mulți alții – în special copii. Toată lumea din această Nouă Alexandrie are aceeași intenție simplă: să se bucure de cuvântul scris. De aceea, mulți oameni percep astăzi librăriile ca fiind un loc nu numai de refugiu și deconectare, ci și un loc al descoperirilor și al dezvoltării personale.

Pentru mulți, librăria are rolul pe care obișnuia să îl aibă biserica.

Computerul personal devine rapid o extensie a aceleiași idei, la nivel individual. Toată lumea care folosește un computer poate avea acces la lumea întreagă acasă sau la școală, implicând aproape întotdeauna lectura și scrierea într-un fel sau altul. Actul împuternicește o comunitate universală de cititori care împărtășesc aceeași mentalitate. S-ar putea să fim copleșiți de informații, dar, atâta timp cât ne simțim „conectați" ca internauți, parcă nu mai suntem singuri. Întreaga lume este librăria noastră.

Cu toate acestea, ca întotdeauna, lectura individuală necesită selecție, analiză, înțelegere. Și aici se află cea mai dificilă provocare a civilizației moderne. „Trebuie să fim învățați să gestionăm această abundență de informații", ne-a avertizat istoricul francez Henri-Jean Martin, „și acest dar al libertății – adică trebuie să fim mai bine pregătiți și mai conștienți că sfârșitul societății umane este însuși omul".[1]

Este o avertizare de bun augur. Expertul dintr-un documentar TV poziționat întâmplător în fața unui raft de cărți. La fel ca în rândurile din cotoarele goale ale lui Herr Klosterman în Rusia secolului al XVIII-

lea, cititorul ca Imagine ascunde o stare de rău mai profundă: cititorul matur ca nou privilegiat, o persoană separată de societate. Deși cunoștințele acumulate timp de milenii întregi se află la doar un click distanță, se pare că puțini oameni folosesc responsabil acest beneficiu: odată ce munca zilei este terminată, majoritatea cititorilor încă citesc ziare sau reviste, urmate poate, după vizualizarea unei emisiuni la televizor, de 10 sau 15 minute de lectură pentru a încuraja somnul. Spre deosebire de secolul trecut, astăzi, numele Shakespeare, Goethe, Hugo și Cervantes (uitați-i pe Homer și Virgiliu) aduc aminte, de regulă, de temele primite la liceu, facultate și universitate, operele acestora fiind rareori savurate după absolvire. Sistemele educaționale încearcă încă să susțină stâlpii literaturii și ai civilizației și trezesc, în unele persoane, o foame permanentă de mai mult. Dar, în contrast cu tendințele secolului al XIX-lea, această poftă pare să apară într-un segment din societate aflat în continuă scădere.

Nu este clar cum se va dezvolta în viitor lectura culturală, diferită de lectura utilitară a lucrărilor din birouri, a corespondenței, a etichetelor, a semnelor, a instrucțiunilor, a reclamelor și așa mai departe, mai ales când „cultura" însăși a devenit aparent o marfă a corporațiilor. După cum am văzut, globalizarea a adus mai puține titluri din mai puține țări: cel mai recent, opere superseller în limba engleză. Dinamica actuală a societății indică sfârșitul diversității etnice și lingvistice și începutul monoculturii globale, nu numai în lectură, ci în cele mai multe aspecte ale vieții de zi cu zi. Chiar și așa, un important avans pare iminent: alfabetizarea universală. Când fostul președinte Jimmy Carter s-a plâns recent că „aproape un miliard de oameni sunt analfabeți"[2], minunea cea mai mare a fost ignorată – faptul că peste cinci miliarde de persoane sunt acum alfabetizate. După ce a slujit omenirii timp de aproximativ 5700 de ani, scrisul nu s-a bucurat niciodată de un public mai mare.

Iar acest public va fi și mai mare în viitor.

Totuși, datorită noii tehnologii, în special a computerului și a internetului, publicul următor va fi radical diferit. Și aceia dintre noi care ne-am inspirat toată viața din artele și obiceiurile Greciei și ale Romei, care au împuternicit timp peste două mii de ani civilizația occidentală, ne confruntăm cu această nouă eră a computerului și cu incomoda sa globalizare, deseori întâmpinând aceeași dilemă pe care filosoful și diplomatul roman Boethius (cca 480 până la cca 524) a

trăit-o când a auzit acele cântări ostrogotice la curtea din Ravenna a lui Theodoric cel Mare. Realizând că vechea lectură se schimbă pentru totdeauna, așteptăm cu nerăbdare noua lectură care o va înlocui. „Citește pentru a-ți aminti”, ne îndeamnă cei care se agață de moștenirea prețuită. Dar romancierul francez Gustave Flaubert (1821-1880) știa mai bine:

„Citește pentru a trăi”[3].

Transformări

Istoria cititului a fost modelată de multe schimbări, așa cum am văzut în capitolele anterioare. Poate că cea mai importantă schimbare referitoare la cuvântul scris, una care a afectat editorii din întreaga lume, a fost apariția unui „prim cititor", numit redactor. Responsabil de revizuirea unui manuscris dactilografiat – manuscrisul final al autorului – înainte de publicare, redactorul verifică consistența textului, aplică regulile interne ale editurii și, în general, „profesionalizează" opera. Autorul poate, desigur, să obiecteze, să modifice și să adauge completări la redactare, apoi să verifice din nou versiunea finală. Obiceiul de a avea un redactor care să corecteze opera unui autor a început din Antichitate, apoi a fost reînviat cu primele tipografii din anii 1400, dar nu a devenit sistematizat decât la începutul anilor 1600.

De exemplu, în etapele de planificare a noii traduceri autorizate a Bibliei, cel mai important cărturar ebraic din Anglia, Hugh Broughton, l-a sfătuit pe regele Iacob I să „aibă mai mulți cărturari care să traducă o parte, iar când ei au ajuns la un stil bun în engleză și la sensul adevărat, alții să facă o uniformizare, în așa fel încât să nu fie folosite cuvinte diferite atunci când cuvântul original este același".[4] O astfel de procedură de standardizare a textelor, abordând un „ideal" intuitiv de limbă, stil și utilizare, a devenit din ce în ce mai frecventă în secolul al XVII-lea și al XVIII-lea, după care autorii au imitat procedura chiar înainte de predarea manuscrisului, urmând forma lucrărilor publicate anterior. Acest sinergism a creat standarde omogene urmate pretutindeni în publicarea de astăzi... ca să nu mai vorbim de „limbile naționale" în sine, care au apărut în scris în mod artificial din multe dialecte vorbite.

Același proces conturează acum și viitorul lecturii, pe măsură ce apare un nou „standard electronic", nicăieri definit, dar peste tot urmat intuitiv. Transformarea de la bază este înrădăcinată în sistem și este ineluctabilă. Fiecare cititor ar trebui cel puțin să fie conștient de dictatul ei și de influența sa extraordinară asupra societății în general.

Transformări în practica personală a lecturii au loc și în fiecare context alfabetizat. Comercialul domină acum lectura din mediul înconjurător: semne, panouri publicitare, skywriting și așa mai departe. Lectura ocupațională (biroul, predarea, scrierea profesională și altele asemenea) a fost în totalitate revoluționată de computerul personal. Citirea informațională (cercetarea, învățarea, monitorizarea și altele) are loc acum pe ecrane electronice. Lectura recreativă (ficțiunea și non-ficțiunea) propulsează cititorul cultural în tărâmuri inimaginabile până acum ale spațiului cibernetic (vezi mai jos). Lectura religioasă și ritualică (Biblia, Coranul, Tora, Vedele și alte scrieri sacre) înflorește ca niciodată. Chiar și lectura accidentală – anunțul din vitrina magazinului, pliantele, fluturașul de pe parbriz, reclama din stația autobuzului – se dezvoltă pe măsură ce societățile de pretutindeni exploatează cuvântul scris pentru câștiguri comerciale.

Desigur, vor reuși să se dezvolte cel mai bine numai acele societăți care încurajează și susțin o „cultură a cititului" legitimă și, în special, respectul și dragostea pentru cărți.[5] În trecut, aceste societăți au fost formate în special de asiaticii din est (chinezi, coreeni, japonezi), indieni și evrei (de asemenea, musulmani în Evul Mediu), urmați de europeni și, mai târziu, de nord-americani. Unele popoare – majoritatea popoarelor africane, cele din America Centrală și de Sud, din Insulele Pacificului, aborigenii australieni, inuiții și alții – au încă nevoie să dezvolte o astfel de cultură, prin care învățarea prin citire devine o nevoie personală la fel de necesară precum respirația. Căci alfabetizarea este, mai presus de toate, „un factor de putere, care permite organizarea pe scară largă, acumularea critică, stocarea și recuperarea cunoștințelor, utilizarea sistematică a logicii, progresul științei și dezvoltarea artelor".[6] Cei cărora le lipsește nevoia de a citi ignoră numeroasele sale beneficii... și astfel își pierd locul în cursă.

Chiar și societățile cuvântului scris pot irosi uneori aceste beneficii. În 1980, părinții elevilor din Hawkins, Tennessee, au dat în judecată sistemul școlar public pentru că le-a încălcat credințele religioase prin includerea în curriculum a unor titluri „jignitoare", precum Vrăjitorul din Oz, Bucle Aurii și cei trei ursuleți și Cenușăreasa.[7] Deși acest eveniment poate fi respins cu sarcasm, atinge totuși o rană deschisă de demult. Au existat întotdeauna cititori religioși care au dorit doar citirea scripturilor, cititori pragmatici care au solicitat doar opere de non-ficțiune și chiar și persoane care nu au citit și care nu au cerut nimic. Fiecare a încercat în propriul fel să limiteze lectura și, făcând

acest lucru, să oprească dezvoltarea societății. Mai mult decât un atac la adresa libertății personale, este o crimă împotriva civilizației. Faptul că majoritatea națiunilor dezvoltate recunosc în cele din urmă importanța principiului lecturii libere este încă un alt „triumf" al istoriei recente.

Alegerea lecturilor personale atrage cu sine responsabilități imense. Chiar și în rândul literaților acestea pot fi neobișnuite. De exemplu, scriitorul austro-ungar/ceh Franz Kafka (1883-1924) a scris odată unui prieten:

„Eu cred că trebuie să citim numai cărțile care ne înțeapă. Dacă o carte pe care o citim nu ne trezește ca o lovitură în țeastă, de ce drăcia dracului s-o citim pe asta înainte de toate? Doar pentru că ne poate face fericiți, cum spui tu? Doamne Dumnezeule, am fi tot atât de fericiți dacă n-am avea nici o carte; am putea, la o adică, să scriem chiar noi cărțile care să ne facă fericiți. De ce avem nevoie de cărți care ne lovesc precum cea mai mare nenorocire, ca moartea cuiva pe care l-am iubit mai mult decât ne iubim pe noi înșine, care ne fac să ne simțim de parcă am fi fost schingiuiți în pădure, departe de orice prezență omenească, ca o sinucidere? O carte trebuie să fie ca o secure pentru marea înghețată dinăuntrul nostru."[8]

Nu toată lumea este de acord cu Kafka, desigur, așa că lectura culturală continuă să îmbrățișeze – așa cum ar trebui – panoplia experienței umane. Pe măsură ce lectura continuă să avanseze în acele societăți care prețuiesc cuvântul scris, aceasta reflectă însăși transformarea umanității.

O transformare neașteptată a lecturii culturale este reapariția bruscă a literaturii religioase. Textele religioase au fost principalele materiale de lectură ale majorității oamenilor din Occident până la sfârșitul secolului al XIX-lea, când, ca urmare a introducerii învățământului de masă, a început să predomine literatura laică. Acum, citirea de materiale legate de religie revine datorită unei noi religiozități, a alfabetizării în expansiune în lumea a treia, a disponibilității scrierilor ieftine și datorită altor factori. Cu toate acestea, tendința nu este întotdeauna binevenită. De exemplu, Occidentul a experimentat recent o abundență de scrieri fundamentaliste ale „creaționiștilor", provocând nu numai teoria evoluției, acceptată în general de oamenii de știință și de teologi deopotrivă în anii 1860, ci știința și

Iluminismul. Amintindu-ne din păcate de bietul morar Menocchio din Friuli, fenomenul rezultă în mod similar din lipsa unei educații adecvate și a unui discernământ matur. Cu mai mult de 2400 de ani în urmă, Socrate a avertizat că cei slab sau prost pregătiți nu vor înțelege ceea ce citesc. Având un public de zeci de milioane de persoane, aceste scrieri fundamentaliste reprezintă acum o amenințare implicită pentru civilizație, deoarece subminează procesele noastre de cunoaștere greu câștigate.

Geneza istorică a Noului Testament a fost stabilită în principal de cărturarii germani din secolul al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea, care au arătat că „Cuvântul lui Dumnezeu" cuprindea de fapt o colecție de mai multe lucrări ale unor scriitori din decenii diferite, care au avut parte de o editare ulterioară. Acum, la începutul secolului XXI, cărturarii evrei fac același lucru pentru Vechiul Testament, care este Biblia evreiască. Și cărturarii islamici aplică o metodă comparativă modernă în cazul Coranului.

Această din urmă sarcină este deosebit de plină de pericole. Musulmanii fundamentaliști se vor răzbuna pe oricine contestă originea „divină și perfectă" a Coranului sau ofensează sacralitatea sa. Romanul în limba engleză Versetele satanice (1988) al autorului britanic Salman Rushdie a determinat în Iran o fatwā, un decret religios, pentru uciderea sa. Romancierul egiptean Naguib Mahfouz a fost înjunghiat deoarece una dintre cărțile sale a fost considerată „ireligioasă". Când savantul palestinian Suliman Bashear a susținut că, în calitate de religie, islamul s-a dezvoltat în timp și nu imediat, de pe buzele profetului, studenții săi de la Universitatea din Nablus l-au aruncat de la o fereastră de la etajul doi.

Cu toate acestea, unii cărturari islamici curajoși îndrăznesc acum să sugereze că, la fel ca Biblia, Coranul este produsul unor versiuni anterioare și a fost citit și tradus greșit timp de secole întregi. Aceștia susțin că cea mai mare parte a Islamului, care cuprinde viața și spusele profetului Mohamed, se bazează pe texte care datează de la 130 la 300 de ani după Mohamed. Într-adevăr, Coranul pare a fi „compus din voci diferite sau din texte compilate de-a lungul a zeci, dacă nu sute de ani".[9] Părți din Coran par să fie derivate chiar din textele creștine aramaice anterioare, după cum susțin unii învățați. Așadar, în ultima vreme, are loc o cercetare prudentă a personajului istoric Mohamed și o analiză a Islamului, prin folosirea instrumentelor

și tehnicilor de critică biblică. Poate că cel mai mare impediment al țărilor islamice în calea emancipării intelectuale și a conectării internaționale este acela că majoritatea lecturilor de acolo încă implică Coranul. Deși reprezintă o mângâiere spirituală și un sprijin social, Coranul a devenit un handicap de dezvoltare pentru aceste popoare. Ceea ce se numește în prezent „criza modernității" – confruntarea cu provocările unei lumi din ce în ce mai secularizate și occidentalizate –, indică probabil una dintre transformările sociale supreme pe care acest nou secol le va exercita asupra populațiilor islamice.

O altă transformare a lecturii este proliferarea traducerilor. Întotdeauna au existat traduceri, iar mare parte din prima literatură a Romei cuprindea traduceri ale operelor grecești. O mare parte din succesul primului tipograf englez William Caxton s-a datorat propriilor traduceri ale operelor latine și franceze. Romancierii ruși din secolul al XIX-lea au câștigat un public mult mai mare prin traducerile operelor străine. Traducerea este o transformare unică a cuvântului scris. Se poate transmite sensul general al unui text original, dar niciodată unicitatea sau esența sa înnăscută. Fiecare lucrare în original poartă propria voce a autorului și, împreună cu ea, cultura sau epoca sa. Citirea unei opere străine în limba sa originală este însoțită de un fior inimitabil. Este un sentiment minunat de împlinire, dar și o senzație de pătrundere într-o altă conștiință. În traducere, acest sentiment se pierde, cultura și epoca străină se diluează din cauza familiarității limbii. Cu toate acestea, numeroasele traduceri ale romanelor de dragoste și ale thrillerelor americane și britanice recent publicate inundă acum librăriile din orașe și cele ale aeroporturilor din întreaga lume. Și tendința are să crească până când, pe măsură ce limbile naționale vor dispărea, vor rămâne doar operele originale în limba engleză.

Și alte transformări au loc. Domeniile de lectură de care mai demult oamenilor le era teamă și care erau interzise sunt unele dintre preferatele de astăzi. La fel ca cititoarele de sex feminin din Japonia perioadei Heian, cititorii moderni marginalizați pot acum să citească în mod liber ceea ce reflectă locul, experiența, vulnerabilitatea lor unică. De exemplu, cititorul homosexual de astăzi practică un tip special de lectură care, potrivit scriitorului american Edmund White, derivă din conștientizarea diferenței dintre acesta și ceilalți: „narațiunile orale povestite și repovestite la cafenea sau pe canapeaua

psihanalistului”.[10] Datorită acestui tip de literatură „confesivă”, homosexualii nu numai că se împacă cu trecutul și prezentul lor, ci „prefigurează și viitorul, făurindu-și o identitate, pe măsură ce și-o dezvăluie”, spune White. Toți cititorii marginalizați – femeile, homosexualii, oamenii de culoare, exilații și mulți alții – citesc tocmai din acest motiv și în acest fel. Prin lectură descoperă că nu sunt singuri. În prezent, cererea pentru astfel de cărți este enormă.

La fel ca în anii 1830, se citesc astăzi mai multe periodice (ziare, săptămânale, reviste) și tipărituri administrative/corporatiste decât cărți. Și acest lucru nu se întâmplă doar în Occident. De exemplu, Japonia, una dintre cele mai importante națiuni editoriale din lume, se plasează pe poziția a doua după Rusia în circulația ziarelor, cu peste 71 de milioane de exemplare zilnice pentru o populație totală de 126 de milioane de persoane în 1994; în medie, fiecare familie din Japonia citește două ziare pe zi. Dar, în întreaga lume, cărțile sunt extrem de citite, deoarece acum chiar și cea mai săracă persoană poate, de obicei, să își permită o carte.

Din cauze economice, editorii apreciază o propunere de carte în funcție de potențialul său de vânzare: fiecare carte are nevoie de un tiraj care să aibă un profit garantat. Deoarece rentabilitatea pe titlu este acum evaluată pe parcursul a doar unul sau doi ani, cartea în sine a intrat în rândul lucrurilor trecătoare. De asemenea, deoarece cartea ca sursă principală pentru informații generale și-a pierdut poziția în detrimentul radioului, al televizorului și acum al computerului personal, aceasta trebuie să se concentreze asupra altor puncte forte pentru a-și păstra rolul în societate: escapismul romanului de dragoste și al thrillerului; susținerea resurselor educaționale, referința și educația sau inspirația clasicilor. În special în ultimele decenii a fost observat un procent crescând de opere din lumea occidentală, care reprezintă specializări extrem de profitabile cum ar fi literatura pentru copii și femei, de sport, de călătorii, lucrări culinare, lucrări care abordează subiecte din domeniul informaticii, existând întregi etaje de librării dedicate acestora.

Ca rezultat al creșterii bruște a publicațiilor pentru copii, îcare sunt în mare parte americane și britanice, mulți copii chilieni cresc știind mai multe despre Vestul sălbatic al Statelor Unite decât despre propriul lor deșert Atacama; copiii indieni se identifică mai mult cu Harry Potter decât cu Vedele; iar Mickey Mouse este acum mai familiar copiilor

chinezi decât președintele Mao. Lectura este un instrument internațional puternic. De asemenea, poate îndoctrina și înstrăina, ascunzând sau chiar ștergând identitățile naționale. Devenim ceea ce citim.

Istoricul social Jonathan Rose a identificat unele adevăruri despre lectură[11], care sunt valabile aproape peste tot în lume la începutul secolului al XXI-lea:

Circulația unui text cultural are puțin de-a face cu influența sa socială reală.

Lectura „înaltă” atrage în continuare mai puternic decât lectura „populară” și reflectă mai potrivit atitudinile oamenilor.

Lectura „înaltă” nu susține stabilitatea politică și socială, ci de obicei o provoacă.

Canonul „marilor cărți” este definit nu de elite, ci de cititorii obișnuiți.

Mai mult decât ne dăm seama, lectura este egalitară și principială și face apel la o anumită înțelegere superioară a oamenilor. Căutăm calitate, nu mizerie. Fie pentru divertisment, informații sau o anumită educație specială, majoritatea cititorilor preferă să citească ceea ce consideră a fi cel mai bun. Citirea culturală ne arată ce înseamnă calitatea pentru o societate.

Dezbaterile antice persistă. De exemplu, oralitatea încă sfidează alfabetizarea în multe părți ale globului. Nu există opoziție binară între cultura orală și cea alfabetizată. Oralul hrănește de fapt alfabetul, așa cum am văzut, până când alfabetul înghite oralul în întregime. Este o chestiune de etape, nu de opoziții, iar procesul va continua să fie adoptat în întreaga lume până când planeta universal-alfabetizată va însemna moartea oralității. Acest lucru s-ar putea întâmpla în curând. De exemplu, mai multe triburi neolitice din Noua Guinee se confruntă abia acum cu minunea scrisului, dar în doar câțiva ani copiii lor vor fi activi în lumea tehnologiei informației.

Abilitatea de a scrie a fost întotdeauna și va continua să fie legată de limbă. Dar facultatea de a citi, fiind bazată pe vedere – sau, pentru cei cu deficiențe de vedere, pe atingere – nu trebuie să rămână atât de restrânsă. Diferite inițiative din ultimii ani au indicat viitorul posibil al lecturii. O dezvoltare deosebit de fascinantă, determinată de boom-ul internațional al călătoriilor din anii 1970, a fost introducerea de pictograme universale (cele care indică un autobuz, un taxi, o femeie sau un bărbat) pentru a transmite facilitățile esențiale în aeroporturi, porturi, gări, hoteluri și în alte locuri din întreaga lume. Succesul enorm al acestei „lecturi" pictografice, într-o perioadă atât de scurtă de timp, i-a inspirat pe cercetătorii moderni să extindă ideea de a include blocuri mai mari de gândire umană în pictografia nonlingvistică, rezultând o formă de „limbaj vizual" care ar putea fi citit ca o limbă autonomă.[12]

Limbajul vizual (LV) poate fi citit ca un hibrid modern de scriere bazată pe vorbire și de pictografie bazată pe vedere și ar putea cuprinde o dimensiune complet nouă a lecturii. Procesul de prezentare textuală vizuală poate fi un mijloc mai eficient de a transmite idei complexe decât practica noastră actuală, cred susținătorii limbajului vizual, deoarece ne va permite să facem față mai bine abundenței de date scrise la care fiecare persoană trebuie să răspundă zilnic. LV ar putea realiza acest lucru prin reducerea considerabilă a perioadei de digestie a materialului complex.[13]

Scopul LV este de a transmite idei complexe într-o manieră simplă și de a facilita astfel gestionarea perceptivă, eliminând, după cum se speră, suprasolicitarea informațiilor. LV ar depăși simpla juxtapunere a textului și a imaginilor scrise pentru a obține, prin propria sintaxă pictografică și semantică, o libertate de exprimare necunoscută limbajului vorbit și scris. Imaginile și plasarea lor standardizată în textul secvențial, spre deosebire de textul scris, vor înlocui scrierea convențională prin abordarea căilor cerebrale care prelucrează simultan atât informațiile transmise pe căi verbale, cât și pe căi nonverbale. În acest fel, prin utilizarea ambelor canale, se crede că un cititor al LV va înțelege mai bine și mai rapid, și, printr-un management îmbunătățit al informațiilor, atât din facultățile vizuale, cât și din cele conceptuale, își va aminti mai multe elemente.

LV ne înconjoară deja. Televizoarele folosesc telecomenzi ale căror modele de butoane au o sintaxă specială. Cuptoarele cu microunde

folosesc cercuri, ovale, pătrate și dreptunghiuri pentru a facilita selectarea corectă a comenzilor. În mașinile noastre suntem deja încercuiți de LV: vitezometru, kilometraj, indicator de combustibil, program radio, indicator de baterie și așa mai departe; Sistemul de Poziționare Globală prin satelit ne poate informa acum, folosind imagini ușor de înțeles, unde ne aflăm, iar computerul de bord ne poate sugera rute și destinații folosind secvențe picturale la fel de simple. În funcție de dimensiune, formă, culoare, poziție și orientarea direcției de citire, propozițiile iconice ale computerului oferă o mulțime de informații dintr-o privire. „Citim" LV în mod constant, deși majoritatea dintre noi suntem indiferenți atât față de el, cât și față de semnificația sa mai mare.

O mare parte din LV apare ca text tradițional – litere, cifre, punctuație și semne familiare precum !, ?, + și > – care trebuie „citite" ca limbaj vizual, nu ca text vorbit. Această combinație a ambelor sisteme permite cititorului să înțeleagă o cantitate enormă de date aproape instantaneu, aceasta fiind în prezent sarcina principală a LV. Cercetătorii investighează acum extinderea inovației pentru a include mijloace de exprimare mai vaste, de o complexitate mai mare, cum ar fi instrucțiunile de asamblare, direcții procedurale, chiar inferențe conceptuale. În prezent, LV este încă slab dezvoltat în ceea ce privește detaliul și precizia. Și pentru că nu va transmite niciodată întreaga gamă a gândirii umane, LV nu reprezintă o amenințare pentru scrierea tradițională. Cu toate acestea, este deja un supliment puternic, oferind o nouă dimensiune facultății de lectură, al cărui potențial este teoretic nelimitat.

Un aspect al lecturii nu va fi niciodată transformat prin inovație. De când lectura intensivă a devenit extensivă, la sfârșitul anilor 1600, lectura culturală a rămas neapărat eclectică. Cu atâtea cărți, ziare, reviste (și acum website-uri) disponibile, în ciuda cerințelor educatorilor, cititorul nu poate prioritiza întotdeauna. Cu siguranță, ar trebui să alegem cu înțelepciune. Dar „un om ar trebui să citească exact așa cum îl poartă înclinația", așa cum a sfătuit Dr. Johnson. Cu toții ar trebui să absorbim, pe parcursul întregii vieți, cât mai multe lecturi diferite. Căci a restricționa lectura înseamnă a restricționa viața însăși. „Grămada de cărți de lângă noptiera mea", a mărturisit recent eminentul profesor de fiziologie de la Oxford, Frances Ashcroft, „constă din romane, poezie, științe populare și bestselleruri din aeroporturi".[14]

Nici o altă dezordine nu ne este mai familiară – sau mai vitală.

Tehnologia

Și noile dispozitive modelează lectura de mâine.[15] Publicarea nu mai presupune doar imprimarea. Publicarea microfilmelor și a microfișelor permite stocarea unui număr de materiale scrise (de obicei biblioteci, arhive sau serii) pentru a fi documentate, conservate și vândute cu cheltuieli foarte reduse. LaserDisc-ul, VideoDisc-ul și CD-Rom-ul fac procesul acum mai ieftin și mai ușor accesibil. Lucrările majore de referință vor apărea în curând doar pe discurile utilizate pe computer, care pot fi ușor actualizate: bibliografii, cataloage de biblioteci, agende telefonice și multe altele. Multe dintre aceste lucrări vor exista doar în cybertext pe Internet, accesibil oricând și de oriunde din lume. Remarcăm acum o lume pe deplin scufundată în și infuzată cu cuvântul scris.

Ecranul computerului a devenit domeniul zilnic pentru miliarde de oameni la nivel mondial, în creștere față de doar câțiva mii în anii 1970. În curând, se pare, majoritatea lumii va accesa computerul mai des decât cărțile, deoarece, în multe contexte, limba online începe să înlocuiască limba vorbită. Deja mulți oameni – cei care lucrează în birouri, jurnaliști, editori, scriitori, studenți și alții – citesc cuvântul rostit mai des decât îl aud. Homo legens, specia care citește, a permis chiar apariția unor noi tehnologii: codul binar digital permite mașinilor să citească datele altor mașini, fără medierea umană.

Fiind pe deplin dezvoltată, citirea nu mai are nevoie de creatorii săi.

Cu toate acestea, înainte ca noi, oamenii, să putem citi acest text scris cu ajutorul tehnologiei, trebuie să transformăm codul binar în coduri tradiționale (alfabetice, silabice, logografice), care, la rândul lor, se regăsesc ulterior pe ecranele monitorului sau în „copii” imprimate. Inovații relevante există din belșug. Ecranele conectate la computer (și acum conectate la rețea) de pe ochelari le permit chirurgilor, tehnicienilor, sportivilor, comentatorilor, soldaților, poliției, politicienilor, agenților secreți și altora să citească neobservat date nelimitate în timpul acțiunilor lor.

Noua tehnologie a dat naștere altor ramuri fascinante ale lecturii moderne. De exemplu, Biblioteca Britanică a introdus un cititor digital special pentru a le permite clienților să acceseze electronic cărțile și manuscrisele sale rare: fiecare pagină electronică, redată la claritate maximă pe ecranul special, poate fi „răsfoită" cu un singur deget, mărită sau chiar cercetată în detaliu. Din păcate, doar un mic procent din cărțile și manuscrisele rare ale Bibliotecii Britanice vor fi disponibile vreodată în acest fel: o echipă formată din 200 de persoane ar avea nevoie 400 de ani pentru a le digitaliza pe toate. În acest moment, Biblioteca Congresului din SUA este cel mai mare depozit fizic de literatură, Biblioteca din Alexandria a lumii moderne. Însă conceptul de bibliotecă fizică pălește în fața amplorii Internetului, care permite o vizită electronică imediată la fiecare dintre bibliotecile lumii. Deși doar un număr mic de cărți sunt disponibile în prezent în format online, experții prezic că acesta va crește exponențial odată ce noile tehnici de scanare facilitează introducerea mai rapidă a datelor. S-ar putea ca biblioteca cibernetică să înlocuiască peste tot biblioteca fizică. Cartea fizică ar putea deveni apoi un anacronism, deoarece „citirea" în sine va însemna răsfoirea aproape exclusiv electronică.

Datorită tehnologiei recente, lectura apare și în contexte în care cuvântul scris anterior nu avea pretenții. Liniile de chat bazate pe citire înlocuiesc conversația simplă: discuțiile la focul de tabără s-au mutat în fața ecranului strălucitor al computerului, singurul factor uman rămas fiind doar actul de a citi. Mesageria de pe telefonul mobil pare a fi și mai invazivă. „Msg txt" silențios (sau „mesajul text") este imprimat pe micul ecran al telefonului și este mult mai puțin costisitor decât comunicarea verbală. Astfel de mesaje text sunt deosebit de populare în rândul tinerilor din lume. Adolescenții din Japonia și din majoritatea Europei mai înstărite, unde populațiile sunt dense, folosesc serviciul de până la 50 de ori pe zi – unii cu o frecvență chiar mai mare.

Probabil că mesajele text vor face trecerea de la conversație la citire în rândul oamenilor din viitor. La fel ca în cazul liniilor de chat de pe computer, lectura și-a asumat aici un rol intermediar între textul mut și dialogul vorbit. În prezent, utilizatorii de telefoane mobile din întreaga lume trimit 15 miliarde de „mesaje scrise" (SMS) pe lună. Totuși, producătorii noilor telefoane mobile au adoptat standardul „serviciu de mesagerie îmbunătățit" (EMS), care permite trimiterea și primirea de mesaje mult mai lungi. Acest lucru va elimina în curând

necesitatea stenogramelor mobile, deoarece va crește confortul și utilizarea mesajelor text, producând o nouă generație „cititoare de pe telefon”.

E-mail-urile, liniile de chat și mesajele text ale telefonului mobil întăresc comunicarea citită în locul comunicării orale. Adolescenții care accesează textul electronic în toate formele sale vor fi în curând adulți cu abilități tehnologice mult mai dezvoltate. Ei vor fi cei care vor determina viitorul imediat al lecturii și, se pare, că în acest viitor cererea pentru lectură va fi mult mai mare.

O mare parte din această lectură futuristă va avea loc, fără îndoială, pe „e-hârtie” (hârtie electronică), care promite să înlocuiască hârtia standard datorită anumitor aspecte, cum ar fi ușurința, rezistența, lizibilitatea.[16] Arătând exact ca hârtia de astăzi, va fi de fapt o interfață de pe computer care poate fi reactualizată. Foile de film flexibile din plastic sunt căptușite cu micro-capsule transparente care conțin un amestec de mici sfere albe și colorant negru: o tensiune va face ca sfera sau colorantul să apară, afișând fie textul, fie lipsa acestuia. E-hârtia ar putea revoluționa teoretic accesibilitatea și potențialul tipăririi. S-ar putea descărca instantaneu biblioteci întregi, apoi acestea ar putea fi mutate unde dorește cititorul. Cititoarele de hârtie electronică sunt acum în curs de dezvoltare, iar acestea ar putea reda și culori complete, lăsând să apară imagini vii pe ecranul de hârtie electronică.

Odată ce e-hârtia poate fi produsă la un preț suficient de mic, mai multe pagini pot fi legate într-un „e-book”: cartea electronică supremă. La începutul anilor 1990, bibliotecile online ofereau gratuit textele fără drepturi de autor. Cu toate acestea, mulți cititori au găsit incomodă citirea unor cantități mari de text de pe ecranul unui computer; chiar și laptopurile mai mici păreau incompatibile cu percepția despre ceea ce trebuia să fie lectura informală. Astfel, acest lucru a determinat dezvoltarea și producerea de dispozitive electronice specializate, de dimensiunea unui roman mediu, dar care transmit informații și au ecrane monocrome: cartea electronică.

Viitorul cărții electronice pare nelimitat. Operată de o serie de cipuri de procesor și alimentată de o baterie, viitoarea carte electronică va permite cititorului să descarce de la distanță ziarul local, Odiseea lui Homer sau Encyclopædia Britannica. Având aspectul unei cărți

obișnuite, aceasta va fi reîmprospătată instantaneu cu alte descărcări de pe net. Telematica ar menține cititorul conectat în orice moment la lumea exterioară: pentru a primi un mesaj, un avertisment, o actualizare sau orice formă de comunicare pe care cititorul a prioritizat-o sau chiar a programat-o. Textul intruziv ar apărea apoi pur și simplu pe pagină în formatul dorit: ca notă, casetă de text sau pictogramă. Imaginile laser olografice vor permite în cele din urmă să apară și ilustrații tridimensionale, cu culoare, sunet și mișcare. Combinat cu hipertextul – software și hardware de computer care le permit utilizatorilor să creeze, să stocheze și să vizualizeze texte și să se deplaseze cu ușurință și într-un mod non-secvențial între articolele aferente –, acest lucru va face din cartea electronică o experiență umană completă.

Fiecare astfel de carte electronică va pune la dispoziția cititorului ilustrații și indexuri și, mai apoi, nimic mai puțin decât întreaga lume a cunoașterii, așa cum experimentată azi. La fel cum tăblița de lut și papirusul au fost înlocuite cu pergamentul, care a facilitat deținerea individuală de codexuri legate, și la fel cum pergamentul la rândul său a fost înlocuit de hârtie, datorită căreia cărțile tipărite au putut să umple bibliotecile și casele din întreaga lume, hârtia electronică și urmașul ei, cartea electronică, aproape sigur va reprezenta o altă revoluție milenară în domeniul lecturii.

Marii editori anticipează un viitor extraordinar pentru astfel de versiuni electronice de ziare, reviste și cărți. Limitările actuale ale cărților electronice – costul dispozitivelor, durata de viață scăzută a bateriei, ecranele mici și în general impracticabile, formatele de fișiere non-standard și întrebările privind redevența – descurajează în prezent dezvoltarea. Majoritatea analiștilor anticipează că primul efort major al lecturii electronice va veni de la universități, cărțile electronice cuprinzând în principal manuale și materiale de referință standard (dicționare și baze de date). Oferind posibilitatea de a căuta informații și de a le putea accesa, cărțile electronice sunt mult mai ușor de utilizat decât cărțile standard în astfel de scopuri. Unele universități mai noi oferă acum cursuri la care studenții trebuie să folosească cititoare de cărți electronice ca manuale; analiștii de piață prezic că un sfert din toate textele universitare vor fi electronice în doar câțiva ani. Industria publicării electronice, care există deja, proiectează acum un hardware nou pentru a înlocui cititoarele inflexibile, în stil tabletă, care, până acum, au concurat cu hârtia tradițională.

Odată ce va predomina lectura electronică, ceea ce fără îndoială se va întâmpla, domeniul lecturii va deveni din nou ceva fundamental diferit, în special lectura culturală. Cititorul pasiv va avea posibilitatea, dacă va dori, să devină cititor activ pe măsură ce va intra în narațiunea fictivă pentru a co-forma acțiunea și rezultatul acestuia. Blocurile de text de dimensiunea ecranului, care formează hipertexte, vor conține una sau mai multe legături care vor îndruma cititorul către alte părți ale narațiunii. Unele dintre acestea vor permite re-secvențierea, link-urile permițând cititorului să treacă de la o poveste la alta, fiecare căpătând un sens nou odată ce este accesat încă o dată.

În astfel de circumstanțe, pe măsură ce cuvântul scris devine real, interactiv, deschis, însăși definiția literaturii va trebui să se schimbe. Această „narațiune virtuală" va face ca, în esență, conceptul de autor, de temă și intenție să nu mai aibă sens, deoarece fiecare cititor va putea deveni autor. Adică o operă literară în format electronic nu va mai fi o singularitate monolitică, ci o latență plastică a textului, a structurii și a imaginilor care așteaptă să fie transformate de cititorul interactiv. Noțiunea transcende literatura, devenind aventură, scenă și creație. Mediul se pierde în dinamica potențialităților: „Ne pierdem conștiința mediului și nu vedem nici varianta tipărită, nici filmul, ci doar puterea poveștii în sine"[17]. Se pare că transcende ceea ce înțelegem prin cuvântul „lectură"; fiind o extindere complet nouă și încă total necunoscută a abilității de aciti.

Cartea electronică apare abia acum, forma sa finală fiind încă neclară. Modul în care omenirea va citi în viitor va fi cu siguranță cu totul diferit de ceea ce știm în prezent. Cu toate acestea, cărțile convenționale vor rezista timp de secole. Vor exista întotdeauna ca obiecte de colecție, ca opere de artă prețuite, unitatea lor fizică fiind un „sigiliu" atemporal al calității și al tradiției. La fel ca tăblițele de lut ale sumerienilor, cărțile fizice vor continua să facă scrisul tangibil și prezent într-un mod în care nici un text electronic nu o va putea face vreodată. Deși actul de citire atât al cărții fizice, cât și al cărții electronice va rămâne în esență același – ochiul uman care prelucrează cuvântul scris –, cartea electronică va oferi, în cele din urmă, posibilități mai mari de experiență umană: holografie, mișcare, hipertext, interacțiune și lucruri încă neimaginate. Din această cauză, odată cu trecerea timpului, cartea convențională va deveni din ce în ce mai mult un anacronism, cartea electronică devenind nu numai mai

răspândită, ci un arhetip.

Citirea electronică însăși, cu numeroasele sale activități, va defini în cele din urmă cuvântul „a citi”.

Învățarea și prelucrarea

Psihologul James Hillman crede că cei care în copilărie au citit povești sau li s-au citit povești „sunt într-o formă mai bună și au o perspectivă mai bună decât cei care trebuie să se familiarizeze cu povestea... Cunoașterea timpurie a vieții constituie deja o perspectivă asupra vieții”.[18] El constată că aceste lecturi timpurii devin „ceva trăit și simțit, un model prin care sufletul se găsește pe sine în viață”. Societatea actuală măsoară progresul unui copil în primul rând din perspectiva capacității de a citi. Prin urmare, lectura cuprinde nu numai principalul obiectiv al cercetării educaționale, ci chiar fundamentul curriculumului școlar.

Ultimele două secole au cunoscut sute de metode de succes în predarea lecturii. Cu toate acestea, este încă în mare măsură necunoscut dacă rezultatele dorite sunt obținute prin intermediul metodelor sau datorită personalității fiecăruia. Printre numeroasele metode practicate în prezent pot fi enumerate câteva, acestea constituind perechi opuse: abordarea universală sau abordarea individuală; metoda decodării grafemelor individuale sau metodei vizualizării cuvintelor întregi; învățatul la școală sau acasă, prin implicarea părinților (de exemplu, capacitatea de citire a unui copil pare a fi mult îmbunătățită de un părinte care îi citește cu voce tare și discută cu el despre ceea ce se citește).

Știința predării citirii abia acum începe să găsească răspunsuri substanțiale cu privire la natura procesului de învățare. Un lucru este clar: nu există o vârstă clară la care o persoană să înceapă să învețe să citească și nici criterii exacte pentru măsurarea „pregătirii” unui copil.[19] Copiii trebuie să înțeleagă câteva concepte de bază înainte de a începe. De exemplu, trebuie să știe ce înseamnă și ce sunt literele și să le poată numi; să recunoască diferite secvențe de sunete; să coreleze cuvinte scurte în vorbire. Această pregătire este determinată de diverși factori psihologici: dezvoltarea conceptuală, atenția, memoria, inteligența și orientarea stânga-dreapta (de asemenea, pentru scrierile verticale, care utilizează pachete de semne secvențiale

și coloane textuale). În plus, un copil care învață să citească pentru prima oară ar trebui să dețină mai multe abilități lingvistice, cum ar fi deosebirea sunetelor, o cursivitate incipientă și capacitatea de a vorbi despre limbă și de a urma instrucțiuni. Cu toate acestea, chiar și în primul lui an, un copil poate fi învățat să citească. Abilitatea depinde de o varietate de factori, poate cel mai important dintre aceștia fiind părinții conștienți, sensibili și dedicați.

Practica pedagogică modernă subliniază motivația lecturii.[20] Textele anoste, neinteractive din trecut au fost aproape peste tot înlocuite de lecturi pe care copiii înșiși le-ar căuta. Astfel de jocuri precum cărțile cu cuvinte, cuburile cu litere, cărțile cu autocolante și în care pot fi formate propoziții stimulează interesul și implică copilul în clasificarea, secvențierea și potrivirea modelelor pentru a oferi o înțelegere a celor patru ordine de citire de bază: litere, cuvinte, fraze și propoziții. Copiilor nu li se mai spune cum să citească, dar, folosind o abordare activă, li se arată cum să descopere sensul unui cuvânt sau o frază necunoscută. Dacă în trecut a fost accentuată mai degrabă decodarea literelor individuale, acum copiii sunt încurajați să se bazeze pe o combinație de mecanisme: să vadă cuvântul sau expresia, să verifice începutul, poate chiar ajutându-se de ilustrații.

Cu toate acestea, ca urmare a acestei noi abordări, care a devenit deosebit de populară în anii 1970 și 80, ratele de lectură au scăzut dramatic peste tot în lumea dezvoltată – cu excepția Japoniei, care a menținut strictețea tradițională. Educatorii au început apoi să revină, cel puțin ca supliment, la metoda „fonetică”, prin care este subliniată decodarea și legarea literelor, astfel încât să fie redate cuvinte întregi prin litere componente. Oriunde a fost reintrodusă fonetica, se pare că ratele de lectură s-au îmbunătățit semnificativ.

De la începutul anilor 1800, educatorii au subliniat în general fie una, fie cealaltă dintre cele două abordări pedagogice principale: fonetica sau cuvântul întreg. Identificând relațiile dintre litere și sunete într-un alfabet, metoda fonetică este utilizată pentru a „decoda” sau pentru a construi fonetic un cuvânt întreg: c [k] + a [æ] + t [t] va da cat („pisică”). Metoda cuvântului întreg se concentrează pe recunoașterea cuvintelor fără a le descompune: cat este pur și simplu „cat” nu o combinație de trei litere sonore separate. Fonetica are avantajul fundamentalității, deoarece majoritatea (dar nu toate) cuvintele pot fi decodificate în acest fel: este principiul care stă la baza scrierii

alfabetice. Cu toate acestea, mulți copii se împiedică de arhaisme obișnuite, cum ar fi light („lumină”), through („prin”) și rough („dur”), unde fonetica nu prea este de ajutor. Cuvântul întreg permite accesul la astfel de unități mai mari; eșuează, totuși, cu cuvintele necunoscute și pare să întârzie dezvoltarea fluentă a lecturii. Poate că este mai „natural”, susțin acum mulți învățători, să avansăm la citirea cuvintelor întregi doar odată ce elementele de bază fonetice sunt stăpânite. Cei cu deficiențe de vedere învață să citească în cuvinte întregi. Ei realizează acest lucru prin „simțire”. În copilărie, autoarea americană cu deficiențe de vedere și de auz Helen Keller (1880-1968) învățase mai întâi să scrie și apoi primise de la profesoara ei bucăți de carton tipărite cu cuvinte întregi scrise cu litere ridicate:

„Am învățat repede că fiecare cuvânt tipărit desemna un obiect, o acțiune sau o însușire. Aveam un cadru pe care puteam aranja cuvintele în mici propoziții; dar, înainte să le pun astfel la un loc, obișnuiam să fac din ele obiecte. Găseam cartonașele care reprezentau, spre exemplu, cuvintele «păpușă», «este», «pe», «pat», apoi plasam fiecare cartonaș pe obiectul pe care îl reprezenta; după aceea mi-am pus «păpușa» pe pat, alături de cuvintele «este», «pe», «pat», alcătuind astfel o propoziție și, în același timp, concretizând ideea cu ajutorul lucrurilor.”[21]

Învățarea prin metoda cuvântului întreg este, desigur, excelentă pentru nevăzători, întrucât atingerea cuvintelor întregi este ușor legată de obiectele care pot fi atinse: acest lucru stabilește o relație imediată, unu la unu, între grafem și referent. În 1996, neuropsihologul Alvaro Pascual-Leone a arătat că persoanele care s-au născut nevăzătoare folosesc de fapt cortexul vizual când citesc Braille; din acest lucru s-a dedus că, mai degrabă decât să rămână inactive, părți ale creierului destinate vederii au început să ajute și la atingere.[22] Cu toate acestea, pentru studenții nevăzători cuvintele întregi de pe o pagină, tablă sau ecran sunt doar grupuri confuze de linii abstracte cu nici un referent evident.

Între fonetică și cuvântul întreg există învățarea silabică.[23] Cartonașele cu silabe necesită mai întâi identificarea întregii silabe, de obicei un cuvânt întreg monosilabic precum cat („pisică”), see („a vedea”), ox („bou”) sau pen („stilou”). Așezate împreună pe o masă, cartonașele formează apoi fraze sau propoziții întregi. Deosebit de utile sunt amestecurile de cărți – o de la ox („bou”) adăugat la pen („stilou”) –

pentru a crea cuvinte bisilabice mai avansate precum open („deschis”), demonstrând, de asemenea, polivalența vocală.

Cele trei niveluri pedagogice de bază – fonetic (literă), silabic (cuvânt monosilabic) și cuvânt întreg – se referă la acea ordine de scriere pe care o persoană dorește în mod special să o abordeze. Mulți profesori cred că este suficientă doar o singură ordine. Cu toate acestea, actul de citire în sine, odată stăpânit, implică toate trei. Deci, fiecare ordine ar trebui subliniată în mod egal și în procesul de învățare, deși acum se consideră că primul contact cu lectura este cel mai benefic atunci când este folosită o abordare de jos în sus: adică fonetică > silabică > cuvânt întreg > propoziție > frază.

Se consideră, de asemenea, că nu există un singur fel de citit. Multe tipuri de strategii de citire apar în diferite momente și contexte; mulți dintre avem mai multe strategii diferite în timpul citirii unui text de mici dimensiuni. Există o lectură fonetică pentru începători; citirea lentă, deliberată a cititorului fluent care are un scop anume; citirea rapidă realizată de o persoană cu un vocabular sărac, mediu sau bogat; cititul cu voce tare; citirea rapidă (scanare, parcurgerea în grabă); citirea critică; citirea pe îndelete; lectura studioasă; citirea cu scopul corecturii și multe altele. Majoritatea dintre noi le folosim pe toate acestea de mai multe ori pe zi, în funcție de context. Există și tipuri mixte: lectura studioasă pentru plăcere; citirea cu voce tare pentru realizarea corecturilor; citirea rapidă critică și așa mai departe. Strategiile de citire sunt în mod constant modificate și adaptate. Din această cauză, citirea cuprinde de fapt o multitudine de procese și de activități diferite. Fiecare situație și atitudinea noastră personală față de această situație vor determina ce strategie de lectură alegem în mod conștient sau inconștient.

În principal, învățăm să citim fonetic, dar apoi componenta „alfabetică” a actului este înlocuită (deși poate fi accesată din nou în cazul cuvintelor necunoscute sau străine). Pronunțăm silabic: cer-ti-fi-cat. Și citim – odată ce elementele și procesele sunt stăpânite și excepțiile internalizate – logografic. Adică, cititorii experți văd în mod normal cuvinte întregi și chiar fraze întregi instantaneu ca unități conceptuale sau „imagini de cuvinte”.

Se pare că limba engleză este cea mai dificilă limbă europeană în care să înveți să citești. Deși copiii pot stăpâni în mod normal elementele

de bază ale alfabetului latin într-un an, copiii britanici au nevoie de doi ani jumătate. În general, cititorii începători care citesc în limbile romanice (franceză, italiană, spaniolă, portugheză și altele) progresează mai rapid decât cei care abordează limbile germanice (germană, olandeză, norvegiană, suedeză, daneză, engleză și altele) din cauza grupurilor de consoane frecvente în limbile germanice, care forțează cititorii începători să încetinească pentru a izola sunetele de tip sandviș, cum ar fi „s” în angst („angoasă”). Mai mult decât atât, majoritatea ortografiilor europene, chiar germane și olandeze, se bucură de o relație „fixă” între literă și sunet. Însă ortografia limbii engleze depinde în mare măsură de context: manifestările sale pot fi citite în mai multe feluri sau adesea deloc, precum în isle („insulă”) și though („deși”). Una dintre ironiile istoriei este că cea mai importantă limbă a lumii în prezent este, de asemenea, una dintre cele mai dificile. Din această cauză cititorii diagnosticați cel mai des cu dislexie sunt chiar cititorii englezi.

Procesarea neuropsihologică a citirii are parte, de asemenea, de o atenție sporită, ducând la noi perspective. Să ne amintim că savantul arab medieval Ibn al-Haytham a făcut distincția între „senzație pură” și „percepție”, senzația pură fiind inconștientă sau percepție involuntară, dar totuși un act voluntar de recunoaștere – cum ar fi citirea unei pagini de text. Prin această explicație, pentru prima dată în lume, a fost oferită o relatare științifică a procesului de activitate conștientă care distinge „a vedea” de „a citi”.

Veridicitatea descoperirii medievale a lui al-Haytham a fost confirmată recent de neuropsihologul André Roch, care a monitorizat modul în care cineva „vede” (reacționează fizic) și apoi „consideră” (procesează ceea ce a văzut folosind informațiile învățate) materialul scris. Procesarea cerebrală a citirii pare să implice, a descoperit Roch, o organizare care este în conformitate cu un sistem interiorizat, dobândit, împărtășit cu alte persoane identificate în aceeași perioadă de timp și cu aceeași poziționare geografică (deși acest ultim parametru devine din ce în ce mai irelevant):

„E ca și cum s-ar deplasa în creier printr-o serie de conglomerate de neuroni specializați, fiecare conglomerat ocupând o anumită secțiune a creierului și îndeplinind o anumită funcție. Încă nu știm exact care sunt aceste funcții, dar, în anumite cazuri de leziuni cerebrale, unul sau câteva dintre respectivele conglomerate ajung, să spunem așa, să

fie deconectate din lanț, iar pacientul devine incapabil să citească anumite cuvinte ori un anume tip de limbă ori să citească cu voce tare sau să înlocuiască o serie de cuvinte cu o alta. Deconectările posibile par a fi infinite."[24]

Roch și colegii săi consideră că simpla expunere la limbajul oral este probabil insuficientă pentru a permite dezvoltarea deplină a funcțiilor limbajului în ambele emisfere ale creierului. Pentru a stimula această dezvoltare, ar putea fi necesar, susțin ei, să învățăm mai întâi un sistem comun de simboluri scrise.[25]

Adică, omenirea poate atinge competența lingvistică deplină numai prin lectură.

Sugestia este remarcabilă, având în vedere că lectura a fost elaborată de oameni doar cu aproximativ 5700 de ani în urmă. Dacă facultățile și puterile umane extraordinare au stat latente până când o inovație socială le-a chemat la viață, poate acest lucru ar putea ajuta la explicarea progresului constant al umanității. Această „inteligență potențială", un termen inventat recent de un alt neuropsiholog, Richard Gregory, sfidează desigur selecția naturală, care explică doar abilitățile reale deja demonstrate. În fruntea cercetării neuropsihologice moderne, teoria inteligenței potențiale, conform căreia lectura este doar una dintre cele mai evidente manifestări, postulează o stare extremă de activitate cerebrală care implică mai multe regiuni ale creierului care creează anomalii sinergice, care, în timp, se transformă în funcții comune, de rutină.[26]

La începutul secolului al XX-lea, cel mai mare lingvist al momentului, elvețianul Ferdinand de Saussure (1857-1913), era convins că: „Limba și scrierea sunt două sisteme distincte de semne; al doilea există cu singurul scop de a-l reprezenta pe primul. Obiectul lingvistic nu este forma scrisă și nici forma vorbită a cuvintelor; doar formele vorbite constituie obiectul".[27] Știm acum că acest lucru nu este adevărat, deoarece relația reală dintre limbă și scriere este mult mai complexă. Ambele domenii revendică compartimente cerebrale diferite și distincte, cu multe interacțiuni. Ambele pot exista și în mod autonom. Lectura poate fi de fapt separată în întregime de limbă, nu doar prin citirea noului „limbaj vizual", ci și prin citirea limbii scrise standard (vezi mai jos).

Atunci ce este cititul? Încă nu există un răspuns definitiv. Cercetările din ultima perioadă sugerează că răspunsul poate fi aproape de însăși definiția conștiinței.

În schimb, procesul fiziologic al citirii, diferit de procesul neuropsihologic de ordin superior, este bine înțeles. În secolul al XIX-lea, oftalmologul francez Emile Javal a demonstrat că, atunci când citim, ochii noștri sar de trei sau patru ori pe secundă la o viteză de aproximativ 200° pe secundă. Deoarece această rapiditate împiedică percepția, „citirea" adevărată are loc doar în timpul pauzelor scurte între mișcări. Cu toate acestea, simțim o continuitate: blocăm salturile și, cel puțin la nivelul conștientului, înregistrăm doar gândirea și emoția continuă care este transmisă de text. Modul în care și motivul pentru care apare această blocare rămâne necunoscut.

În termeni preciși, în timpul procesului fizic de lectură, ochii se deplasează de-a lungul unui rând de text scris într-o serie de sacade (sacadări rapide) și fixări (stabilități de moment). În fiecare secundă se fac aproximativ trei-patru fixări, deși acest lucru este afectat de variația de conținut și de variația interlingvistică. În timpul unei fixări, celulele nervoase din retina aflată în spatele ochiului transformă lumina în impulsuri electrice. Cel mai bun detaliu vizual este obținut de fovea din regiunea centrală a retinei, permițând un unghi vizual de aproximativ 2º. Fovea ne permite să identificăm litere, silabograme, logograme și alte grafeme. Tehnologia informatică modernă a permis măsurarea percepției în timpul fixării: citind un scris de dimensiune medie de la distanță de aproximativ 30 cm, o persoană nu identifică în mod normal mai multe de două sau trei cuvinte scurte într-o singură fixare – adică unități de text formate din aproximativ zece litere, sau chiar mai puține. Odată perceput, scrisul este apoi transmis prin nervul optic către creier. Și ce se întâmplă după aceasta definește cercetările neuropsihologice moderne.

Înțelegerea textuală este un proces cerebral extrem de complicat. „Pentru a înțelege un text noi nu-l citim doar în sensul literar al cuvântului", afirmă psihologul educațional Merlin C. Wittrock, „ci îi dăm un sens... Cititorii... creează imagini și transformări verbale ca să-i ilustreze semnificația. Cel mai impresionant, ei generează sensul în timp ce citesc, construind relații între ceea ce cunosc, experiențele din amintire, și propozițiile scrise, paragrafe și pasaje".[28] Cu alte cuvinte, nu fotocopiem mental atunci când citim. Procesăm informațiile în

mod individual, le vizualizăm, le abordăm din punct de vedere emoțional, le deducem, încrucișăm și realizăm multe alte activități cerebrale complexe, aproape instantaneu. Citirea are loc aproape independent de semnele negre individuale de pe pagina albă sau de pe ecranul computerului, care sunt aparent înregistrate doar la un nivel inferior, aproape inconștient de percepție și procesare. Unii cercetători consideră că lectura poate fi o activitate la fel de complexă ca însăși gândirea.[29]

Acest domeniu de cercetare este deosebit de atractiv în acest moment, deoarece ar putea ajuta copiii să învețe să citească mai repede și mai bine și ar putea rezolva unele aspecte ale analfabetismului funcțional, o problemă flagrantă în majoritatea națiunilor dezvoltate. Unele dintre cele mai utile informații despre percepția literelor au venit de la cei care au suferit leziuni ale creierului și cei diagnosticați cu dislexie. Cea din urmă afecțiune este deosebit de importantă din punctul de vedere al informațiilor oferite.

Dislexia – o tulburare de dezvoltare care poate provoca dificultăți de învățare într-unul sau mai multe dintre domeniile cititului, scrisului și calculului – nu este o boală. Este un mod alternativ de a experimenta limbajul scris și/sau numerele. De asemenea, numită „orbirea cuvântului”, dislexia implică pur și simplu prelucrarea citirii într-un mod diferit de ceilalți. Aparent, inteligența și creativitatea artistică nu sunt afectate negativ de dislexie. Dimpotrivă, multe personalități din istorie au fost dislexice: Leonardo da Vinci, Hans Christian Andersen, W.B. Yeats, Thomas Edison, Albert Einstein... și, mai recent, actorii Anthony Hopkins și Tom Cruise. Până la 10% dintre copiii din întreaga lume suferă de o formă de dislexie. Condiția pare a fi cauzată de o genă specifică pe cromozomul 18 care declanșează o predispoziție.[30] În prezent, nu se cunoaște „leacul” pentru dislexie.

Există multe tipuri diferite de dislexie, inclusiv dislexie fonologică, dislexie profundă, dislexie superficială și dislexie de dezvoltare.[31] Dislexia poate fi, de asemenea, dobândită: persoanele perfect alfabetizate pot dezvolta o tulburare de lectură ca urmare a afectării creierului.

Textele de vocabular le permit clinicienilor să clasifice tipul de sindrom. Cei care suferă de dislexie fonologică pot citi cuvinte familiare, dar întâmpină dificultăți cu cuvintele noi sau fără sens.

Denumirea indică faptul că citirea alfabetică permite o rută directă de tipărire-semnificație care ocolește prelucrarea literă-sunet, deoarece cei care suferă de acest sindrom nu pot converti literele în sunete, dar pot înțelege totuși un text alfabetic. (În cazul majorității oamenilor lectura leagă de obicei literele de sunete; dar nu este neapărat nevoie ca acest lucru să se întâmple, mai ales în timpul citirii fluente. Cititorii de cuvinte întregi accesează aproape întotdeauna această facultate de nivel superior, recurgând la citirea fonetică doar pentru a identifica cuvintele mai puțin cunoscute sau străine.) Cei cu dislexie profundă au aceeași problemă, dar fac și erori semantice (cum ar fi citirea cuvântului dinner – „cină" ca food – „mâncare"), erori vizuale (citirea cuvântului saucer – „farfurioară" drept sausage – „cârnați"), erori derivative (birth – „naștere" este citit ca born – „născut"), erori abstracte (citirea cuvântului funcțional for – „pentru" drept and – „și"), în timp ce non-cuvintele sunt fie confundate fie identificate în mod fals (dup se citește ca damp – „umed"). Cei care suferă de dislexie superficială întâmpină dificultăți în citirea cuvintelor întregi și dificultăți cu cuvintele care au ortografie neregulată (cum ar fi yacht – „iaht") și cu omofonele (rode – „călărit"/rowed – „vâslit") a căror ambiguitate a sunetului nu poate fi reconciliată prin ortografie.

Dislexia de dezvoltare este denumirea comună dată handicapului suferit de copiii care, în ciuda unei stări de sănătate perfecte și a unei inteligențe normale, nu reușesc să citească, să scrie și să pronunțe în mod adecvat din cauza unor anomalii neuropsihologice, încă nedefinite. Pe lângă incapacitatea de a face față limbajului scris în toate formele sale, acești copii sunt, de asemenea, slab dezvoltați în ceea ce privește simbolurile numerice și sarcinile care implică memoria pe termen scurt, cum ar fi urmarea anumitor instrucțiuni. Efectul dislexiei asupra dezvoltării acestor copii poate fi devastator: retragere, agresivitate, chiar sinucidere.

Un alt tip de dislexie este cea pe bază vizuală prin care sunt confundate cuvinte cu aspect similar (met – „a întâlnit" devine meet – „a întâlni") sau cuvinte de asociere (near – „lângă" + light – „lumină" devin night – „noapte") și o dislexie mai generală care necesită o „pronunțare" înainte de a identifica un cuvânt (c-a-t – „pisică" dă cat). Există, de asemenea, dislexii mixte, care combină unele dintre cele de mai sus. Adesea sunt implicate caracteristici specifice din punct de vedere social. Dislexicii japonezi, de exemplu, au evidența că simbolurile fonografice și logografice sunt procesate separat – adică

problemele legate de citirea celor două scrieri silabice kana ale limbii japoneze nu sunt neapărat paralele cu problemele de citire a caracterelor kanji ale limbii japoneze, împrumutate din China. De aici se poate deduce că în creierul uman există sarcini neurologice specifice legate de lectură.

Experții au descoperit că adesea copiii care vorbesc limba engleză nu pot scrie corect cuvintele pe care le pot citi sau pot scrie cuvinte pe care nu le pot citi. Aceste deficiențe apar în mod obișnuit la scrierea anumitor cuvinte.[32] Cuvintele citite corect, dar scrise incorect, sunt cele precum egg („ou”), light („lumină”), train („tren”) și school („școală”); adică cuvinte a căror ortografie este imprevizibilă pe baza pronunției. Cuvintele scrise corect, dar citite incorect, sunt acelea precum, leg („picior”), bun („chiflă”), mat („opac”), pat („a mângâia”) – cuvinte regulate din punct de vedere fonografic, care sunt prea scurte pentru a conține indicii de pronunție vizibile. Singura modalitate de a aborda astfel de fenomene este aplicarea atât a strategiilor logografice, cât și a celor fonetice: citind light („lumină”) ca un cuvânt întreg, o persoană este nevoită să învețe să scrie prin metoda „cuvântului întreg” și scriind bun („chiflă”) trebuie să exerseze și citirea fonetică.

Hiperlexia este diferită. Aceasta este denumirea dată abilității de a citi cu mult dincolo de nivelul corespunzător vârstei și abilităților unei persoane.[33] Copiii diagnosticați cu hiperlexie cu un IQ altfel scăzut și o dezvoltare motorie întârziată pot citi la vârsta de trei ani cu puțină asistență, iar la cinci ani pot fi la fel de fluenți ca un copil de 10 ani. Cu toate acestea, ei folosesc cu precizie vocabularul mult dincolo de înțelegerea reală și au dificultăți în asocierea a ceea ce citesc cu obiecte fizice sau imagini. În plus, aceștia prezintă multe simptome de dezvoltare și comportament asemănătoare cu cele ale autismului. Spre deosebire de mulți dislexici, ei pot pronunța destul de ușor cuvinte fără sens. Hiperlexia este, de asemenea, un fenomen neuropsihologic a cărei cauză trebuie plasată într-un mediu genetic similar.

O ortografie „arhaică” prin care nu mai este reflectată limba vorbită a unui popor este adesea percepută ca fiind obstacolul major în răspândirea alfabetizării, ceea ce determină apeluri la o reformă națională de ortografie. Cu toate acestea, cu excepția unor cazuri extreme, cum ar fi scrierile indiene și tibetane, aceste preocupări sunt adesea percepute greșit. De exemplu, cei care solicită o reformă a

ortografiei limbii engleze pentru a „îmbunătăți” accesibilitatea ar trebui să țină cont de opinia fonologilor – lingviștii care cred că limbile sunt analizate în termeni de două niveluri de organizare, cunoscute ca structură profundă și structură de suprafață – care susțin că „ortografia convențională [a limbii engleze] este... un sistem aproape optim pentru reprezentarea lexicală a cuvintelor în engleză”.[34]

Poate că unul dintre cele mai mari și mai puțin cunoscute obstacole în calea unei reforme ortografice reușite este eșecul de a aborda dihotomia esențială dintre citire și scriere, considerând că sunt unul și același proces.[35] De fapt, citirea și scrierea sunt activități cerebrale procesate separat. Scrierea înseamnă ortografie și mulți oameni care scriu excelent citesc prost, în timp ce multe persoane care citesc excelent scriu prost. Acest lucru se datorează faptului că aceste procese implică diferite strategii de învățare care au loc în creierul uman. Scrierea este o activitate lingvistică activă care solicită atât componenta vizuală, cât și cea fonetică, apelând direct la elementele esențiale fonologice. Citirea este o activitate vizuală pasivă, care leagă arta grafică direct de sens, de cele mai multe ori (cu excepția începătorilor) ocolind cu totul vorbirea. Nici o reformă ortografică nu ar putea vreodată să reconcilieze în mod adecvat două astfel de capacități neuronale disparate.

Aparent având o viață proprie, ortografia s-a dezvoltat „pe furiș” de-a lungul mai multor secole pentru a păstra relațiile de bază între cuvintele care altfel, dacă ar fi să scriem doar ceea ce auzim, s-ar asemăna prea puțin vizual. De exemplu, în cuvintele englezești sign și signature, menținerea literei g arhaice în prima fază, sfidând pronunția reală, permite identificarea vizuală rapidă a sensului, fără recurgerea directă la vorbire. Căci, când vorbim fluent, citim sensul, nu limbajul; gând, nu sunet. Literele „inutile” ale limbajului scris sunt aproape întotdeauna necesare. Susținătorii reformelor ortografice tind să ignore această caracteristică de bază a lecturii: faptul că este bazată pe vedere, nu pe sunet. O reformă ortografică ar putea o avea o influență scăzută dacă ar introduce caracteristici incompatibile cu tiparele vizuale interne (indiferent de pronunția reală) care s-au dezvoltat de-a lungul secolelor. Acest lucru ar crea o ambiguitate mai mare, opusul funcției sociale a scrisului: cea de a transmite același sens cât mai multor oameni posibil.

Este cunoscut faptul că mulți oameni pot citi în tăcere o limbă străină fără a putea rosti un cuvânt din ea; un exemplu tipic este numărul mare de japonezi cărora le place să citească Shakespeare, dar nu pot spune un cuvânt în engleză. Abilitatea se justifică prin faptul că citirea accesează rețele cerebrale diferite decât cele accesate de limbajul vorbit. În această privință, oamenii cu sinestezie (care folosesc un simț suplimentar în tandem cu cel stimulat) se bucură de ceva extraordinar. De exemplu, aceștia pot „vedea" literele scrise în diferite culori, deoarece creierul lor menține o codificare neuronală individuală pentru fiecare. De exemplu, unii îl văd pe A roz, pe L galben pal, pe F albastru/verde și pe R ca albastru cenușiu. Dar aceste persoane nu împărtășesc un alfabet comun; fiecare are propria paletă de culori. În general, o singură literă este comună: 56% dintre cei cu sinestezie consideră litera O ca fiind o nuanță de alb.

Literele în sine nu sunt colorate. Ele declanșează doar un „flash" de culoare în ochiul minții: fiind stimulați receptorii vecini sau complementari. Tomografia cu emisie de pozitroni și imagistica prin rezonanță magnetică au dezvăluit că sunetele cuvintelor rostite determină în creierul acestor persoane testate un flux de sânge, indicând astfel o activitate neuronală crescută, în special în zone ale cortexului vizual asociate cu sarcini precum sortarea imaginilor pe culoare. Se consideră că atunci când văd culorile în timpul lecturii, persoanele cu sinestezie „procesează" de fapt informații pe care nu le-au primit.

Când a fost întrebat dacă o astfel de abilitate de a vedea culori în timp ce citește este un handicap, o persoană cu sinestezie a răspuns: „Îmi face viața mai bogată... Îmbunătățește capacitatea mea de a mă bucura de literatură. Mă bucur nu numai de sensul cuvântului, ci de felul în care arată acesta".

Doar o persoană din 300 se bucură de o formă de experiență sinestezică. Apare adesea în familii. Cea mai remarcabilă statistică dintre toate este următoarea:

Pentru fiecare bărbat există șase persoane de sex feminin cu sinestezie.

Al „șaselea simț”

Scrierea este o achiziție umană atât de recentă, încât, spre deosebire de organele vocale pentru vorbire, structurile ochiului și ale mâinii nu par a fi adaptate biologic. Am interiorizat și am exteriorizat scrierea, fără nici o modificare a speciei noastre. Aproape toate cercetările în acest sens se concentrează, în consecință, asupra modului în care operează ochii și creierul atunci când procesează limbajul prin citire și scriere. Dar adesea citirea transcende limbajul. Cititul este ceva unic.

Este greu de precizat în ce constă această unicitate. „Anatomiștii și fiziologii nu au izolat un «centru al lecturii» specializat în creier. Multe zone ale creierului sunt active atunci când citești, dar nici una nu este implicată în lectură astfel încât să excludă orice altceva.”[36] Dacă există o calitate specifică cititului, atunci aceasta pare a fi o apreciere înnăscută a sensului a ceea ce este scris: „citim pentru semnificație”.[37] Prin urmare, orice teorie a lecturii trebuie să explice această legătură esențială dintre grafologie și semantică. Cu siguranță citirea implică simțul văzului, totuși simțul tactil (Braille) îl poate înlocui. Teoretic, ar putea fi posibilă și o formă de citire după gust sau miros. Citirea prin auz, totuși, nu mai este citire, ci „a-ți fi citit”, deși s-ar putea argumenta că citirea prin Codul Morse sau ceva similar este, de asemenea, posibilă. (Și ortografia este o formă de citire bazată pe sunet.)

Citirea în tăcere se bazează adesea pe o mediere lingvistică redusă sau inexistentă. Așa cum a demonstrat imagistica prin rezonanță magnetică, vizualul poate trece direct la conceptual. De exemplu, faptul că persoanele care suferă de dislexie fonologică nu pot converti literele izolate în sunete, dar pot citi cuvinte întregi atâta timp cât acestea există în limbă, demonstrează modul în care căile cerebrale pot trece direct de la grafem la semnificație, ocolind cu totul componenta fonologică. Aceasta înseamnă că însăși forma cuvântului sau a expresiei – separată de articularea sa – ajunge să reprezinte obiectul, conceptul sau actul, independent de limbaj. Simbolul poate deveni semnificant aproape simultan în creierul uman. Lectura

personală concentrată poate produce chiar un efect psihologic similar cu transa, prin care cititorul se detașază de timp și spațiu, inclusiv de pagina pe care o are în față. Lectura poate deschide pe dată o dimensiune suplimentară a cunoștințelor și a experienței.

Aici este implicată o procesare de ordin superior. Literele sunt mai ușor de recunoscut în cuvinte reale decât în cele imaginare. Cititorii fluenți fac de obicei erori de sintaxă sau de semantică, dar nu de fonologie. Și toți cititorii trec frecvent și fără a-și da seama greșeli de scriere. Astfel de fenomene de rutină evidențiază un ordin superior al activității cerebrale care transcende simpla legătură a semnelor individuale. Deși scrierea poate a început ca expresie grafică a vorbirii reale și a rămas așa timp de câteva milenii, cel puțin de la introducerea lecturii tăcute, practica s-a schimbat fundamental. Cu alte cuvinte, cititul a devenit altceva.

Ceva care se apropie de un simț uman.

Prin citire, scrierea vizualizează discursul, determinând noi tipuri de conexiuni în procesul raționamentului.[38] Noul mediu își depășește astfel obiectivul inițial de a transmite pur și simplu vorbirea și ajunge la îndeplinirea unui nou rol unic în fazele legate de procesul cognitiv. Nu există nici o îndoială că grafemele sunt legate intrinsec de foneme (scriere alfabetică), silabe (silabice) sau de cuvinte întregi (logografice). Toți începătorii încep să citească legând astfel de grafeme de sunete specifice. Sunetul este de fapt schela casei aflate în construcție. Cu toate acestea, dacă cineva are de-a face cu un sistem de scriere folosit frecvent, simțul grafemului, fie singur, fie în combinații frecvente, începe să fie procesat cerebral fără a fi legat de sunet. Prin urmare, cititorii japonezi fluenți văd grafemul și percep imediat cuvântul „ploaie”, înainte ca sunetul ame să fie interiorizat. Noi înșine citim „ploaie” în limba engleză și facem același lucru – nu este nevoie să rostim mai întâi cuvântul.

Se știe de mult că „strategia fonetică trebuie folosită la citire atunci când cineva întâlnește un cuvânt nou... Pe de altă parte, un cuvânt familiar cu o ortografie complet neregulată trebuie tratat logografic [adică după modul cuvântului întreg] chiar de către scriitor”.[39] Lectura cu cuvinte întregi domină de fapt majoritatea lecturilor fluente. Cititorul priceput la textele alfabetice citește nu prin secvențierea literelor individuale, ci prin secvențierea unităților

conceptuale mult mai mari: cuvinte întregi și fraze. Lectura morfemică, adică citirea elementelor de vorbire, precum read („citire”) și -ing, ca având o semnificație sau o funcție gramaticală care nu pot fi subdivizată în alte astfel de elemente, este procesată mai repede decât lectura fonetică, obținând un nivel mai înalt și mai larg de conceptualizare și înțelegere.[40] Cercetările privind modul în care citește fluent fiecare cititor adult au dezvăluit o serie de tehnici din trusa noastră de instrumente cerebrale, fiecare accesând diverse și mai multe părți ale creierului: andante, allegro, concentrat, distras, examinare, retragere, sărituri, încetinire, accelerare și multe altele. Unele tehnici sunt declanșate de un factor extern, cum ar fi întâlnirea unui cuvânt necunoscut. Majoritatea, însă, sunt declanșate intern – după dispoziție, postură, atitudine și alte aspecte asemănătoare.

Cu alte cuvinte, citirea se aseamănă într-adevăr cu gândirea.[41]

Dovezile acumulate sugerează, așadar, că în timp ce scrisul este o abilitate, lectura fluentă este o facultate. Adică, în timp ce scrisul este „o abilitate dobândită prin antrenament”, citirea fluentă este „una dintre puterile inerente ale minții sau ale corpului” capabile de lucruri pe care nici o abilitate nu le-ar putea atinge vreodată. Se pare că abilitatea de a scrie a eliberat în umanitate, în special odată cu lectură tăcută care s-a răspândit rapid, această facultate latentă care este, de fapt, un complex de aptitudini care sunt sinergice și într-o continuă dezvoltare. Lectura este dependentă de viziune (sau, în cazul persoanelor cu deficiențe de vedere, de atingere), dar conectează viziunea (atingerea) imediat la gândire într-un mod care transcende simpla percepție. Cu toate acestea, rareori citim exclusiv în modul vizual (tactil), citim mai degrabă într-o combinație alternativă de strategii fonetice și vizuale (tactile) și într-o varietate de moduri. În acest context, lectura ar putea fi denumită „hiperviziune” (hipertouch), în sensul că este dependentă, dar depășește simțul vizual.

Prin urmare, lectura este adevăratul nostru „al șaselea simț”.

Multe gânduri se bazează pe limbaj, în special speculațiile teoretice abstracte, care sunt întotdeauna condiționate de constrângerile limbajului natural. Se pare că gândirea bazată pe limbaj este la fel de frecventă ca gândirea nonlingvistică. Gândirea nonlingvistică cuprinde structurarea logică integrată a kinesteziei (conștiința corporală a

simțurilor) combinată cu rememorarea și proiecția imaginilor, a emoțiilor și a datelor de la simțuri. Deoarece limbajul este un simbolism vocal codificat utilizat pentru a transmite gânduri, forma sa scrisă este un simbolism vizual care activează răspunsurile kinestezice: adică atunci când citim fluent anumite tipuri de texte, nu vedem cuvinte și nici nu auzim limbaj, ci integrăm chiar imaginile, emoțiile și informațiile despre simțuri pe care le transmit aceste simboluri grupate. Această abilitate este cea care îi permite unei opere de ficțiune să transporte un cititor în altă lume și în alt timp, creând o stare aproape de transă. Lectura este într-adevăr un „al șaselea simț” prin faptul că include o percepție pe care umanitatea nu o avea înainte de elaborarea scrierii.

Lectura dă putere omenirii în moduri adesea nebănuite. De exemplu, memoria vizuală ajută mulți oameni să păstreze și să organizeze cunoștințele. Abilitatea este încurajată de toate sistemele educaționale în stil occidental. Anterior, cei cu talent auditiv – cei care își puteau aminti bine ceea ce au ascultat – erau favorizați în societate. Cu toate acestea, de la introducerea scrierii, cei care aveau talentele vizuale au fost din ce în ce mai avantajați față de ceilalți. Acum, prin talentul vizual, prin lectură, poate fi accesat și afișat un volum mult mai mare de cunoștințe. Această memorare a dat naștere chiar și unor indivizi cu abilități aparent „supraomenești”, capabili să poarte în cap biblioteci întregi de lecturi memorate. Și deseori acești indivizi sunt cei care aduc cele mai mari contribuții la umanitate.

Deoarece memoria vizuală este aparent stimulată și îmbunătățită prin actul regulat al lecturii, trebuie să ne întrebăm, desigur, dacă nu cumva puterea acestei abilități create de om s-ar putea multiplica de la generație la generație. Oare selecția naturală va ajunge în timp să fie în favoarea celor care își utilizează memoria de citire? Perspectiva este interesantă și conduce la un număr de scenarii imaginative pentru viitorul potențial al lecturii – și al omenirii în sine.

Sfârșitul lecturii

Jean-Paul Sartre (1905-1980), filosoful, romancierul și dramaturgul francez, și-a amintit: „Platonician prin condiție, mergeam de la cunoaștere la obiectul său, consideram că ideile erau mai reale decât lucrurilor, fiindcă ele mi se ofereau mai întâi și fiindcă se ofereau ca lucruri. În cărți am luat contact cu universul: asimilat, clasat, etichetat, gândit, încă formidabil”.[42] Mulți oameni experimentează lumea largă doar în acest mod: la „mâna a doua”, prin lectură. Și sunt cu atât mai bogați pentru asta.

Totuși, pe măsură ce societatea avansează, va fi mereu lectura pe locul întâi? Unii oameni cred că lectura nu poate avea viitor. Ei sunt de părere că sistemele de răspuns vocal ale computerelor vor putea în curând să furnizeze toate informațiile de care are nevoie un om. Globalizarea va omogeniza cuvântul scris în ceva lipsit de sens. Și civilizația va acorda prioritate tot mai des televiziunii, filmelor și muzicii pop. Cine va avea nevoie de lectură?

Răspunsul este evident pentru fiecare dintre noi.

Sistemele de răspuns vocal ale computerelor vor fi cu siguranță binevenite, dar nu vor înlocui niciodată cuvântul scris, mult mai versatil. Globalizarea este, fără îndoială, un fapt al vieții din secolul al XXI-lea, dar procesul se desfășoară doar cu ajutorul alfabetului latin. Televiziunea, filmele și muzica – într-adevăr tot modernismul în sine – sunt produsul lecturii în alfabetul latin.[43] Deși din motive religioase (araba, ebraica) sau socio-economice (japoneza, rusa) alte sisteme de scriere vor rezista fără îndoială timp de multe secole, „monopolul tastaturii” al alfabetului latin și avantajele sale evidente de adaptare fac puțin probabil ca acesta să fie ignorat sau înlocuit vreodată. Unul dintre avantajele alfabetului latin este compactitatea sa de neegalat.[44] Simplitatea sa îi conferă o flexibilitate și o forță care îi va asigura supraviețuirea și care încurajează dezvoltarea susținută.

În urmă cu peste cinci sute de ani, apariția tipăririi cu tiparul mobil a

favorizat scrierea alfabetică, legătura perfectă dintre tehnologiei și mediu, schimbând astfel lumea. Computerul modern a dat naștere societății electronice pe fundația alfabetului latin și acum modelează viitorul tuturor. Astăzi, alfabetul latin nu este doar cel mai important sistem de scriere: este principalul mediu, în limba engleză, al celui mai controversat și semnificativ eveniment al planetei – globalizarea. Odată cu internetul, alfabetul latin este deja sângele comunicării globale.

În curând va fi lectura întrupată.

Și ceea ce va transmite viitorul alfabet latin universal va fi tot viața însăși. Omenirea a cuprins întotdeauna un haos de nenumărate impresii contradictorii, în continuă schimbare. Pentru a le înțelege și a supraviețui și a prospera, căutăm sensul, căutăm ordinea – în ultimele secole, aceste căutări s-au realizat în principal prin lectură. În primul rând, dar nu exclusiv, cu scopul de a învăța (citirea ficțiunii este, în primul rând, o experiență de învățare), lectura a devenit „hipersensul" nostru datorită faptului că exploatează și conține toate simțirile. După cum am văzut, poate chiar să le înlocuiască, creând lumi și păstrându-le la distanță de realitatea cotidiană. Diferența dintre lectură și simțurile primare este că cea dintâi trebuie să fie predată și reconstituită individual, calitatea sa esențială depinzând nu de aportul imediat al simțurilor, ci, în majoritatea cazurilor, de pregătirea cititorului individual și de inteligența înnăscută al acestuia.

Dar nu numai oamenii citesc. În mediile controlate de oameni, bonobo, cimpanzeii, urangutanii și gorilele citesc acum în mod regulat „lexigrame" sau scrieri speciale de simboluri care reprezintă cuvinte sau acțiuni pentru a genera un răspuns sau o afirmație pe care controlorii lor umani o pot înțelege la rândul lor. Poate cel mai remarcabil este faptul că computerele moderne își citesc reciproc mesajele, cu totul independent de medierea umană, iar acest lucru se întâmplă de zeci de milioane de ori pe zi. (O notă recentă din partea de jos a unui e-mail, care anunța vânzarea unei companii de comerț electronic, scria: „Vă rugăm să rețineți că răspunsurile la acest mesaj nu sunt citite de oameni")[45]. Mesajul mai general este că însuși definiția „lecturii" se confruntă cu schimbări, viitorul său fiind o chestiune de science fiction.

Ratele de alfabetizarea sunt peste tot în creștere, fapt pentru care

sfârșitul lecturii este aproape imposibil. Europa, America de Nord, Asia de Est și cea mai mare parte din Oceania au deja o prezență la școală de 100% până la vârsta de paisprezece ani. Deși restul lumii înregistrează în mod obișnuit un procent de 50% sau mai puțin în acest sens, situația se schimbă rapid ca urmare a unor programe masive de finanțare internațională special concepute și implementate pentru a promova alfabetizarea în lumea a treia. Planurile îi vor ajuta nu numai pe cei înzestrați, ci pe toată lumea de pe Pământ. Noii cititori vor deschide noi piețe, vor genera locuri de muncă la nivel local, vor crește puterea de cumpărare și cheltuielile globale în general, permițând o mai mare bogăție universală și, cel mai important, conștientizare. Întreaga lume va fi un loc mai bogat... la propriu.

O abilitate cumulativă, lectura progresează rapid și exponențial. Fiecare sesiune se bazează pe cea de dinainte, deschizând o cale de experiență în continuă lărgire. Cei care au citit pe larg și cu înțelepciune, care au nevoie de cuvântul scris și, astfel, de limba și de cultura lor, se bucură de regulă de cea mai mare stimă din partea societății. Acest lucru nu va fi niciodată altfel.

Căci, în esență, a existat întotdeauna un singur „sfârșit" al lecturii:

Cunoașterea.

Va exista întotdeauna un viitor al lecturii. Citirea utilitară va prospera pentru totdeauna: sarcini legate de muncă, calcule, corespondență, semne, etichetare, publicitate și multe altele. Lecturile de ficțiune și non-ficțiune (citirea culturală) vor continua să avanseze împreună cu civilizația, reflectând monoculturalizarea accelerată, corporatizarea și tehnologizarea generală a planetei noastre. Aceleași genuri de lectură vor continua fără nici o îndoială: romanul, biografia, ghidul de călătorie, lucrarea istorică și așa mai departe, dar acestea continuă să se ramifice în alte manifestări și subgenuri mixte. Poate vor apărea cărții de bucate thriller, Who's Who on Mars, ghidul de călătorie holografică sau istoria virtuală a degustării vinurilor. Dar avem nevoie răbdare. Ideile noi vor urma tehnologia, dar întotdeauna vor ține seama de cerere, noutatea însăși (pentru câștiguri monetare) rămânând, ca întotdeauna, impulsul principal al industriei editoriale.

Sigmund Freud (1856-1939) a susținut că „plăcerea pe care o obținem

citind ficțiune provine din eliberarea tensiunilor din mintea noastră... dându-ne ocazia să avem reverii fără a trebui să ne facem reproșuri sau să ne rușinăm”.[46] Majoritatea experților de azi nu ar fi de acord. Apăsat poate de complexele de vinovăție ale propriei copilării evreiești din Imperiul Austro-Ungar, Freud nu a reușit să recunoască ceea ce este cu adevărat lectura de ficțiune. Astăzi considerăm că acest tip excepțional de lectură condensează de fapt tensiunile, nu le eliberează. Lectura cărților de ficțiune nu este de fapt asemănătoare cu reveria, deoarece înseamnă lăsarea deoparte a neîncrederii într-un mod voit și concentrat. Este un act de creație în sine, căci cititorul își lasă mintea să pătrundă și să formeze lumea hiper-simțurilor pe pagina albă sau pe ecranul electronic, reacționând și modelând într-o manieră creativă toată această experiență.

Căci, ca și gândul în sine, citirea poate fi cu adevărat orice decidem noi să fie. Poate că felul în care este ordonată biblioteca și librăria trădează cel mai bine cât de capricios încercăm să categorisim Universul. De exemplu, plasată în categoria aventură, Viața și aventurile lui Robinson Crusoe (1719) de Daniel Defoe este o povestea captivantă a unui naufragiat. În categoria călătorie este o descriere colorată a vieții pe o insulă tropicală. În cateoria sociologie este un studiu pătrunzător al contactului cu primitivii la începutul secolului al XVIII-lea. În categoria ficțiune, un thriller de escapism. În categoria literatură pentru copii este o poveste concludentă despre viața într-un mediu primitiv. În categoria teologie este o laudă creștină în contexte păgâne. Și în categoria clasici este un capodoperă a literaturii occidentale. Descriind aceeași carte, fiecare categorie eșuează cu desăvârșire în a cuprinde întreaga operă. Așa cum a observat cu înțelepciune romancierul argentinian Alberto Manguel, „orice clasificare ar alege, fiecare bibliotecă îngrădește actul lecturii și forțează cititorul – cititorul curios, cititorul alert – să salveze cartea din categoria la care a fost condamnată”.[47] Acest lucru se datorează faptului că actul de a împărți în categorii contrazice chiar scopul lecturii: de a canaliza viața însăși.

Deși un scriitor poate crea un text într-o varietate infinită de moduri, de obicei – dar nu întotdeauna – se limitează la o singură limbă, stil, registru social, mesaj. Cu toate acestea, cititorul operei sale nu are astfel de limitări. Un cititor poate alege să înțeleagă, să reacționeze și să interpreteze lucrarea autorului oricum dorește. De exemplu, chiar și neintenționat, ceea ce înțelege o persoană din Hamlet la 50 de ani va

fi cu siguranță diferit față de ce a înțeles la 20 de ani. Într-adevăr, așa cum a remarcat odată scriitoarea engleză Virginia Woolf (1882-1941): „Să transcriem impresiile pe care le dobândim citind Hamlet an de an ar însemna practic să ne scriem autobiografia”.[48] Un text literar nu este o Scriptură. În funcție de context, este simultan o oglindă și un stâlp de sprijin. Nici un text, nici măcar cel mai fundamental text religios, nu îi dictează cititorului. Cititorul alege cum să reacționeze, ce să gândească. Minunea în lectură este că scriitorul nu are niciodată controlul.

Cititorul preia rolul lui Dumnezeu.

În mitologia greacă, Narcis a fost tânărul frumos care s-a îndrăgostit de propria reflexie în apă și s-a ofilit, devenind în cele din urmă floarea care încă îi poartă numele. Fiecare carte, fiecare piesă de teatru, fiecare poezie pe care o citim este acea apă. Ne regăsim în ea și ne admirăm în ea doar pe noi înșine. Pe măsură ce ne schimbăm, imaginea apei se schimbă și astfel admirăm în textul recitit o variantă redescoperită a noastră. Dacă vrem să spunem adevărul, fiecare text, independent de existența sa unică, conține un cosmos de posibile măguliri. Cu tot respectul pentru Socrate, nu există o lectură „corectă” sau „autoritară”, indiferent de materialul de lectură. Un text scris își trăiește propria viață, din secol în secol și din mileniu în mileniu, descoperit sau redescoperit pentru ceea ce spune diferit pentru fiecare societate și pentru fiecare individ. Nici o lectură nu este definitivă, întrucât cititorul se reinventează pe sine sau pe el însuși cu fiecare lectură. Suntem ceea ce citim și ceea ce citim este ceea ce suntem.

Experiența poate inspira. Când scriitoarea Dame Rebecca West (1892-1983) a terminat de citit Regele Lear de Shakespeare, a trebuit să se întrebe: „Ce-i cu această emoție? Care să fie influența marilor capodopere asupra vieții mele, încât mi-aduc atâta bucurie?”[49] Uneori se bucură un întreg stat: în 1991, statul Jing din provincia Yünan din China s-a redenumit „Shangri-la” după locația fictivă în care are loc acțiunea romanului bestseller din 1933 al lui James Hilton, Lost Horizon – totul pentru a atrage banii turiștilor. Uneori, o întreagă generație: recent, cărțile Harry Potter de J.K. Rowling au trezit pasiunea pentru lectură în rândul tinerilor devotați care nu au fost descurajați de volumele groase precum niște cărți telefonice.

Chiar și lectura imaginară poate inspira, se pare. Aflat în captivitate în

Liban din 1987 până în 1991, trimisul special al Arhiepiscopului de Canterbury în Orientul Mijlociu, Terry Waite, a dezvăluit mai târziu că și-a menținut sănătatea mintală prin „recitirea” constantă a cărților sale preferate... în minte.

Îndepărtând singurătatea, lipsa de iubire, dificultățile vieții de zi cu zi, lectura este asemenea unui prieten care ne alină suferința. Unii regăsesc o realitate superioară în ideea pe care o transmite aceasta, cum ar fi Jean-Paul Sartre. Alții îmbrățișează o operă pentru că aceasta promite evadare sau răscumpărare. Cele mai prețioase momente ale copilăriei – „singura şi credincioasa mea consolare”, așa cum a mărturisit Copperfield în opera lui Dickens – adesea rezidă în lectură.

„Vorbe, vorbe, vorbe”, a protestat imatur Hamlet către Polonius. Căutarea informațiilor conduce lectura către scopul său final: cunoașterea. Informațiile care nu servesc cunoașterii sunt nisipul de pe mal.

În acest proces, computerul modern va promova lectura la fel de hotărâtor precum a promovat-o tipografia cu peste cinci sute de ani în urmă, întrucât revoluția digitală este în primul rând o revoluție a lecturii.

Cele mai timpurii organisme ale Pământului au dezvoltat mecanisme primitive de schimb capabile să transmită informații despre specii, genuri și anumite intenții. Acum umanitatea este dincolo de limbajul articulat în sine, transcendând spațiul și timpul în virtutea acestui remarcabil al șaselea simț:

Cititul.

Referințe

UNU. MARTORUL NEMURITOR

1 Miriam Lichtheim, Ancient Egyptian Literature, vol. 1, Berkeley, 1973.

[2] Uta Frith, ‘Reading by Eye and Writing by Ear’, în P.A. Kolers, M.E. Wrolstad și H. Bouma, eds, Processing of Visible Language, New York, 1979, pp. 379-90.

[3] D.C. Mitchell, The Process of Reading: A Cognitive Analysis of Fluent Reading and Learning to Read, Chichester și New York, 1982.

[4] Adaptat din David Crystal, The Cambridge Encyclopedia of Language, ed. 2, Cambridge, 1997.

[5] Roy Harris, The Origin of Writing, Londra, 1986.

[6] Julian Jaynes, The Origin of Consciousness in the Breakdown of the Bicameral Mind, Princeton, 1976.

[7] Pierre Chaunu, ‘Foreword’, în Henri-Jean Martin, The History and Power of Writing, trad. Lydia G. Cochrane, Chicago și Londra, 1994, pp. vii-xiv

[8] Steven Roger Fischer, A History of Writing, Londra, 2001.

[9] Ibid.

10 Martin, The History and Power of Writing.

11 Fischer, A History of Writing.

12 Marvin A. Powell, ‘Three Problems in the History of Cuneiform Writing: Origins, Direction of Script, Literacy’, Visible Language, XV/4 (1981), pp. 419-40.

13 Robert Claiborne, The Birth of Writing, New York, 1974.

14 Dominique Charpin, ‘Le geste, la parole et l’écrit dans la vie juridique en Babylonie ancienne’, în Ecritures, système idéographique et pratique expressive, Paris, 1982, pp. 65-74.

15 Fischer, A History of Writing.

16 Roland G. Kent, Old Persian: Grammar, Texts, Lexicon, American Oriental Series, 33, New Haven, CT, 1953.

17 Rüdiger Schmitt, The Bisitun Inscription of Darius the Great: Old Persian Text, Londra, 1991.

18 David Diringer, The Hand-Produced Book, Londra, 1953.

19 Piotr Michalowski, ‘Writing and Literacy in Early States: A Mesopotamianist Perspective’, în Deborah Keller-Cohen, ed., Literacy: Interdisciplinary Conversations, Cresskill, NJ, 1993, pp. 49-70.

20 Georges Roux, Ancient Iraq, Londra, 1964.

21 Claiborne, The Birth of Writing.

22 Ibid.

23 C.J. Gadd, Teachers and Students in the Oldest Schools, Londra, 1956.

24 William W. Hallo și J.J.A. van Dijk, The Exaltation of Inanna, New Haven, CT, 1968.

25 Alberto Manguel, Istoria lecturii, București, 2011.

26 Martin, The History and Power of Writing.

27 M.W. Green, ‘The Construction and Implementation of the Cuneiform Writing System’, Visible Language, XV/4 (1981), pp. 345-72.

28 Jerrold S. Cooper, ‘Sumerian and Akkadian’, în Peter T. Daniels și William Bright, eds, The World’s Writing Systems, Oxford și New York, 1996, pp. 37-57. De asemenea M. Civil și R. Biggs, ‘Notes sur

des textes sumériens archaïques', Revue d'Assyriologie, LX (1966), pp. 1-16.

[2]9 Epiphanius Wilson, Babylonian and Assyrian Literature, Miami, 2002; B. Meissner, Die babylonische-assyrische Literatur, Leipzig, 1927.

[3]0 C.B.F. Walker, Cuneiform, Reading the Past, Londra, 1987.

[3]1 Florian Coulmas, The Writing Systems of the World, Oxford și New York, 1989.

[3]2 James W. Thompson, Ancient Libraries, Hamden, CT, 1940.

[3]3 Claiborne, The Birth of Writing.

[3]4 Ibid.

[3]5 Hermann Hunger, Babylonische und assyrische Kolophone, Alter Orient und Altes Testament, 2, Kevelaer, 1968.

[3]6 Claiborne, The Birth of Writing.

[3]7 Ibid.

[3]8 Otto Schroeder, Die Tontafeln von El-Amarna, Vorderasiatische Schriftdenkmäler, 12, Leipzig, 1915.

[3]9 Fischer, A History of Writing.

[40] Robert K. Ritner, 'Egyptian Writing', în Daniels and Bright, eds, The World's Writing Systems, pp. 73-84.

41 John Baines, 'Literacy and Ancient Egyptian Society', Man, n.s. XVIII (1983), pp. 572-99.

42 J. Baines și C.J. Eyre, 'Four Notes on Literacy', Göttinger Miszellen, LXI (1983), pp. 65-96.

43 Baines, 'Literacy and Ancient Egyptian Society'.

44 Wolfgang Helck, Die Lehre des Dw3-Htjj, Wiesbaden, 1970.

45 Paul C. Smither, ‘An Old Kingdom Letter Concerning the Crimes of Count Sabni’, Journal of Egyptian Archaeology, XXVIII (1942), pp. 16-19.

46 Baines, ‘Literacy and Ancient Egyptian Society’.

47 J.J. Jansen, ‘The Early State in Egypt’, în Henri J.M. Claessen și Peter Skalník, eds, The Early State Haga, 1978, pp. 213-34.

48 Baines și Eyre, ‘Four Notes on Literacy’.

49 R.O. Faulkner, The Ancient Egyptian Pyramid Texts, Oxford, 1969.

50 Claiborne, The Birth of Writing.

51 Baines, ‘Literacy and Ancient Egyptian Society’.

52 Lichtheim, Ancient Egyptian Literature; William Kelley Simpson, ed., The Literature of Ancient Egypt, New Haven, CT, 1973.

53 William L. Moran, trad. și ed., The Amarna Letters, Baltimore, 1992.

54 Ibid.

55 Thompson, Ancient Libraries.

56 Baines, ‘Literacy and Ancient Egyptian Society’.

57 Asko Parpola, Deciphering the Indus Script, Cambridge, 1994.

58 Fischer, A History of Writing. Vezi și Steven Roger Fischer, Evidence for Hellenic Dialect in the Phaistos Disk (Berne et al., 1988) și Glyphbreaker, New York, 1997.

59 Crystal, The Cambridge Encyclopedia of Language.

60 Baines, ‘Literacy and Ancient Egyptian Society’.

DOI. LIMBA PAPIRUSULUI

1 Pliny the Younger, Plinius der Jüngere, Briefe, ed. Helmut Kasten, Berlin, 1982, IX:36.

[2] William V. Harris, Ancient Literacy, Cambridge, MA, și Londra, 1989.

[3] Alphonse Dain, 'L'écriture grecque du VIIIe siècle avant notre ère à la fin de la civilisation byzantine', în L'écriture et la psychologie des peuples, Paris, 1963, pp. 167-80.

[4] Robert K. Logan, The Alphabet Effect: The Impact of the Phonetic Alphabet on the Development of Western Civilization, New York, 1986.

[5] M.B. Parkes, Pause and Effect: An Introduction to the History of Punctuation in the West, Berkeley și Los Angeles, 1993; E. Otha Wingo, Latin Punctuation in the Classical Age, Janua Linguarum Series Practica, vol. 133, Haga, 1972.

[6] F. Messerschmidt, Archiv für Religionswissenschaft, Berlin, 1931.

[7] Steven Roger Fischer, A History of Writing, Londra, 2001; Roger D. Woodard, Greek Writing from Knossos to Homer: A Linguistic Interpretation of the Origin of the Greek Alphabet and the Continuity of Ancient Greek Literacy, Oxford, 1997.

[8] Harris, Ancient Literacy.

[9] Michael Stubbs, Language and Literacy: The Sociolinguistics of Reading and Writing, Londra, 1980.

[10] Rosalind Thomas, Literacy and Orality in Ancient Greece, Cambridge, 1992, și Oral Tradition and Written Record in Classical Athens, Cambridge, 1989.

[11] Jacqueline de Romilly, Histoire et raison chez Thucydide, 2nd edn, Paris, 1967.

[12] Eric Alfred Havelock, The Muse Learns to Write: Reflections on Orality and Literacy from Antiquity to the Present, New Haven, CT, 1986.

[13] Platon, Phaidros, Traducere, lămuriri preliminare și note de Gabriel Liiceanu, Humanitas, București, 2011.

[14] Ibid.

[15] Henri-Jean Martin, The History and Power of Writing, tradus de Lydia G. Cochrane, Chicago și Londra, 1994.

[16] Galen, De usu partium, I:8, citat în Harris, Ancient Literacy.

[17] Menander, Sententiæ, 657, în Works, ed. W.G. Arnott, Cambridge, MA, și Londra, 1969.

[18] Harris, Ancient Literacy.

[19] Martin, The History and Power of Writing.

[20] Harris, Ancient Literacy.

[21] Plato, The Republic, trad. B. Jowett, New York, 1960.

[22] Harris, Ancient Literacy.

[23] Henri-Irénée Marrou, Histoire de l'éducation dans l'Antiquité, 2 vols, Paris, 1981.

[24] Plutarch, 'Life of Alexander', în The Parallel Lives, ed. B. Perrin, Cambridge, MA, și Londra, 1970.

[25] Harris, Ancient Literacy.

[26] Ibid.

[27] Howard A. Parsons, The Alexandrian Library: Glory of the Hellenic World, New York, 1967.

[28] Athenæus, Deipnosophistai, ed. Charles Burton Gulick, vol. 1, Cambridge, MA, și Londra, 1969.

[29] G. Anderson, Ancient Fiction: The Novel in the Græco-Roman World, Londra, 1984; T. Hägg, The Novel in Antiquity, Oxford, 1983.

[30] Robert Pattison, On Literacy: The Politics of the Word from Homer to the Age of Rock, Oxford, 1982.

[31] Henri-Jean Martin, 'Pour une histoire de la lecture', Revue française

d'histoire du livre, XLVII (1977), pp. 583-608.

[32] Israel Finkelstein și Neil Asher Silberman, The Bible Unearthed: Archaeology's New Vision of Ancient Israel and the Origin of its Sacred Texts, New York, 2001.

[33] Gersom Scholem, Kabbalah, Ierusalim, 1974.

[34] Alberto Manguel, Istoria lecturii, București, 2011.

[35] Harris, Ancient Library.

[36] Martin, The History and Power of Writing.

[37] Ibid.

[38] Cicero, De oratore, ed. E.W. Sutton și H. Rackham, vol. 1, Cambridge, MA, și Londra, 1967.

[39] Henri Levy-Bruhl, 'L'écriture et le droit', în Marcel Cohen, ed., L'écriture et la psychologie des peuples, Paris, 1963, p. 329.

[40] Marrou, Histoire de l'éducation dans l'Antiquité.

[41] Martin, The History and Power of Writing.

[42] Alan K. Bowman, Life and Letters on the Roman Frontier: Vindolanda and its People, Londra, 1994. De asemenea, A. Bowman și J. Thomas, The Vindolanda Writing-Tablets, Tabulae Vindolandenses, II, Londra, 1994.

[43] Fischer, A History of Writing.

[44] Martin, The History and Power of Writing.

[45] Harris, Ancient Literacy.

[46] Pliny the Younger, Plinius der Jüngere, Briefe, IV:7.

[47] Frederick George Kenyon, Books and Readers in Ancient Greece and Rome, vol. 4, ed. a 2-a, Oxford, 1951.

[48] Quintilian, The Institutio Oratoria of Quintilian, trad. H.E. Butler,

Oxford, 1920-22, I:1:12.

[49] Suetonius, ‘Augustus’, în Lives of the Twelve Caesars, ed. J.C. Rolfe, Cambridge, MA, și Londra, 1948, LXXXIX:3.

[50] Pliny the Younger, Plinius der Jüngere, Briefe, V:17.

[51] Ibid. IX:34.

[52] Marțial, Epigrame, trad. Tudor Măinescu și Alexandru Hodoș, București, 1967, Cartea întâi: 38.

53 Pliny the Younger, Plinius der Jüngere, Briefe, IV:27.

[54] Martial, Epigrammata, în Works, ed. W.C. Ker, Cambridge, MA, și Londra, 1919-20, III:44.

[55] Aline Rouselle, Porneia, Paris, 1983, citat în Manguel, Istoria lecturii.

[56] Lucius Annaeus Seneca, Scrieri filosofice alese, București, 1981.

[57] Gerontius, Vita Melaniae Junioris, ed. și trad. Elizabeth A. Clark, New York și Toronto, 1984.

[58] Cicero, De natura deorum, ed. H. Rackham, Cambridge, MA, și Londra, 1933, II:2.

[59] Harris, Ancient Literacy.

[60] Jérôme Carcopino, Daily Life in Ancient Rome: The People and the City at the Height of the Empire, ed. Henry T. Rowell, trand. E. O. Lorimer, New Haven, CT, 1940.

[61] Erich Auerbach, Literatursprache und Publikum in der lateinischen Spätantike und im Mittelalter, Berna, 1958, citat în Manguel, Istoria lecturii.

[62] Pliny the Elder, Naturalis Historia, ed. W.H.S. Jones, Cambridge, MA, și Londra, 1968, XIII:11.

[63] Martial, Epigrammata, XIV:184.

64 Anthony J. Mills, ‘A Penguin in the Sahara’, Archeological Newsletter of the Royal Ontario Museum, II, (Martie 1990), p. 37.

65 C.H. Roberts, ‘The Codex’, Proceedings of the British Academy, XL (1954), pp. 169-204.

66 R. Reed, Ancient Skins, Parchments, and Leathers, Londra și New York, 1972.

67 Edward Maunde Thompson, Handbook of Greek and Latin Palæography, Londra, 1906.

68 Ausonius, Opuscules, 113, citat în Manguel, Istoria lecturii.

69 Sântul Sfințit Mucenic Irineu al Lyonului, Aflarea și respingerea falsei cunoașteri sau contra ereziilor, vol. 2, București, 2007.

70 Robin Lane Fox, Pagans and Christians, New York, 1986.

71 Augustine of Hippo, ‘Of the Origin and Nature of the Soul’, în Basic Writings of Saint Augustine, ed. Whitney J. Oates, Londra, 1948, IV:7:9

72 Ibid. ‘Concerning the Trinity’, în Basic Writings of Saint Augustine, XV:10:19.,

73 Sfântul Augustin, Confesiuni, Ediție bilingvă, Traducere, introducere și note de Eugen Munteanu, VI: 4, București, 2018.

74 Bernard M. W. Knox, ‘Silent Reading in Antiquity’, Greek, Roman and Byzantine Studies, IX/4 (1968), pp. 421–35.

75 Josef Balogh, „Voces Paginarum”: Beiträge zur Geschichte des lauten Lesens und Schreibens’, Philologus, LXXXII (1927), pp. 84-109, 202-40.

76 Plutarch, ‘On the Fortune of Alexander’, în Moralia, ed. Frank Cole Babbitt, vol. 4, Cambridge, MA, și Londra, 1972, fragment 340a.

77 Ibid., ‘Brutus’, în Vieți paralele.

78 Cicero, Tusculan Disputations, ed. J.E. King, Cambridge, MA, și Londra, 1952, V.

[79] Ptolemy, ‘On the Criterion’, în The Criterion of Truth, ed. Pamela Huby and Gordon Neal, Oxford, 1952.

[80] Sfântul Chiril al Ierusalimului, Cateheze, București, 2003.

[81] Sfântul Augustin, Confesiuni, Ediție bilingvă, traducere, introducere și note de Eugen Munteanu, VI: 4, București, 2018.

[82] Ibid, XVIII: 29.

[83] Sidonius Apollinaris, Epistolæ, în Poems and Letters, ed. W.B. Anderson, vol. 2, Cambridge, MA, și Londra, 1936, II:9:4.

[84] Jean Leclercq, The Love of Learning and the Desire for God: A Study of Monastic Culture, trad. Catharine Misrahi, ed a 3-a, New York, 1982.

[85] Pierre Paul Courcelle, Late Latin Writers and their Greek Sources, trad. Harry E. Wedeck, Cambridge, MA, 1969.

[86] Pierre Paul Courcelle, Late Latin Writers and their Greek Sources, trad. Harry E. Wedeck, Cambridge, MA, 1969.

[87] André Grabar, Christian Iconography: A Study of its Origins, Princeton, nj, 1968.

[88] F. Piper, Über den christlichen Bilderkreis, Berlin, 1852, citat în Manguel, Istoria lecturii.

[89] Diodorus Siculus, XII:13, citat în Harris, Ancient Literacy

[90] Fischer, A History of Writing.

TREI. O LUME A CITITULUI

1 Herrlee G. Creel, Chinese Writing, Washington, DC, 1943.

[2] Andrew Robinson, The Story of Writing, Londra, 1995.

[3] Burton Watson, Early Chinese Literature, Berkeley și Los Angeles, 1972.

[4] André Levy, Chinese Literature, Ancient and Classical, Bloomington,

IN, 2000.

[5] Steven Roger Fischer, A History of Writing, Londra, 2001.

[6] John DeFrancis, The Chinese Language: Fact and Fantasy, Honolulu, 1984.

[7] J.A.G. Roberts, A History of China, Londra, 1999.

[8] De exemplu, Victor H. Mair, The Columbia History of Chinese Literature, Berkeley și Los Angeles, 2002, and Wilt L. Idema, A Guide to Chinese Literature, Ann Arbor, 1997.

[9] Kathleen Gough, 'Implications of Literacy in Traditional China and India', în Jack Goody, ed., Literacy in Traditional Societies, Cambridge, 1968, pp. 70-84.

[10] J. Needham, Science and Civilization in China, Cambridge, 1954.

[11] Gough, 'Implications'.

[12] David G. Chibbett, The History of Japanese Printing and Book Illustration, Tokyo, 1977.

[13] Evelyn Sakakida Rawski, Education and Popular Literacy in Ch'ing China, Ann Arbor, 1979.

[14] Ibid.

[15] Alberto Manguel, Istoria lecturii, București, 2011.

[16] Rawski, Education and Popular Literacy in Ch'ing China.

[17] Creel, Chinese Writing.

[18] Chinese Repository, IV (1835-36), p. 190, citat în Rawski, Education and Popular Literacy in Ch'ing China.

[19] Rawski, Education and Popular Literacy in Ch'ing China.

[20] Ibid.

[21] Fischer, A History of Writing.

[22] David R. McCann, Early Korean Literature, Berkeley și Los Angeles, 2000.

[23] Peter H. Lee, Korean Literature: Topics and Themes, New York, 1968.

[24] Kichung Kim, An Introduction to Classical Korean Literature: From Hyangga to P'Ansori, New York, 1996.

[25] Geoffrey Sampson, Writing Systems, Londra, 1985.

[26] Fischer, A History of Writing.

[27] Kim, An Introduction to Classical Korean Literature.

[28] Peter H. Lee, Modern Korean Literature, Honolulu, 1990.

[29] Kaj Birket-Smith, 'The Circumpacific Distribution of Knot Records', Folk, VIII (1966), pp. 15-24.

[30] Earl Miner, H. Odagiri și R.E. Morrell, The Princeton Companion to Classical Japanese Literature, Princeton, nj,1992.

[31] Chibbett, The History of Japanese Printing and Book Illustration.

[32] Suichi Kato, A History of Japanese Literature, vol. 3, Londra, 1983.

[33] Ivan Morris, The World of the Shining Prince: Court Life in Ancient Japan, Oxford, 1964.

[34] Rose Hempel, Japan zur Heian-Zeit: Kunst und Kultur, Freiburg, 1983.

[35] Sei Shōnagon, The Pillow Book of Sei Shonagon, rad. Ivan Morris, Oxford și Londra, 1967.

[36] Alberto Manguel, Istoria cititului, București, 2010.

[37] Morris, The World of the Shining Prince.

[38] Miner, Odagiri and Morrell, The Princeton Companion to Classical Japanese Literature.

[39] Kato, A History of Japanese Literature.

[40] Fischer, A History of Writing.

[41] Michael D. Coe, Breaking the Maya Code, Londra, 1992.

[42] Joyce Marcus, 'The First Appearance of Zapotec Writing and Calendrics', în Kent V. Flannery și Joyce Marcus, editor, The Cloud People: Divergent Evolution of the Zapotec and Mixtec Civilizations, New York, 1983, pp. 91-6.

[43] John S. Justeson și Terrence Kaufman, 'A Decipherment of Epi-Olmec Hieroglyphic Writing', Science, CCLIX (1993), pp. 1703-11.

[44] Coe, Breaking the Maya Code.

[45] Joyce Marcus, Mesoamerican Writing Systems: Propaganda, Myth, and History in Four Ancient Civilizations, Princeton, 1992.

[46] Charles Dibble, 'The Aztec Writing System', în Jesse D. Jennings și E. Adamson Hoebel, editor, Readings in Anthropology, ed. a 2-a, New York, 1966, pp. 270-77.

[47] Marcus, Mesoamerican Writing Systems.

[48] Ibid.

[49] Ibid.

[50] Compare Marcus, Mesoamerican Writing Systems.

[51] Cecil H. Brown, 'Hieroglyphic Literacy in Ancient Mayaland: Inferences from Linguistic Data', Current Anthropology, XXXII (1991), pp. 489-96.

[52] Coe, Breaking the Maya Code.

[53] Marcus, Mesoamerican Writing Systems.

[54] Michael D. Coe, The Maya Scribe and his World, New York, 1973.

[55] Martha J. Macri, 'Maya and Other Mesoamerican Scripts', în Peter T. Daniels și William Bright, editor, The World's Writing Systems,

Oxford și New York, 1996, pp. 172-82.

[56] John B. Glass, ‘A Survey of Native Middle American Pictorial Manuscripts’, în Howard F. Cline, ed., Guide to Ethnohistorical Sources, partea a 3-a, Handbook of Middle American Indians, 14 (Austin, tx, 1975), pp. 3-80.

[57] Mary Elizabeth Smith, ‘The Mixtec Writing System’, în Flannery and Marcus, editor, The Cloud People, pp. 238-45.

[58] Marcus, Mesoamerican Writing Systems.

[59] Victoria de la Jara, ‘Vers le déchiffrement des écritures anciennes du Pérou’, Science progrès – La Nature, XCV (1967), pp. 241-7.

[60] Fischer, A History of Writing.

[61] Ibid.; vezi și Albertine Gaur, A History of Writing, ediția revizuită, Londra, 1992.

[62] Marcel Cohen, citat în de la Jara, ‘Vers le déchiffrement des écritures anciennes du Pérou’.

[63] Marcus, Mesoamerican Writing Systems.

[64] Florian Coulmas, The Writing Systems of the World, Oxford și New York, 1989.

[65] Gough, ‘Implications’.

[66] D.D. Kosambi, Ancient India, New York, 1966.

[67] A.L. Basham, The Wonder that was India, Londra și New York, 1954.

[68] Gough, ‘Implications’.

[69] Ibid.

[70] Basham, The Wonder that was India.

[71] R.W. Frazer, Literary History of India, ed. a 4-a, Londra, 1920.

[7]2 K.N. Das, History of Bengali Literature, Rangoon, 1926.

[7]3 Gough, ‘Implications’.

[7]4 S. Sasanuma, ‘Impairment of Written Language in Japanese Aphasics: Kana versus Kanji Processing’, Journal of Chinese Linguistics, II (1974), pp. 141-57; și ‘Kana and Kanji Processing in Japanese Aphasics’, Brain and Language, II (1975), pp. 369-83. Conform lui Paul Saenger, Space Between Words, Stanford, CA, 1997, „cercetări recente sugerează că un model simplu al citirii cu emisfera dreaptă a scrierii logografice și al citirii cu emisfera stângă a scrierii silabice și alfabetice poate fi inadecvată”, referindu-se la Reiko Hasuike, Ovid J.L. Tzeng și Daisy L. Hung, ‘Script Effects and Cerebral Lateralization: The Case of Chinese Characters’, în J. Vaid, ed., Language Processing in Bilinguals: Psycholinguistic and Neuropsychological Perspectives, Hillsdale, NJ, 1986, pp. 275-88.

PATRU. OCHIUL DE PERGAMENT

1 Chrétien de Troyes, Le chevalier au lion (Yvain), ed. Mario Roques, Les romans de Chrétien de Troyes, vol. 4, Paris, 1967, vv. 5356-64.

[2] Dennis H. Green, Medieval Listening and Reading: The Primary Reception of German Literature 800-1300, Cambridge, 1994.

[3] Michael T. Clanchy, From Memory to Written Record: England, 1066-1307, Londra și Cambridge, MA, 1979, citat în Green, Medieval Listening and Reading, p. 232.

[4] Steven Roger Fischer, A History of Writing, Londra, 2001.

[5] Green, Medieval Listening and Reading.

[6] Alan G. Thomas, Great Books and Book Collectors, Londra, 1975.

[7] Pierre Riché, Daily Life in the World of Charlemagne, trad. Jo Anne McNamara, Philadelphia, 1978.

[8] Bernhard Bischoff, ‘Panorama der Handschriften-Überlieferung aus der Zeit Karls des Großen’, în Karl der Große: Lebenswerk und Nachleben, vol. 5, Düsseldorf, 1966-8, vol. 2, pp. 233-54.

[9] Claude Dagens, Saint Grégoire le Grand: Culture et experience chrétienne, Paris, 1977, citat în Alberto Manguel, Istoria lecturii, Londra, 1996. Vezi C.M. Chazelle, 'Pictures, Books and the Illiterate', Word and Image, vi (1990), p. 139.

[10] F. Piper, Über den christlichen Bilderkreis, Berlin, 1852, citat în Manguel, Istoria lecturii.

[11] Rosamond McKitterick, The Uses of Literacy in Early Mediæval Europe, Cambridge, 1990.

[12] Robert Claiborne, The Birth of Writing, New York, 1974.

[13] Ilse Lichtenstadter, Introduction to Classical Arabic Literature, New York, 1974.

[14] Henri-Jean Martin, The History and Power of Writing, trad. Lydia G. Cochrane, Chicago și Londra, 1994.

[15] Johannes Pedersen, The Arabic Book, trad. Geoffrey French, Princeton, 1984.

[16] Ibid.

[17] Edward G. Browne, A Literary History of Persia, vol. 4, Londra, 1902-24.

[18] David C. Lindberg, Theories of Vision from al-Kindi to Kepler, Oxford, 1976. Vezi Saleh Beshara Omar, Ibn al-Haytham's Optics: A Study of the Origins of Experimental Science, Minneapolis și Chicago, 1977.

[19] Gerald L. Bruns, Hermeneutics Ancient and Modern, New Haven, CT, și Londra, 1992.

[20] Israel Abrahams, Jewish Life in the Middle Ages, Londra, 1896, citat în Manguel, Istoria lecturii.

[21] Carlo M. Cipolla, Literacy and Development in the West, Londra, 1969.

[22] St Isaac of Syria, 'Directions of Spiritual Training', în Early Fathers from the Philokalia, ed. și trad. E. Kadloubovsky și G.E.H. Palmer,

Londra și Boston, 1954.

[23] Isidore of Seville, Libri sententiæ III, 13:9.

[24] Isidore of Seville, Etymologiæ I, 3:1.

[25] Wilhelm Wattenbach, Das Schriftwesen im Mittelalter, Leipzig, 1896) citat în Manguel, Istoria lecturii.

[26] Paul Saenger, Space Between Words, Stanford, CA, 1997.

[27] M.B. Parkes, Pause and Effect: An Introduction to the History of Punctuation in the West, Berkeley și Los Angeles, 1993.

[28] Paul Saenger, Space Between Words.

[29] Ibid.

[30] David Christie-Murray, A History of Heresy, Oxford și New York, 1976.

[31] Robert I. Moore, The Birth of Popular Heresy, Londra, 1975.

[32] Thomas, Great Books and Book Collectors.

[33] Richalm von Schöntal, Liber revelationem de insidiis et versutiis dæmonum adversus homines, în Bernard Pez, ed., Thesaurus anecdotorum novissimus, vol. 4, Augsburg, 1721-9, I:2:390, citat în Saenger, Space Between Words, p. 248

[34] Saenger, Space Between Words. pp. 246-9.

[35] Jean Leclercq, 'Aspect spirituel de la symbolique du livre au XIIe siècle', în L'homme devant Dieu: Mélanges offerts au Père Henri de Lubac, vol. 3, Paris, 1963-4, vol. 2, pp. 63-72.

[36] Urban Tigner Holmes, Jr, Daily Living in the Twelfth Century, Madison, wi, 1952, p. 113.

[37] Martin, The History and Power of Writing.

[38] Synod of Arras, 14, în J.D. Mansi, ed., Sacrorum nova et amplissima collectio, Paris și Leipzig, 1901-27.

[39] Byzantine Books and Bookmen, catalog, Washington, DC, 1975.

[40] Janet Backhouse, Books of Hours, Londra, 1985.

[41] Daniel Williman, 'The Fourteenth-century Common Reader', prezentare nepublicată susținută la Kalamazoo Conference 1992, citat în Manguel, Istoria lecturii.

[42] F. Guessard și C. Grandmaison, editori, Huon de Bordeaux, Paris, 1860, vv. 2668ff.

[43] Serge A. Zenkovsky, ed., Medieval Russia's Epics, Chronicles, and Tales, New York, 1963.

[44] Margaret Wade Labarge, A Small Sound of the Trumpet: Women in Mediæval Life, Londra, 1986; și S. Harksen, Women in the Middle Ages, New York, 1976.

[45] Carol Ochs, Behind the Sex of God: Toward a New Consciousness – Transcending Matriarchy and Patriarchy, Boston, 1977.

[46] Michael T. Clanchy, Abelard – A Medieval Life, Oxford, 1997, p. 6.

[47] Geoffrei Gaimar, L'Estoire des Engleis, ed. A. Bell, Oxford, 1960, vv. 6495-6.

[48] Marie de France, 'Yonec', în Marie de France: Lais, ed. Alfred Ewert, Oxford, 1969, vv. 59-60.

[49] Solomon Grayzel, The Church and the Jews in the XIIIth Century, Philadelphia, 1933.

[50] Michael Olmert, The Smithsonian Book of Books, Washington, DC, 1992.

[51] Ælred of Rievaulx, 'The Mirror of Charity', în Pauline Matarasso, ed., The Cistercian World: Monastic Writings of the Twelfth Century, Londra, 1993.

[52] Citat în Christina Nielsen, Artful Reading in Medieval and Renaissance Europe, catalog expus la J. Paul Getty Museum, Los Angeles, 2001.

[53] Zenkovsky, ed., Medieval Russia's Epics, Chronicles, and Tales.

[54] Marie de France, 'Del prestre e del lu', in Fables, ed. K. Warnke, Halle, 1898, trad. Holmes, Jr, Daily Living in the Twelfth Century, p. 230.

[55] Anthony Grafton, Defenders of the Text: The Traditions of Scholarship in an Age of Science, 1450-1800, Cambridge, MA, 1991.

[56] Jakob Wimpfeling, Isidoneus, XXI, în J. Freudgen, ed., Jakob Wimphelings pädagogische Schriften, Paderborn, 1892, citat în Manguel, Istoria lecturii.

[57] Mary J. Carruthers, The Book of Memory, Cambridge, 1990.

[58] Holmes, Jr, Daily Living in the Twelfth Century.

[59] Pierre Riché and Danièle Alexandre-Bidon, ediția editorului, L'enfance au moyen age, Paris, 1995.

[60] Fischer, A History of Writing.

[61] Armando Sapori, The Italian Merchant in the Middle Ages, trad. Patricia Anne Kennen, New York, 1970; Hélène Servant, 'Culture et société à Valenciennes dans la deuxième moitié du xve siècle (vers 1440-1507)', teză, Ecole nationale des chartes. Positions des thèses soutenues par les élèves de la promotion de 1989, Paris, 1989, pp. 183-94.

[62] Martin, The History and Power of Writing.

[63] Ibid.

[64] D.E. Luscombe, The School of Peter Abelard: The Influence of Abelard's Thought in the Early Scholastic Period, Cambridge, 1969.

[65] Alfonso el Sabio, Las Siete Partidas, ed. Ramón Menéndez Pidal, Madrid, 1955, 2:31:4, citat în Manguel, Istoria lecturii.

[66] Saenger, Space Between Words.

[67] Carruthers, The Book of Memory.

[68] Books of the Middle Ages, Toronto, 1950, citat în Manguel, Istoria lecturii.

[69] Roger Bacon, Opus maius, vol. 2, ed. J.H. Bridges, Oxford, 1897.

[70] Edward Rosen, 'The Invention of Eyeglasses', Journal of the History of Medicine and Allied Sciences, XI (1956), pp. 13-46, 183-218, citat în Manguel, Istoria lecturii.

[71] W. Poulet, Atlas on the History of Spectacles, vol. 2, Bad Godesberg, 1980.

[72] Hugh Orr, An Illustrated History of Early Antique Spectacles, Kent, OH, 1985.

[73] James Morwood, The Oxford Grammar of Classical Greek, Oxford, 2001.

[74] Petrarch, Secretum meum, citat în Manguel, Istoria lecturii.

[75] Petrarch, Familiares, 2:8:822, în Victoria Kahn, 'The Figure of the Reader in Petrarch's Secretum', Publications of the Modern Language Association, C/2 (1985).

[76] Kahn, 'The Figure of the Reader in Petrarch's Secretum'.

[77] Manguel, Istoria lecturii.

[78] Dante, Le Opere di Dante. Testo critico della Società Dantesca Italiana, ed. M. Barbi și alții, Milan, 1921-22, citat în Manguel, Istoria lecturii.

[79] Jean Destrex, La pecia dans les manuscrits universitaires du XIIIe et XIVe siècle, Paris, 1935.

[80] Saenger, Space Between Words.

[81] Leon Battista Alberti, I libri della famiglia, ed. R. Romano și A. Tenenti, Torino, 1969.

[82] Emmanuel Le Roy Ladurie, Montaillou: Village occitan de 1294 à 1324, Paris, 1978.

[83] Iris Cutting Origo, The Merchant of Prato: Francesco di Marco Datini, New York, 1957.

[84] Caspar Peucer, De præcipuis divinationum generibus (1591), citat în Manguel, Istoria lecturii.

[85] Parkes, Pause and Effect.

[86] Life of Saint Gregory, citat în Holmes, Jr, Daily Living in the Twelfth Century.

[87] Geoffrey Chaucer, Book of the Duchess, în The Works of Geoffrey Chaucer, ed. F.N. Robinson, ed. a 2-a, Londra și Oxford, 1974, vv. 44-51.

[88] Eileen Harris, Going to Bed, Londra, 1981.

[89] Manguel, Istoria lecturii.

[90] Maurice Keen, English Society in the Later Middle Ages, 1348-1500, Londra, 1990.

[91] Labarge, A Small Sound of the Trumpet.

[92] Brian Woledge, ed., The Penguin Book of French Verse, I: To the Fifteenth Century, Harmondsworth, 1961.

[93] Gerhard Schmidt, Die Armenbibeln des XIV. Jahrhunderts, Frankfurt, 1959.

[94] Gotthold Ephraim Lessing, ‘Ehemalige Fenstergemälde im Kloster Hirschau’, în Gotthold Ephraim Lessing: Werke, vol. 6, Darmstadt, 1974.

[95] Maurus Berve, Die Armenbibel, Beuron, 1989; Elizabeth L. Eisenstein, The Printing Revolution in Early Modern Europe, Cambridge, 1983.

[96] William Henry Schofield, English Literature from the Norman Conquest to Chaucer, Londra, 1906.

[97] Richard de Bury, The Philobiblon, ed. și trad. Ernest C. Thomas, Londra, 1888.

[98] Anthony Hobson, Great Libraries, Londra, 1970.

[99] Alain Besson, Mediæval Classification and Cataloguing: Classification Practices and Cataloguing Methods in France from the 12th to 15th Centuries, Biggleswade, 1980.

[100] E.P. Goldschmidt, Mediæval Texts and their First Appearance in Print, Oxford, 1943.

[101] Martin, The History and Power of Writing.

[102] Citat în John Willis Clark, Libraries in the Mediæval and Renaissance Periods, Cambridge, 1894.

[103] Thomas à Kempis, The Imitation of Christ, New York, 1954.

CINCI. PAGINA TIPĂRITĂ

1 Victor Hugo, Cocoșatul de la Notre Dame, București, 2017.

[2] Martin, The History and Power of Writing.

[3] John Man, The Gutenberg Revolution, Londra, 2002; Albert Kapr, Johann Gutenberg: The Man and His Invention, trad. Douglas Martin, Londra, 1996; S.H. Steinberg, Five Hundred Years of Printing, ed. a 2-a., Harmondsworth, 1961, cu bibliografie.

[4] Michael T. Clanchy, 'Looking Back from the Invention of Printing', în Daniel P. Resnick, ed., Literacy in Historical Perspective, Washington, DC, 1983, pp. 7-22.

[5] Steinberg, Five Hundred Years of Printing.

[6] Ibid.

[7] Martin Lowry, The World of Aldus Manutius, Oxford, 1979, citat în Alberto Manguel, Istoria lecturii, București, 2011.

[8] Berthold L. Ullman, The Origin and Development of Humanistic Script, ed. a 2-a, Roma, 1974.

[9] Stanley Morison, A Tally of Types, Cambridge, 1973.

[10] Steinberg, Five Hundred Years of Printing.

[11] Steven Roger Fischer, A History of Writing, Londra, 2001.

[12] Jakob Wimpfeling, Diatriba IV, în G. Knod, Aus der Bibliothek des Beatus Rhenanus: Ein Beitrag zur Geschichte des Humanismus, Schlettstadt, 1889, citat în Manguel, Istoria lecturii.

[13] Martin, The History and Power of Writing.

[14] Sebastian Brant, Das Narrenschiff, ed. Richard Alewyn, Tübingen, 1968.

[15] Johann Geiler von Kaisersberg, Geilers von Kaisersberg ausgewählte Schriften, ed. Philipp de Lorenzi, vol. 5, Leipzig, 1881-3.

[16] Martin, The History and Power of Writing.

[17] George Haven Putnam, The Censorship of the Church of Rome and its Influence upon the Production and Distribution of Literature, vol. 2, New York și Londra, 1906-7.

[18] Benjamin Franklin, The Autobiography of Benjamin Franklin, New York, 1818, citat în Manguel, Istoria lecturii.

[19] Christian Bec, Les livres des Florentins (1413-1608), Florența, 1984.

[20] Heimo Reinitzer, Biblia deutsch. Luthers Bibelübersetzung und ihre Tradition, Hamburg, 1983.

[21] Citat în Olga S. Opfell, The King James Bible Translators, Jefferson, NC, 1982.

[22] Martin Luther, ‘Sendbrief vom Dolmetschen’, în An den christlichen Adel deutscher Nation und andere Schriften, ed. Ernst Kähler, Stuttgart, 1968.

[23] Citat în John Henderson, The Growth and Influence of the English Bible, Wellington, 1951.

[24] Carlo Ginzburg, The Cheese and the Worms: The Cosmos of a Sixteenth-Century Miller, trad. John and Anne Tedeschi, Baltimore,

1980.

[25] Albert Labarre, Le livre dans la vie amiénoise du seizième siècle. L'enseignement des inventaires après décès, 1505-1576, Paris, 1971.

[26] Semnătura lui Wolfgang Sedel (1491-1562) în interiorul copiei personale a Johann Tauler, Sermonen und Historia, Leipzig, 1498, descris și ilustrat în Martin Breslauer Catalogue 109, New York, 1988.

[27] Lucien Febvre și Henri-Jean Martin, L'Apparition du livre, Paris, 1958.

[28] Peter Clark, 'The Ownership of Books in England, 1560-1640: The Example of some Kentish Townfolk', în Lawrence Stone, ed., Schooling and Society: Studies in the History of Education, Baltimore, 1976, pp. 95-111.

[29] Citat în Manguel, Istoria lecturii.

[30] Elizabeth I, A Book of Devotions: Composed by Her Majesty Elizabeth R., ed. Adam Fox, Londra, 1970.

[31] Louise Labé, Œuvres, ed. C. Boy, vol. 2, Paris, 1887), citat în Manguel, Istoria lecturii.

[32] Martin, The History and Power of Writing.

[33] Martin Buber, Povestiri hasidice, trad. Amelia Pavel, Ed. Univers, București, 1998, citat în Manguel, Istoria lecturii.

[34] Martin, The History and Power of Writing.

[35] Henri-Jean Martin, Livre, pouvoirs et société à Paris au XVIIe siècle (1598-1701), vol. 2, Paris și Geneva, 1969.

[36] Miguel de Cervantes Saavedra, Viața și aventurile viteazului și nobilului Don Quijote de la Mancha, trad. L.S., București.

[37] W.K. Jordan, The Charities of Rural England, 1480–1660: The Aspirations and the Achievements of the Rural Society, Londra, 1961.

[38] Martin, The History and Power of Writing.

[39] Martin, Livre, pouvoirs et société à Paris au XVIIe siècle (1598–1701).

[40] Robert Mandrou, De la culture populaire aux XVIIe et XVIIIe siècles: La Bibliothèque bleue de Troyes, ed. a 2-a, Paris, 1985.

[41] Martin, The History and Power of Writing.

[42] Francis Bacon, 'Of Studies', în The Essayes or Counsels, Londra, 1625), citat în Manguel, Istoria lecturii.

[43] William Congreve, Love for Love, Actul I, Scena I, în The Complete Works, vol. 4, ed. Montague Summers, Oxford, 1923, citat în Manguel, Istoria lecturii.

[44] Bacon, 'Of Studies'.

ȘASE. „CONȘTIINȚA UNIVERSALĂ"

1 Ralph Waldo Emerson, Society and Solitude, Cambridge, MA, 1870, citat în Alberto Manguel, Istoria lecturii, București, 2011.

[2] Henri-Jean Martin, The History and Power of Writing, trad. Lydia G. Cochrane, Chicago și Londra, 1994.

[3] T. Parsons, Societies: Evolutionary and Comparative Perspectives, New York, 1966.

[4] Alexander Pope, An Essay on Criticism, Londra, 1711.

[5] Rab Houston, 'The Literacy Myth: Illiteracy in Scotland, 1630-1750', Past and Present, XCVI (1982), pp. 81-102; Kenneth C. Lockridge, Literacy in Colonial New England: An Enquiry into the Social Context of Literacy in the Early Modern West, New York, 1974.

[6] D.F. McKenzie și J.C. Roos, A Ledger of Charles Ackers, Printer of The London Magazine, Londra, 1968.

[7] Richard Gawsthrop și Gerald Strauss, 'Protestantism and Literacy in Early Modern Germany', Past and Present, CIV (1984), pp. 31-55.

[8] Laurence Hanson, Government and the Press, 1695-1763, Londra,

1936.

[9] Jeremy Black, The English Press in the Eighteenth Century, Londra, 1992.

[10] John Feather, ed., A Dictionary of Book History, New York, 1986.

[11] John Ashton, Chap-Books of the Eighteenth Century, Londra, 1882.

[12] Martin, The History and Power of Writing.

[13] Michel de Certeau, Dominique Julia și Jacques Revel, Une politique de la langue: La Révolution française et les patois: L'enquête de Grégoire, Paris, 1975.

[14] Paul-Marie Grinevald, 'Recherches sur les bibliothèques de Besançon à la veille de la Révolution française', teză, Universitatea din Paris-I, 1980.

[15] Ifor Evans, A Short History of English Literature, ed. a 3-a, Harmondsworth, 1970.

[16] Ibid.

[17] Martin, The History and Power of Writing.

[18] James Boswell, Life of Johnson, ed. R W. Chapman, rev. J.D. Fleeman, Oxford, 1980.

[19] Denis Diderot, Essais sur la peinture, ed. Gita May, Paris, 1984, citat în Manguel, Istoria lecturii.

[20] Denis Diderot, 'Lettre à sa fille Angélique', 28 Iulie 1781, în Correspondance littéraire, philosophique et critique, ed. Maurice Tourneau, Paris, 1877-82, XV:253-4, citat în Manguel, Istoria lecturii.

[21] Van Wyck Brooks, The Flowering of New England, 1815-1865, New York, 1936.

[22] Daniel Roche, The People of Paris: An Essay in Popular Culture in the Eighteenth Century, trad. Marie Evans și Gwynne Lewis, Berkeley, 1987.

[23] Roger Chartier, The Cultural Uses of Print in Early Modern France, trad. Lydia G. Cochrane, Princeton, 1987.

[24] Nicolas Adam, ‘Vraie manière d’apprendre une langue quelconque’, în Dictionnaire pédagogique. Paris, 1787, citat în Manguel, Istoria lecturii.

[25] P. Riberette, Les bibliothèques françaises pendant la Révolution, Paris, 1970.

[26] Simone Balayé, La Bibliothèque Nationale des origines à 1800, Geneva, 1988.

[27] Rolf Engelsing, Der Bürger als Leser: Lesergeschichte in Deutschland, 1500-1800, Stuttgart, 1974; Albert Ward, Book Production: Fiction and the German Reading Public, 1740-1910, Oxford, 1970.

[28] Johann Wolfgang von Goethe, Dichtung und Wahrheit, I:4, în Goethes Werke, vol. 9, Hamburg, 1967.

[29] Michael Olmert, The Smithsonian Book of Books, Washington, DC, 1992.

[30] Citat în Amy Cruse, The Englishman and his Books in the Early Nineteenth Century, Londra, 1930.

[31] Charles Lamb, ‘Detached Thoughts on Books and Reading’, în Essays of Elia, seria a 2-a, Londra, 1833.

[32] Edmund William Gosse, Father and Son, Londra, 1907, citat în Manguel, Istoria lecturii.

[33] Jane Austen, Letters, ed. R.W. Chapman, Londra, 1952.

[34] Samuel Butler, The Notebooks of Samuel Butler, ed. Henry Festing Jones, Londra, 1921.

[35] Charles Tennyson, Alfred Tennyson, Londra, 1950, citat în Manguel, Istoria lecturii.

[36] Peter Ackroyd, Dickens, Londra, 1991.

[37] Kathryn Hall Proby, Mario Sánchez: Painter of Key West Memories, Key West, FL, 1981, citat în Manguel, Istoria lecturii.

[38] Bibliothèque Nationale, Le livre dans la vie quotidienne, Paris, 1975.

[39] Martin, The History and Power of Writing.

[40] Richard D. Altick, The English Common Reader: A Social History of the Mass Reading Public, 1800-1900, Chicago și Londra, 1957.

[41] Ibid.

[42] Claude Witkowski, Monographie des éditions populaires: Les romans à quatre sous, les publications illustrées à 20 centimes, Paris, 1982.

[43] Johann Adolphe Goldfriedrich și Friederich Kapp, ed., Geschichte des deutschen Buchhandels, vol 4, Leipzig, 1886-1913.

[44] J. Prölss, Zur Geschichte der Gartenlaube, 1853-1903, Berlin, 1903.

[45] Hans Schmoller, 'The Paperback Revolution', în Asa Briggs, ed., Essays in the History of Publishing in Celebration of the 250th Anniversary of the House of Longman 1724-1974, Londra, 1974, pp. 285-318.

[46] William L. Joyce, David D. Hall, R.D. Brown, ed, Printing and Society in Early America, Worcester, MA, 1983.

[47] Janet Duitsman Cornelius, When I Can Read My Title Clear: Literacy, Slavery, and Religion in the Antebellum South, Columbia, SC, 1991.

[48] Ibid.

[49] Frederick Douglass, The Life and Times of Frederick Douglass, Hartford, CT, 1881, citat în Manguel, Istoria lecturii.

[50] Cornelius, When I Can Read My Title Clear.

[51] Georges Weill, Le journal: Origines, évolution et rôle de la presse périodique, Paris, 1934.

[52] William Thackeray, Vanity Fair, Londra, 1847-1848.

[53] George Eliot, ‘Silly Novels by Lady Novelists’, în Rosemary Ashton, ed., Selected Critical Writings, Oxford, 1992.

[54] Kate Flint, The Woman Reader, 1837-1914, Oxford, 1993.

[55] Charles Dickens, David Copperfield: Suferințele unui copil, trad. V. Demetrius, București, n.a.

[56] Graham Balfour, The Life of Robert Louis Stevenson, vol. 2, Londra, 1901.

[57] John Wells, Rude Words: A Discursive History of the London Library, London, 1991, citat în Manguel, Istoria lecturii.

[58] Marc Dax, ‘Lésions de la moitié gauche de l’encéphale coïncidant avec l’oubli des signes de la pensée’, Gazette hebdomadaire médicale, deuxième série, II (1865), pp. 259-62; Paul Broca, ‘Du siège de la faculté du langage articulé dans l’hémisphère gauche du cerveau’, Bulletin de la Société d’Anthropologie, VI (1865), pp. 377-93.

[59] Oscar Wilde, The Importance of Being Earnest, în Plays, Oscar Wilde, Londra și Glasgow, 1954.

[60] Carlo M. Cipolla, Literacy and Development in the West, Londra, 1969.

[61] Martin, The History and Power of Writing.

[62] Ben Eklof, ‘Schooling and Literacy in Late Imperial Russia’, în Daniel P. Resnick, ed., Literacy in Historical Perspective, Washington, DC, 1983, pp. 105-28.

[63] J.E. Morpurgo, Allen Lane, King Penguin, Londra, 1979.

[64] H.L. Mencken, ‘Puritanism as a Literary Force’, în A Book of Prefaces, New York, 1917, citat în Manguel, Istoria lecturii.

[65] Evans, A Short History of English Literature.

[66] Graham Farmelo, ‘On a Learning Curve’, New Scientist, 5 Ianuarie 2002, p. 33.

1 Henri-Jean Martin, The History and Power of Writing, trad. Lydia G. Cochrane, Chicago și Londra, 1994.

[2] Jimmy Carter, ‘Challenges for Humanity: A Beginning’, National Geographic, Februarie 2002, pp. 2-3.

[3] Gustave Flaubert, ‘Lettre à Mlle de Chantepie (Iunie 1857)’, în Euvres complètes, vol. 22, Paris, 1910–33.

[4] Citat în Olga S. Opfell, The King James Bible Translators, Jefferson, NC, 1982.

[5] Robert Pattison, On Literacy: The Politics of the Word from Homer to the Age of Rock. Oxford, 1982.

[6] Kathleen Gough, ‘Implications of Literacy in Traditional China and India’, în Jack Goody, ed., Literacy in Traditional Societies, Cambridge, 1968, pp. 70-84.

[7] Joan Del Fattore, What Johnny Shouldn’t Read: Textbook Censorship in America, New Haven și Londra, 1992.

[8] Citat în Ernst Pawel, The Nightmare of Reason: A Life of Franz Kafka, New York, 1984.

[9] Alexander Stille, ‘Revisionist Historians Argue Koran Has Been Mistranslated’, San Francisco Chronicle, 2 Martie 2002, A15.

[10] Edmund White, Prefața la The Faber Book of Gay Short Stories, Londra, 1991.

[11] Jonathan Rose, ‘Rereading the English Common Reader: A Preface to a History of Audiences’, Journal of the History of Ideas, LIII (1992), pp. 47-70.

[12] Robert Horn, Visual Language, Insula Bainbridge, WA, 1998.

[13] Steven Roger Fischer, A History of Writing, Londra, 2001.

[14] New Scientist, 15 Decembrie 2001, p. 51.

[15] Walter J. Ong, Orality and Literacy: The Technologizing of the Word, Londra, 1982.

[16] Karlin Lillington, 'The Writing's on the Screen', New Scientist, 27 Octombrie 2001, pp. 37-9.

[17] Janet H. Murray, Hamlet on the Holodeck: The Future of Narrative in Cyberspace, New York, 1997.

[18] James Hillman, 'A Note on Story', în Francelia Butler și Richard Rotert, ed., Reflections on Literature for Children, Hamden, CT, 1984, pp. 7-10, citat în Manguel, Istoria lecturii.

[19] D. Ayers, J. Downing și B. Schaefer, Linguistic Awareness in Reading Readiness (LARR) Test, Windsor, 1983.

[20] Michael Stubbs, Language and Literacy: The Sociolinguistics of Reading and Writing, Londra, 1980.

[21] Helen Keller, The Story of My Life, New York, 1903.

[22] V.S. Ramachandran și Sandra Blakeslee, Phantoms in the Brain, Londra, 1998.

[23] P. Rozin and L.R. Gleitman, Syllabary: An Introductory Reading Curriculum, Washington, DC, 1974.

[24] André Roch, comunicat din Noiembrie 1992, citat în Manguel, Istoria lecturii.

[25] A.R. Lecours, J. Melher, M.A. Parente, A. Roch et al., 'Illiteracy and Brain Damage (3): A Contribution to the Study of Speech and Language Disorders in Illiterates with Unilateral Brain Damage (Initial Testing)', Neuropsychologia, XXVI/4 (1988), pp. 575-89.

[26] Ramachandran și Blakeslee, Phantoms in the Brain.

[27] Ferdinand de Saussure, Cours de linguistique générale, Paris, 1978.

[28] Merlin C. Wittrock, 'Reading Comprehension', în S.J. Pirozzolo și Merlin C. Wittrock, ed., Neuropsychological and Cognitive Processes in Reading, New York, 1981.

[29] D. LaBerge și S.J. Samuels, 'Toward a Theory of Automatic Information Processing in Reading', Cognitive Psychology, VI (1974), pp. 293-323.

[30] New Scientist, 12 Ianuarie 2002, p. 22.

[31] Andrew W. Ellis, Reading, Writing and Dyslexia: A Cognitive Analysis, Hillsdale, NJ, 1984.

[32] P.E. Bryant și Lynette Bradley, 'Why Children Sometimes Write Words Which They Do Not Read', în Uta Frith, ed., Cognitive Processes in Spelling, Londra, 1980, pp. 355-70.

[33] P.R. Huttenlocher și J. Huttenlocher, 'A Study of Children with Hyperlexia', Neurology, XXIII (1973), pp. 1107-16.

[34] Noam Chomsky and Morris Halle, The Sound Pattern of English, New York, 1968.

[35] Fischer, A History of Writing.

[36] Frank Smith, Reading, Cambridge, 1978.

[37] David Crystal, The Cambridge Encyclopedia of Language, ed. a 2-a, Cambridge, 1997.

[38] Martin, The History and Power of Writing.

[39] Geoffrey Sampson, Writing Systems, Londra, 1985.

[40] L. Henderson, Orthography and Word Recognition in Reading, Londra și New York, 1982.

[41] Printre numeroasele studii informative despre acest subiect fascinant: David R. Olson, The World on Paper: The Conceptual and Cognitive Implications of Writing and Reading, Cambridge, 1994; Jack Goody, The Interface between the Written and the Oral, Cambridge, 1987; Alan Kennedy, The Psychology of Reading, Londra, 1984; și Sylvia Scribner and Michael Cole, The Psychology of Literacy, Cambridge, 1981.

[42] Jean-Paul Sartre, Les mots, Paris, 1964, citat în Manguel, Istoria lecturii.

[43] Fischer, A History of Writing.

[44] John Man, Alpha Beta: How Our Alphabet Changed the Western World, Londra, 2000.

[45] New Scientist, 19 Ianuarie 2002, p. 64.

[46] Sigmund Freud, ‘Writers and Day-Dreaming’, în Art and Literature, vol. 14, Pelican Freud Library, trad. James Strachey, Londra, 1985.

[47] Manguel, Istoria lecturii.

[48] Virginia Woolf, ‘Charlotte Brontë’, în Andrew McNeillie, ed., The Essays of Virginia Woolf, Vol. 2: 1912-1918, Londra, 1987.

[49] Rebecca West, Rebecca West: A Celebration, New York, 1978.

Bibliografie selectivă

Ackroyd, Peter, Dickens, Londra, 1991;

Alberti, Leon Battista, I libri della famiglia, ed. R. Romano și A. Tenenti, Turin, 1969

Altick, Richard D., The English Common Reader: A Social History of the Mass Reading Public, 1800-1900, Chicago și Londra, 1957

Anderson, G., Ancient Fiction: The Novel in the Græco-Roman World, Londra, 1984

Ashton, John, Chap-Books of the Eighteenth Century, Londra, 1882

Augustine of Hippo, Basic Writings of Saint Augustine, ed. Whitney J. Oates, Londra, 1948; – St Augustine's Confessions, cu traducere din limba engleză de William Watts, 1631, vol.2, Cambridge, MA, și Londra, 1989

Austen, Jane, Letters, ed. R.W. Chapman, Londra, 1952

Ayers, D., J. Downing și B. Schaefer, Linguistic Awareness in Reading Readiness (LARR) Test, Windsor, 1983

Backhouse, Janet, Books of Hours, Londra, 1985

Bacon, Roger, Opus maius, ed. J. H. Bridges, 2 vol, Oxford, 1897

Balayé, Simone, La Bibliothèque Nationale des origines à 1800, Geneva, 1988

Balfour, Graham, The Life of Robert Louis Stevenson, 2 vol., Londra, 1901

Basham, A.L., The Wonder that was India, Londra și New York, 1954

Bec, Christian, Les livres des Florentins (1413-160); Florența, 1984

Berve, Maurus, Die Armenbibel, Beuron, 1989

Besson, Alain, Mediæval Classification and Cataloguing: Classification Practices and Cataloguing Methods in France from the 12th to 15th Centuries, Biggleswade, 1980

Bettenson, Henry, Documents of the Christian Church, Oxford, 1963

Bibliothèque Nationale, Le livre dans la vie quotidienne, Paris, 1975

Black, Jeremy, The English Press in the Eighteenth Century, Londra, 1992

Boswell, James, Life of Johnson, ed. R.W. Chapman, revizuit de J.D. Fleeman, Oxford, 1980

Bowman, A., și J. Thomas, The Vindolanda Writing-Tablets, Tabulae Vindolandenses, II, Londra, 1994

Bowman, Alan K., Life and Letters on the Roman Frontier: Vindolanda and its People, Londra, 1994

Brant, Sebastian, Das Narrenschiff, ed. Richard Alewyn, Tübingen, 1968

Briggs, Asa, ed., Essays in the History of Publishing in Celebration of the 250th Anniversary of the House of Longman, 1724-1974, Londra, 1974

Browne, Edward G., A Literary History of Persia, vol.4, Londra, 1902-24

Bruns, Gerald L., Hermeneutics Ancient and Modern, New Haven, CT și Londra, 1992

Buber, Martin, Tales of the Hasidim, trad. Olga Marx, vol. 2, New York, 1947

Bury, Richard de, The Philobiblon, ed. și trad. Ernest C. Thomas, Londra, 1888

Butler, Francelia, și Richard Rotert, Reflections on Literature for Children, Hamden, CT, 1984

Butler, Samuel, The Notebooks of Samuel Butler, ed. Henry Festing Jones, Londra, 1921

Byzantine Books and Bookmen, catalog, Washington, DC, 1975

Carcopino, Jérôme, Daily Life in Ancient Rome: The People and the City at the Height of the Empire, ed. Henry T. Rowell, trad. E.O. Lorimer, New Haven, CT, 1940

Carruthers, Mary J., The Book of Memory, Cambridge, 1990

Certeau, Michel de, Dominique Julia și Jacques Revel, Une politique de la langue: La Révolution française et les patois: L'enquête de Grégoire, Paris, 1975

Chartier, Roger, The Cultural Uses of Print in Early Modern France, trad. Lydia G. Cochrane, Princeton, nj, 1987

Chaucer, Geoffrey, The Works of Geoffrey Chaucer, ed. F.N. Robinson, ed. a 2-a, Londra și Oxford, 1974

Chibbett, David G., The History of Japanese Printing and Book Illustration, Tokyo, 1977

Chomsky, Noam, and Morris Halle, The Sound Pattern of English, New York, 1968

Chrétien de Troyes, Le chevalier au lion, Yvain; ed. Mario Roques, Les romans de Chrétien de Troyes, vol. 4, Paris, 1967

Christie-Murray, David, A History of Heresy, Oxford și New York, 1976

Cicero, De natura deorum, ed. H. Rackham, Cambridge, MA, și Londra, 1933

Cicero, De oratore, ed. E.W. Sutton și H. Rackham, vol. 1, Cambridge, MA, și Londra, 1967

Cicero, Tusculan Disputations, ed. J.E. King, Cambridge, MA, și Londra, 1952

Cipolla, Carlo M., Literacy and Development in the West, Londra,

1969

Claiborne, Robert, The Birth of Writing, New York, 1974

Clanchy, Michael T., Abelard – A Medieval Life, Oxford, 1997

Clanchy, Michael T., From Memory to Written Record: England, 1066-1307, Londra and Cambridge, MA, 1979

Clark, John Willis, Libraries in the Mediæval and Renaissance Periods, Cambridge, 1894

Coe, Michael D., Breaking the Maya Code, Londra, 1992

Coe, Michael D., The Maya Scribe and his World, New York, 1973

Congreve, William, The Complete Works, ed. Montague Summers, vol. 4, Oxford, 1923

Cornelius, Janet Duitsman, When I Can Read My Title Clear: Literacy, Slavery, and Religion in the Antebellum South, Columbia, SC, 1991

Coulmas, Florian, The Writing Systems of the World, Oxford și New York, 1989

Courcelle, Pierre Paul, Late Latin Writers and their Greek Sources, trad. Harry E. Wedeck, Cambridge, MA, 1969

Creel, Herrlee G., Chinese Writing, Washington, DC, 1943

Cruse, Amy, The Englishman and his Books in the Early Nineteenth Century, Londra, 1930;

Crystal, David, The Cambridge Encyclopedia of Language, ed. a 2-a, Cambridge, 1997

Dagens, Claude, Saint Grégoire le Grand: Culture et experience chrétienne, Paris, 1977

Daniels, Peter T., și William Bright, editori, The World's Writing Systems, Oxford și New York, 1996

Das, K.N., History of Bengali Literature, Rangoon, 1926

DeFrancis, John, The Chinese Language: Fact and Fantasy, Honolulu, 1984

Del Fattore, Joan, What Johnny Shouldn't Read: Textbook Censorship in America, New Haven, CT, și Londra, 1992

Destrex, Jean, La pecia dans les manuscrits universitaires du XIIIe et XIVe siècle, Paris, 1935

Dickens, Charles, David Copperfield, trad. V. Demetrius, București, n.a.

Diringer, David, The Hand-Produced Book, Londra, 1953

Eisenstein, Elizabeth L., The Printing Revolution in Early Modern Europe, Cambridge, 1983

Ellis, Andrew W., Reading, Writing and Dyslexia: A Cognitive Analysis, Hillsdale

Emerson, Ralph Waldo, Society and Solitude, Cambridge, MA, 1870

Engelsing, Rolf, Der Bürger als Leser: Lesergeschichte in Deutschland, 1500-1800, Stuttgart, 1974

Evans, Ifor, A Short History of English Literature, ed. a 3-a, Harmondsworth, 1970

Faulkner, R.O., The Ancient Egyptian Pyramid Texts, Oxford, 1969

Feather, John, ed., A Dictionary of Book History, New York, 1986

Febvre, Lucien, și Henri-Jean Martin, L'Apparition du livre, Paris, 1958

Finkelstein, Israel, și Neil Asher Silberman, The Bible Unearthed: Archaeology's

Fischer, Steven Roger, A History of Language, Londra, 1999

Fischer, Steven Roger, A History of Writing, Londra, 2001

Fischer, Steven Roger, Evidence for Hellenic Dialect in the Phaistos

Disk, Berne et al., 1988

Fischer, Steven Roger, Glyphbreaker, New York, 1997

Flannery, Kent V., și Joyce Marcus, editori, The Cloud People: Divergent Evolution of the Zapotec and Mixtec Civilizations, New York, 1983

Flint, Kate, The Woman Reader, 1837-1914, Oxford, 1993

Fox, Robin Lane, Pagans and Christians, New York, 1986

Frazer, R. W., Literary History of India, ed. a 4-a, Londra, 1920

Frith, Uta, ed., Cognitive Processes in Spelling, Londra, 1980

Gadd, C.J., Teachers and Students in the Oldest Schools, Londra, 1956

Gaur, Albertine, A History of Writing, ed. rev., Londra, 1992

Geiler von Kaisersberg, Johann, Geilers von Kaisersberg ausgewählte Schriften, ed. Philipp de Lorenzi, vol. 5, Leipzig, 1881-3

Gerontius, Vita Melaniae Junioris, ed. și trad. Elizabeth A. Clark, New York and Toronto, 1984

Ginzburg, Carlo, The Cheese and the Worms: The Cosmos of a Sixteenth-Century Miller, trad. John și Anne Tedeschi, Baltimore, 1980

Goldfriedrich, Johann Adolphe, și Friederich Kapp, editori, Geschichte des deutschen Buchhandels, vol.4, Leipzig, 1886-1913

Goldschmidt, E.P., Mediæval Texts and their First Appearance in Print, Oxford, 1943

Goody, Jack, ed., Literacy in Traditional Societies, Cambridge, 1968;

Goody, Jack, ed., The Interface between the Written and the Oral, Cambridge, 1987

Grabar, André, Christian Iconography: A Study of its Origins, Princeton, nj, 1968

Grafton, Anthony, Defenders of the Text: The Traditions of Scholarship in an Age of Science, 1450-1800, Cambridge, MA, 1991

Grayzel, Solomon, The Church and the Jews in the XIIIth Century, Philadelphia, 1933

Green, Dennis H., Medieval Listening and Reading: The Primary Reception of German Literature 800-1300, Cambridge, 1994

Hägg, T., The Novel in Antiquity, Oxford, 1983

Hanson, Laurence, Government and the Press, 1695-1763, Londra, 1936

Harksen, S., Women in the Middle Ages, New York, 1976

Harris, Eileen, Going to Bed, Londra, 1981

Harris, Roy, The Origin of Writing, Londra, 1986

Harris, William V., Ancient Literacy, Cambridge, MA, și Londra, 1989

Havelock, Eric Alfred, The Muse Learns to Write: Reflections on Orality and Literacy from Antiquity to the Present, New Haven, CT, 1986

Hempel, Rose, Japan zur Heian-Zeit: Kunst und Kultur, Freiburg, 1983

Henderson, John, The Growth and Influence of the English Bible, Wellington, 1951

Henderson, L., Orthography and Word Recognition in Reading, Londra și New York, 1982

Hobson, Anthony, Great Libraries, Londra, 1970

Holmes, Urban Tigner, Jr, Daily Living in the Twelfth Century, Madison, WI, 1952

Horn, Robert, Visual Language, Bainbridge Island, WA, 1998

Idema, Wilt L., A Guide to Chinese Literature, Ann Arbor, 1997

Irenæus, Opera, ed. U. Mannucci, vol.2, Rome, 1907-8

Jaynes, Julian, The Origin of Consciousness in the Breakdown of the Bicameral Mind, Princeton, nj, 1976

Jordan, W.K., The Charities of Rural England, 1480-1660: The Aspirations and the Achievements of the Rural Society, Londra, 1961

Joyce, William L., David D. Hall și R.D. Brown, editori, Printing and Society in Early America, Worcester, MA, 1983

Kapr, Albert, Johann Gutenberg: The Man and his Invention, trad. Douglas Martin, Londra, 1996

Kato, Suichi, A History of Japanese Literature, vol.3, Londra, 1983

Keen, Maurice, English Society in the Later Middle Ages, 1348-1500, Londra, 1990

Keller, Helen, The Story of My Life, New York, 1903

Kennedy, Alan, The Psychology of Reading, Londra, 1984

Kenyon, Frederick George, Books and Readers in Ancient Greece and Rome, ed. a 2-a, vol.4, Oxford, 1951

Kim, Kichung, An Introduction to Classical Korean Literature: From Hyangga to P'Ansori, New York, 1996

Kosambi, D.D., Ancient India, New York, 1966

Labarge, Margaret Wade, A Small Sound of the Trumpet: Women in Mediæval Life, Londra, 1986

Labarre, Albert, Le livre dans la vie amiénoise du seizième siècle. L'enseignement des inventaires après décès, 1505-1576, Paris, 1971

Ladurie, Emmanuel Le Roy, Montaillou: Village occitan de 1294 à 1324, Paris, 1978

Leclercq, Jean, The Love of Learning and the Desire for God: A Study of Monastic Culture, trad. Catharine Misrahi, ed. a 3-a, New York, 1982

Lee, Peter H., Korean Literature: Topics and Themes, New York, 1968

Lee, Peter H., Modern Korean Literature, Honolulu, 1990

Levy, André, Chinese Literature, Ancient and Classical, Bloomington, IN, 2000

Lichtenstadter, Ilse, Introduction to Classical Arabic Literature, New York, 1974

Lichtheim, Miriam, Ancient Egyptian Literature, Berkeley, 1973-76

Lindberg, David C., Theories of Vision from al-Kindi to Kepler, Oxford, 1976

Lockridge, Kenneth C., Literacy in Colonial New England: An Enquiry into the Social Context of Literacy in the Early Modern West, New York, 1974

Logan, Robert K., The Alphabet Effect: The Impact of the Phonetic Alphabet on the Development of Western Civilization, New York, 1986

Londra, 1967

Lowry, Martin, The World of Aldus Manutius, Oxford, 1979

Luscombe, D. E., The School of Peter Abelard: The Influence of Abelard's Thought in the Early Scholastic Period, Cambridge, 1969

Luther, Martin, An den christlichen Adel deutscher Nation und andere Schriften, ed. Ernst Kähler, Stuttgart, 1968

MA, și Londra, 1936

Mair, Victor H., The Columbia History of Chinese Literature, Berkeley și Los Angeles, 2002

Man, John, Alpha Beta: How Our Alphabet Changed the Western World, Londra, 2000

Man, John, The Gutenberg Revolution, Londra, 2002

Mandrou, Robert, De la culture populaire aux XVIIe et XVIIIe siècles: La Bibliothèque bleue de Troyes, ed. a 2-a rev., Paris, 1985

Manguel, Alberto, Istoria lecturii, București, 1996

Marcus, Joyce, Mesoamerican Writing Systems: Propaganda, Myth, and History in Four Ancient Civilizations, Princeton, 1992

Marie de France, Fables, ed. K. Warnke, Halle, 1898

Marie de France, Marie France: Lais, ed. Alfred Ewert, Oxford, 1969

Marrou, Henri-Irénée, Histoire de l'éducation dans l'Antiquité, vol. 2, Paris, 1981

Marțial, Epigrame, trad. Tudor Măinescu și Alexandru Hodoș, București, 1967

Martial, Works, ed. W.C.A. Ker, Cambridge, MA, și Londra, 1919-20

Martin, Henri-Jean, Livre, pouvoirs et société à Paris au XVIIe siècle, 1598-1701, vol. 2, Paris și Geneva, 1969

Martin, Henri-Jean, The History and Power of Writing, trad. Lydia G. Cochrane, Chicago și Londra, 1994

Matarasso, Pauline, ed., The Cistercian World: Monastic Writings of the Twelfth Century, Londra, 1993

McCann, David R., Early Korean Literature, Berkeley și Los Angeles, 2000

McKenzie, D.F., și J.C. Roos, A Ledger of Charles Ackers, Printer of The LondonMagazine, Londra, 1968

McKitterick, Rosamond, The Uses of Literacy in Early Mediæval Europe, Cambridge, 1990

Meissner, B., Die babylonische-assyrische Literatur, Leipzig, 1927

Miner, Earl, H. Odagiri și R.E. Morrell, The Princeton Companion to Classical Japanese Literature, Princeton, nj, 1992

Mitchell, D.C., The Process of Reading: A Cognitive Analysis of Fluent Reading and Learning to Read, Chichester și New York, 1982

Moore, Robert I., The Birth of Popular Heresy, Londra, 1975

Moran, William L., trad. și ed., The Amarna Letters, Baltimore, 1992

Morison, Stanley, A Tally of Types, Cambridge, 1973

Morpurgo, J.E., Allen Lane, King Penguin, Londra, 1979

Morris, Ivan, The World of the Shining Prince: Court Life in Ancient Japan, Oxford, 1964

Morwood, James, The Oxford Grammar of Classical Greek, Oxford, 2001

Murray, Janet H., Hamlet on the Holodeck: The Future of Narrative in Cyberspace, New York, 1997

Needham, J., Science and Civilization in China, Cambridge, 1954

New Vision of Ancient Israel and the Origin of Its Sacred Texts, New York, 2001

Nielsen, Christina, Artful Reading in Medieval and Renaissance Europe, broșură expusă la J. Paul Getty Museum, Los Angeles, 2001, NJ, 1984

Ochs, Carol, Behind the Sex of God: Toward a New Consciousness – Transcending Matriarchy and Patriarchy, Boston, 1977

Olmert, Michael, The Smithsonian Book of Books, Washington, DC, 1992

Olson, David R., The World on Paper: The Conceptual and Cognitive Implications of Writing and Reading, Cambridge, 1994

Omar, Saleh Beshara, Ibn al-Haytham's Optics: A Study of the Origins of Experimental Science, Minneapolis și Chicago, 1977

Ong, Walter J., Orality and Literacy: The Technologizing of the Word, Londra, 1982

Opfell, Olga S., The King James Bible Translators, Jefferson, NC, 1982

Origo, Iris Cutting, The Merchant of Prato: Francesco di Marco Datini, New York, 1957

Orr, Hugh, An Illustrated History of Early Antique Spectacles, Kent, OH, 1985

Parkes, M. B., Pause and Effect: An Introduction to the History of Punctuation in the West, Berkeley și Los Angeles, 1993

Parpola, Asko, Deciphering the Indus Script, Cambridge, 1994

Parsons, Howard A., The Alexandrian Library: Glory of the Hellenic World, New York, 1967

Parsons, T., Societies: Evolutionary and Comparative Perspectives, New York, 1966

Pattison, Robert, On Literacy: The Politics of the Word from Homer to the Age of Rock, Oxford, 1982

Pedersen, Johannes, The Arabic Book, trad. Geoffrey French, Princeton, nj, 1984

Pirozzolo, S.J., și Merlin C. Wittrock, editori, Neuropsychological and Cognitive Processes in Reading, New York, 1981

Plato, The Collected Dialogues, ed. Edith Hamilton și Huntington Cairns, Princeton, nj, 1961

Plato, The Republic, trad. B. Jowett, New York, 1960

Platon, Phaidros, Traducere, lămuriri preliminare și note de Gabriel Liiceanu, Humanitas, București, 2011

Pliny the Elder, Naturalis Historia, ed. W.H.S. Jones, Cambridge, MA, și Londra, 1968

Pliny the Younger, Plinius der Jüngere, Briefe, ed. Helmut Kasten, Berlin, 1982

Plutarch, Moralia, ed. Frank Cole Babbitt, vol. 4, Cambridge, MA, și

Londra, 1972

Plutarch, Vieți paralele, București, Editura Aldo Press, 2004

Prölss, J., Zur Geschichte der Gartenlaube, 1853-1903, Berlin, 1903

Putnam, George Haven, The Censorship of the Church of Rome and its Influence upon the Production and Distribution of Literature, vol. 2, New York și Londra, 1906-7

Quintilian, The Institutio Oratoria of Quintilian, trad. H.E. Butler, Oxford, 1920-22

Ramachandran, V.S., și Sandra Blakeslee, Phantoms in the Brain, Londra, 1998

Rawski, Evelyn Sakakida, Education and Popular Literacy in Ching China, Ann Arbor, 1979

Reed, R., Ancient Skins, Parchments, and Leathers, Londra și New York, 1972

Reinitzer, Heimo, Biblia deutsch. Luthers Bibelübersetzung und ihre Tradition, Hamburg, 1983

Resnick, Daniel P., ed., Literacy in Historical Perspective, Washington, DC, 1983

Riberette, P., Les bibliothèques françaises pendant la Révolution, Paris, 1970

Riché, Pierre, Daily Life in the World of Charlemagne, trad. Jo Anne McNamara, Philadelphia, 1978

Riché, Pierre, și Danièle Alexandre-Bidon, editori, L'enfance au moyen age, Paris, 1995

Roberts, J.A.G., A History of China, Londra, 1999

Robinson, Andrew, The Story of Writing, Londra, 1995

Roche, Daniel, The People of Paris: An Essay in Popular Culture in the Eighteenth Century, trad. Marie Evans și Gwynne Lewis, Berkeley,

1987

Romilly, Jacqueline de, Histoire et raison chez Thucydide, ed. a 2-a, Paris, 1967

Rozin, P. și L.R. Gleitman, Syllabary: An Introductory Reading Curriculum, Washington, DC, 1974

Saenger, Paul, Space Between Words, Stanford, ca, 1997

Sampson, Geoffrey, Writing Systems, Londra, 1985

Sapori, Armando, The Italian Merchant in the Middle Ages, trad. Patricia Anne Kennen, New York, 1970;

Schmidt, Gerhard, Die Armenbibeln des XIV. Jahrhunderts, Frankfurt, 1959

Schofield, William Henry, English Literature from the Norman Conquest to Chaucer, Londra, 1906

Schroeder, Otto, Die Tontafeln von El-Amarna, Vorderasiatische Schriftdenkmäler, 12, Leipzig, 1915

Scribner, Sylvia, și Michael Cole, The Psychology of Literacy, Cambridge, 1981

Sei Shōnagon, The Pillow Book of Sei Shonagon, trad. Ivan Morris, Oxford and Lucius Annaeus Seneca, Scrieri filozofice alese, București, 1981

Sidonius Apollinaris, Poems and Letters, ed. W. B. Anderson, vol. 2, Cambridge

Simpson, William Kelley, ed., The Literature of Ancient Egypt, New Haven, CT, 1973

Smith, Frank, Reading, Cambridge, 1978

Steinberg, S.H., Five Hundred Years of Printing, ed. a 2-a, Harmondsworth, 1961

Stubbs, Michael, Language and Literacy: The Sociolinguistics of

Reading and Writing, Londra, 1980

Suetonius, Lives of the Twelve Caesars, ed. J.C. Rolfe, Cambridge, MA, și Londra, 1948

Thomas à Kempis, The Imitation of Christ, New York, 1954

Thomas, Alan G., Great Books and Book Collectors, Londra, 1975

Thomas, Rosalind, Literacy and Orality in Ancient Greece, Cambridge, 1992

Thomas, Rosalind, Oral Tradition and Written Record in Classical Athens, Cambridge, 1989

Thompson, Edward Maunde, Handbook of Greek and Latin Palæography, Londra, 1906

Thompson, James W., Ancient Libraries, Hamden, CT, 1940

Ullman, Berthold L., The Origin and Development of Humanistic Script, ed. a 2-a, Rome, 1974

Vaid, J., ed., Language Processing in Bilinguals: Psycholinguistic and Neuropsychological Perspectives, Hillsdale, NJ, 1986

Walker, C.B.F., Cuneiform, Reading the Past, III, Londra, 1987

Ward, Albert, Book Production: Fiction and the German Reading Public, 1740–1910, Oxford, 1970

Watson, Burton, Early Chinese Literature, Berkeley și Los Angeles, 1972

Weill, Georges, Le journal: Origines, évolution et rôle de la presse périodique, Paris, 1934

Wells, John, Rude Words: A Discursive History of the Londra Library, Londra, 1991

Wilson, Epiphanius, Babylonian and Assyrian Literature, Miami, 2002

Wingo, E. Otha, Latin Punctuation in the Classical Age, Janua

Linguarum Series Practica, vol. 133, The Hague, 1972

Witkowski, Claude, Monographie des éditions populaires: Les romans à quatre sous, les publications illustrées à 20 centimes, Paris, 1982

Woledge, Brian, ed., The Penguin Book of French Verse, I: To the Fifteenth Century, Harmondsworth, 1961

Woodard, Roger D., Greek Writing from Knossos to Homer: A Linguistic Interpretation of the Origin of the Greek Alphabet and the Continuity of Ancient Greek Literacy, Oxford, 1997

Zenkovsky, Serge A., ed., Medieval Russia's, New York, 1963

Mulțumiri pentru ilustrații

Autorul și editorul doresc să își exprime mulțumirile pentru următoarele surse de materiale ilustrative și/sau pentru permisiunea de a le reproduce.

Amenhotep, fiul lui Hapu, un remarcabil scrib egiptean, citind dintr-un sul de papirus parțial deschis și oferindu-se să intermedieze cu Amu în numele închinătorilor din templul său. Statuia de granodiorit datează din secolul al XIV-lea î.Hr., Muzeul Egiptean, Cairo.

O friză a unui sarcofag sculptată la scurt timp după anul 270 d.Hr., în care apare un filosof care citește un pergament, probabil Plotin, instruit în Alexandria (cca 205-70). Muzeele din Vatican, Roma.

Curtezane în Perioada Heian din istoria Japoniei (794-1192), după o ilustrație de Yamamoto Shunsho pentru Povestea lui Genji (Kyoto, 1650).

Foaie de titlu din Liber florum de la sfârșitul secolului al XI-lea al lui Teocrit din Echternach (d. 1108), în care apare abatele Teocrit ținând un ghiveci cu flori în timp ce își citește propria operă, Liber florum (sfârșitul secolului al XI-lea); ilustrația datează din timpul vieții lui Teocrit, astfel încât portretul este contemporan, o raritate – înfățișând un autori viu citindu-și propria operă acum 900 de ani.

Hans Burgkmair, gravură pe lemn a unui erudit renascentist aflat la

biroul său, din Pappenheim-Chronik (1530).

Samuel Billin, gravură după o pictură în ulei de E.M. Ward, Dr. Johnson Reading the Manuscript of ‘The Vicar of Wakefield, cca 1850. Colecția Johnson’s House Museum, Londra. Fotografie: Reprodusă cu permisiunea Dr. Johnson’s House Trust.

Viitorul lecturii: o fetiță citește un mesaj text de pe telefonul mobil pe stradă. Fotografie: M. Leaman/Reaktion Books.